

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Попович Ігор Степанович

УДК 316.6 : 159.923.2

ДИСЕРТАЦІЯ

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / І. С. Попович

Науковий консультант

доктор психологічних наук, професор
Блинова Олена Євгенівна

Херсон – 2017

АНОТАЦІЯ

Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Херсонський державний університет, Херсон, 2017; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Сєверодонецьк, 2017.

Початок ХХІ сторіччя характеризується розвитком соціально-психологічних теорій дослідження суб'єктної реальності людини, її автентичності, самобутності, унікальності та неповторності. Чільне місце у цьому переліку посідає проблема психології соціальних очікувань особистості.

У дисертації розглянуто основні теоретико-методологічні проблеми соціальних очікувань особистості. Здійснений науково-категорійний аналіз проблеми: встановлені родо-видові зв'язки, реалізований семантичний та ретроспективний аналізи, операціоналізовані основні поняття, сформульовані сутнісні ознаки напрямків дослідження соціальних очікувань особистості, проаналізовані основні концепції. Розглянуто проблему соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості, складової ціннісно-сміслової сфери особистості, комунікативно-рольової взаємодії в теоріях мотивації особистості. Проаналізовано прикладні дослідження очікувань в англomовній літературі та практиці.

Обґрунтовано розуміння соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною та поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та поведінкова готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних контактів, дій, вчинків. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до

індивідуальності, до суб'єкта, до особистості.

Обґрунтовано, що дослідження соціальних очікувань як психічного процесу, стану і властивості утворює основний понятійний базис, на якому будується психологія соціальних очікувань особистості. Закладено теоретико-методологічну базу дослідження психології соціальних очікувань особистості, окреслено напрямки наукових пошуків.

Проаналізовано соціальні очікування в системі регуляції соціальної поведінки особистості, розкрито сутність і науково обґрунтовано внутрішні детермінанти досліджуваного феномену. Розглянуто соціальні очікування як процес конструювання і відтворення соціальної дійсності, процес психічної регуляції поведінки. Дано визначення соціальних очікувань особистості як процесу і результату відображення, конструювання соціальної дійсності, процесу, який реалізується механізмами інтеріоризації та екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації і об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Встановлено, що очікування особистості є важливим соціально-психологічним чинником, який через систему функцій та психологічних механізмів сприяє розвитку, становленню особистості, і в той же час призупиняє, стримує цей розвиток, що може призводити до стагнації, деформації, емоційного вигорання і навіть до деградації.

Здійснено теоретико-методологічне обґрунтування моделі очікуваного майбутнього. Описано доцільність використання терміну «модель очікуваного майбутнього». Обґрунтовано, що конструювання моделі очікуваного майбутнього є побудованим особистістю проектом результату – своєрідним передбаченням, що реалізується через прогностичну та контрольну функції соціальних очікувань особистості.

Побудовано структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості. Встановлено, що соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічні особливості ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічні особливості регуляції

особистістю очікуваних результатів діяльності є структурними складовими, що імітують внутрішню організацію об'єкта-прототипу – структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості.

Здійснено теоретико-емпіричне обґрунтування ходу та процедури емпіричного дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості.

Методологічну основу розробки програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості склала верифікована система принципів системно-генетичного, особистісно-діяльнісного, вчинкового підходів, гуманістична теорія самоактуалізації та самореалізації, теорія саморегуляції діяльності і поведінки особистості. Програма поєднала психодіагностичний, розвивально-корекційний та контрольний етапи.

Показано, що оптимізація розвитку та психокорекції соціальних очікувань є важливим складником в системі підготовки фахівців. Отримані знання, навички конструктивної міжособистісної взаємодії, вміння планувати, прогнозувати перебіг подій, поєднувати толерантність і вимогливе ставлення до учасника взаємодії, узгоджувати власні дії з діями інших членів, зокрема навчальної групи, виробничого колективу, тимчасово створеної проектної групи – позитивно вплинули на рівень суб'єктного контролю, загальну осмисленість життя, орієнтацію на цілі та результативність життя.

Ми усвідомлюємо той факт, що наше тлумачення психологічної сутності соціальних очікувань особистості, а також методів і шляхів їх розкриття, не є вичерпним, деякі аспекти концепції соціальних очікувань особистості можуть бути дискусійними. Дисертаційна робота є спробою дослідження ключового феномену конструювання особистістю свого майбутнього.

Ключові слова: соціальні очікування особистості, модель очікуваного майбутнього, функції соціальних очікувань, властивості соціальних

очікувань, рівень соціальних очікувань, оптимізація розвитку соціальних очікувань.

Popovych I. S. Psychological of social expectations of personality. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Thesis for the degree of a Doctor of psychological sciences, specialty 19.00.05 – social psychology; psychology of social word. – Kherson State University, Kherson, 2017; Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, Severodonetsk, 2017.

The beginning of the XXI century is characterized by the development of research of socio-psychological theories of subjective reality of a person, his authenticity, originality, uniqueness and individuality. Prominent in this list takes the problem of psychology of social expectations of personality.

Principal theoretical and methodological problems of social expectations of personality have been considered in the doctoral thesis. Scientific-categorical analysis of problem has been realized: genus-species relationships have been established, retrospective and semantic analyzes have been realized, essential features of research areas, concepts of social expectations personality have been formulated. Apart the problem of social expectations as an underlying psychological mechanism of self-regulation of behavior, a component of value-semantic sphere of personality, communicative-role interaction in the theories of motivation of personality has been specified. Applied researches of expectations in English literature and practice were analyzed.

A definition of the studied phenomenon is suggested: social expectations of personality is a mental process of regulation of behavior, provided by cognitive, emotional and behavioral willingness of an individual to the predictable course of events. Cognitive, emotional and behavioral readiness is accompanied by the ability of an individual to social contacts, actions, deeds. The implementation of this readiness provides a transition from the biological to the social, from the

individuum to the individuality, to the subject, to the personality.

It is grounded that the study of social expectations as mental process, state and property constitutes a basic conceptual «frame» on which psychology of social expectations of personality is constructed. Theoretical and methodological basis of the research of psychology of social expectations of personality has been laid down; the areas of the scientific research have been outlined.

Social expectations in the system of regulation of social behavior of personality have been analyzed, essence has been outlined and it has been scientifically substantiated internal determinants of the studied phenomenon. It has been considered social expectations as a process of design and reproduction of social reality, a process of mental regulation of behavior. The definition of social expectations of personality as a process and outcome of reflection, construction of social reality, implemented by mechanisms of interiorization and exteriorization, internalization, externalization and objectification, reflection, identification and stereotyping has been given. It has been established that expectations of personality is an important socio-psychological factor that through the functions and psychological mechanisms contributes to the development and formation of personality, and at the same time suspends, hinders its development, which can lead to stagnation, deformation, emotional burnout and even degradation.

Theoretical and methodological grounding of expected future models has been obtained. The expediency of using the term «model of the expected future» has been formed. It is proved that the design model of expected future – is a project result built by an individual, rather a particular anticipation that is realized through predictive and control functions of social expectations of personality.

It has been constructed structural and functional model of social expectations of personality. It has been established that the social and psychological characteristics of personal awareness about predictable course of events, social and psychological characteristics of the personality attitude towards the participants of interpersonal interaction and socio-psychological characteristics of the regulation by personality of the expected results are structural components

that imitate internal organization of object prototype, structural-functional model of social expectations of personality.

Theoretical and empirical justification of the course and procedure of experimental research of semantic psychological parameters of social expectations of personality has been apprehended.

The methodological basis of optimizing program of development and psychocorrection of social expectations of personality was formed by a verified system of principles of system-genetic, personality-active and practical approaches to optimization of development and psychocorrection of social expectations, humanistic theory of self-actualization and self-realization, self-control theory of activity and behavior of personality. The program united psychodiagnostic, developing and remedial and control stages.

It is shown, that optimization of correction and social expectations is an important element in the system of training. Obtained knowledge, skills of constructive interpersonal interaction, ability to plan, to predict the course of events, to combine tolerance and demanding attitude towards participants of interaction, to coordinate their actions with other members, including a training team, production team, temporarily established project team, have positively influenced on the level of subjective control, have increased psychological readiness of a young professional, have contributed to stabilizing the socio-psychological climate in the future workplace.

We are aware of the fact that our interpretation of the nature of social psychological expectations personality, as well as methods and means of disclosure are not exhaustive, some aspects of the concept of social expectations of personality may be debatable. Thesis is an attempt to study a key phenomenon of constructing future of an individual.

Key words: social expectations of personality, expected future model, functions of social expectations, properties of social expectations, level of social expectations, optimization of social expectations.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Попович І. С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості : монографія / Ігор Степанович Попович. – Херсон: ПАТ «ХМД», 2017. – 504 с.
2. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах : монографія / Ігор Степанович Попович. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2009. – 240 с.
3. Попович І. С. Соціальні очікування як чинник професійної культури особистості / І. С. Попович // Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток : колективна монографія / кол. авт. ; відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 21–36.
4. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування як детермінанта психологічної культури особистості / І. С. Попович // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток : монографія / кол. авт., відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – С. 104–120.
5. Попович І. С. Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі : навч.-метод. посіб. / Ігор Степанович Попович. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2013. – 204 с.

Публікації в наукових фахових виданнях України

6. Попович І. С. Визначення типів соціальних очікувань методом кластерного аналізу / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / за ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2017. – Вип. 1. – Т. II. – С. 160–166.
7. Попович І. С. Досвід створення й апробації методики «Рівень соціальних очікувань» («РСО») / І. С. Попович // Психологічні перспективи : зб.

- наук. праць Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки, Ін-ту соціальної і політичної психології НАПН України / за наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. В. Засєкіної. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2017. – Вип. 29. – С. 208–221.
8. Попович І. С. Експектометрія – методика дослідження соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : ВД «ТРОЯ», 2008. – Вип. 36. – С. 275–284.
 9. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2015. – Вип. 6. – С. 145–154.
 10. Попович І. С. Концептуальні положення дослідження соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-т. психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія : Вип. 10. – К.: Фенікс, 2016. – С. 277–288.
 11. Попович І. С. Мотиваційний компонент соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2011, т. XIII, ч. 4. – С. 290–297.
 12. Попович І. С. Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості : теоретико-методологічний аналіз / І. С. Попович // Педагогіка та психологія : науковий вісник Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2015. – Вип. 743. – С. 195–202.
 13. Попович І. С. Науково-категорійний аналіз поняття «соціальні очікування» / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред.

- С. Д. Максименка. – Т. 11 : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : Вип. 12 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України – К. : Фенікс, 2015. – С. 398–408.
14. Попович І. С. Оцінка ефективності впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості [Електронний ресурс] / І. С. Попович // Психологічний часопис: зб. наук. праць / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Ін-т. психол. імені Г. С. Костюка НАПН України, 2017. – № 2(6). – Вип. 6. – С. 70–87.
 15. Попович І. С. Психологічний аналіз структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 9: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія: Вип. 9 / Інститут психол. імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Талком, 2016. – С. 420–431.
 16. Попович І. С. Регулятивна функція соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2014. – Т. XVI, ч. 1, 2. – С. 165–173.
 17. Попович І. С. Роль соціальних очікувань в саморегуляції поведінки особистості / І. С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 481–490.
 18. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20, ч. 2. – С. 213–220.

19. Попович І. С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2010. – Т. XII, ч. 3. – С. 326–333.
20. Попович І. С. Семантичний аналіз наукової категорії «соціальні очікування» / І. С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 29. – С. 528–538.
21. Попович І. С. Соціальні очікування в людських взаєминах / І. С. Попович // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія : психологія : наук. журнал. – Одеса : Астропринт, 2015. – Т. 20. – Вип. 2 (36), ч. 2 – С. 144–153.
22. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки / І. С. Попович // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки, Ін-ту соціальної і політичної психології НАПН України / за наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. В. Засекіної. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – Вип. 27. – С. 184–194.
23. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : Вип. 44 / Інститут психол. імені Г. С. Костюка НАПН України – К. : Фенікс, 2016. – С. 138–143.
24. Попович І. С. Типологічні особливості очікувань / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія :

психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2014. – Вип. 1. – Т. II. – С. 64–70.

25. Попович І. С. Феноменологія соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; редакційна колегія : Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко [та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 3–10.
26. Popovych I. S. Applied research aspect of social expectations of personality in english scientific literature / I. S. Popovych // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. – Issue 31. – P. 355–366.
27. Popovych I. S. Theoretical and methodological basis of optimizing program of development and social correction of expectations of personality [Попович І. С. Теоретико-методологічне обґрунтування програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості] / I. S. Popovych // Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools. – № 5(17), 2016. – P. 158–163. [In Ukrainian].

Публікації в зарубіжних періодичних фахових виданнях

28. Popovych I. S. Social expectations – a basic component of the system of adjusting of social conduct of a person / I. S. Popovych // Australian Journal of Scientific Research, «Adelaide University Press». Adelaide, 2014. – No. 2. (6) (July – December). – Vol. III. – P. 393–398. [In Ukrainian].
29. Popovych I. S. Social expectations : types, functions and mechanisms / I. S. Popovych // Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies, «Harvard University Press», 2015. – № 1 (7) (January – June). – Vol. XIII. –

P. 152–159. [In Ukrainian].

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Публікації апробаційного характеру в фахових виданнях України

30. Попович І. С. Експериментальні дослідження соціальних очікувань особистості в англomовній науковій літературі / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2016 р., м. Кам'янець-Подільський / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2016. – С. 73–75.
31. Попович І. С. Психологічний аспект соціальних очікувань / І. С. Попович // Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 верес. 2014 р., м. Одеса. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 17–20.
32. Попович І. С. Психологічні особливості соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Особистість у сучасному світі : Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу за між нар. уч., 20–22 лист. 2014 р., м. Київ / За заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : ВД «ТРОЯ», 2014. – С. 198–201.
33. Попович І. С. Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянської компетентності [Електронний ресурс] / І. С. Попович // Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. за між нар. уч., 17–18 берез. 2016 р., м. Київ, / За заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Н. Г. Протасової, Ю. О. Молчанової. – К. : «Основа», НАДУ при Президентові України, 2016. – С. 206–210. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор. ; 12 см. – (Швейцарсько-український проект «Розвиток громадянських компетентностей в Україні – DOCCU»). – Систем. вимоги : Pentium–266; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows

98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.

34. Попович І. С. Роль соціальних очікувань у формуванні професійної культури особистості / І. С. Попович // Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 лист. 2016 р., м. Суми. – Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. – С. 34–37.
35. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Духовність у становленні та розвитку особистості: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 9–11 жовт. 2014 р., м. Івано-Франківськ. – К. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014. – С. 570–579.
36. Попович І. С. Самооцінка – стрижневий компонент соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні питання сучасної педагогіки та психології : наукові дискусії : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 верес. 2014 р., м. Львів. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 55–58.
37. Попович І. С. Соціальні очікування в кризових умовах та критичних ситуаціях життя / І. С. Попович // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 лют. 2015 р., м. Суми / За ред. : С. Б. Кузікової та ін. – Суми : Вид-во СДУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 76–79.
38. Попович І. С. Соціальні очікування в саморегуляції поведінки особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2015 р., м. Кам'янець-Подільський / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 114–116.
39. Попович І. С. Соціальні очікування учасника АТО / І. С. Попович // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 лют. 2016 р., м. Суми / За

ред. : С. Б. Кузікової, І. М. Щербакової та ін. – Суми : Вид-во СДУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 76–79.

40. Попович І. С. Соціальні очікування як чинник професійного становлення менеджера освітньої галузі / І. С. Попович // Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід : Матеріали Всеукр. (за міжнар. уч.) наук.-практ. конф., 10–11 лист. 2016 р., м. Херсон. – Херсон : ВД «Гельветика», 2016. – С. 141–143.
41. Попович І. С. «НОМО SPERATOR» / І. С. Попович // Чинники розвитку психологічних та педагогічних наук у ХХІ столітті : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 лист. 2014 р., м. Одеса. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 20–22.
42. Popovych I. S. Psychological diagnosis of social expectations of the individual / I. S. Popovych // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 24–26 груд. 2014 р., м. Київ. – 2015. – № 1 Book; URL: fund-issled-intern.esrae.ru/10-149 [In Ukrainian].

Публікації апробаційного характеру в зарубіжних фахових виданнях

43. Popovych I. S. Social expectations in primary school age / I. S. Popovych // Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa», 27 Sept. 2014, USA, New-York. – Vol. II, «Columbia Press». – New-York, 2014. – P. 176–180. [In Ukrainian].
44. Popovych I. S. Transformation function of social expectations of a person / I. S. Popovych // Proceedings of the 1st International Academic Congress «Fundamental and Applied Studies in the Pacific and Atlantic Oceans countries», 25 Oct. 2014, Japan, Tokyo. – Vol. I, «Tokyo University Press». – Tokyo, 2014. – P. 582–585. [In Ukrainian].

Наукові праці, що додатково відображають результати дисертації

45. Попович І. С. Експектометрія як методика вивчення групових динамічних процесів малої групи / І. С. Попович // Педагогічні науки : зб. наук. праць / ред. кол. Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва [та ін.]. – Херсон : В-во ХДУ, 2012. – Вип. 62. – С. 385–390.
46. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування як складова самосвідомості особистості / І. С. Попович // Педагогічні науки : зб. наук. праць / ред. кол. Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва [та ін.]. – Херсон : В-во ХДУ, 2009. – Вип. 54. – С. 198–203.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ	35
1.1. Науковий аналіз категорії «соціальні очікування».....	35
1.1.1. Встановлення родо-видових зв'язків поняття «соціальні очікування».....	35
1.1.2. Семантичний аналіз наукової категорії «соціальні очікування».....	43
1.1.3. Ретроспективний аналіз соціальних очікувань особистості.....	49
1.2. Соціальні очікування особистості – базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки.....	76
1.3. Соціальні очікування особистості як складова ціннісно- сміслової сфери.....	81
1.4. Соціальні очікування особистості – складова комунікативно- рольової взаємодії.....	84
1.5. Соціальні очікування особистості в теоріях мотивації.....	88
1.6. Аналіз прикладних досліджень очікувань особистості в англомовній літературі та практиці.....	95
Висновки до першого розділу.....	102
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ	105
2.1. Соціальні очікування особистості в системі регуляції соціальної поведінки.....	105
2.1.1. Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності.....	105

2.1.2. Соціальні очікування особистості – процес психічної регуляції поведінки.....	119
2.2. Психологічні механізми і функції соціальних очікувань особистості у її становленні та розвитку.....	129
2.2.1. Функції соціальних очікувань особистості.....	129
2.2.2. Психологічні механізми соціальних очікувань особистості.....	142
2.3. Типологічні особливості соціальних очікувань особистості...	148
2.4. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього.....	159
Висновки до другого розділу.....	177
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ	
КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ	180
3.1. Принципи побудови концепції соціальних очікувань особистості.....	180
3.2. Структурно-функціональна модель соціальних очікувань особистості.....	192
3.3. Визначення рівня соціальних очікувань особистості.....	205
3.3.1. Технологія створення опитувальника «Рівень соціальних очікувань».....	206
3.3.2. Процедура апробації опитувальника «РСО».....	211
3.3.3. Обробка емпіричних результатів дослідження соціальних очікувань особистості.....	223
Висновки до третього розділу.....	228
РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТОВИХ	
ПСИХОЛОГІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ СОЦІАЛЬНИХ	
ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ.....	231
4.1. Обґрунтування хронології та вибірки дослідження соціальних очікувань особистості.....	231

4.2. Програма емпіричного дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості	239
4.3. Результати дослідження соціальних очікувань особистості...	263
4.3.1. Описова характеристика результатів дослідження соціальних очікувань особистості.....	263
4.3.2. Кореляційний аналіз взаємозв'язків та взаємозалежностей досліджуваних показників соціальних очікувань особистості.....	300
4.3.3. Кластерний аналіз соціальних очікувань досліджуваних	319
Висновки до четвертого розділу.....	329
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ.....	332
5.1. Методологічні принципи створення програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості	332
5.2. Змістово-процесуальні засади реалізації програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості.....	340
5.2.1. Розробка та впровадження спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» у студентській групі.....	342
5.2.2. Розробка, впровадження програми тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» для співробітників торгового центру.....	365
5.2.3. Розробка і впровадження програми тренінгових занять «Школа лідера» для учасників проектної групи.....	371
5.3. Оцінка ефективності впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості	375
5.3.1. Результати впровадження спецкурсу «Соціальні	

очікування особистості: теорія і практика» у студентській групі.....	375
5.3.2. Результати впровадження програми тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» для співробітників торгового центру.....	388
5.3.3. Результати впровадження програми тренінгових занять «Школа лідера» для учасників проектної групи.....	402
Висновки до п'ятого розділу.....	410
ВИСНОВКИ	414
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	419
ДОДАТКИ	488

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українська держава перебуває у вирі глобальних змін. Останнє десятиріччя перманентні новоутворення і трансформації в нашому суспільстві супроводжуються як позитивними, так і негативними наслідками. Позитивним явищем є антропоцентричний підхід в науці, погляд на людину як найвищу соціальну цінність, унікальну і самодостатню особистість, яка перестає бути окремим «гвинтиком» – елементом соціального механізму, а сприймається суб'єктом самоактивності, здатним визначати і конструювати своє майбутнє. До негативних явищ відносимо: поглиблення духовної кризи, нівелювання загальнолюдських цінностей, відхід від звичаїв, традицій, обрядів. Динамічні зміни в суспільстві, з одного боку, супроводжуються відродженням національної самосвідомості та національної ідентифікації, формуванням громадянського суспільства, а з іншого – все більшим прагненням до уніфікації та глобалізації не тільки економіки, але й культурного простору, типу державного устрою, навіть психологічного складу найрізноманітніших націй, етносів, народів. Відбувається постійний перехід від «старого до нового», пошук шляхів, засобів та прийомів ефективного впровадження прогресивних технологій, інновацій. Це супроводжується реформами в різних сферах людського буття. Відбувається миттєвий обмін інформацією, знаннями та нововведеннями.

Особливої актуальності набуває феномен темпоральності, що знаменує собою парадигмальний поворот сучасної науки від того, що існує, до того, що з'являється. При цьому психотемпоральна проблематика має вийти за межі розробки теорій особистості та індивідуальної психотерапії, стати одним із важливих напрямів вивчення психології мас і шляхів її корекції (А. Б. Коваленко, С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський, Т. М. Титаренко та ін.).

Закономірним є посилення уваги сучасної освіти до вивчення соціально-психологічної теорії, дослідження суб'єктної реальності людини, людини як творця самої себе (М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, Н. Є. Завацька, Л. М. Карамушка, В. О. Татенко та ін.). Суспільство потребує дієвих методів розв'язання економічних, політичних і культурних криз. А соціально-економічні зміни, що відбуваються в суспільстві, зумовлюють висунення нових вимог до особистості фахівця. Будь-якій державі потрібні не просто дипломовані спеціалісти. Сьогодні потребує психологічно компетентних професіоналів, здатних спільно з групою розв'язувати завдання, прогнозувати перебіг подій, вміти миттєво реагувати на зміни, оперативно діяти в екстремальних ситуаціях, впроваджувати інноваційні, прогресивні технології. За таких умов особливої актуальності набула проблема оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Так очікування випускників середніх та неповно середніх загальноосвітніх шкільних закладів, середньо-професійних почасті не збігаються з реаліями взаємин у навчальних групах вузів, середніх спеціальних закладів та професійно-технічних училищ, які готують фахівців вузької спеціалізації і мають чітко регламентований статут. Це, в свою чергу, породжує додаткові конфлікти, невідповідність між очікуваним та реальним перебігом подій зокрема і бажаним результатом в цілому. Очікування випускників вузів, оптантів, стажерів та тих, хто змінює місце роботи, супроводжуються не меншим психоемоційним напруженням у прагненні наблизити бажане до реального. Крім того, демократичне суспільство висуває нові вимоги до рівня комунікативних вмінь фахівців, їх толерантності, здатності до саморегуляції, досягнення яких можливе, в першу чергу, через оптимізацію розвитку та психокорекцію соціальних очікувань особистості.

Проблема полягає у дослідженні соціальних очікувань не тільки як одного з феноменів соціально-психологічної теорії, а як важливого регулятора соціальної поведінки особистості, здатності прогнозувати перебіг

подій, конструювати своє майбутнє. Разом із цим є нагальна потреба у розробці й обґрунтуванні соціально-психологічної концепції соціальних очікувань особистості; емпіричному дослідженні їх змістових параметрів та структурних складових.

Стан розробки проблеми. Загальнотеоретичні та методологічні аспекти дослідження соціальних очікувань особистості посідають значне місце у працях видатних психологів сучасності (К. О. Абульханова-Славська, Р. Б. Бернс, О. Є. Блинова, М. С. Бобнева, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, Я. Л. Коломінський, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко та ін.).

Базуючись на фундаментальних положеннях розуміння особистості як суб'єкта самоактивності, соціальні очікування розглядаються як прояв самосвідомості особистості, важлива її складова, базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки особистості (Р. Б. Бернс, В. Джемс, Л. М. Карамушка, І. С. Кон, Т. М. Титаренко, С. П. Тищенко та ін.). Соціальні очікування розуміють як складову ціннісно-сислової сфери особистості, соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій (Г. М. Андреева, М. С. Бобнева, М. Й. Боришевський, С. І. Гарькавець, О. І. Кононенко, Л. С. Пілецька та ін.). Вчені акцентують увагу на провідній ролі соціальних очікувань в міжособистісній перцепції та інтеракції, становленні й налагодженні взаєморозуміння (О. О. Бодальов, Г. Келлі, Е. Е. Лінчевський, В. Б. Ольшанський, Ф. Хайдегер та ін.), на формі очікуваної оцінки, що є видом соціальної оцінки, соціальній стереотипізації та прояві особистісної рефлексії (О. Є. Блинова, В. Й. Бочелюк, Н. Й. Гуткіна, К. Т. Соколова, М. В. Тоба та ін.). У лінгвопрагматиці та дискурс-аналізі експектації застосовують для дослідження й опису процесів розуміння мовленнєвого спілкування (Т. О. Ладиженська, Г. К. Михальська, Дж. У. Оллер, М. Стаббс та ін.).

Проблема очікувань у навчально-виховному та освітньому процесах була предметом дослідження таких вітчизняних і зарубіжних науковців:

Р. Б. Бернс, М. Й. Боришевський, А. А. Гудзовська, В. Крано, Н. В. Кузьменко, С. Є. Кулачківська, Ф. Меллон, Р. К. Мертон, О. В. Нікуліна, О. Ю. Осадько, Р. Розенталь, Л. Сандлер, С. П. Тищенко, Л. Якобсон, Ю. В. Янотовська та ін.

Дослідження очікувань та привабливості як детермінант мотивації особистості були здобутком таких науковців: Дж. С. Адамс, К. П. Альдерфер, Дж. В. Аткинсон, Р. Л. Аткинсон, А. Бандура, В. К. Вілюнас, В. Г. Врум, Ф. Герцберг, М. Л. Гомелаурі, Е. Л. Деці, С. Епстайн, Е. А. Локе, Е. Е. Лоулер, Д. МакГрегор, Д. К. МакКлелланд, Л. В. Портер, С. П. Роббінс, Дж. Б. Роттер, П. В. Симонов, Е. Стотланд, Х. Хекхаузен та ін.

Актуальними є наукові теорії, що розкривають фізіологічні передумови здатності психіки до передбачення (П. К. Анохін, М. О. Бернштейн, М. Є. Введенський, І. П. Павлов, І. М. Сеченов). На очікування, як різновид та форму антиципаційного процесу, вказували Т. Ф. Базилевич, І. Г. Батраченко, В. Вундт, О. А. Коновалова, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. А. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. Н. Сурков, О. В. Шевяков та ін. Філософи вивчали проблему очікувань, ідеалу, очікуваного образу людини, конструювання майбутнього (Л. Й. Вітгенштейн, Л. С. Виготський, М. А. Журба, Дж. Келлі, Д. В. Гусев, І. В. Желтикова, Є. С. Маслов, Ж. П. Сартр, О. М. Єременко, М. Хайдеггер та ін.). Соціальні очікування, суб'єктивна реальність людини були об'єктом уваги соціологів (О. Г. Злобіна, Ю. В. Купріянова, Р. Г. Дарендорф, Дж. П. Джібс, Т. Парсонс, Н. І. Соболева та ін.). Феноменологію соціальних очікувань, зокрема екзистенційний аспект, вивчали М. М. Карпицький, А. М. Книгін, О. Є. Сапогова, Г. М. Тарнапольська, Т. М. Титаренко та ін. Особливої актуальності набувають дослідження соціальних очікувань в сімейних стосунках і шлюбних взаєминах (О. М. Волкова, Ю. А. Завацький, Г. В. Лагонда, Т. М. Трапезникова, Н. Є. Хлопоніна та ін.). Одним із сучасних наукових напрямків є дослідження соціально-психологічного змісту

професійних очікувань (Т. П. Борисова, М. Ю. Варбан, М. В. Сурякова, О. В. Тишковський, А. П. Фрадинська та ін.).

Слід відзначити, що в останні десятиріччя все більше уваги приділяється психології конструюванню майбутнього (А. С. Борисюк, Ю. О. Бохонкова, З. Я. Ковальчук, О. М. Кочубейник, Б. П. Лазоренко, Л. А. Лепіхова, О. В. Михальський, Т. М. Титаренко та ін.).

Водночас проблема психології соціальних очікувань особистості залишається недостатньо вивченою, потребує фундаментального теоретико-методологічного обґрунтування та емпіричного дослідження. Науковий інтерес складають змістові психологічні параметри, механізми та функції соціальних очікувань, побудова структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості.

Отже, актуальність вирішення означеної проблематики, її складність, багатогранність, недостатнє розроблення теоретичних і практичних аспектів в спрямованості до сучасних умов освіти України, а також соціальна значущість, зумовили вибір теми дисертаційної роботи: *«Психологія соціальних очікувань особистості»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках держбюджетних фундаментальних тем кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету: «Моніторинг освітньо-наукового простору як фактор інноваційного розвитку вищого навчального закладу» (номер державної реєстрації 0112U001436), «Сучасні технології підготовки майбутніх менеджерів освітньої сфери у контексті єдиного європейського простору» (номер державної реєстрації 0115U001127) і кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету: «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (номер державної реєстрації 0115U001718). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Херсонського державного університету (протокол № 12 від 26 травня 2014 р.), узгоджено Радою з

координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 6 від 17 червня 2014 р.).

Мета дослідження – розробити й обґрунтувати соціально-психологічну концепцію соціальних очікувань особистості; емпірично дослідити змістові психологічні параметри та структурні складові соціальних очікувань особистості; розробити методологічні, змістово-процесуальні засади реалізації програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі **завдання дослідження**:

1. Провести теоретичний аналіз проблеми соціальних очікувань особистості, з'ясувати сутнісні ознаки обраного феномену та систематизувати дослідження соціальних очікувань особистості.

2. Обґрунтувати методологічну базу вивчення соціальних очікувань особистості як психічного процесу, стану, властивості та як процесу і результату відображення, конструювання соціальної дійсності.

3. Визначити концептуальні основи соціальних очікувань особистості та запропонувати їх структурно-функціональну модель.

4. Запропонувати психодіагностичний інструментарій дослідження соціальних очікувань особистості та емпірично визначити їх основні змістові параметри.

5. Розкрити методологічні, змістово-процесуальні засади побудови програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості.

6. Апробувати програму оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості, та перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – соціальні очікування особистості.

Предмет дослідження – змістові психологічні параметри та структурні складові соціальних очікувань особистості.

Теоретико-методологічні засади дослідження склали: принципи системного і системно-генетичного підходів до аналізу становлення особистості, та її активності (Г. О. Балл, Л. С. Виготський, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін.); загальнопсихологічні теорії свідомості та самосвідомості особистості (Р. Б. Бернс, М. Й. Боришевський, В. Джемс, А. Б. Коваленко, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, М. М. Слюсаревський, П. Р. Чамата, Ю. М. Швалб та ін.); теоретичні положення міжособистісної взаємодії (Г. М. Андреева, М. С. Бобнева, В. Й. Бочелюк, П. П. Горностай, Н. Є. Завацька, Я. Л. Коломінський, Т. Шибутані та ін.); теорії активності суб'єкта в процесі діяльності та спілкування (О. Є. Блинова, С. О. Гарькавець, Л. М. Карамушка, Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, О. В. Тишковський та ін.); концепції про зумовленість особистісного розвитку діяльністю (М. Й. Боришевський, Л. М. Карамушка, О. І. Кононенко, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, Л. С. Пілецька та ін.); концепції соціалізації та розвитку особистості в процесі навчання (О. Є. Блинова, А. С. Борисюк, В. Й. Бочелюк, Л. М. Карамушка, З. С. Карпенко, З. Я. Ковальчук та ін.); теоретико-методологічні принципи розуміння інтра- та інтерпсихічних явищ (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, А. В. Брушлинський, С. Л. Рубінштейн та ін.), розвинуті у концепціях суб'єктності та колективної суб'єктності (Г. О. Балл, В. О. Васютинський, О. О. Сергієнко, В. О. Татенко та ін.).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань використано комплекс методів дослідження:

- *теоретичні методи:* теоретичний аналіз наукових джерел, який поєднав науково-категорійний аналіз поняття «соціальні очікування», встановлення родо-видових зв'язків, виокремлення семантичних концептів та ретроспективний аналіз наукових джерел; реалізовано системно-елементний, системно-структурний, системно-функціональний, системно-цільовий, системно-ресурсний, системно-інтеграційний, системно-комунікаційний та

системно-часовий аспекти системного методу, застосованого для визначення концептуальних положень соціальних очікувань особистості; моделювання – з метою створення структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості; методи інтерпретації та узагальнення результатів теоретичних, емпіричних досліджень проблеми соціальних очікувань особистості;

- *емпіричні методи*: психодіагностичні методи, які використовувалися для збору емпіричних даних з метою дослідження складових структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості, процесу конструювання і відображення особистістю соціальної дійсності, процесу психічної регуляції соціальної поведінки особистості (тест «Смисложиттєві орієнтації» (Дж. Крамбо та Л. Махолік, адаптація Д. О. Леонтєва), опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (Дж. Б. Роттер, адаптація Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, О. М. Еткінда), опитувальник «Рівень домагань особистості» (В. К. Гербачевський), авторська соціометрична методика «Експектометрия», опитувальник «Рівень соціальних очікувань», контент-аналітичні методики «Очікувана ситуація» і «Реалізація очікувань»);

- *методи формувального експерименту*: соціально-психологічний тренінг, моделювання соціального контексту міжособистісної взаємодії, психологічне консультування, психокорекційні вправи, післятренінговий супровід, лекція, бесіда, дискусія, авторська методика «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії»;

- *методи математичної обробки даних*: коефіцієнти кореляції Спірмена (r_s) і Пірсона (r_{xy}) для пошуку взаємозв'язків між отриманими показниками; λ -критерій Колмогорова-Смирнова для перевірки розподілів значень вимірюваних параметрів; дисперсійний аналіз ANOVA (Analysis of Variance) Фішера (F) для факторизації авторського опитувальника «Рівень соціальних очікувань»; U -критерій Манна-Уїтні і T -критерій Ф. Вілкоксона для порівняння отриманих емпіричних показників з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням. Для об'єднання досліджуваних параметрів соціальних очікувань особистості у наочні таксономії

застосовано кластерний аналіз методом *k*-середніх. Статистичну обробку емпіричних даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою статистичних програм SPSS v. 23.0 та MS Excel.

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось впродовж 2009–2016 рр. на базі вищих навчальних закладів, підприємств, комунальних закладів та установ різних регіонів України. Загальний обсяг вибірки – 2553 досліджуваних, серед них: студенти гуманітарного факультету Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка, мистецького факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, факультету філології та журналістики, факультету фізики, математики та інформатики Херсонського державного університету, студенти технічних та гуманітарних спеціальностей Херсонського національного технічного університету; учні ДНЗ «Херсонський професійний суднобудівний ліцей», співробітники Всеукраїнської мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра»: ТОВ «Новострой-Люкс» (м. Нікополь), ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський), ТОВ «Будівельний бум» (м. Токмак), ТОВ «МАК «Монополія» (м. Херсон), ТОВ «ПМК-19» (м. Херсон); пацієнти КЗ «Херсонська обласна психіатрична лікарня», КУ «Обласний наркологічний диспансер» Херсонської обласної ради. При формуванні вибірки враховувались критерії змістовності, репрезентативності, еквівалентності.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено теоретичним аналізом проблеми, методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних положень, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізів отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної обробки даних.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що:

– *вперше розроблено і обґрунтовано* соціально-психологічну концепцію

соціальних очікувань особистості; *визначено* зміст поняття «соціальні очікування особистості», встановлено родо-видові зв'язки поняття «соціальні очікування», виокремлено семантичні концепти, з'ясовано роль соціальних очікувань у становленні та розвитку особистості; *обґрунтовано* теоретико-методологічну базу дослідження психології соціальних очікувань особистості; *показано*, що дослідження соціальних очікувань, як психічного процесу, стану і властивості, утворює основний понятійний базис, на якому будується психологія соціальних очікувань особистості; *побудовано* структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості, визначено її структурні складові (соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічні особливості очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічні особливості регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності); *розкрито* змістові психологічні параметри (психологічні механізми, функції, властивості) соціальних очікувань особистості; запропоновано рівні сформованості (високий, середній, низький) та типи (реалістичний, пасивноосмислений, поміркований, активноосмислений, нереалістичний) соціальних очікувань особистості; *створено й апробовано* психодіагностичний інструментарій дослідження змістових параметрів та структурних складових соціальних очікувань особистості; *обґрунтовано* змістово-процесуальні засади реалізації програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості; *розроблено і впроваджено* програму оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості, доведено її ефективність;

– *поглиблено уявлення* про змістові параметри і структурні складові соціальних очікувань особистості, про функції і психологічні механізми досліджуваного феномену; розуміння типологічних особливостей та наочних таксономій соціальних очікувань особистості;

– *набули подальшого розвитку* методи, прийоми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості.

Теоретичне значення дослідження полягає: у розробці концептуальних психологічних засад вивчення, оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості; у визначенні психологічних механізмів та функцій соціальних очікувань особистості; побудові структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості; вивченні й обґрунтуванні принципів, методів, прийомів оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості.

Практичне значення дослідження полягає у використанні методичного інструментарію для вивчення соціальних очікувань особистості, зокрема застосуванні авторських методичних розробок для психодіагностики та емпіричного дослідження соціальних очікувань; у розробці і впровадженні програми оптимізації та психокорекції соціальних очікувань особистості; у розробці авторського спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика», програми тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат», програми тренінгових занять «Школа лідера». Результати дослідження можуть бути покладені в основу підготовки майбутніх фахівців різних спеціальностей у вищих навчальних закладах та їхньої подальшої адаптації на робочих місцях. Наукові надбання і розвивальні технології можливо застосувати у різноманітних галузях суспільної практики – у сфері освіти і науки, виробництві, комерційній діяльності.

Кандидатську дисертацію на тему: «Соціально-психологічні очікування в міжособистісній взаємодії у групах курсантів вищих навчальних закладів МВС України» захищено в 2008 р. Положення та висновки кандидатської дисертації в докторській дисертації не використовуються.

Основні розробки, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес Херсонського державного університету (довідка № 20-26/630 від 04.04.2017 р.), Інституту математики, економіки та механіки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (довідка № 17/058 від 10.04.2017 р.), Кіровоградського

державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 70-н від 05.04.2017 р.), ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет» (довідка № 66-05/65 від 05.04.2017 р.), Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка Тернопільської обласної ради (довідка № 05-16/77 від 07.04.2017 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 1784 від 05.04.2017 р.), ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка № 01-15/03/601 від 25.04.2017 р.), ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» Херсонського інституту (довідка № 30 від 07.04.2017 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/01/1078 від 10.04.2017 р.), ДНЗ «Херсонський професійний суднобудівний ліцей» (довідка № 69 від 07.04.2017 р.), в адміністративний, виробничий та комерційний процеси ТОВ «ГД Блеск» (м. Херсон) (довідка № 36 від 06.04.2017 р.), ТОВ «Беко» (м. Херсон) (довідка № 72 від 07.04.2017 р.).

Апробація результатів дослідження. Концептуальні положення, основні ідеї та результати емпіричних досліджень, отримані у дисертаційній роботі, апробовано на 26 наукових форумах, зокрема *міжнародних*: I науковому конгресі «Фундаментальні і прикладні дослідження в країнах Тихоокеанського і Атлантичного басейнів» (Токіо, 2014 р.), II науковому конгресі «Фундаментальні і прикладні дослідження в Америці, Європі і Азії» (Нью-Йорк, 2014 р.), V, VII–X науково-практичних конференціях «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Тернопіль, 2011 р., Кіровоград, 2013 р., Івано-Франківськ, 2014 р., Чернівці, 2015 р., Нова Каховка, 2016 р.), науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук» (Одеса, 2014 р.), науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної педагогіки та психології: наукові дискусії» (Львів, 2014 р.), науково-практичній конференції «Новітні психологічні технології: досягнення, тенденції,

перспективи» (Київ, 2014 р.), науково-практичній конференції «Чинники розвитку психологічних та педагогічних наук у ХХІ сторіччі» (Одеса, 2014 р.), X–XI науково-практичних конференціях «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2015–2016 рр.), I–II науково-практичних конференціях «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (Суми, 2015–2016 рр.), VII–VIII науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2015–2016 рр.), III науково-практичній конференції «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (Одеса, 2015 р.), VI науково-практичній конференції «Психологічні проблеми майбутнього в контексті різних соціокультурних вимірів» (Ніжин, 2016 р.), II науково-практичній конференції «Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи» (Суми, 2016 р.); за міжнародної участі: III Всеукраїнському психологічному конгресі «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014 р.), науково-практичній конференції «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 2016 р.), науково-практичній конференції «Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід» (Херсон, 2016 р.); на *всеукраїнських*: XVI педагогічних читаннях «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: ціннісні виміри в освіті» (Херсон, 2009 р.), VII науковій конференції «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (Київ, 2014 р.); на *методологічному семінарі* «Цілісний розвиток особистості учня в інформаційному просторі сучасної школи» (Херсон, 2015 р.). Отримано свідоцтва про реєстрацію авторських прав на твори: навчально-методичний посібник «Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі» (№ 50509 від 30.07.2013 р.); монографія «Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах» (№ 54710 від 12.05.2014 р.). Основні положення і результати роботи обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту (2009-2017 рр.),

кафедри загальної та соціальної психології (2017 р.) Херсонського державного університету.

Публікації. Основні положенні й висновки дисертаційної роботи представлено у 46 публікаціях автора: у двох одноосібних монографіях «Психологічні виміри соціальних очікувань особистості» та «Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах»; у навчально-методичному посібнику «Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі», розділах двох колективних монографій «Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток» та «Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток»; 24 статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України (9 з яких входять до міжнародних наукометричних баз даних), 2 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 15 публікацій – в збірках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 576 найменувань (з них 157 – іноземними мовами) та 9 додатків на 54 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 541 сторінку, з них основний обсяг – 398 сторінок. Робота містить 79 таблиць на 104 сторінках, 49 рисунків на 43 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Науковий аналіз категорії «соціальні очікування»

Проблема соціальних очікувань особистості попри всю значущість і актуальність для сучасної науки є маловивченою, про що засвідчує недостатня розробленість науково-категорійного апарату. Розмаїття схожих за значенням, інтерпретацією термінів ускладнює вивчення цієї наукової проблеми та підводить до нагальної необхідності виявити родо-видові зв'язки, здійснити семантичний та ретроспективний аналізи, систематизувати знання про соціальні очікування особистості.

1.1.1. Встановлення родо-видових зв'язків поняття «соціальні очікування». Науково-категорійний аналіз поняття «соціальні очікування» є спробою розібратися у неймовірно складному трактуванні визначень, змістових параметрів та психологічних особливостей соціальних очікувань. Це, на наш погляд, повинно внести ясність і однозначність у трактування поняття «соціальні очікування», та їх дослідження.

Соціальні очікування є вельми складним феноменом і потребують системного аналізу, фундаментального дослідження. Складність соціальних очікувань значною мірою зумовлюється тим, що вони одночасно можуть виступати предметом дослідження низки наук, зокрема: соціальної психології, психології соціальної роботи, психології особистості, педагогічної психології, психології менеджменту, організаційної психології, соціальної педагогіки, а також філософії та соціології. Кожна наука своєрідно досліджує проблему очікувань, почасти звертаючи увагу на них, як на допоміжний елемент, згадуючи у контексті опису інших наукових явищ.

Соціальні очікування завжди залишалися «на поверхні», хоча є невід'ємною складовою дії, вчинку, поведінкового акту, взаємин, діяльності.

Наукові пошуки [42; 48; 58; 73; 82; 83; 134; 145; 179; 184; 200; 210; 211; 214; 219; 225; 232; 235–238; 284; 342; 343; 361; 369; 372; 375; 378; 381; 392; 395; 396; 399; 410; 414; 425; 542] дали можливість виокремити поняття, які тотожні чи схожі з «соціальними очікуваннями» за значенням, змістом, вимовою, інтерпретацією, лінгвістичними особливостями; є частинами цілого, вказують на окрему класифікаційну ознаку чи якусь властивість, взаємодоповнюють чи підкреслюють окрему грань. Наводимо значний перелік цих понять: «адекватні очікування», «активні очікування», «відкриті очікування», «генералізовані очікування», «групові очікування», «двосторонні очікування», «дожидання», «екзистенційні очікування», «експектації», «експектації-передбачення», «емоційні очікування», «ідеальні очікування», «ймовірні очікування», «життєві очікування», «закриті очікування», «кар'єрні очікування», «колективні очікування», «комунікативні очікування», «латентні очікування», «марні очікування», «міжособистісні очікування», «можливі очікування», «моральні експектації», «навчально-комунікативні очікування», «належні очікування», «неадекватні очікування», «нормативні очікування», «обов'язкові очікування», «односторонні очікування», «організаційні очікування», «особистісні очікування», «очікування», «пасивні очікування», «покладання надії», «прогнозування», «професійні очікування», «реальні очікування», «рефлексивні очікування», «рольові очікування», «самоекспектації», «самоочікування», «секундарні сподівання», «ситуативні очікування», «специфічні очікування», «соціальні сподівання», «соціально-психологічні очікування», «соціально-правові очікування», «сподівання», «ціннісно-рольові очікування», «чекання» та ін. Такий перелік, на перший погляд, хоч і наглядно окреслює варіативність семантичного простору базового поняття дослідження, проте створює певний комплекс проблем. По-перше, класифікаційні, типологічні ознаки переплітаються; по-друге, зустрічаються

доповнення понять одне одним, ототожнення, заміщення; по-третє, нівелюється логіка етимологічної складової дослідження базового поняття.

З метою чіткого обґрунтування семантичного простору поняття «соціальні очікування», визначення діапазону вживаності, виокремлення поміж інших близьких за змістом і обсягом понять, спробуємо здійснити його науково-категорійний аналіз, першим кроком якого є встановлення родо-видових зв'язків.

Нам здається логічним проаналізувати родо-видові зв'язки у історичному аспекті, що дозволить відстежити зародження, розвиток і становлення проблеми соціальних очікувань особистості. Філософи відзначають, що майбутнє, як очікування, ніколи не настає і не стає минулим. Оскільки те, що настає, не відповідає повністю очікуваному. У цьому плані теперішнє, що настає з позиції очікування, завжди неочікуване. Очікування залишається нереалізованим минулим або майбутнім минулого [104; 318].

У кінці XIX – початку XX сторіччя з'являються наукові праці про самосвідомість особистості, проблему «Я», міжособистісну взаємодію. У цих працях починає згадуватися, а пізніше і вивчатися феномен, який відомий в латиномовній літературі як «*expecto*», «*ex(s)pectatio*», у англійській – «*expectation*». Звернемося до словників наукової термінології, визначення яких, хоч і не позбавлені суперечностей, але є еталоном. У словниках легалізовано і зафіксовано значення поняття у мові та категорійно-термінологічному апараті науки. У філософському словнику «очікування», «експектація» (з лат. «*expecto*» – «чекаю») відображає одну зі сторін міжособистісних стосунків індивіда у групі – очікування чогось, когось; також з лат. «*ex(s)pectatio*» – «чекання» – поняття соціально-психологічної теорії, яким позначають очікування певного способу вербальної і реальної поведінки індивіда в малій групі» [384, с. 165]. В англійській літературі термін «експектації» (з англ. «*expectation*» – «очікування») – це активне очікування, його ще називають нормативним очікуванням [425; 542]. В

україномовній та російськомовній науковій літературі зустрічаємо «очікування» (однина і множина), «ожидание» (однина), «ожидания» (множина) [42; 73; 104; 195; 209; 213; 277; 311; 318; 360; 361; 363–366; 368–371; 376; 383–387]. В орфографічному словнику української мови «очікування» – іменник середнього роду, який, як у множині, так і у однині, однаково вимовляється, хіба-що має різну інтерпретацію відмінків. У трьохтомному російсько-українському словнику (1981) «ожидание» – чекання, ждання, дождання, очікування; («надежда» «расчѐт») – сподівання, сподіванка. «Ожидания» – не знаходимо [311]. У науковій літературі поряд із терміном «очікування» часто використовується термін «експектації» або «експектація». Зауважимо, що вживаються ці поняття як в однині, так і в множині [73; 292; 294; 295; 314; 316; 346; 383; 384; 425; 542]. Ми вважаємо, що вживання такої інтерпретації – це запозичення іншомовного терміну, який увійшов до широкого вжитку в науковій літературі. Отже, поняття «очікування» і поняття «експектації» ми розглядаємо як тотожні, оскільки очікування в латиномовній і англійській транскрипції – це експектації. Вони мають спільний корінь «exrest» і однакове походження. В етимологічному словнику [195] «експектація» – поняття, що вживається у лінгвопрагматиці і дискурс-аналізі для дослідження, опису процесів розуміння у мовленнєвому спілкуванні, означає очікування учасників комунікації стосовно перебігу подій, здатність «передбачати», що відбудеться далі, базуючись на попередньому мовленнєвому контексті, на своєму життєвому досвіді, досвіді спілкування.

З розвитком соціальної психології особливого поширення і застосування набуває поняття «соціальні очікування». Вживають його тільки в множині. Ми не знаходимо жодної праці, де б мало місце використання досліджуваного поняття в однині, як «соціальне очікування». Під соціальними очікуваннями почасти розуміють суб'єктивні орієнтації, уявлення, неформальні регулятори міжособистісної взаємодії, тому недоречно у такому контексті вести мову про якесь одне соціальне

очікування. Зазначимо, що соціальні очікування – це перманентні проєкції, їх безліч, вони множинні і знаходяться у постійній апробації. Зокрема, поняття «соціальні очікування» [383] розглядаються як суб'єктивні орієнтації, які поділяють члени соціальної групи стосовно передбачуваного перебігу подій і забезпечують пізнавальну, емоційну та поведінкову готовність індивідів до цих подій. Зауважимо, що «...стосовно стійких малих груп соціальні очікування відображають об'єктивну необхідність узгоджених дій» [там само, с. 455].

Приходимо до висновку, що досліджуване поняття «соціальні очікування» знаходиться у родо-видових зв'язках із вищезазначеними. Первинними поняттями є «*expectatio*» та «*expectation*». Поняття «очікування» є похідним від цих понять. Воно охоплює широке семантичне поле і почасти вживається як узагальнююче поняття. Поняття «соціальні очікування» є досліджуваною категорією, яка розробляється, має низку ознак, властивостей. Для кращого сприйняття побудуємо графічну візуалізацію родо-видових зв'язків поняття «соціальні очікування» (рис. 1.1).

Найбільше поле «*expectatio* – *expectation*» – це первісне семантичне поле. Наступна категорія «очікування» – є перехідною і узагальнюючою категорією. «Соціальні очікування» – досліджувана категорія, семантичне поле якої охоплює всі інші очікування, що утворилися у результаті наукових пошуків, досліджень, розробки вихідної категорії. Встановлюючи родо-видові зв'язки всіх інших очікувань, нами виокремлено ознаки соціальних очікувань, і вже за цими ознаками систематизовано їх і показано, як ті чи інші очікування виникали, розвивалися як різновид соціальних очікувань. Виокремлено ознаки у руслі дослідження соціальних очікувань особистості, а не взагалі. Ознаки соціальних очікувань: активність особистості, прояв поведінки особистості, спрямованість особистості на власну персону, групова належність особистості, змістова складова особистості, досвід особистості, об'єктивність особистості, відкритість особистості, уявлення особистості про своє «Я», інтерактивна спрямованість особистості.

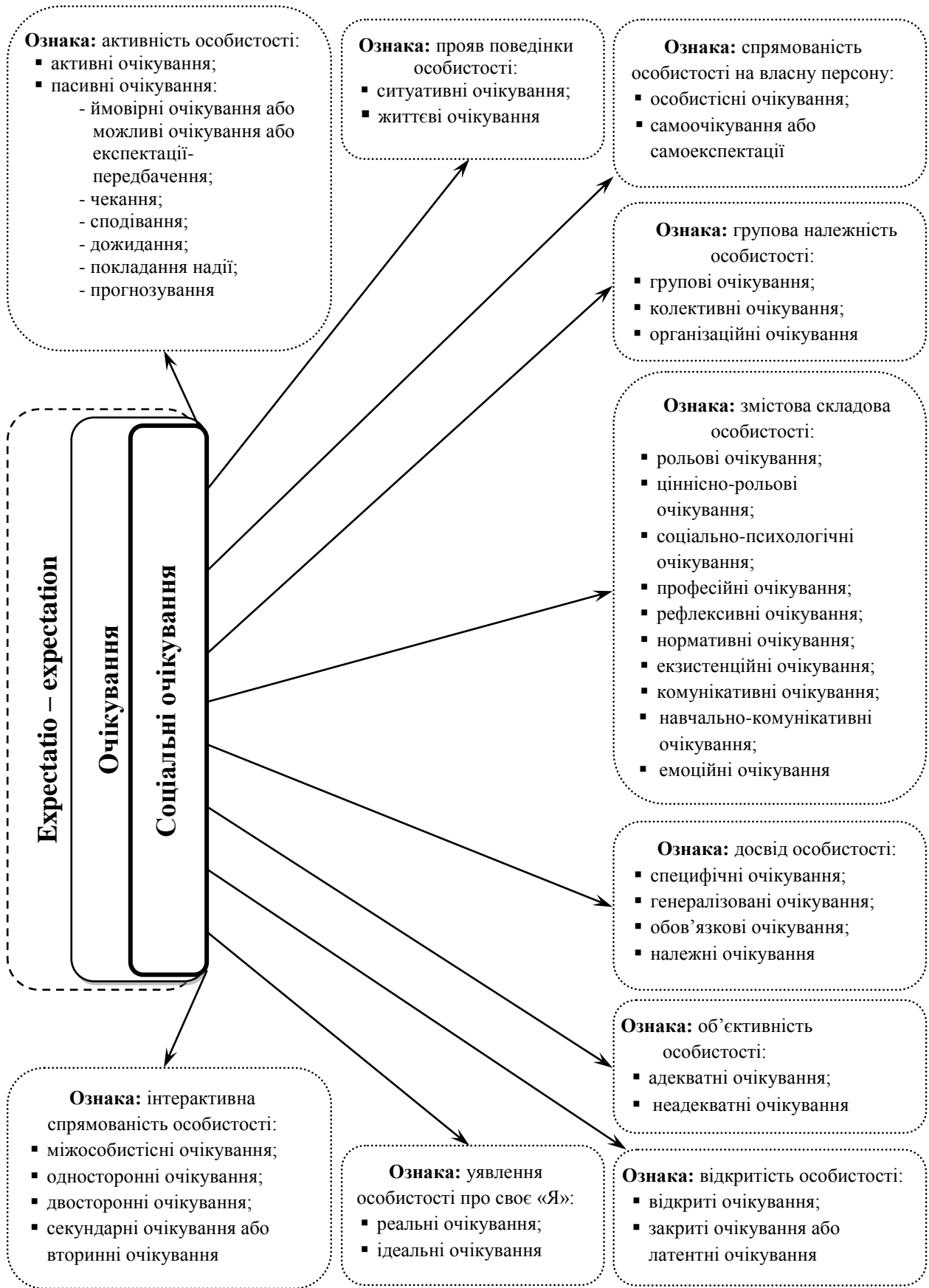

Рис. 1.1. Графічна візуалізація родо-видових зв'язків поняття «соціальні очікування»

Дослідження ознак соціальних очікувань дозволяє систематизувати весь перелік схожих понять і є першим кроком у створенні типології соціальних очікувань. За ознакою «активність особистості» виокремлюємо активні і пасивні очікування. В англійській літературі активні очікування позначають терміном «експектації» (з англ. «expectation»). До пасивних очікувань відносимо: ймовірні очікування, чекання, сподівання, доживання, покладання надії, прогнозування. Всі інші очікування відносяться у цьому дихотомічному поділі («активні очікування – пасивні очікування») до активних очікувань. На наш погляд, немає сенсу їх всіх перелічувати. Розглянемо детально різновиди пасивних очікувань. У англійській літературі «expectancy» – «ймовірне очікування», «wait» – «очікування» також, але в розумінні чекання когось або чогось. Ймовірне очікування – це прогнозування, яке носить пасивний характер, як і чекання когось чи чогось [58; 425; 542]. У Новому тлумачному словнику української мови «сподіватися» – чекати кого-, що-небудь; доживати, очікувати; розраховувати, покладати надію на що-небудь; надіятися, плекати надію» [213, с. 337]. Покладання надії або надія визначається як очікування чогось сприятливого, сподівання на щось позитивне і водночас упевненість у його здійсненні. Вона є найважливішою умовою людського існування. Сподіваючись, людина уявляє бажане майбутнє і якимось чином наближає його [362]. За Е. Фроммом, одне з визначень людини – homo esperans (людина, що сподівається). На думку автора, іспанське слово «esperar» означає одночасно «чекати» й «надіятися» і безсумнівно, відноситься до особливого виду пасивної надії [389]. Ми підтримуємо думку відомих вчених і вважаємо «сподівання» пасивною формою соціальних очікувань. Але С. П. Тищенко досліджувала особистісні сподівання як форму прояву самосвідомості. Авторка зазначає «...особистісні соціальні сподівання відображають один із механізмів, що сприяє перетворенню зовнішніх соціальних впливів у внутрішні регулятори поведінки. Ці сподівання, на відміну від групових соціальних сподівань, які часто називають

потенційними вимогами соціальної групи до індивіда, а інколи груповими експектаціями, тісно пов'язані із самосвідомістю особистості» [369, с. 110]. Ми бачимо, що вона їх наділяє статусом «соціальні». Без сумніву, всі очікування людини є соціальними, оскільки вони виникають у соціумі, тому виокремлені нами у цьому контексті ознаки є доцільними. Далі зазначається «...особистісні сподівання, або очікування, виникають як реакція-відповідь на сподівання (очікування) групи, їх логічно називати вторинними або секундарними соціальними сподіваннями» [там само, с. 111].

Секундарні очікування або вторинні очікування, міжособистісні очікування, односторонні очікування, двосторонні очікування ми виокремили за ознакою – інтерактивної спрямованості особистості. Очікування у взаєминах суб'єкта і об'єкта, на думку М. Л. Гомелаурі, характеризуються одностайністю, і спрямовані від суб'єкта до об'єкта ($S \rightarrow O$). Вона умовно позначає учасників взаємодії P_1 та P_2 і виокремлює такі очікування: очікування P_1 стосовно P_2 ; очікування P_2 стосовно P_1 ; очікування P_1 стосовно очікувань P_2 ; очікування P_2 стосовно очікувань P_1 . Авторка зазначає, що «...односторонні очікування індивіда стосовно об'єкта можуть формуватися і впливати на його поведінку несвідомо, на рівні прогнозованої роботи мозку, в той час як соціальні очікування не можуть створюватися без участі свідомості» [72, с. 128].

Низка ознак носить дихотомічний характер і є умовним виокремленням, зокрема за об'єктивністю особистості: «адекватні очікування» і «неадекватні очікування»; за відкритістю особистості: відкриті очікування і закриті очікування або латентні очікування.

Найбільшу групу складають соціальні очікування, виокремлені за ознакою змістової складової особистості. Очікування, віднесені до цієї групи, мають досить широку варіативність. Оскільки змістова ознака вказує на те, що очікування відносяться до будь-якої сфери особистості, мають інтегративний зміст, конкретизують первинне родове поняття. Зазначимо, що «ціннісно-рольові очікування» конкретизують «рольові очікування»,

«навчально-комунікативні очікування» – «комунікативні очікування», і приходимо до неочікуваного, але логічного висновку, що «соціально-психологічні очікування», досліджувані автором [277] і низкою інших науковців [42; 73], є конкретизацією первинного родового поняття «соціальні очікування».

Нами здійснена спроба науково-категорійного аналізу поняття «соціальні очікування», а саме: реалізовано початковий етап цього аналізу – виявлено родо-видові зв'язки. Перейдемо до наступного етапу науково-категорійного аналізу поняття «соціальні очікування» – семантичного аналізу.

1.1.2. Семантичний аналіз поняття «соціальні очікування».

Здійснюючи семантичний аналіз, видається логічним виокремити семантичні концепти поняття «соціальні очікування» у словниках наукової термінології, довідниково-енциклопедичній літературі, науковій теорії та практиці. Концепт (з лат. «conceptus» – «поняття») – зміст поняття, смислове значення.

Проаналізувавши визначення поняття «соціальні очікування» у філософському енциклопедичному словнику [383], виокремлюємо такі семантичні концепти – «суб'єктивні орієнтації, які поділяють члени соціальної групи стосовно передбачуваного перебігу подій», «забезпечують пізнавальну, емоційну та поведінкову готовність індивідів до передбачуваного перебігу подій», «відображають об'єктивну необхідність узгоджених дій: від кожного члена очікується певний склад думок, почуттів і вчинків, що відповідають його місцю в системі спільної діяльності» [383, с. 455]. Для кращого сприйняття покажемо наглядно семантичні концепти поняття «соціальні очікування». У словнику-довіднику термінів з конфліктології [329] семантичними концептами є: «система очікувань, вимог відносно норм виконання індивідом соціальних ролей», «різновид соціальних санкцій, які упорядковують систему відношень і взаємодій у групі», «носять неформалізований характер, який не завжди усвідомлюється», «вимоги, які

пред'являють навколишні індивіду стосовно його дій, думок і почуттів, що мають місце в тій чи іншій ситуації», «неформальні санкції, що впорядковують взаємодію людей стосовно неписаних правил, ролей і прийнятих норм та способів спілкування» [там само, с. 261]. В енциклопедії з соціології [345] мають місце такі семантичні концепти: «складова системи регуляції соціальної поведінки, взаємодії у групах, спільнотах, зазвичай неформалізована», «система вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей», «варіант соціальних санкцій, що впорядковують систему взаємин і взаємодії у групі», «відображають міру обов'язковості, необхідності для спільноти бажаної форми поведінки, ставлень, без яких група не може успішно функціонувати», «впорядковують взаємини, стабілізують систему соціальних зв'язків, погоджують дії і взаємини членів групи, спільноти, підвищують ефективність процесів адаптації і оцінювання» [там само, с. 672]. У психологічній довідково-енциклопедичній літературі [147] знаходимо: «очікування чогось в міжособистісних взаєминах, наприклад, оцінки дій індивіда з боку інших людей», «зумовлюються індивідуальними особливостями особистості, суспільною діяльністю і організаційною структурою групи, груповими нормами, еталонами сукупних перспектив розвитку життя в суспільстві», «складають частину ціннісних орієнтацій особистості», «виступають як мотив поведінки людини» [147, с. 513].

Цікавої наукової думки дотримується російський вчений О. В. Тишковський [376], який надає очікуванням статусу психічного стану. Виокремлюємо такі семантичні конструкти: «психічний стан індивіда, що відображає співвідношення суб'єктивної оцінки актуальної ситуації взаємодії і уявлень індивіда про себе як суб'єкта поведінки в цій ситуації», «відтворюються у формі надії як емоційного переживання, що випереджає значущу подію чи результат» [там само, с. 20]. На наш погляд, відтворення очікувань у формі надії частково розкриває психологічний зміст соціальних очікувань, оскільки надія, як емоційне переживання чогось значущого, може

носити пасивний характер і відображати чекання когось чи на щось. У «Психологічній енциклопедії» автора-упорядника Степанова О. М. [298] також знаходимо, що «чекання – психічний стан людини, яка сподівається на появу певних змін, що мають відбутися у навколишніх умовах, взаємодії з іншими людьми або в її організмі. Чекання завжди пов'язане з позитивними або негативними переживаннями. Позитивні переживання виникають при очікуванні приємної для особистості події. Вони ґрунтуються на вірі, породжують надію на успішне розв'язання проблем, важливих для людини, активізують стан організму, надають йому більшої впевненості і сили. Очікування неприємного зумовлює неприємні переживання, які породжують тривожність і невпевненість людини» [298, с. 389].

У К. К. Платонова знаходимо семантичний концепт – «проградієнтна серія почуттів, в структуру яких входить знання ймовірності настання очікуваної події, або тільки віра в це» [242, с. 168]. Проаналізувавши визначення поняття «експектації» [292; 300; 384], знаходимо великий перелік семантичних концептів, серед яких низка концептів повторюється, доповнює згадані вище. У філософському словнику [384] виокремлюємо: «певний спосіб вербальної і реальної поведінки індивіда в малій групі», «фіксуються в свідомості індивіда і перетворюються на одну із центральних ланок його ціннісної орієнтації», «регулятори групової взаємодії, забезпечують можливість пристосування індивіда до інших членів групи і зумовлюють стабільність групи» [там само, с. 165]. У психологічному словнику [292] знаходимо: «вимоги стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей, що є різновидом соціальних санкцій, які упорядковують систему ставлень і взаємин в групі» [292, с. 608].

У визначеннях поняття «соціально-психологічні очікування» [277] виокремлюємо «суб'єктивні орієнтації будь-якого учасника міжособистісної взаємодії стосовно того, як він оцінює і оцінюють його інші учасники взаємодії, на яку, у зв'язку з цим, поведінку від оточуючих він сподівається та оточуючі сподіваються від нього».

У концепції національної самосвідомості у громадянському становленні особистості М. Й. Боришевського – «уявлення людини про те, як оцінюють її оточуючі щодо міри наявності у неї певних національних цінностей, якої поведінки у зв'язку з цим очікують від неї» [42, с. 15]. У життєвих домаганнях за Т. М. Титаренко знаходимо – «передбачають те, на що особистість має право, чого вона чекає від життя» [360, с. 428]. У рольовій концепції П. П. Горностая виокремлюємо – «зовнішня сторона взаємодії, яка характеризує суспільну детермінацію рольової поведінки людини» [77, с. 43].

Проаналізовано семантичні концепти, прибрано повтори, враховано доповнення та уточнення, і розміщено на рис. 1.2. Аналіз семантичних концептів підводить нас до висновку, що під соціальними очікуваннями почасти розуміють суб'єктивні орієнтації, суб'єктивні уявлення, систему очікувань, вимоги, санкції, психічний стан, форму надії, спосіб поведінки, проградієнтну серію почуттів, сторону взаємодії. Часто зазначаються характеристики, функції, ознаки соціальних очікувань. Зокрема те, що вони відображають, забезпечують, складають, передбачають, як виступають, фіксуються, чим зумовлені та ін.

Ми проаналізували весь перелік семантичних концептів і прийшли до висновку, що вони характеризують такі три умовно виокремлених чинники соціальних очікувань особистості: психічний, соціально-психологічний та соціальний. Психічний чинник характеризується семантичними концептами, що розкривають внутрішню природу соціальних очікувань особистості, акцентують увагу на психологічних детермінантах досліджуваного феномену. Соціально-психологічний чинник характеризується семантичними концептами, що окреслюють перехід зовнішніх процесів у внутрішні й навпаки. Соціальний чинник – семантичними концептами, що розкривають зовнішній, соціальний зміст досліджуваного феномену.

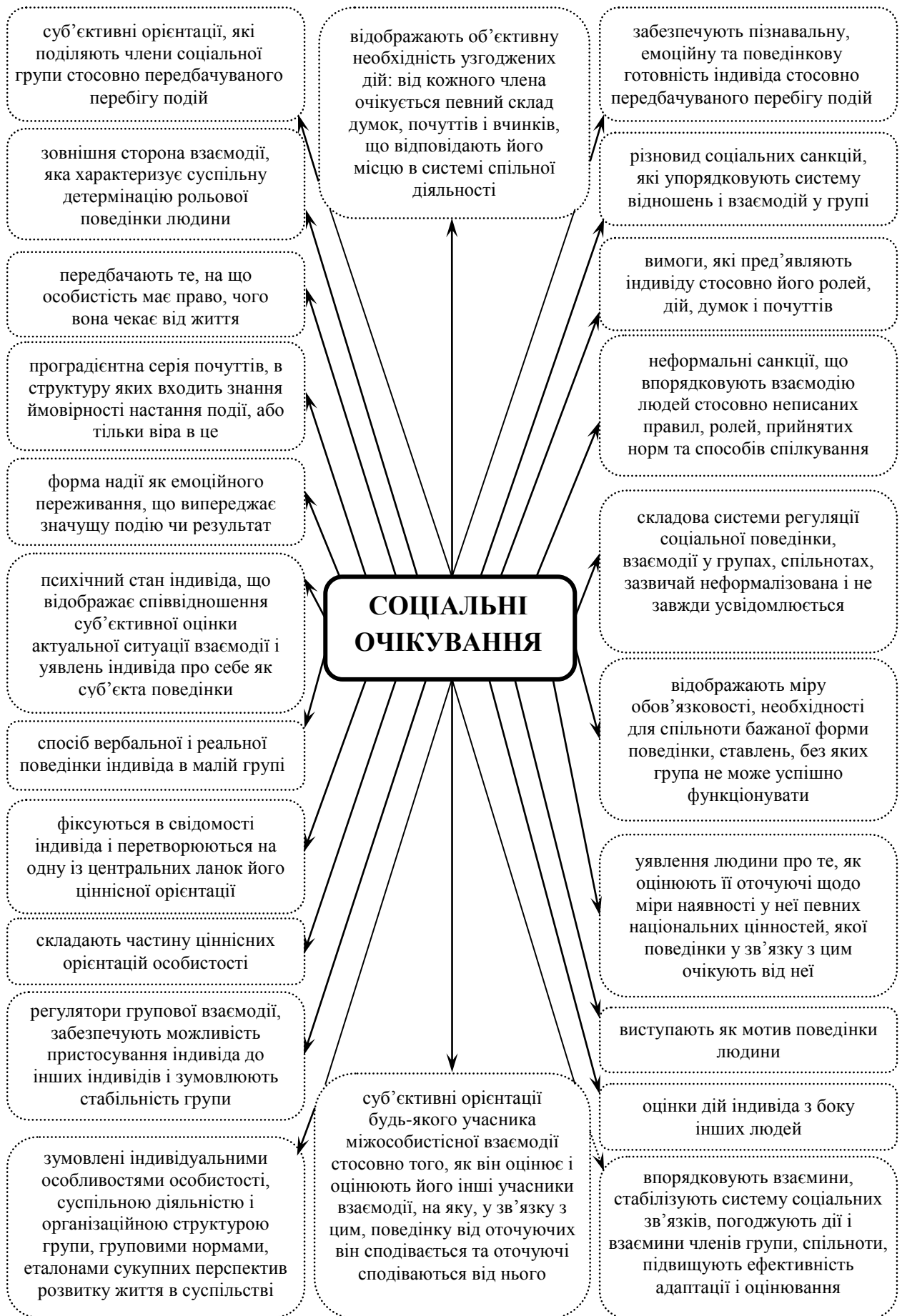

Рис. 1.2. Семантичні концепти категорії «соціальні очікування»

У табл. 1.1 показано розподіл семантичних концептів соціальних очікувань особистості за чинниками.

Таблиця 1.1

**Розподіл семантичних концептів соціальних очікувань особистості
за чинниками**

Назва чинника
1
ПСИХІЧНИЙ
«Психічний стан індивіда, що відображає співвідношення суб'єктивної оцінки актуальної ситуації взаємодії і уявлень індивіда про себе як суб'єкта поведінки в цій ситуації» [376, с. 20]; «відтворюються у формі надії як емоційного переживання, що випереджає значущу подію чи результат» [376, с. 20], «проградієнтна серія почуттів, в структуру яких входить знання ймовірності настання очікуваної події, або тільки віра в це» [242, с. 168].
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ
«Суб'єктивні орієнтації, які поділяють члени соціальної групи стосовно передбачуваного перебігу подій» [383, с. 455]; «забезпечують пізнавальну, емоційну та поведінкову готовність індивідів до передбачуваного перебігу подій» [383, с. 455]; «відображають об'єктивну необхідність узгоджених дій: від кожного члена очікується певний склад думок, почуттів і вчинків, що відповідають його місцю в системі спільної діяльності» [383, с. 455]; «впорядковують взаємини, стабілізують систему соціальних зв'язків, погоджують дії і взаємини членів групи, спільноти, підвищують ефективність процесів адаптації і оцінювання» [345, с. 672]; «очікування чогось в міжособистісних взаєминах, наприклад, оцінки дій індивіда з боку інших людей» [147, с. 513]; «зумовлюються індивідуальними особливостями особистості, суспільною діяльністю і організаційною структурою групи, груповими нормами, еталонами сукупних перспектив розвитку життя в суспільстві» [147, с. 513]; «складають частину ціннісних орієнтацій особистості», «виступають як мотив поведінки людини» [147, с. 513]; «певний спосіб вербальної і реальної поведінки індивіда в малій групі» [384, с. 165]; «фіксуються в свідомості індивіда і перетворюються на одну із центральних ланок його ціннісної орієнтації» [384, с. 165]; «суб'єктивні орієнтації будь-якого учасника міжособистісної взаємодії стосовно того, як він оцінює і оцінюють його інші учасники взаємодії, на яку, у зв'язку з цим, поведінку від оточуючих він сподівається та оточуючі сподіваються від нього» [42, с. 15]; «уявлення людини про те, як оцінюють її оточуючі щодо міри наявності у неї певних національних цінностей, якої поведінки у зв'язку з цим очікують від неї» [42, с. 15]; «зовнішня сторона взаємодії, яка характеризує суспільну детермінацію ролі поведінки людини» [77, с. 43].
СОЦІАЛЬНИЙ
«Система очікувань, вимог відносно норм виконання індивідом соціальних ролей» [329, с. 261]; «різновид соціальних санкцій, які упорядковують систему відношень і взаємодій у групі» [329, с. 261]; «носять неформалізований характер, який не завжди усвідомлюється» [329, с. 261]; «вимоги, які пред'являють навколишні індивіду стосовно його дій, думок і почуттів, що мають місце в тій чи іншій ситуації» [329, с. 261]; «неформальні санкції, що упорядковують взаємодію людей стосовно неписаних правил, ролей і прийнятих норм та способів спілкування» [329, с. 261]; «складова системи регуляції соціальної поведінки, взаємодії у групах, спільнотах, зазвичай неформалізована»

Продовж. табл. 1.1

1
[345, с. 672]; «система вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей» [345, с. 672]; «варіант соціальних санкцій, що впорядковують систему взаємин і взаємодії у групі» [345, с. 672]; «відображають міру обов'язковості, необхідності для спільноти бажаної форми поведінки, ставлень, без яких група не може успішно функціонувати», [345, с. 672]; «регулятори групової взаємодії, забезпечують можливість пристосування індивіда до інших членів групи і зумовлюють стабільність групи» [384, с. 165]; «вимоги стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей, що є різновидом соціальних санкцій, які упорядковують систему ставлень і взаємин в групі» [292, с. 608]; «передбачають те, на що особистість має право, чого вона чекає від життя» [360, с. 428].

Семантичний аналіз, як етап науково-категорійного аналізу поняття «соціальні очікування», нас логічно підводить до ретроспективного аналізу наукової спадщини досліджуваного феномену.

1.1.3. Ретроспективний аналіз соціальних очікувань особистості.

Дослідження наукових теорій допомогло збагнути унікальність і неповторність феномену соціальних очікувань, закласти теоретико-методологічну базу дослідження психології соціальних очікувань особистості, дати визначення досліджуваного поняття, окреслити напрямки подальших наукових пошуків. Розглянемо низку психологічних теорій.

Соціальні очікування є базовим, фундаментальним положенням у розумінні особистості як суб'єкта самоактивності, що підтверджено в науковому доробку М. Й. Боришевського [41; 43]. С. П. Тищенко соціальні очікування, особистісні сподівання розглядає як прояв самосвідомості [369]. Як важливу складову самосвідомості особистості у своїх працях розкрили Р. Б. Бернс [21–23], Н. Й. Гуткіна [88; 89], В. Джемс [93; 480], І. С. Кон [137; 138] та ін.

Вивчали соціальні очікування у процесі спілкування, як складову комунікативно-рольової взаємодії, що відображає об'єктивну необхідність узгоджених дій, врахування позицій інших учасників взаємодії, такі науковці: Г. М. Андреева [6], М. С. Бобнева [33; 34], П. П. Горностай [77; 78; 301], Е. Гоффман [81], Р. Г. Дарендорф [91; 440], Дж. П. Джібс [465],

Г. Д. Долинський [96], Я. Л. Коломінський [136], Е. Е. Лінчевський [168], Д. Дж. Майєрс [180], Дж. Г. Мід [194; 507; 508], Т. Парсонс [228; 523], Дж. Д. Хетфілд [397], Р. К. Хьюсман [397], Т. Шибутані [407; 408] та ін.

Е. Е. Лінчевський вважає, що для розуміння іншої людини недостатнім є результат узгодження позицій в спілкуванні, а особлива увага і належний рівень комунікативної компетентності потребує узгодження прогнозів, тобто очікувань, експектацій [168]. Ця думка знаходить підтвердження в працях таких науковців, як П. П. Горностай [77], Г. Д. Долинський [96], Я. Л. Коломінський [136], Дж. Д. Хетфілд [397], Р. К. Хьюсман [397], Т. Шибутані [407] та ін. Зокрема, Т. Шибутані зазначає, що на базі своїх очікувань, ролей і очікувань значущих інших ми взмозі адекватно будувати та координувати свою діяльність. «Стандартизація таких експектацій – те, що робить кооперацію можливою серед незнайомих людей» [407, с. 49]. Отже, невдачі в спільній діяльності будуть залежати від сумісності очікувань учасників взаємодії.

Теорія ролей розглядає особистість з точки зору її соціальних ролей. Дж. Г. Мід розглядає соціальні ролі в трьох аспектах: перший – соціологічний – як система рольових очікувань, суспільно задана модель ролі, яка має важливе значення для формування особистості і опанування нею соціальних ролей; другий – соціально-психологічний – як виконання ролі і реалізація міжособистісної взаємодії; третій – психологічний – як внутрішня або уявна роль, що не завжди реалізується в рольовій поведінці, але певним чином на неї впливає. Рольовий механізм особистості поєднує ці три аспекти [507].

Послідовники цієї теорії зазначають, що «прийняття ролі іншого», тобто уявлення себе на місці партнера, з яким відбувається взаємодія, а також розуміння його рольової поведінки, є одним із вихідних положень теорії інтеракціонізму. При цьому людина приводить свої експектації у відповідність з соціальними ролями «значущого іншого» [77; 194; 407; 507].

Складає наукову цінність розгляд соціальних очікувань особистості у теоріях атрибуції, міжособистісної перцепції та інтеракції. У цих теоріях відстежуємо провідну роль експектацій щодо становлення і налагодження взаєморозуміння. Акцентується увага на формі очікуваної оцінки, що є видом соціальної оцінки, соціальної стереотипії і проявом особистісної рефлексії. Цьому приділяли увагу О. Є. Блинова [26–31], О. О. Бодальов [35], Н. Й. Гуткіна [88; 89], Г. Келлі [128; 485; 486], Е. Е. Лінчевський [168], В. Б. Ольшанський [216–218], Л. С. Пілецька [239–241], К. Т. Соколова [339; 340], та ін.

Доволі часто в міжособистісній взаємодії, для того щоб збагнути поведінку учасників взаємодії, за умови дефіциту інформації про дійсні причини поведінки, індивід вдається до приписування дій учасникам взаємодії. Це явище в соціальній психології отримало своє висвітлення в теорії атрибуції, розробленій Г. Келлі, Ф. Хайдером. Міра і прояв атрибуції залежить від двох показників: відповідності вчинку рольовим очікуванням – чим вища відповідність, тим менший дефіцит інформації, як наслідок – міра приписування буде найменшою; відповідність дій соціальним нормам, правилам, приписам [474]. Г. Келлі, досліджуючи каузальну атрибуцію, приходять до висновку, що існують три чинники, які впливають на те, як ми приписуємо поведінку індивіда – зовнішнім чи внутрішнім причинам: чинник нормативності, чинник постійності або послідовності і чинник відмінності або диференційованості [485].

Помилкове приписування, тобто ігнорування в поведінці очікувань партнера у М. В. Савчина [313], знаходить своє пояснення у теорії атрибуцій Г. Келлі [128] та Ф. Хайдера [474].

Н. Й. Гуткіна здійснила обґрунтування рефлексивних очікувань з точки зору бажаності вчинку для інших людей. Наявність таких рефлексивних очікувань дає підстави стверджувати, що в основі їх утворення лежить не тільки особистісна рефлексія, але й рефлексія умовно названа «міжособистісною», тобто пов'язана з «проникненням в свідомість, в

духовний світ іншої людини» [88, с. 16]. Співзвучною з дослідженням Н. Й. Гуткіної [88] є думка О. О. Бодальова, який рефлексію, поряд із емпатією та атракцією, розглядає як складову міжособистісного сприйняття. Подає рефлексію, як спосіб мисленнєвої оцінки людиною своєї позиції та позиції іншого учасника взаємодії, послідовності її думок, найближчих і перспективних планів. В. Б. Ольшанський, розглядаючи систему міжособистісних взаємин, веде мову про такі складові, як соціально-перцептивні процеси, атракція, процеси взаємовпливу людей та їх рольових стосунків [217]. Дослідник зазначає, що соціальні очікування виокремлюють за мірою узагальненості, визначеності та узгодженості між собою. «Найвища міра узагальнення соціальних очікувань дозволяє індивіду краще орієнтуватися в мінливих умовах. Невизначеність і суперечність соціальних очікувань знижує ефективність спільної дії, є передумовою міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктів» [218, с. 454–455].

У лінгвопрагматиці та дискурс-аналізі експектації застосовують для дослідження, опису процесів розуміння мовленнєвого спілкування такі науковці, як Т. О. Ладиженська [230], Г. К. Михальська [195; 230], Дж. У. Оллер [519], М. Стаббс [564; 565] та ін.

Дж. У. Оллер та М. Стаббс досліджували очікування учасників комунікації щодо ймовірного перебігу спілкування. Дослідники вважають, що починати читати текст незнайомого автора важко саме тому, що несформовані експектації щодо спілкування з незнайомою людиною. Вони розробили модель розуміння, яка побудована на базі експектацій. Модель носить назву «експектаційної» і описує мовленнєве спілкування наступним чином: отримане повідомлення аналізується адресатом, тобто порівнюється з наявним у нього переліком експектацій; якщо воно відповідає певній частині очікувань, то інтерпретується з нею, а інші експектації вже не враховуються і спектр очікувань звужується [452; 519]. Основними, базовими експектаціями у створенні і розумінні тексту є очікування того, що текст повинен бути зв'язним, зрозумілим і обміркованим. Важливими елементами є: незмінність

предмету мови, теми, часу, місця, осіб, про яких іде мова, якщо немає спеціальних сигналів – маркерів, про зміну однієї із цих координат дискурсу [230]. Зміни повинні супроводжуватися вказівками того, як нові параметри поєднуються з попереднім фрагментом дискурсу. Дослідниці зазначають, що саме ці експектації повинні бути в центрі уваги педагога, контролюючи свої висловлювання і висловлювання учнів [там само].

У вітчизняній психології проблема очікувань у навчально-виховному та освітньому процесах була предметом дослідження таких науковців: М. Й. Боришевський [43], М. Ю. Варбан [50], Н. В. Кузьменко [151–154], С. Є. Кулачківська [155], О. Ю. Осадько [220], І. С. Попович [278], С. П. Тищенко [368–371] та ін. Торкалися цієї проблеми і з'ясовували очікування директора, вчителів, батьків, учнів: Р. Б. Бернс [21–23], Г. Д. Долинський [96], В. Р. Кисловська [127], М. В. Кларін [131], Я. Л. Коломінський [136], Д. Дж. Майєрс [180], Р. К. Мертон [509], О. В. Нікуліна [212], Р. Розенталь [540; 541], Л. Сандлер [545], Л. Якобсон [540; 541], Ю. В. Янотовська [419] та ін.

Особистісні очікування дитини, як показник психологічного клімату сім'ї, дослідила С. П. Тищенко [371]. «Відносна стабільність особистісних очікувань, порівняно з іншими емоційними проявами, пов'язана з потребою дитини в передбаченні, антиципуванні дій навколишніх, з переживанням доцільності прийнятих дій та їх можливих наслідків як для себе, так і для інших» [там само, с. 904].

Значення і роль дитячих очікувань у розвитку взаємин «вихователь-дитина» дослідила С. Є. Кулачківська [155]. Проблема тривожних очікувань досліджена В. Р. Кисловською [127]. Дослідниця наголошує на взаємній залежності симптому тривожності очікувань та соціометричного статусу в соціальному спілкуванні [там само, с. 24].

Я. Л. Коломінський в «Психології взаємовідносин в малих групах» [136] дослідив змістові соціально-психологічні особливості взаємовідносин в учнівських групах у віковому і педагогічному аспектах. Вчений привів

результати, у яких показав, що досліджувані учні всіх вікових груп, прогнозуючи ставлення до себе з боку товаришів групи, перш за все орієнтуються на своє ставлення до них: вони чекають виборів від тих, кого обирають самі [там само, с. 362–363].

Слушною є думка Ю. В. Янотовської, яка показала, що в соціометричному виборі вирішальну роль відіграють соціальні очікування групи або майстра, які зафіксовані в оцінкових штампах даного колективу – своєрідні «кліше», що визначають напрямок вибору. Іноді в реалізації вибору вирішальну роль відіграють найрізноманітніші мотиви: престижність, самоствердження, діловий мотив [419].

О. В. Нікуліна дослідила психологічні детермінанти формування конструктивних соціальних очікувань старшокласників [212]. Розглянула соціальні очікування як інтегроване особистісне утворення, представлене в свідомості у вигляді образу на початку події, що відображає емоційне та ціннісно-сміслові ставлення суб'єкта до очікуваних подій. Дослідниця наголошує на психологічних детермінантах: інтенсивному розвитку прогностичних здібностей, що полягає в якісному удосконаленні складових мисленнєвої діяльності; удосконаленні рефлексії в процесі прогнозування – усвідомленні цілі; здатності диференціювати цінності на базі самовизначення, виборі життєвого шляху, створенні еталону побудови майбутнього; оптимістичному сприйнятті майбутнього, що володіє спрямовуючою функцією поведінки; здатності до побудови часової перспективи [там само].

У дослідженні автора [278] соціально-психологічні очікування виступають первинною складовою процесу саморегуляції поведінки особистості. Змістові характеристики, критерії та рівень сформованості соціально-психологічних очікувань впливають на міжособистісну взаємодію групи курсантів, стабілізують соціально-психологічний клімат групи, підвищують результати навчально-професійної та службової діяльності курсантів. Експериментально підтверджено, що рівень сформованості

соціально-психологічних очікувань позитивно корелює з результатами навчально-професійної та службової діяльності курсантів.

«Пророкування, що самореалізується», зокрема в навчально-педагогічній діяльності, управлінні персоналом, досліджували такі вчені: Р. Б. Бернс [21], Д. Еден [450; 451], М. В. Кларін [131], Д. Дж. Майєрс [180], Р. К. Мертон [509], Р. Розенталь [540; 541], Л. Сандлер [545], Л. Якобсон [540; 541] та ін.

Р. К. Мертон запропонував термін «self-fulfilling prophecy» [509]. Термін «self-fulfilling prophecy» має низку інтерпретацій. На наш погляд найвлучнішим є варіант «пророкування, що самореалізується». «Пророкування, що самореалізується – хибне визначення ситуації, що спонукає до зміни поведінки, яка перетворює початкове хибне уявлення в реальність», пише Р. К. Мертон [509, с. 193]. Психолог Р. Розенталь розвив термін і запропонував поняття «ефект Пігмаліона» – очікування людиною пророкування вже саме по собі є чинником регуляції поведінки «зумовленої пророкуванням» – як характером дій суб'єкта, так і реакцією оточуючих. Іноді в науковій літературі зустрічаємо назву «ефект Розенталя» – це одна з інтерпретацій того ж феномену. Дослідники Р. Розенталь і Л. Якобсон визначили рівень інтелектуальних здібностей учнів [540; 541]. Особливість їхнього експерименту полягала у тому, що вчителям були повідомлені завищені результати учнів, які продемонстрували звичайний, середній рівень. Проведене через рік повторне тестування дозволило зафіксувати покращення показників розумового розвитку у вибраних випадково дітей. Тобто очікувані педагогами позитивні зміни дійсно відбулися. Мало місце об'єктивне зростання інтелектуальних можливостей учнів. Приходимо до простого висновку – те, на що людина чекає, чого сподівається і в що вірить – те в результаті й отримує.

М. В. Кларін [131] і Л. Сандлер [545] зауважують, коли вчитель ділить учнів на «сильних» і «слабких», то останні отримують від нього цілу низку «сигналів»: частіше чують критику на свою адресу і рідше – похвалу;

вчитель менше звертається до них, рідше викликає; запитавши, вчитель майже не чекає відповіді, тобто тривалість часу на відповідь також коротша; вони сидять якомога далі від вчителя; вчитель менше вимагає від них, ніж від «сильніших»; повідомляє їм про результати виконання завдань рідше і не так детально, як «сильним»; рідше підбадьорює їх проявляти ініціативу [131].

Схожа картина була отримана і в практиці управління персоналом. Очікування менеджера, його оцінка, навіть і не висловлена вголос, кардинальним чином впливають на результативність співробітника. Д. Еден зазначає [450; 451], що цей ефект часто має непрямий прояв. Підведемо ризику розгляду цього феномена словами Р. К. Мертонна, який зазначає, що люди схильні діяти так, як від них очікують інші [509].

У контексті нашого дослідження актуальними є наукові теорії, що належать до «нейрофізіологічної лінії» вивчення механізмів, які розкривають фізіологічні передумови здатності психіки до передбачення. Найбільш значущими є: теорія психічної регуляції І. М. Сеченова [322–325], вчення про загальні закономірності реагування збуджених систем організму М. Є. Введенського [324], теорія фізіологічних корелятивів психічних явищ І. П. Павлова [223; 224], теорія функціональних систем П. К. Анохіна [7; 8], вчення про фізіологію активності М. О. Бернштейна [24].

І. М. Сеченов у своїй відомій праці «Рефлекси головного мозку» [322] сформулював перші припущення про існування і роль особливого механізму прогнозування. Він зазначив, що «під час очікуваного подразнення, у явище втручається діяльність нового механізму, що прагне придушити, затримати відображений рух. У деяких випадках цей механізм перевершує силу подразнення, тоді відображеного (мимовільного) руху немає. Іноді ж, навпаки, подразнення долає перешкоди – і здійснюється мимовільний рух». Далі вчений, аналізуючи природу мислення, акцентує: «...Людина повинна елементарно навчитися розрізняти ті моменти, що відповідають почерговості виникнення, протікання і зникнення ланок, з яких складається ряд. З іншого боку, зустрічі з уривками рядів привчають зіставляти середні ланки з

крайніми і навпаки (пригадування за уривками цілого); і, звичайно, за схожих зіставлень, будь-яка попередня ланка повинна відображатися в свідомості відносно наступної з атрибутом зникнення, а наступні з атрибутом очікування. Ще пізніше, коли для людини настає період класифікації і узагальнення розчленованих рядів, чутливі ознаки перетворюються в символи: попереднє і наступне; початок, продовження і кінець; минуле, теперішнє і майбутнє. Тут минуле – є тим, що зникло; теперішнє – те, що відбувається, а майбутнє – очікуване» [там само, с. 187].

М. С. Введенським зазначено, що всі форми нервової діяльності – тільки різні модифікації парабіозу, найбільш загальної і генетично первинної реакції не тільки живої тканини, але й всього живого на зовнішні подразники. Парабіоз – перехідний стан між життям і смертю. Спрямованість на досягнення мети – це також свого роду парабіоз – гальмування і збудження на етапі досягнення [324].

До значущих наукових висновків в теорії фізіологічних корелятивів психічних явищ, торкнувшись проблеми рефлексу цілі та дослідивши динамічний стереотип вищої нервової діяльності, прийшов І. П. Павлов [223; 224]. Відомо, що рефлекторний процес, в дослідженнях вченого, побудований на непорушному принципі поступального руху збудження від пункту до пункту по всій рефлекторній дузі. Але нашу увагу привернув інший науковий факт. У 1916 році вчений замахнувся на найсокровенніше в роботі головного мозку – на мету поведінки («цель поведения» – за *І. П. Павловим*). Організм людини запрограмований природою на досягнення мети. «Рефлекс цілі» («рефлекс цели» – за *І. П. Павловим*) – так сформулював цю властивість І. П. Павлов у своїй однойменній праці [224]. Даний рефлекс є здатністю людини до цілепокладання, з подальшою цілеспрямованістю до результату. Цілеспрямованість як дія – спрямованість на досягнення усвідомленого образу передбачуваного результату. Суть цього рефлексу не в тому, щоб уміти ставити перед собою мету, а у тому, щоб вміти утримувати її у полі своєї уваги і безперервно рухатися до кінцевого результату. Більше

І. П. Павлов впродовж всього свого життя не повертається до цієї проблеми. П. К. Анохін вважає, що І. П. Павлов відійшов від цієї важливої проблеми, бо сам факт виникнення мети для отримання того чи іншого результату вступає в протиріччя з рефлекторною теорією вченого. У формуванні мети І. П. Павлов побачив абсолютно неочікуваний принцип роботи нервової системи. Тут модель кінцевого результату даного акту створюється вже на початкових етапах поширення збудження, тобто раніше, ніж закінчиться весь процес формування поведінкового акту, і раніше, ніж буде отримано сам результат, що суперечить принципам роботи рефлекторної дуги. Абсолютно зрозуміло, що мета отримати результат виникає раніше, ніж може бути отриманий сам результат.

Науковий інтерес викликає динамічний стереотип вищої нервової діяльності, досліджений І. П. Павловим. Вчений стверджував, що людина є системою, котра «сама себе регулює, підтримує, відновлює, виправляє і навіть вдосконалює» [223, с. 21]. Він першим звернув увагу на «випереджувальну» функцію умовних сигналів, досліджуючи особливості формування динамічного стереотипу.

Ці явища вчений досліджував на рівні фізіології вищої нервової діяльності, до появи термінів «когнітивний дисонанс» [382] та «фрустрація» [302, с. 143]. Зокрема, у довідниковій літературі знаходимо одне з пояснень фрустрації – з російської «тщетное ожидание» – марне очікування [328].

У теорії функціональних систем П. К. Анохін, досліджуючи проблему мети поведінки, описує основні етапи контролю та планування цієї поведінки [8]. Під функціональною системою автор розуміє центрально-периферійне утворення, що забезпечує досягнення ефекту пристосування за допомогою саморегуляції. Процес перевірки зворотної аферентації з наміром або метою дії реалізується завдяки механізму, так званого «акцептора результату дії». Механізму «зворотного зв'язку» відведено особливе значення. Він забезпечує можливість порівняння параметрів бажаного стану середовища; інформує виконавця про те, що зроблено, що потрібно зробити для досягнення мети,

крім того забезпечує емоційну оцінку ефективності. Необхідно віддати належне П. К. Анохину, який, дослідивши механізм «зворотного зв'язку», передбачив, що роль його буде найсуттєвішою з усіх механізмів передбачення.

П. К. Анохін звертає увагу на одну особливість функціональної системи, яка не вкладається у фізіологічні уявлення. Мова іде про те, що зміст результату, або, висловлюючись мовою фізіології, параметри результату формуються системою у вигляді визначеної моделі раніше, ніж з'являється сам результат. Вчений пише про здатність передбачення, яка розвивається еволюційно, і в той же час, забезпечує еволюцію. Випереджуюче відображення, запропоноване П. К. Анохіним, що підкреслює відображення дійсності в процесі передбачення – це здатність мозку наче «забігати вперед», відповідаючи на стимул, що існує в теперішньому часі, або випереджуюче відображення дійсності – «прискорений у мільйон разів розвиток ланцюгів хімічних реакцій, які в минулому відображали послідовні перетворення цієї дійсності» [7, с. 98].

М. О. Бернштейн передбачив наявність «згорнутого» образу простору в психіці або наявності «моделі потребового майбутнього». Цей образ ми називаємо *моделлю очікуваного майбутнього* (курсив мій – І. П.). Модель потребового майбутнього зв'язує власну моторику і репрезентує образ простору – ось що є гіпотетичними складовими поведінкового акту.

Під психічним процесом розуміємо психічну функціональну систему в дії. Якщо когнітивні психічні процеси забезпечують відтворення та обробку інформації, то роль процесів психічної регуляції полягає у забезпеченні спрямованості, інтенсивності і часової організації поведінки. У теорії психічної регуляції [56; 285–287] виокремлено такі процеси контролю поведінки: визначення мети, формування очікувань, оцінка умов реалізації поведінки, оцінка результатів, тобто інтерпретація зворотного зв'язку й уявлення про самоефективність. Таким чином, формування очікувань є

психічним процесом регуляції суб'єктом поведінки та важливим етапом контролю цієї поведінки.

Заслужують уваги теорії соціального навчіння А. Бандури [15; 425; 426] та Д. Роттера [542; 543]. У теорії соціального навчіння за допомогою категорії «очікування», «локус контролю» («locus of control» – за Дж. Б. Роттером) та інших описується соціальна поведінка особистості. Очікування відносяться до суб'єктивної ймовірності того, що певне підкріплення спостерігатиметься в поведінці у подібних ситуаціях. Стабільне очікування, генералізоване на базі досвіду, пояснює стійкість і цілісність особистості. Дж. Б. Роттер виокремлює очікування, що властиві для однієї ситуації, так звані специфічні очікування, та очікування більш загальні і прийнятні стосовно низки ситуацій, тобто генералізовані очікування. Останні відображають досвід різних ситуацій. За допомогою категорії «цінність підкріплення» дослідник стверджує, що на поведінку людини впливає цінність очікуваного підкріплення, при цьому очікування не залежать від цінності підкріплення.

А. Бандурою, в рамках соціально-когнітивної теорії особистості, було введено поняття «самоефективність» («self-efficacy» – за А. Бандурою), що означає впевненість людини у власній конкретно визначеній компетентності, у своїх здібностях організувати і виконати дії, необхідні для певних досягнень у тій чи іншій діяльності»[там само, с. 247].

Оптимістична і песимістична спрямованість очікувань у праці Р. К. Хьюсмана і Дж. Д. Хетфілда [397] перегукується з очікуваннями успіху та невдачі в концепції А. Бандури [15; 425], що вказує на елемент програмування в цих теоріях та їхнє прагматичне коріння.

Величезну наукову цінність має дослідження очікувань як різновиду та форми антиципаційного процесу у працях таких науковців: Т. Ф. Базилевич [12], І. Г. Батраченко [16; 17], В. Вундт [62], О. А. Коновалова [139; 140], Б. Ф. Ломов [175; 177], В. Д. Менделевич [191], Л. А. Регуш [303], О. О. Сергієнко [319], Є. Н. Сурков [177] та ін.

У той час, як І. М. Сеченов та його послідовники розвивають нейрофізіологічний підхід вивчення механізмів передбачення, німецький психолог В. Вундт закладає основи психологічного підходу до дослідження цих процесів. Вчений висунув три основні біполярні координати психічного процесу: приємне-неприємне («pleasurable-unpleasurable»), збудження-заспокоєння («arousing-subduing») і напруження-розслаблення («strain-relaxation»), які пов'язував їх з протіканням емоційних процесів («emotional affect») [62]. У сучасних дослідженнях застосовуються методики, що дозволяють дослідити ставлення людини до майбутнього, базуючись на цих трьох класичних чинниках. В. Вундта ми вважаємо родоначальником психологічного напрямку дослідження соціальних очікувань.

Соціальні очікування, очікувана поведінка тісно пов'язані з антиципаційними процесами [15; 379; 380], тому доцільним є розгляд дослідження антиципації. Фундаментальність поняття антиципації у категорійному апараті психології розроблена такими вченими: Т. Ф. Базилевич, І. Г. Батраченко, О. Ю. Бохонковою, Б. Ф. Ломовим, В. Д. Менделевичем, Л. А. Регуш, О. О. Сергієнко, Є. Н. Сурковим та ін.

Б. Ф. Ломов і Є. Н. Сурков під антиципацією розуміють здатність діяти і приймати будь-які рішення з певним часово-просторовим випередженням стосовно очікуваних, майбутніх подій [177]. Для опису психічних процесів і явищ, пов'язаних з прогнозуванням майбутнього, антиципацію розглядають у поєднанні з «пам'яттю» [там само], «ймовірним прогнозуванням» [310; 379], «випереджуючим відображенням», «прогностичною здатністю» [7]. До переліку феноменів передбачення майбутнього відносять також настановлення («установка») як готовність діяти в окремій ситуації певним чином [9]. Майбутні події прогнозуються «ймовірно» і людина ймовірно організовує свій життєвий досвід, що експериментально підтвердили Й. М. Фейгенберг та В. А. Іванніков [379].

Б. Ф. Ломов і Є. Н. Сурков в системно-рівневій концепції антиципації виокремлюють три функції: когнітивну, регулятивну і комунікативну. Згідно

прогнозованих змін умов зовнішнього середовища здійснюється завчасна підготовка, прогноз результатів і побудова програми дій. На думку авторів це визначає напрямок і характер поведінки в сформованій ситуації [177]. Таким чином регуляція дії реалізується через побудову «моделі потребового майбутнього» (М. О. Бернштейн) [24], або іншими словами «акцептора результату дії» (П. К. Анохін) [8]. Це дозволяє порівняти отримані результати дії з параметрами необхідного результату. Автори зазначають, що цей аспект регуляції забезпечується процесами антиципації, оскільки результат є майбутньою подією по відношенні до дії [177]. «Мета конструює діяльність, визначає її характеристики і динаміку. Вона виступає як феномен випереджувального відображення. Ефекти антиципації служать немовби матеріалом для її побудови» [106, с. 22]. Психологічний зміст антиципації тісно сплітається з прогностичною функцією соціальних очікувань. Результат прогнозу є істотною і необхідною складовою процесу прийняття рішення. Формування очікувань, а саме прогностична функція соціальних очікувань, є визначальною в цілепокладанні. Оскільки окреслені контури моделі потребового майбутнього, або іншими словами *очікуваної моделі майбутнього* (курсив і уточнення моє – І. П.), впливають на цей же результат, що знаходить підтвердження у працях П. Ф. Друкера [99] і Ю. М. Швалба [406]. Доречним у даному контексті є вислів Х. Мелара: «Завжди прицілюйтесь високо. З роками я зрозумів, що великі очікування приносять великі результати. Середні очікування приносять малі результати. А малі очікування не приносять ніяких результатів» [189, с. 5].

Б. Ф. Ломов вважає, що випереджувальне відображення має дві основні форми: передбачення (прогнозування, антиципація, екстраполяція) і цілепокладання [175; 176]. Цілепокладання характеризує випереджувальне відображення, включене в діяльність суб'єкта. Мета виступає як випереджувальне відображення майбутнього результату цієї діяльності. Передбачення більше стосується випереджувального відображення об'єктивного перебігу деяких подій, де суб'єкт виступає в ролі спостерігача.

Роль передбачення в регуляції діяльності не менш значуща, ніж роль цілепокладання. Передбачення процесу управління і можливих зовнішніх змін є невід’ємними складовими планування діяльності [там само]. «Експектації в ділових переговорах є уявною та мовномисленневою формою антиципації» [139, с. 15]. Формування очікувань на стадії прийняття рішення, очікування протікання динамічних процесів досягнення мети – мають визначальний вплив на змістові характеристики та результати діяльності.

У контексті дослідження соціальних очікувань актуальною є думка Б. Ф. Ломова і Є. Н. Суркова, що прогнозування має місце у будь-якому процесі розв’язання мисленнєвого завдання, таким чином стверджуючи про єдність мислення й прогнозування. На їх думку, мислення – це перш за все передбачення [177]. Припускаємо, що соціальні очікування, а саме активна їх форма, яка реалізується через прогностичну функцію, знаходиться у тісному зв’язку з мисленням. Таким чином, прогнозування має місце у структурі майже всіх пізнавальних процесів, що дає підстави вважати не тільки антиципацію, але й очікування «наскрізним психічним процесом» («сквозной психический процесс» – за *Л. М. Веккером*) [56].

Ю. О. Бохонковою з’ясовано, що особистість здатна до цілісного випереджального відображення, яке поєднує особистісне (первинні та загальні перцепції) та соціальне на всіх рівнях [44].

Тісний зв’язок соціальних очікувань з антиципацією спостерігаємо у дослідженнях комунікативної та особистісної сфери, що знайшло особливе поширення в західній психології, в працях: Ф. Хоппе, Е. Брунсквіка, Ж. Нюттена та ін. Е. Брунсквік ввів в психологію поняття «ймовірне очікування» (у 1939 р.), що детермінує поведінку суб’єкта [432]. Дослідник розвиває ідею про ймовірне очікування як результат навчання організму ймовірній структурі середовища. «У руслі ймовірнісного функціоналізму і трансакціоналізму мають місце уявлення про дві стадії настановлень: стадія очікувань – перед пред’явленням стимулу піддослідний очікує певний клас стимулів; стадія перевірки очікування – до появи образу в процесі інформації

розвертаються фази «проб і контролю» [10, с. 81]. Ж.Нюттен пов'язував очікування з оцінкою результатів власної діяльності, які залежать від пригадування результату і від оцінки результатів у минулому, а також від власної Я-концепції. Він поділив людей на два типи – «оптимісти» і «песимісти», яких розрізняють за характером очікувань результатів власної діяльності та соціальних очікувань. Поняття «очікування» використовує в роботах Ф. Хоппе, який, досліджуючи рівень домагань, визначив відмінності між ідеальною і реальною метою, в залежності від якої людина прогнозує не тільки необхідний – ідеальний, але і очікуваний у даній конкретній ситуації результат, що може суттєво відрізнитися від першого [215].

Особливої уваги заслуговує філософська спадщина досліджуваного феномену. Проблема очікувань, ідеалу, очікуваного образу людини, конструювання майбутнього були об'єктом дослідження таких філософів: Л. Й. Вітгенштейн [60], Л. С. Виготський [63], Дж. Келлі [129], Д. В. Гусєв [104], І. В. Желтикова [104], Є. С. Маслов [185], Ж. П. Сартр [317], М. Хайдеггер [390; 391] та ін.

Л. С. Виготський в «Історії розвитку вищих психічних функцій» [63] вперше викладає ідею філософії соціального конструктивізму, загальна суть якої полягає у таких основних положеннях: взаємодія між людьми – невід'ємний чинник успішного розвитку особистості, оскільки в навчанні зона найближчого розвитку задається спілкуванням з тими, хто володіє більшим досвідом, знаннями, вміннями і навичками; розвиток вищих психічних функцій – це, фактично, перенесення всередину, тобто інтеріоризація соціальних відносин між людьми; знак – вирішальний чинник розвитку свідомості й усвідомлення світу; психіка – це своєрідне «решето», через яке просіюється оточуюча реальність. Воно спотворює її так, щоб людина могла орієнтуватися й починати діяти [там само]. Ідеї філософського напрямку конструктивізму, проблематика соціального конструювання реальності, закладена Л. С. Виготським, служать фундаментом для

осмислення психології соціальних очікувань особистості, пошуку і побудови нових шляхів реалізації зазначеної проблематики.

За концепцією Дж. Келлі, основні ідеї конструктивного альтернативізму, як філософського напрямку, полягають в наступному: реальність – процес пізнання, вона інтерпретується кожною людиною постійно й індивідуальним чином; успішні інтерпретації, тобто *моделі очікуваного майбутнього* (курсив і уточнення моє – *I. П.*) засвоюються, а невдалі відкидаються; інтерпретація реальності відбувається за допомогою спеціальних інструментів нашої психіки – окремих «шкал оцінки» оточуючої дійсності, які Дж. Келлі називає «особистісними конструктами»; активність людини спрямовується за найкращим варіантом-моделлю, що підказує складена система конструктів; взаємодія людей – це взаємне налаштування їх когнітивних систем [там само].

У всі часи людей цікавило, що «принесе» їм майбутнє. Особливої актуальності набувало це в періоди соціальних змін і потрясінь. Чільне місце у соціальній філософії посідає проблема очікування реалізації соціального ідеалу [185]. Є. С. Маслов надає очікуванням статусу оцінювального сприйняття історії, зокрема історичного майбутнього. Серед онтологічних, гносеологічних і аксіологічних передумов даного феномену він виокремлює наступні: тотальну мінливість і процесуальне соціальне буття; здатність свідомості робити об'єктами свого осмислення явища будь-якої складності; конфлікт між незавершеністю і прагненням свідомості до цілісного сприйняття будь-якого об'єкту; конфлікт між потребою людини в передбаченні й обмеженістю прогностичної здатності свідомості, за невизначеності меж цієї здатності; бінарність оцінки та схильність свідомості до однозначної оцінки будь-якого ціннісного сприйняття об'єкта [там само]. Підтвердження цієї думки знаходимо в монографії І. В. Желтикової і Д. В. Гусєва «Очікування майбутнього: утопія, есхатологія, танатологія» [104]. Автори зосередили увагу на найбільш поширених формах очікування майбутнього, зробивши акцент на специфічних соціальних очікуваннях в

конкретних історичних ситуаціях. У роздумах про майбутнє вимальовуються три ракурси очікувань: утопія як надія на покращення соціального буття, есхатологія як рефлексія окремої проблематики існування світу та образ смерті як уявлення про межу індивідуального переходу в майбутнє.

У якості характеристики людського буття індивідуальні очікування аналізувались в екзистенційній філософії. Мартін Хайдеггер називає людську спрямованість в майбутнє піклуванням, вважаючи її однією з характеристик буттєвості [390], а самі очікування відносять до екзистенційно-часової конституції страху [391]. Ж. П. Сартр підкреслював, що людська зацікавленість в майбутньому має не пасивну форму очікування, а активну форму реалізації – проектування та втілення в життя проекту [317].

Не можемо залишити без уваги соціологічний науковий доробок досліджуваної проблеми. Соціальні очікування, суб'єктивну реальність людини вивчали такі соціологи: Є. І. Головаха [69–71], О. Г. Злобіна [115–118], Р. Г. Дарендорф [91; 440], Дж. П. Джібс [465], Ю. В. Купріянова [157], Т. Парсонс [228; 523], Н. І. Соболева [336–338] та ін.

Дж. П. Джібс ввів категорію «колективні очікування», під якою він розумів уявлення членів спільноти стосовно поведінки інших людей в тій чи іншій ситуації [465]. Категорії «колективні очікування» і «очікування» надзвичайно часто використовуються в соціології для визначення й розкриття змісту норм. У цьому контексті особливий інтерес представляє робота Р. Г. Дарендорфа [440]. При розробці теорії ролей і концепції «*homo sociologicus*» – моделі людини в соціології – Р. Г. Дарендорф часто використовує категорії «норми» і «очікування».

Т. Парсонс в своїй праці «Структура соціальної дії» [523] зазначає, що діючий індивід у певній ситуації не тільки реально реагує на стимули ситуації, але й розвиває стосовно них власну систему очікувань: значна частина цих очікувань зводиться до ймовірної реакції «іншого» на можливі дії «Я». Ця реакція передбачається заздалегідь й таким чином впливає на власні вибори «Я». Далі Т. Парсонс зазначає, що в рольових очікуваннях,

ролях, інститутах втілена система культури суспільства. Не ідеал, а норма дозволяє досягти мету індивіду, який діє, орієнтуючись на неї, оцінює вчинки та очікування іншого [там само].

Соціальні очікування молоді, як один з чинників соціальних змін, досліджували О. Г. Злобіна [117], Ю. В. Купріянова [157], Н. І. Соболева [337]. Н. І. Соболева вивчала соціально-політичні очікування молоді й акцентувала увагу на емоційній складовій очікувань, на ставленні суб'єкта до свого прогнозу [337]. Ю. В. Купріянова розглядає соціальні очікування як соціальні орієнтації молоді стосовно того, що відбудеться, або, які умови складуться в суспільстві у майбутньому. Соціальні очікування є елементом суспільної думки і володіють її властивостями.

О. Г. Злобіна дослідила локус очікувань як динаміку особистісних змін [116]. «Соціальні очікування групи є індикатором змін суспільної свідомості й водночас забезпечують можливість прогнозування перспектив суспільного розвитку. Відображаючи суспільну ситуацію, виходячи з соціальних, політичних, економічних та духовних реалій, соціальні очікування водночас визначають напрям соціальних змін і, таким чином, є елементом майбутнього» [157, с. 6]. Підтвердження цієї думки знаходимо в дослідженні О. Г. Злобіної «Особистість як суб'єкт соціальних змін» [115] та в дослідженні Є. І. Головахи про «індекс соціальних очікувань» в контексті революції очікувань українського суспільства [70]. Прогностична оцінка меншою мірою емоційно забарвлена, ніж оцінка сьогодення.

Актуальна суб'єктивна реальність очікувань [157], знаходить підтвердження у Н. І. Соболевої в «Соціології суб'єктивної реальності» [338]. Авторка зазначає, що соціальні очікування є елементом масової свідомості (підтверджуючи думку інших науковців [34; 91; 111; 112; 117; 157; 199; 338; 523]) і потужним регулятором життєдіяльності суспільства [118], вони наче індикатори миттєво відображають масовидні часові децентрації. Їхній зміст відображає стійкі інтегративні й життєво значущі для суб'єкта відносини, і є своєрідною проекцією духовного стану суспільства у майбутнє [338].

Феноменологічний аспект проблеми соціальних очікувань, зокрема дослідження екзистенційного змісту, знаходимо в працях таких науковців: М. М. Карпицький [126], А. М. Книгін [133], О. Є. Сапогова [315], Г. М. Тарнапольська [350; 351], Т. М. Титаренко [360; 361; 363] та ін. Феноменологічна психологія базується на ідеях та методах феноменології і має за мету описове вивчення свідомості, суб'єктності та переживань людини. Застосування феноменологічного методу дозволяє розкрити саме ту багатоманітну чорнову роботу, яка зазвичай не рефлексується дослідником, що має місце в процесі дослідження і, звичайно, позначається на його досвіді та результатах дослідження [377; 390].

Особливу увагу привернула праця М. М. Карпицького «Феноменологія дитячого очікування» [126]. Дослідник зауважив, що дитина може із задоволенням переглядати один і той же мультфільм багато разів, на відміну від дорослої людини, яка звісно, з віком втрачає живий дитячий погляд на світ. Зокрема А. М. Книгін, аналізуючи філософські проблеми свідомості, виокремлює два види очікувань: чистий стан очікування («чистое состояние ожидания» – за А. М. Книгиним) і предметне очікування, тобто очікування чогось визначеного. Очікування як феномен – фундаментальне. Очікувати можна чого завгодно – споглядань, переживань, думок. Людина – це істота, яка щось очікує чи чогось очікує. Можна сказати, що очікування – простір екзистенції. У очікуванні екзистенція екзистує незалежно від будь-чого [133].

Г. М. Тарнапольська дослідила емоційні очікування в структурі емоційної сфери як чинника розвитку особистості в зрілості і старості [315], зокрема в «ego-trip»-нарративах, тобто дослідження конкретної «цієї-і-такої» людини, що проживає життя «тут-і-тепер» [358].

Приходимо до висновку, що очікування окреслюють перспективні лінії розвитку особистості, формують наше буття, проектують наше майбутнє. Очікування – це екзистенція, а екзистенція – це існування. Очікування

відображають унікальну особистісну сутність людини, що втілює в собі духовну та психоемоційну неповторність.

Особливої актуальності набувають дослідження соціальних очікувань в сімейних стосунках, шлюбних взаєминах, які були предметом дослідження О. М. Волкової [61], Г. В. Лагонди [158–160], Т. М. Трапезникової [61], Н. Є. Хлопоніної [394] та ін.

Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування вивчала Н. Є. Хлопоніна. До цікавих наукових висновків приходять Г. В. Лагонда у своєму дослідженні «Експектаційна теорія шлюбних взаємин» [158]. Автор вибудовує власну психологічну модель шлюбних взаємин, що дозволяє аналізувати найрізноманітніші форми матримоніальних взаємин, як традиційну, так і альтернативні. Системоутворюючою ланкою будь-яких взаємин є шлюбні потреби подружжя і шлюбні експектації, які, власне, є основою цих потреб. Шлюбні експектації розглядаються як проекція конкретизованих шлюбних потреб подружжя на поведінку одне одного. Таким чином, окрема шлюбна потреба здатна «розпадатися» на низку експектацій. Дослідник торкається проблеми операційності шлюбних очікувань [там само].

Зазначимо, що в цьому контексті мають наукову цінність методичні інструменти запропоновані О. М. Волковою «Рольові очікування і домагання в шлюбі» і Т. М. Трапезниковою «Умови сімейного благополуччя» [61].

Одним із сучасних наукових напрямків є дослідження соціально-психологічного змісту професійних очікувань, які були об'єктом уваги Т. П. Борисової [37; 38], М. Ю. Варбан [50], М. В. Сурякової [348], О. В. Тишковського [376], А. П. Фрадинської [385–387] та ін.

М. Ю. Варбан дослідила професійні очікування в юнацькому віці і здійснила їх діагностику [50]. М. В. Сурякова дослідила кар'єрні очікування і прийшла до висновку, що вони пов'язані з процесом усвідомлення, який потребує організації пізнавальної діяльності майбутніх фахівців. Забезпечення розвитку кар'єрних очікувань реалізується через спеціальну

корекційно-розвивальну програму, що дозволяє впливати на мотиваційну, інтелектуальну та афективну сфери особистості [348].

Співзвучною є думка А. П. Фрадинської, яка, аналізуючи особливості формування очікувань на етапі первинної професіоналізації, дослідила, що формування професійних очікувань залежить від рівня проінформованості щодо майбутньої професії, самооцінки, усвідомлення власних здібностей та схильностей, емоційного забарвлення, системи цінностей та локус контролю [387]. Низка вчених акцентує увагу на професійних очікуваннях [44; 45; 124; 135; 299], розкриває залежність очікувань від трьох взаємоузгоджених складових: когнітивної, емоційно-ціннісної та регулятивної [50; 348; 387].

Цікавим видається дослідження Т. П. Борисовою соціально-психологічної феноменології професійних очікувань студентів в соціотворчому просторі вишу [38]. Дослідниця виокремила складові професійних очікувань, визначила, що на професійні очікування впливають як особистісні чинники, так і чинники простору. Доведено, що різні типи соціотворчого простору задають різну структуру соціальних зв'язків, типи комунікацій, соціальні ролі, статуси, професійні очікування. Зокрема, творчому простору вишу властиві: активна взаємодія і вільна взаємодія, відповідно – «мобільний» тип професійних очікувань студентів, а кар'єрному простору: активна взаємодія і залежна взаємодія – «стабільний» тип професійних очікувань студентів [39]. Мобільний тип професійних очікувань Т. П. Борисовою [там само] є актуальним і знаходить підтвердження у дослідженні міграційних намірів студентів-майбутніх фахівців О. Є. Блинової [31; 32] та дослідженні професійної мобільності особистості Л. С. Пілецької [238; 240].

О. В. Тишковським запропоновано соціально-психологічну концепцію формування і реалізації очікувань в професійному виборі і кар'єрі [376]. Дослідник науково обґрунтував ідею розгляду очікувань як складного когнітивно-мотиваційного конструкту, що детермінує орієнтацію і регуляцію поведінки індивіда як суб'єкта поведінки в актуальній ситуації. Виокремив

дві групи ключових детермінант формування та реалізації очікувань: ситуаційні й особистісні чинники, що дозволило комплексно розглянути поведінку індивіда в ситуації вибору [там само].

Соціальні очікування можна розглядати як процес психічної регуляції, як психічний стан, і логічним є виокремлення психічних властивостей соціальних очікувань особистості. Психічні властивості – індивідуально-психологічні особливості, що позначаються на формуванні та реалізації соціальних очікувань особистості. Таким чином, дослідження соціальних очікувань як процесу психічної регуляції, стану й властивостей утворює основний понятійний «базис», на якому будується психологія соціальних очікувань особистості.

Ключовим є поворот сучасної науки «від того, що існує, до того, що виникає». Психологія конструювання майбутнього активно розвивається в останнє десятиріччя. Вона представлена науковими працями Ю. О. Бохонкової [44], О. М. Кочубейник [143; 364], Б. П. Лазоренка [161], Л. А. Лепіхової [166], О. В. Михальського [196], О. В. Полуніна [243], Т. М. Титаренко [221; 363–367; 417], К. О. Черемних [364; 398] та ін. Проблема соціальних очікувань особистості є однією з ключових у контексті цих досліджень.

О. В. Михальський у своїй монографії «Психологія конструювання майбутнього» [196] стверджує, що основним досягненням людини в онтогенезі здатності конструювати майбутнє є формування зв'язку антиципації як процесу і образу досягнення, як продукту переробки внутрішньої репрезентації, аmodalного або модально-специфічного типу. Базовими характеристиками образу перспективної репрезентації, тобто образу досягнення, є просторово-часові та смислові характеристики [196]. Провівши паралель з соціальними очікуваннями особистості як психічним процесом регуляції поведінки, приходимо до висновку, що очікувана модель акту взаємодії є запорукою ефективної реалізації цього акту. Здатність конструювати майбутнє знаходить своє відображення в соціальних

репрезентаціях С. Московічі [201–203] та соціальних уявленнях, досліджених І. В. Жадан [103; 344].

Ю. О. Бохонковою досліджено психологічні основи випереджальної поведінки особистості і обґрунтовано, що провідним соціально-психологічним чинником випереджальної стратегії поведінки є соціально-психологічна компетенція, яка визначає соціальну поведінку особистості та, в широкому сенсі, включає адаптивні здібності особистості й ефективність функціонування в ситуації життєвих змін [44].

Т. М. Титаренко показала, як загальна траєкторія життєздійснення суб'єкта набуває в картині світу певної цілісності, що її можна виокремити через застосування певних категоріальних конструктів. Як базовий конструкт особистісної структуризації соціального простору запропоновано поняття «образ бажаного життя». «Зіставлення ідеального з реальним відбувається при побудові образу бажаного життя як у соціальному просторі, так і в соціальному часі» [417, с. 13–14].

Особистість як інструмент саморозвитку і розгортання свого потенціалу, конструює себе у власному життєвому світі і водночас перетворює, видозмінює соціум. Соціальні очікування особистості вплетені в загальну траєкторію особистісного життєконструювання [363; 365], у всі моделі завданнєвого структурування майбутнього [161; 364; 375; 398], є дієвим чинником реалізації автентичності особистості [143], важливою властивістю планування майбутнього [166; 375]. Соціальні очікування особистості допомагають людині впродовж життя будувати свій власний світ, творити себе, конструювати майбутнє.

На підставі вищенаведених аргументів приходимо до такого визначення досліджуваного феномену: **соціальні очікування особистості** – процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною та регулятивною готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та регулятивна готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних дій. Реалізація цієї

готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до суб'єкта діяльності, від особистості до індивідуальності [403].

Логічним видається виокремлення шести напрямків, у яких реалізована вся теоретико-емпірична спадщина дослідження соціальних очікувань особистості: філософського, соціологічного, нейрофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного і конструювання майбутнього. У табл. 1.2 показано напрямки дослідження соціальних очікувань особистості, сутність, основні концепції та їх автори.

Таблиця 1.2

Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості

Сутність, вихідні положення	Основні наукові концепції
1	2
ФІЛОСОФСЬКИЙ	
Очікування, ідеал, очікуваний образ людини – предмет дослідження філософії. Формування соціальних очікувань людини, моделювання психічної реальності, відбуваються неусвідомлено. Соціальний конструктивізм реальності. Особистісні конструкти як найкращі варіанти-моделі інтерпретацій реальності. Ракурси очікувань: утопія як надія на покращення соціального буття, есхатологія як рефлексія окремої проблематики існування світу, образ смерті як уявлення про межу індивідуального переходу в майбутнє. Очікування – екзистенційно-часова конструкція часу. Активна форма очікувань – проектування та втілення в життя проекту.	Логіко-філософський трактат (Л. Й. Й. Вітгенштейн, 1921); Буття і час (М. Хайдеггер, 1927); Історії розвитку вищих психічних функцій (Л. С. Виготський, 1931); Теорія феноменологічної онтології буття (Ж. П. Сартр, 1943); Психологія особистості. Теорія особистісних конструктів (Дж. А. Келлі, 1955); Філософські проблеми свідомості (А. М. Книгін, 1999); Концепція очікування реалізації соціального ідеалу (Є. С. Маслов, 2003); Концепція екзистенційних очікувань особистості (О. Є. Сапогова, 2007); Очікування майбутнього: утопія, есхатологія, танатологія (І. В. Желтикова, Д. В. Гусєв, 2011) та ін.
СОЦІОЛОГІЧНИЙ	
Система рольових очікувань – суспільно задана модель ролі. Очікування соціуму, суб'єктивна реальність. Зв'язок «соціальних норм» і «рольових очікувань». Обов'язкові і належні очікування – «ядро ролі». Ключова роль норм, звичок, традицій. Соціальні очікування як елемент суспільної думки, масової свідомості. Індикатор стану і перспектив розвитку суспільства. Забезпечення зв'язку суб'єкта з прогнозованим майбутнім. Вимоги соціуму і соціальні очікування особистості.	Теорія ролей (Дж. Г. Мід, 1927); Структура соціальної дії (Т. Парсонс, 1937); Концепція «homo sociologicus» (Р. Г. Дарендорф, 1965); Саморегуляція і прогнозування соціальної поведінки особистості (В. О. Ядов, 1978); Концепція соціальних очікувань молоді (Ю. В. Купріянова, 1999); Соціологія суб'єктивної реальності (Н. І. Соболева, 2002); Особистість як суб'єкт соціальних змін (О. Г. Злобіна, 2005) та ін.

Продовж. табл. 1.2

Сутність, вихідні положення	Основні наукові концепції
1	2
НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНИЙ	
<p>Фізіологічні передумови здатності психіки до передбачення. Форми нервової діяльності – модифікації парабіозу. Рефлекторний процес. Принцип поступального руху збудження від пункту до пункту по всій рефлекторній дузі. Рефлекс цілі – здатність до цілепокладання. Модель кінцевого результату і початок поширення збудження. Динамічний стереотип ВНД – випереджувальна функція умовних сигналів. Динамічний стереотип очікуваного образу. Акцептор результату дії – найсуттєвіший механізм передбачення. Модель параметрів результату фізіологічної системи. Випереджуюче відображення. Модель потребового майбутнього. Рефлекторне кільце. Поведінковий акт, заранне очікуваний та спрогнозований, і закладений в модель потребового майбутнього. Від рефлексу до моделі майбутнього. Ймовірне прогнозування.</p>	<p>Рефлекси головного мозку (І. М. Сеченов, 1863); Вчення про загальні закономірності реагування збуджених систем організму (М. Є. Введенський, 1886); Теорія фізіологічних корелятивів психічних явищ (І. П. Павлов, 1903); Рефлекс цілі (І. П. Павлов, 1916); Динамічний стереотип (І. П. Павлов, 1932); Вчення про фізіологію активності: модель потребового майбутнього (М. О. Бернштейн, 1934), Теорія функціональних систем (П. К. Анохін, 1954); Акцептор результату дії (П. К. Анохін, 1955); Теорія ймовірного прогнозування (М. Й. Фейгенберг, В. А. Іванников, 1978) та ін.</p>
ПСИХОЛОГІЧНИЙ	
<p>Соціально-психологічні очікування – складова самосвідомості особистості, форма її прояву. Джерело Я-концепції. Базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки особистості. Пророкування, що самореалізується. Складова ціннісно-сислової сфери особистості. Суб'єктивні орієнтації, уявлення. Посередницька функція очікувань. Очікуваний вибір. Мотиваційна теорія соціальних очікувань. Рефлексивні очікування. Антиципаційні процеси. Мета – феномен випереджувального відображення. Цілепокладання – побудова очікуваної моделі майбутнього. Експектації в ділових переговорах – форма антиципації. Очікування – наскрізний психічний процес. Очікування – це екзистенція.</p>	<p>Основи фізіологічної психології (В. Вундт, 1847); «Ймовірне очікування» (Е. Брунsvік, 1939); «Пророкування, що самореалізується» (Р. К. Мертон, 1948); Теорія очікувань (В. Г. Врум, 1964); Теорія особистісних сподівань (С. П. Тищенко, 1976); Мотивація і діяльність (Х. Хекхаузен, 1980); Концепція рефлексивних очікувань (Н. Й. Гуткіна, 1983); Розвиток Я-концепції і виховання (Р. Б. Бернс, 1986); Чинник справедливості (Дж. Д. Хетфілд, Р. К. Хьюсман, 1991); Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості (М. Й. Боришевський, 2000); Психологічні детермінанти формування конструктивних соціальних очікувань старшокласників (О. В. Нікуліна, 2005); Психологічні особливості професійних очікувань майбутніх соціальних працівників (А. П. Фрадинська, 2012); Особистість у вимірах самосвідомості (М. Й. Боришевський, 2012) та ін.</p>

Продовж. табл. 1.2

Сутність, вихідні положення	Основні наукові концепції
1	2
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ	
<p>Соціальні очікування – складова комунікативно-рольової взаємодії особистості. Соціальні репрезентації. Соціальні уявлення молоді. Моральні експектації. Когнітивна, емоційно-ціннісна і поведінкова готовність до попереднього перебігу подій. Готовність до спілкування. Комунікативні очікування. Виконання ролі і реалізація міжособистісної взаємодії. Система вимог соціуму до ролі. Вимоги, що висуваються партнерами по взаємодії. Рольові очікування. Трансформація соціальних очікувань в соціальні норми. Соціальні очікування – різновид соціальних санкцій. Експектометрія – методика дослідження очікувань. Рівень сформованості соціально-психологічних очікувань. Коефіцієнт очікувань. Самоочікування. Вплив змісту роботи на специфіку соціальних очікувань. Ефект очікувань студента. Очікуване середовище. Очікуваний елемент. Очікувана ситуація. Очікувана потреба. Локус контролю. Очікування і цінність підкріплення. Очікування успіху. Очікування страху. Очікування ефективності. Сімейні рольові очікування – модель сімейно-рольового розподілу. Експектації подружжя. Професійні очікування. Кар’єрні очікування. Професійні очікування в соціотворчому просторі. Очікування – складний когнітивно-мотиваційний конструкт.</p>	<p>Теорія соціального наuczіння (Дж. Б. Роттер, 1954); Концепція соціальних репрезентацій (С. Московічі, 1961); Мотиваційна теорія соціальних очікувань (М. Л. Гомеллаурі, 1968); Конвенційна концепція міжособистісної взаємодії (Т. Шибутані, 1969); Теорія соціального наuczіння (А. Бандура, 1971); Соціальні норми і регуляція поведінки (М. С. Бобнева, 1978); Теорія взаєморозуміння (Е. Е. Лінчевський, 1982); Концепція професійних очікувань (О. В. Тишковський, 1999); Концепція рольових очікувань подружжя (Н. Є. Хлопоніна, 2007); Особистість і роль: рольовий підхід в соціальній психології особистості (П. П. Горностай, 2007); Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування (І. В. Жадан, 2007); Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах (І. С. Попович, 2009); Соціально-психологічні практики особистості (Т. М. Титаренко, 2012); Експектаційна теорія шлюбних взаємин (Г. В. Лагонда, 2012); Соціально-психологічна феноменологія професійних очікувань (Т. П. Борисова, 2012); Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі (І. С. Попович, 2013); Роль соціальних стереотипів у регуляції поведінки особистості (О. Є. Блинова, 2013); та ін.</p>
КОНСТРУЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО	
<p>Парадигмальний поворот сучасної науки від того, що існує, до того, що виникає. Психологія конструює майбутнє. Образ перспективної репрезентації – образ досягнення просторово-часових та смислових характеристик. Образ майбутнього – картина кінцевого результату проекту. Соціальні очікування в траєкторії життєздійснення суб’єкта. Образ бажаного життя. Моделі завданневого структурування майбутнього. Особистісне життєконструювання.</p>	<p>Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості (Т. М. Титаренко та ін., 2012); Психологічні основи випереджальної стратегії поведінки особистості (Ю. О. Бохонкова, 2013); Теорія особистісного життєконструювання (Т. М. Титаренко, 2013); Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності (Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних, 2014); Психологія конструювання майбутнього (О. В. Михальський, 2014) та ін.</p>

Здійснивши ретроспективний аналіз, розглянувши низку наукових теорій приходимо до висновку, що виокремлені напрямки дослідження соціальних очікувань особистості найяскравіше характеризують зміст досліджуваної проблеми, показують її становлення і розвиток.

1.2. Соціальні очікування особистості – базовий психологічний механізм саморегуляції поведінки

Наші уявлення про іншу людину знаходяться у вимірах власної самосвідомості [43]. Цей зв'язок взаємоузгоджений: з одного боку, багатство уявлень про самого себе визначає і багатство уявлень про іншу людину; з іншого боку, чим повніше ми розкриваємо іншу людину, тим більш своєрідними та багатоманітними стають уявлення про самого себе. Пізнаючи іншу людину, ми одночасно реалізуємо декілька процесів: емоційну оцінку цього іншого, спробу зрозуміти його вчинки та стратегію поведінки, і конструємо власну поведінку [6; 320; 363].

Проблема саморегуляції поведінки особистості є однією зі стрижневих в психологічній науці. Вагомий внесок у дослідження загальнотеоретичних та методологічних аспектів цієї проблеми зробили такі психологи: К. О. Абульханова-Славська [1; 2], Б. Г. Ананьєв [4], М. С. Бобнєва [33; 34], М. Й. Боришевський [41–43], В. О. Васютинський [52], І. М. Галян [64], О. Є. Гуменюк [86; 87], Г. С. Костюк [142], С. Б. Кузікова [150], О. М. Леонтєв [163], С. Д. Максименко [182], С. Л. Рубінштейн [308; 309], М. В. Савчин [312; 313], О. О. Сергієнко [320], В. В. Столін [347], І. І. Чеснокова [400; 401], Т. М. Яблонська [415; 416] та ін.

Під саморегуляцією поведінки особистості розуміємо свідоме, цілеспрямоване планування, побудову, перетворення суб'єктом власних дій та вчинків у відповідності з особистісно значущою метою, актуальними потребами [41]. О. О. Сергієнко пропонує розглядати саморегуляцію як контроль поведінки, що забезпечує співвідношення внутрішніх можливостей

і зовнішньої мети [320]. І. М. Галян розробив концептуальну модель ціннісної саморегуляції майбутніх педагогів, виокремивши планування й моделювання ситуації, завдяки яким формується майбутня модель поведінки [64]. За своїм змістом ця модель нагадує модель соціальних очікувань особистості.

Особливості соціальних очікувань, оцінних ставлень до інших, самооцінки та домагань вирішальною мірою визначають змістові, динамічні параметри образу «Я» [21; 171; 172; 409; 480].

Домагання, на думку К. О. Абульханової-Славської, включають не тільки предметну, але і ціннісну особливість зв'язку особистості з дійсністю, вони є аспектом самовизначення й орієнтацією особистості на характер самовизначення [1]. Отже, відповідність соціальних очікувань особистості і її домагань спонукають особистість до реалізації діяльності, до того ж не будь-якої, а саме тієї, що відповідає цим домаганням, тобто соціальні очікування підтверджуються або «спрацьовують» через домагання.

Р. Б. Бернс акцентує увагу на соціальних очікуваннях як емоційно-ціннісному утворенні Я-концепції і зазначає, що Я-концепцію можна розглядати як сукупність очікувань. Вона визначає, по-перше, те, як буде діяти індивід в конкретній ситуації, а по-друге, те, як він буде інтерпретувати дії інших. Третя функція Я-концепції полягає в тому, що визначає також і очікування індивіда, тобто його уявлення про те, що має відбутися. Деякі дослідники вважають цю функцію центральною [43; 320; 416].

К. Р. Роджерсом встановлено, що «Я» реальне та «Я» ідеальне кристалізують в свідомості й самосвідомості стандарти, та орієнтири, стосовно яких індивід і визначає себе [307; 537; 538]. Г. А. Мюррей пов'язує ідеальне та реальне «Я» з мотивом досягнення особистості, який поєднує в собі «бажання або тенденцію до досягнення високого стандарту [517], про які вів мову К. Р. Роджерс [307], що відображені в соціальних очікуваннях особистості.

Приходимо до висновку, що ідеальне «Я» здатне впливати на адекватність соціальних очікувань, оскільки суб'єкт враховує не тільки своє ставлення, відображене в свідомості інших, але й те, яке він хотів би мати. Ідеальне «Я» на відміну від реального «Я» виступає як джерело очікуваної, бажаної інформації, що постійно уточнюється, апробується. На початкових етапах становлення соціальних очікувань практично будь-які соціальні контакти здійснюють на них формувальний вплив. Але вже з моменту свого зародження очікування на базі Я-концепції стають важливим чинником інтерпретації досвіду. Інтерпретація досвіду визначає характер сприйняття людиною будь-якої ситуації. Соціальні очікування проходять через своєрідний внутрішній фільтр Я-концепції, де аналізуються, апробуються і отримують значення, що, як здається носію очікувань, відповідає прогнозованій ситуації. Соціальні очікування і відповідна їм поведінка визначають, у кінцевому результаті, уявлення індивіда про самого себе [15; 34; 41; 217].

Дж. Г. Мід стверджував, що взаємна адаптація значно полегшується завдяки здатності людей формувати уявлення про самих себе, як про перцепційні об'єкти. Цей процес забезпечується шляхом прийняття ролей інших людей [507].

Кожна людина формує свій образ «Я». Інакше кажучи, вона може уявити собі, як виглядає в очах інших людей, і таким чином перевірити, виходячи з позицій інших учасників взаємодії, все, що збирається робити. Особиста відповідальність фіксується людиною в той момент, коли вона уявляє собі, чого чекають від неї інші учасники взаємодії. Лінії дій окремих індивідів взаємно притираються, підлаштовуються один до одного, оскільки кожен може прийняти роль іншого, коли формує образ «Я». «Уявна позиція дозволяє здійснювати пристосування та адаптування до членів взаємодії, згідно з їх намірами та експектаціями» [407, с. 82].

Наявність рефлексивних очікувань, на думку Н. Й. Гуткіної, наділяє людину можливістю проникати в духовний світ іншої людини [88]. Схожу

думку висловлює І. С. Кон, який подвійне дзеркальне відображення, що є змістом відтворення внутрішнього світу партнера, у якому в свою чергу відображається внутрішній світ іншого партнера, називає соціальним рефлексуванням [137].

Домагання здійснюють постійний трансформувальний вплив на самооцінку, сприяючи становленню такої її характеристики, як реалістичність; коректують прийняті цілі, уточнюють їх; забезпечують відповідність між вимогами, які висуваються соціумом до особистості в конкретній ситуації, та реальними її можливостями [43]. Робота домагань і самооцінки, як психологічного механізму саморегуляції особистості, неможлива без врахування функціонування ще одного значущого психологічного механізму – соціальних очікувань особистості [34; 43]. Соціальні очікування рельєфніше окреслюють особливості функціонування самооцінки і домагань.

Логічним видається зацентувати увагу на функціях соціально-психологічних очікувань особистості в контексті саморегуляції поведінки особистості. Як основну, деякі науковці виокремлюють посередницьку функцію, що урівноважує, підтримує стан збалансованості співвідношень між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням. На змістових особливостях наголошує Р. Б. Бернс [21], описує функцію М. С. Бобнева [34], розкриває і дає їй визначення М. Й. Боришевський [43].

Щоб пізнати глибинну сутність соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості, нами встановлені такі вихідні положення: соціальні очікування є соціально-психологічним утворенням, яке породжує структурно-сміслову цілісність «Я» і забезпечує її функціонування; соціальні очікування передбачають узгодженість трьох аспектів: когнітивного, емоційно-ціннісного та регулятивного; соціальні очікування забезпечуються когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою готовністю особистості до попереднього перебігу подій; соціальні очікування – це сукупність апробованих знань, інформація

суб'єкта про самого себе, а також уявлення про те, як його сприймають, оцінюють, розуміють оточуючі суб'єкти взаємодії, зокрема значущі інші, а він відповідно сприймає, оцінює і розуміє їх; соціальні очікування супроводжуються неймовірно великим емоційно-ціннісним навантаженням, оцінкою і самооцінкою, суб'єктом якостей, дій, вчинків, патернів взаємодії, і формуванням на цій основі певного ставлення як до суб'єкта взаємодії, так і до самого себе [250; 253; 274].

Нами з'ясовано, що соціальні очікування реалізуються не тільки в спілкуванні, людських взаєминах, але і в конкретній діяльності. На їх зміст впливають контакти, стосунки, взаємини з іншими учасниками взаємодії. Низька оцінка себе, яка склалася в порівнянні з досягненнями, та низькі оцінки, які отримує людина від учасників взаємодії, зокрема значущих інших, є основою виникнення не тільки заниженої самооцінки в цілому, а й сприятливим полем для формування неадекватних соціальних очікувань. Деякі дослідники самооцінні ставлення вважають очікуваними ставленнями [220; 371]. Інтернальні процеси сприяють засвоєнню зовнішніх соціальних зразків поведінки, групових норм, людських взаємин і трансформації їх у внутрішні психічні утворення, суб'єктивні уявлення, особистісні норми [34]. Екстернальні процеси здійснюють зворотні перетворення. Ці два процеси взаємоузгоджені, володіють високою регулятивною здатністю і кардинально впливають на змістові та динамічні параметри самооцінки, зокрема на рівень сформованості соціальних очікувань. Нами встановлено, що саме в цій взаємоузгодженості і виринає локус контролю як надважливий психологічний механізм. Від локус контролю залежить «технологічна» або процесуальна складова формування соціальних очікувань особистості. Деякі вчені тільки торкаються проблеми локус контролю у очікуваннях [542]. Зокрема, О. Г. Злобіна веде мову про «локус очікувань» в контексті особистісних змін [116].

Досліджуючи самооцінку і соціальні очікування в саморегуляції поведінки особистості, ми дійшли висновку, що самооцінка і соціальні

очікування особистості є двостороннім взаємоузгодженим механізмом взаємовпливів, який кардинально впливає на саморегуляцію поведінки особистості. Через рефлексію, аналіз та самоаналіз своїх якостей, дій, вчинків, власної діяльності відбувається становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі, через функції, забезпечувати роботу соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості.

1.3. Соціальні очікування особистості як складова ціннісно-сміслової сфери

Соціальні очікування, внутрішньо прийняті особистістю, є її ціннісними орієнтаціями, що входять до складу ціннісно-сміслової сфери особистості. Міжособистісне спілкування додає очікуванням соціально значущої суті – вони виступають як мотив поведінки людини – з цим твердженням у своїх працях погоджується чимала кількість дослідників [34; 41; 121; 122; 140; 141; 147; 164; 239; 241],]. З. С. Карпенко дослідила і розробила наукові основи аксіологічної психології особистості [125], і встановила, що цінність є неодмінним корелятом психічного, що дозволяє вести мову про аксіопсихіку – ціннісно-сміслову сферу особистості, репрезентуючи цілісний зовнішньо-внутрішній, суб'єкт-об'єктний доцільний зв'язок явищ (принцип телеологізму – за З. С. Карпенко).

У філософському словнику знаходимо, що очікування фіксуються в свідомості індивіда і перетворюються на одну з центральних ланок його ціннісної орієнтації [384]. У словнику-довіднику з соціальної психології акцентується увага на ціннісній складовій внутрішньо прийнятих соціальних очікувань [147]. Соціальні очікування тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями особистості. Очікування, сподівання, прогнози – власне і є її суб'єктивними орієнтаціями, уявленнями. Вони представляють в тій чи іншій ситуації інтерес для даного індивіда, засвідчують актуальність, важливість

розв'язання певного завдання і, таким чином, виступають як значущість, цінність [6; 34; 100; 105]. Найчастіше в психології цінності розкривають через уявлення людини щодо найбільш бажаного, привабливого та важливого для неї [140; 222].

І В. Жадан [344] вивчено соціальні уявлення молоді та наведено результати феноменологічного аналізу соціальних уявлень. Емпірично досліджено соціально-психологічні особливості політичних, правових, громадянських, моральних уявлень молоді. Дослідниця приходить до очевидного висновку, що значна частка моральних експектацій у соціальних уявленнях молоді, найімовірніше є спробою компенсувати брак усталених критеріальних моделей оцінювання ефективності переважної більшості соціальних взаємодій [103].

Ретроспективний та семантичний аналізи соціальних очікувань особистості показали, що практично у всіх напрямках дослідження цього феномену переважають такі характеристики: оцінка [41], оцінювання [42], оцінні ставлення [43], оцінювальні процеси [416], оцінки дій індивіда з боку інших людей [345], складають частину ціннісних орієнтацій особистості [147], співвідношення суб'єктивної оцінки актуальної ситуації взаємодії [376], центральна ланка ціннісної орієнтації особистості [384], як він оцінює і оцінюють його інші учасники взаємодії [96; 273], як оцінюють оточуючі щодо міри наявності у неї певних цінностей [42], не кажучи про те, що самооцінка є ядром, серцевиною соціальних очікувань особистості.

Визначаючи місце ціннісних орієнтацій в структурі особистості, Б. Г. Ананьєв писав: «...Спрямованість особистості на ті чи інші цінності складає її ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації передбачають стабільне, оцінне і дієве ставлення людини до дійсності, інших людей, самої себе та діяльності» [4, с. 301]. Як бачимо, в даному визначенні поняття «ставлення» є ключовим. Згідно з теорією ставлень («отношений» – за В. М. М'ясищевим) особистості В. М. М'ясищева, «...ціннісні орієнтації виступають, з одного боку, як конкретний прояв ставлення особистості до оточуючого середовища,

а з іншого – як система настановлень, які регулюють поведінку особистості в різних життєвих ситуаціях» [204, с. 245]. Звісно, визначальний вплив на зміст соціальних очікувань мають ставлення особистості, зокрема оцінні. Оцінні ставлення одне до одного – це не тільки результат розуміння іншої людини, а й розуміння взаємин, що склалися між людьми. Ставлення до себе на основі порівняння себе з оточуючими є своєрідним ціннісно-смысловим орієнтиром соціальних очікувань особистості. Очікування особистості – це суб'єктивні орієнтації, які складають ядро ціннісно-смыслові сфери особистості. С. Л. Рубінштейн наголошував, що ставлення до інших людей є цінністю, яка, складає «основу людського життя, її серцевину» [там само, с. 637].

На тісному зв'язку соціальних очікувань і настановлень особистості акцентував увагу О. Г. Асмолов [9; 10]. С. Л. Рубінштейном доказано, що настановлення несуть вибіркоче ставлення до чогось значущого для особистості, та є настановленнями на якусь лінію поведінки, і цією лінією поведінки вони й визначаються [309].

Очікувані настановлення та настановлення намірів знаходимо у працях Т. М. Титаренко [361; 366]. М. Л. Гомелаурі вважає, що прогнозоване настановлення є примітивною формою соціальних очікувань, є одним із проявів специфікації ставлень індивіда до дійсності. Дослідниця наділяє соціальні очікування функціями настановлення та зазначає: «Настановлювані і свідомі очікування можуть збігатися або суперечити одне одному, що може спонукати до сумачії або інтерференції ефектів, які вони викликають» [73, с. 23]. Зробимо припущення, що соціальні настановлення успішно функціонують доти, доки соціальні очікування особистості підтверджуються.

У соціальних очікуваннях окреслюється два моменти: перший – право очікувати від навколишніх поведінки, яка відповідає рольовій позиції; і другий – зобов'язання поводитися відповідно з очікуваннями інших людей. Соціальні очікування особистості є одним із феноменів, який має суттєвий вплив на міжособистісні взаємини в малій групі, спільноті. Соціальні

очікування знаходяться в тісному взаємозв'язку з її ціннісно-нормативною системою, соціальними настановленнями, рефлексією та ідентифікацією.

Ми пересвідчилися, що соціальні очікування є складовою ціннісно-сміслової сфери особистості. Соціальні очікування, ціннісні орієнтації, норми і ролі, які виконує особистість, є необхідними елементами її ціннісно-сміслової сфери, що забезпечують перетворення зовнішніх соціальних впливів у внутрішні регулятори поведінки, а внутрішніх психічних утворень – у зовнішні прояви поведінки особистості.

1.4. Соціальні очікування особистості – складова комунікативно-рольової взаємодії

Формування та реалізація соціальних очікувань базуються як на індивідуальному, так і на соціальному досвіді особистості. Вони поширюються, підкріплюються завдяки комунікації та взаємодії. Соціальні очікування відображають соціальну реальність будь-якої кількості учасників взаємодії не тільки в діадних взаєминах, взаєминах подружжя, вчитель-учень, а й у взаєминах малої групи, середньої чи великої спільноти. Також соціальні очікування особистості здатні відображати соціальну реальність в широкій соціальній системі, у соціумі. Таким чином, соціальні очікування, що сформувалися в результаті комунікативно-рольової взаємодії, хоч і є суб'єктивними орієнтаціями окремих учасників взаємодії, вони – не тільки особистісне утворення чи групове, але й утворення та продукт цілої соціальної системи, тому й носять назву «соціальні очікування особистості».

П. П. Горностай у рольовій концепції [77] розробив структуру рольової взаємодії особистості. До складу цієї структури входить підструктура рольових очікувань, під якою автор розуміє систему вимог соціуму до ролі, вірніше відображення особистістю сукупності тих вимог, які висувають до людини партнери з рольової взаємодії, її власні уявлення про те, якої поведінки від неї очікують інші [там само]. Складається враження, що

рольові очікування, спрямовані від соціуму, просто відображаються в індивідуальній свідомості. Насправді, уява людини про рольові очікування, спрямовані до неї, є результатом доволі тривалого формування. Почасти вони достеменно відрізняються від «оригіналу» і представляють собою самостійний феномен індивідуальної свідомості людини. Це в черговий раз вказує на багатоманітну, неповторну і складну сутність феномену соціальних очікувань особистості, і знаходить підтвердження в наукових працях Р. Г. Дарендорфа [91], Г. Д. Долинського [96], Р. К. Хьюсмана і Дж. Д. Хетфілда [397], Т. Шибутані [407], Дж. Г. Міда [507].

Соціальні очікування трансформуються у соціальні норми, які зв'язують в один вузол розмаїття інтересів, цілей, мотивів учасників взаємодії. Формування соціальних очікувань базується на колективному досвіді: вони поширюються і підкріплюються завдяки комунікації та взаємодії. В окремих випадках можуть отримати поширення неадекватні реальності очікування, з чим погоджується М. С. Бобнева [34], Е. Е. Лінчевський [168], Р. К. Хьюсман і Дж. Д. Хетфілд [397], Д. Дж. Майєрс [180].

Соціальні очікування спільноти є не тільки результатом відображення соціальної реальності, а й передумовою її змін, оскільки утворюють певну систему співвідношень, стандартів поведінки, порівняння певних суспільних настроїв, які залежать не безпосередньо від економічного стану, дій лідера тощо, а опосередковуються відповідними вимогами соціуму. М. С. Бобнева зазначає, що вагомим чинником функціонування будь-якої малої групи є інтерналізація різних санкцій. Члени групи контролюють свою поведінку і очікують схвалення чи осуду з боку інших членів взаємодії, в першу чергу значущих інших. «Людська поведінка набуває певної впорядкованості, яка є результатом дотримання соціальних очікувань, а відповідно і норм, оскільки соціальні очікування «правильної» або «належної» поведінки асоціюються з наявністю легітимності, узгодженості, що передбачають групові норми» [34, с. 90]. Нормативна поведінка є не просто жорстким обмеженням і вказівкою регламентованого способу дій, але й може передбачати низку допустимих

сценаріїв чи варіантів поведінки. Про варіативність поведінки у групі свідчать також «колективні очікування». Зокрема, Дж. П. Джібс пов'язує умовність цього критерію як з прогностичною невизначеністю поведінки індивіда, так і з діапазоном допустимих відхилень від норм [465]. Соціальні очікування можуть і не реалізуватися, але готовність особистості, активні дії, дають їй можливість, звісно враховуючи попередні спроби, об'єктивно сприймати реальність, оцінювати ситуацію та вибудовувати найоптимальніший варіант сценарію поведінки. Соціальні очікування, так само як і норми, є не тільки результатом групових зусиль учасників взаємодії. Особливе значення має те, що на їх формування може впливати не лише окремий учасник взаємодії. Причини формування можуть знаходитися за межами безпосередньої взаємодії, у широкій соціальній системі. Зокрема, причиною формування соціальних норм і соціальних очікувань особистості щодо певного перебігу подій чи явищ, можуть бути вимоги соціуму. У формуванні особистісних норм вимоги соціуму отримують форму зразка поведінки, припису, ідеалу.

Нормативно схвалений образ поведінки, очікування від кожного індивіда, що посідає конкретне місце в суспільстві – є його соціальною роллю. Соціальні очікування визначають загальні контури соціальної ролі і можуть не залежати від свідомості, та поведінки конкретного індивіда. Очікування накладаються на роль як щось зовнішнє, більш або менш обов'язкове. У такому випадку їх суб'єктом є не індивід, а суспільство чи будь-яка конкретна соціальна група. Міра відповідності поведінки індивіда соціальним очікуванням, виступає критерієм оцінки виконання ним даної соціальної ролі. Цю думку поділяють у своїх працях В. В. Горбунова [75; 76], П. П. Горностай [77], В. Г. Крисько [146; 148; 150], М. В. Савчин [313] та ін.

Досліджуючи феномен комунікативних очікувань, Е. Е. Лінчевський виокремлює такі змістові ознаки, як багатоваріантність та ймовірність. «Стосовно будь-якої ситуації людина може мати не одне очікування, а низку варіантів. У процесі взаємодії варіанти можуть як набувати актуальності, так

і втрачати її. Людина здатна детально аналізувати найбільш ймовірні очікування, в той час як менш ймовірні відсіюються, відкидаються на периферію свідомості та за її межі» [168, с. 9].

У теорії ролей (Е. Гоффман, М. Кун, Т. Макпартленд, Дж. Г. Мід) соціальні рольові очікування посідають провідне місце [81; 156]. Задана суспільством модель ролі інтерпретується як система рольових очікувань, що має суттєвий вплив на формування особистості. Прийняття ролі іншого, тобто уявлення себе на місці партнера по взаємодії, виступає основним чинником ефективної міжособистісної взаємодії. При цьому індивід прагне привести свої соціальні очікування стосовно партнера по взаємодії у відповідність з його соціальними ролями. Підтвердження взаємних рольових очікувань, єдиний резонансний ритм, співзвучність переживань учасників взаємодії в соціально-психологічній літературі отримало назву «соціальної конгруенції». У теорії ролей соціальні очікування хоч і є провідною категорією, однак їх розгляд з позицій соціологічної теорії не розкриває психологічного змісту цього феномену, його соціально-психологічних детермінант.

Постійне розв'язання людьми спільних завдань розвиває почуття «взаємної спільноти» або ідентифікації, яка слугує утворенням відчуття, що учасники взаємодії пов'язані між собою певними обов'язками. Коли це відбувається, то бажання, наміри, прагнення індивідів трансформуються в систему взаємних очікувань-вимог, які жорстко встановлюються і приводять до порядку тих, хто відхиляється від норми, – на що звертали увагу І. С. Кон [137; 138], Т. Шибутані [407], Т. М. Яблонська [415; 416]. Ототожнення себе з іншими (М. Й. Боришевський [41], І. С. Кон [138], В. О. Татенко [354], Т. М. Титаренко [366], Дж. Г. Мід [194] та ін.), побудова соціальних стереотипів (О. Є. Блинова [26–31], Т. Шибутані [407–409] та ін.) – є одним з найпростіших шляхів розуміння іншої людини (О. О. Бодальов [35]). Значущий інший виступає зовнішньою моделлю для самосвідомості, взірцем для формування уявлень про себе, засобом підтримки самоповаги.

Зазначимо, що сукупність очікуваних оцінок і думок значущих інших є першою групою настановлень в міжособистісному оцінюванні та індивідуальною формою репрезентації в свідомості особистості групових норм (М. С. Бобнєва [34]). Приходимо до висновку, що невиправдання сподівань, очікувань тих, з ким індивід себе ідентифікує, викликає гостре почуття провини, осуду. Соціальні очікування особистості – є «неформальним кодексом» (Т. Шибутані [407]) впливу на міжособистісну взаємодію. Якою мірою цей неформальний кодекс може бути введений в життя, залежить від тих почуттів, які виникають в міжособистісних взаєминах.

Соціальні очікування – необхідний елемент, важлива складова комунікативно-рольової взаємодії особистості. Вони здійснюють визначальний вплив на ефективність міжособистісної взаємодії, стратегію поведінки особистості.

1.5. Соціальні очікування особистості в теоріях мотивації

Наш науковий інтерес привернула мотиваційна складова соціальних очікувань. Перейдемо до огляду наукових досліджень очікувань та їх привабливості як детермінант мотивації особистості. Безумовно, у цьому контексті переважають процесуальні теорії мотивації, хоча статичні також представляють науковий інтерес. Заслужують на увагу наукові праці таких вчених: теорія справедливості (Дж. С. Адамс) [357], теорія ERG (К. П. Альдерфер) [420], теорія мотивації (В. Арнольд) [422], теорія «математичного» очікування (Дж. В. Аткинсон і Н. Т. Фізер) [423; 424; 455–457], теорія передчуття успіху (Р. Л. Аткинсон) [11], теорія очікувань (В. Г. Врум) [569; 570], двохфакторна теорія мотивації (Ф. Герцберг) [475], теорія контролю (В. М. Д. Глассер) [466], мотиваційна теорія соціальних очікувань (М. Л. Гомелаурі) [73], теорія мотивації (Е. Л. Деці) [445], теорія представництва (М. К. Дженсен і В. Г. Меклінг) [481], теорія цілепокладання

(П. Ф. Друкер) [99], теорія тричленної структури мотивації досягнення мети (С. Епстайн) [453], теорія мотивації (С. В. Іванова) [119], теорія установки цілей (Е. А. Лок) [173], теорії Х и Y (Д. М. МакГрегор) [505; 506], теорія завчених потреб (Д. К. МакКлелланд) [181], теорія ієрархії потреб (А. Г. Маслоу) [187], теорія Z (У. Оучі) [521; 522], комплексна процесуальна теорія мотивації (Л. В. Портер і Е. Е. Лоулер) [495], теорія людських взаємин (Ф. Ретлісбергер, Е. Мейо, Р. Лайкертс) [503], теорія 12 чинників мотивації (Ш. Річчі і П. Мартін) [305], теорія мотивації (С. П. Роббінс) [306], теорія зміни поведінки, теорія підкріплення (Б. Ф. Скіннер) [553], теорія мотивації (Е. Стотланд) [562], теорія комплексних мотиваційних програм (Т. Е. Стюарт) [563], теорія атрибуцій (Ф. Хайдер) [474], теорія редизайну праці (Дж. Р. Хакман і Г. Р. Олдхем) [520], теорія мотивації (Х. Хекхаузен) [393]. Представляють науковий інтерес у цьому контексті: психологічні механізми мотивації в теорії емоцій (В. К. Вілюнас) [59; 297], мотиваційна теорія емоцій (Р. В. Ліпер) [167], інформаційна теорія емоцій (П. В. Симонов) [327] та ін.

Теоретико-методологічні основи мотивації особистості закладені в працях: К. О. Абульханової-Славської [2], Г. О. Балла [13], М. Й. Боришевського [41; 43], Г. С. Костюка [142], О. М. Леонтьєва [163], В. С. Мерліна [193], С. Л. Рубінштейна [308; 309], В. Д. Шадрикова [403; 404] та інших відомих вчених.

Досліджуючи соціальні очікування в теоріях мотивації особистості, прагнемо відшукати ті «наукові ниточки», які допоможуть краще зрозуміти сутність цього соціально-психологічного феномену.

Усі теорії мотивації особистості можна умовно розділити на дві групи: змістові та процесуальні. Метою змістових теорій мотивації є визначення складових мотивації, структури потреб людини. Вони допомагають дослідити пріоритетні потреби співробітника, домінуючі мотиви. Процесуальні теорії мотивації – сучасніші, базуються на поведінці людини, враховують її сприйняття та набутий досвід. Мотивація в процесуальних

теоріях розглядається з точки зору того, що спонукає людину спрямовувати свої зусилля на досягнення бажаних результатів. Змістові концепції мотивації мають більшу статичність, порівняно з процесуальними. У той же час процесуальні теорії – динамічніші, володіють високим рівнем практичності й зручні у застосуванні. Звісно, що у рамках нашого дослідження ми більше акцентуємо увагу на процесуальних теоріях, оскільки вони дозволяють краще збагнути досліджуваний феномен.

Особливу увагу привертає мотиваційний аспект соціальних очікувань у теорії очікувань В. Г. Врума [570], яка належить до процесуальних теорій мотивації. Дослідник зазначає, що «...активні потреби – не єдина необхідна умова мотивації людини до досягнення певної мети. Людина повинна надіятися на те, що вибраний нею тип поведінки дійсно приведе до оволодіння нею бажаним об'єктом» [там само, с. 137].

Очікування можна розглядати як оцінку конкретною особистістю ймовірності певної події. Аналізуючи мотивацію праці, помічаємо, що в теорії очікувань підкреслюється важливість наступних чинників: витрачені зусилля – отримані результати; отримані результати – винагорода; цінність винагороди або валентність, тобто задоволеність винагородою.

Очікування результатів – це відношення між витраченими зусиллями й отриманими результатами. Якщо людина відчуває, що немає прямого зв'язку між витраченими зусиллями і досягнутим результатом, то, згідно з теорією очікувань, мотивація слабшає. Очікування стосовно результату – винагороди – це очікування певної винагороди або заохочення у відповідь на отриманий рівень результатів. Третій чинник, який визначає мотивацію в теорії очікувань – це цінність винагороди або валентність. Валентність – це очікувана міра відносного задоволення або незадоволення, яка виникає внаслідок отримання певної винагороди [570].

Дослідник С. П. Роббінс [306] поділяє думку В. Г. Врума [570] і зазначає, що у багатьох співробітників відсутній стимул працювати краще, оскільки вони не бачать належного взаємозв'язку між такими складовими:

прикладені зусилля; оцінка роботи; винагорода, яку отримують за виконану роботу; те, чого людина очікує [306].

Дещо відмінне від попереднього тлумачення психологічного змісту і механізму дії очікувань пропонує Е. Л. Деці [445], котрий розробив оригінальну теорію мотивації, де описав модель функціонування у наступний спосіб. Введення сенсорних даних – це передбачення можливого задоволення, що запускає й підтримує послідовність актів, спрямованих на мету [там само]. Мета забезпечує спрямованість дій, які стають не актуальними, коли досягнуто мету. Ґрунтуючись на цих положеннях, очікування можна визначити як внутрішню мотивацію, що виникають як певний стан свідомості суб'єкта.

М. Л. Гомелаурі зазначає, що прогнозоване настановлення є примітивною формою очікувань та одним із проявів ставлень індивіда до реальності. Дослідниця кваліфікує очікування як настановлення. «Настановлювані й свідомі очікування можуть збігатися або суперечити одне одному, що може спонукати до сумачії або інтерференції ефектів, які вони викликають» [там само, с. 23].

Перейдемо до теорії справедливості Дж. С. Адамса [357]. Згідно теорії, індивіда мотивує соціальна справедливість у винагороді, яку він сподівається отримати за свою діяльність. Теорія вивчає усвідомлення індивіда про справедливе ставлення вищого менеджменту до нього, порівняно зі ставленням до інших співробітників організації. Дослідник припускає, що, індивідуально оцінюючи винагороди за власну працю та досягнення, працівники намагаються забезпечити втілення принципів соціальної рівності. Завдання керівників – виправдати очікування працівників пов'язаних з відчуттям справедливості [357]. Необхідно зауважити, що в межах теорії справедливості не беруться до уваги складники процесу досягнення результату, хоча на практиці екстремальні умови можуть суттєво впливають на оцінку результатів. Важливо, щоб очікування працівника про соціальну справедливість співпадали з реаліями.

У цьому контексті звернемо увагу на роботу Р. К. Хьюсмана та Дж. Д. Хетфілда «Чинник справедливості» [397]. На їх думку, будь-яка діяльність ґрунтується на принципі, який вони називають «чинником справедливості». Люди не тільки оцінюють стосунки в реальній ситуації, а й проєктують, уявляють їх перебіг у майбутньому, і при цьому важливим є не лише співвідношення внесків та віддач на даний час, а й очікування на майбутнє. Дослідники зазначають, що перш ніж вкласти у взаємовідносини час, енергію, гроші та інші «цінності», слід подумати про інших людей, про їх «цінності». «Як тільки людина зрозуміє їх систему цінностей, її шанси на успіх зростуть» [там само, с. 42].

Л. В. Портер і Е. Е. Лоулер розробили комплексну процесуальну теорію мотивації [495], яка поєднує елементи теорії очікувань і теорії справедливості. Вони виокремлюють п'ять ключових категорій: зусилля, сприйняття, отримані результати, винагорода, міра задоволення. Людина відчуває задоволення чи незадоволення від самого результату праці як такого. Отже, брак високої результативності праці унеможливило задоволення людини у широкому розумінні цього слова [495].

Німецький вчений Х. Хекхаузен запропонував розширену модель мотивації [393]. Ця модель базується на принциповій схемі «очікуваної цінності». На відміну від попередніх теорій, Х. Хекхаузен виокремлює три види валентності, тобто очікуваної цінності: цінність ситуації, цінність дії та цінність результату. Мотиваційний процес починається з оцінки того, до якого результату приведе сама ситуація, якщо суб'єкт не буде реагувати на неї. Це є валентністю ситуації. Своєрідною центральною складовою цієї моделі є результат дії.

Найбільш очевидною стає структура моделі Х. Хекхаузена, коли виділити чотири типи очікувань: очікування «ситуація – результат», очікування «дія – результат», очікування «дія – ситуація – результат», очікування «результат – наслідок». Кожен з чотирьох типів очікувань базується на особливій каузальній атрибуції результату. В очікуваннях

«ситуація – результат» і «дія – ситуація – результат» значну роль відіграють зовнішні чинники, допомога інших людей, випадковість. У очікуваннях «дія – результат» враховуються внутрішні чинники, такі як здібності та докладені зусилля [там само].

Клейтон Пол Альдерфер в теорії ERG [420] (від англійських слів «existence» – існування, «relatedness» – взаємозв'язки і «growth» – ріст) або в теорії потреб, описує структуру потреб, їх зміст та зв'язок з мотивацією людини. На відміну від теорії ієрархії потреб А. Г. Маслоу [187], дослідник зазначає, що рух по ієрархії може здійснюватися як знизу вгору, так і зверху вниз, коли не задовольняються потреби верхнього рівня. Потреба існування переходить в потребу спілкування, що кардинальним чином позначається на соціальних очікуваннях особистості.

Наступною процесуальною теорією мотивації, на яку ми звернемо увагу, є теорія постановки цілей Е. А. Лока [173]. Згідно теорії, працівники суб'єктивно сприймають мету організації як свою власну та намагаються зробити все для її досягнення. Складність завдань, наче кидає виклик працівнику, його професійній майстерності, тим самим надихаючи його краще працювати. На кожному етапі повинна спостерігатися відповідність очікувань та реального розвитку ситуації. Можемо зробити висновок, що причетність працівника до постановки мети, самомоніторинг діяльності є необхідними елементами формування об'єктивних очікувань працівника. Зазначимо, що теорія постановки цілей Е. А. Лока [173] знаходить своє підтвердження у низці вихідних положень теорії цілепокладання П. Ф. Друкера [99], яка базується на таких ключових принципах: конкретність, вимірюваність, досяжність, реалістичність та визначеність в часі.

Важливою у науковому сенсі є теорія передчуття успіху, яка належить Р. Л. Аткинсону [11]. Науковець у своїх експериментах дослідив досить складну структуру «гри очікувань». Сутність цієї структури полягає у тому, що, якщо в житті людини є проблема чи надто важке завдання, то їх не

можна вирішити, покладаючись лише на свій інтелект: необхідне певне vezіння та впевненість у власних силах. Сили, які рухають людськими вчинками, залежать від їхньої оцінки ймовірності успіху та власне зацікавленості в досягненні успіху в цьому виді діяльності. Якщо один з цих чинників вкрай низький, то в результаті рівень мотивації буде також низьким. Якщо віра в успіх дорівнює нулю, то такою ж буде й мотивація, незалежно від зацікавленості [там само, с. 203].

Прикладом дослідження очікувань як функціональної складової механізму мотивації особистості є теорії американських психологів С. Епстайна [453] та Е. Стотланда [562].

С. Епстайн вбачає в очікуванні «параметр неспецифічної активації». Очікування, в тому сенсі, як їх розуміє С. Епстайн, є регуляторами зв'язку між афективними та когнітивними процесами. Вони мають значення як при зміні активації, так і при контролі й придушенні цих станів [453]. Тричленна структура С. Епстайна співзвучна з трьома складовими Я-концепції Р. Б. Бернса: когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою [21].

Е. Стотланд здійснив спробу визначити надію і страх у межах концепції очікування досягнення мети. Одне із основних положень полягає в тому, що кожен суб'єкт – зорієнтований на мету. Мотивація досягнення мети є складовою функції ймовірності досягнення і відчуття її важливості. Ми надіємося, маючи очікування стосовно досягнення мети більші за нуль. Важливі цілі з високою ймовірністю досягнення, тобто великі надії, викликають позитивний афект – радість, оптимізм; важливі цілі з низькою ймовірністю досягнення, тобто мала надія, викликають тривожність, депресію, пригніченість. Таким чином, теорія Е. Стотланда при визначенні понять «надії» і «страху» також пов'язує афективні й когнітивні процеси [562].

Процесуальні теорії мотивації на відміну від змістових, сучасніші, базуються на поведінці людини, враховують особливості сприйняття людини, набутий нею досвід. Вони динамічніші, володіють високим рівнем

практичності й зручні в застосуванні. Процесуальні теорії мотивації об'єднують проблему управління мотивацією в умовах виробничих стосунків. Важливим джерелом мотивації є очікуваний конкретний результат праці. Основні поняття цих теорій: очікування, інструментальність, валентність, сприйняття та зацікавленість. Очікування – це свого роду прогноз ефективності трудової діяльності, що ґрунтується на аналізі валентності працівника та інструментальності роботодавця. Головна ідея теорій проста – чим цінніший результат і вища ймовірність винагороди, тим більше зусиль докладе людина, щоб досягти мети.

1.6. Аналіз прикладних досліджень очікувань особистості в англомовній літературі та практиці

Вважаємо за доцільне здійснити теоретико-методологічний аналіз очікувань в прикладних дослідженнях англомовної наукової спадщини. Це дасть можливість підвести риску під здобутими знаннями про досліджуване явище та окреслити перспективи подальших пошуків. Превалююча частина проаналізованих нами джерел [420–576], носить прикладний характер і спрямована на дослідження нагальних потреб суспільства.

Найчастіше на практиці зустрічається реалізація мотиваційних теорій очікувань В. Г. Врума [569; 570], Ф. Герцберга [475], Е. Е. Лоулера і Л. В. Портера [495], Д. М. МакГрегора [505; 506], Г. Піка [524] та ін.

Застосування теорії очікувань у стратегії продуктивності організації, цілепокладанні та мотивації співробітників, організаційній взаємодії, системі прийняття рішення, у виборі професії, прогнозуванні продуктивності діяльності, знайшло відображення в працях таких дослідників: Г. Дж. Арнольд [421], К. М. Бартол [427], О. Бейлінг [428; 429; 559], Л. Біч [512], М. А. Вахба [478], Т. Б. Грін [467; 468], Г. Де Санктіс [446], В. Р. Ділл [439], С. Дж. Джонсон [482], С. Задек [576], Р. Е. Копельман [493], Дж. П. Ласам [494], Дж. Лоулер [544], Ф. С. Луненбург [501], Дж. Г. Мартч

[439], П. М. Мачінські [514; 515], Т. Мітчел [512], Д. Попп [533], С. Рунес [544], Р. М. Сайєрт [439], С. Сандер [566], К. С. Снед [554; 555], Дж. Толівер [429], П. Г. Томпсон [493], Р. Дж. Хауз [478], Г. Дж. Шапіро [478], Дж. Е. Шерідан [551], С. Шрисхайм [429], Ф. А. Штарк [428; 559], Р. С. Шулер [546] та ін.

Соціальний зміст очікувань в контексті групових динамічних процесів, інтерактивний ефект між сприйняттям і мотиваційними здібностями, реалізація теорії очікуваної тривалості, взаємозв'язок особистісних та соціальних норм досліджували: Дж. Батлер [434], Дж. Вольф [575], К. Вомер [434], Дж. Гелбрейт [460], Дж. Е. Граш [511], К. Дарбі [441], Л. Каммінгс [460], С. В. Кемпбелл [436], Г. Клейн [489], С. М. Клейн [490], Р. Е. Копельман [492], Т. Коноллі [438; 575], В. В. Лідделл [497], Ф. Р. Міллер [510], Л. Е. Міллер [511], Х. Сімс [552], Р. Дж. Соломон [497], Д. Шваб [547] та ін.

С. Сандер, розробляючи теорію управління [566], пояснює, як контроль допомагає керувати організацією, балансує рівновагу між очікуваннями й поведінкою торгових агентів. Дослідник розглядає організацію як перелік контрактів, укладених між зацікавленими сторонами. Бухгалтерський облік є «клеєм», що дозволяє зацікавленим партнерам отримувати взаємну вигоду. Очікування – є будівельним блоком управління. Агенти і організації повинні керуватися очікуваннями від своїх контрактів. Якщо очікування виправдовуються, то контракти реалізуються. Якщо організація не відповідає очікуванням зацікавлених сторін, вони в кінцевому варіанті перестають існувати. Такі очікування мають місце в бюджетуванні, показниках продуктивності та компенсаційних планах. Далі дослідник зазначає, що не кожен може постійно працювати вище середнього. Таким чином, керівництво та контроль зустрічаються з проблемою очікувань, які б забезпечували стійкість і стабільність розвитку. Що цікаво, С. Сандер визначає культуру групи як загальні очікування між «знаннями поведінки її членів» і «необхідністю їхніх дій», наголошуючи на тісному зв'язку, що

потребує обов'язкового виконання [там само]. Інші дослідники, Л. Е. Міллер та Дж. Е. Граш вважають, що поведінка деяких людей може визначатися їхніми особистісними очікуваннями, у той час як поведінка всіх інших буде визначатися соціальними нормами. Вони вважають, що ймовірно сильна поведінка властива тим особам, у яких очікування не відповідають соціальним нормам [511].

Б. Дж. Бушман і Г. А. Андерсон дослідили агресивну поведінку респондентів, що грали в жорстокі відеоігри [433]. Кожного року в медіа-просторі з'являється величезна кількість цього продукту, у якому спостерігається нарощення міри агресії. Сучасні дослідження показують, що жорстокі відеоігри сприяють побудові діагоналі ворожих очікувань-тенденцій, що є реакцією на потенційний конфлікт з агресією. Дослідники розділили учасників експерименту на дві групи, одна з яких грала визначену кількість жорстоких ігор, інша – таку ж кількість відеоігор без жорстокості. Після чого респондентам читали історії з потенційним міжособистісним конфліктом. Учасникам потрібно було описати поведінку головного персонажу прочитаної історії. Дослідження показали наявність ворожого зміщення в учасників, які грали у жорстокі відеоігри. Простежувалася тенденція сприйняття шкідливих дій більше як навмисні, ніж випадкові, а соціальну взаємодію як агресивну. Вороже зміщення сприйняття – це тенденція очікувати агресивної реакції в потенційному конфлікті. Ворожі очікування легко засвоюються найбільш агресивними індивідами. Дослідники приходять до висновку, що повторне закріплення насилля сприяє розвитку агресивності особистості через формування ворожих очікувань [там само].

Б. Дж. Бушман і Г. А. Андерсон побудували типову модель агресії, у якій поряд з блоками агресивного сприйняття, агресивного переконання та ставлення, агресивних сценаріїв поведінки, агресії десенсибілізації, чільне місце займають агресивні очікування. Досліджуючи повторний перегляд жорстоких відеоігор, науковці фіксували підсилення агресії в досліджуваних.

Формування агресивних очікувань приводило до змін в сприйнятті соціальної ситуації, ставленні до оточуючих, у їх переконаннях, впливало на збільшення міри агресивності особистості. Вражаючим є висновок, що навіть двадцятихвилинний перегляд відеоігри з насиллям збільшує ймовірність, що потенційний ситуативний конфлікт буде розв'язуватися з жорстокістю [там само].

Складає науковий інтерес спроба Т. П. С. Оей і А. Р. Болдуїна за допомогою теорії очікувань пояснити вживання та зловживання алкоголю [518]. Дослідники виокремлюють фазу набуття шкідливої звички і фазу підтримки цієї звички. Хоча фаза набуття є інструментальним навчанням, а підтримка реалізується завдяки причинно-наслідковим зв'язкам, невід'ємною частиною цих двох фаз, що різні за структурою і функціями, є поняття алкогольної ймовірності. У першій фазі поведінка є контрольованою і алкогольна ймовірність формується інструментальним навчанням [там само].

Зазначимо, що значна частина сучасних досліджень [441; 561; 566] базуються на поєднанні мотиваційних теорій очікувань В. Г. Врума [570], Е. Е. Лоулера і Л. В. Портера [495], Г. Піка [524]. Розробляючи теорію очікувань, В. Г. Врум запозичив інструментальність Г. Піка з його однойменної теорії, яка висуває гіпотезу про поведінку індивіда, спрямовану на результат і зумовленість поведінки цим результатом, що власне і є інструментальністю. Е. Е. Лоулер та Л. В. Портер розширили роботу В. Г. Врума, показавши, що результат – це функція взаємодії зв'язку інструментальності, валентності очікувань, умінь і сприйняття. Дослідники вводять категорію «сприйняття», що суттєво відрізняє одну теорію від іншої. На думку авторів, сприйняття поєднує напрямок зусиль, активність та поведінку, а віра індивіда у це поєднання приведе його до успішного результату [495]. Р. Дж. Ісаак робить припущення, що теорія очікувань пропонує індивіду реалізувати свої лідерські цілі, тому озброює його інструментами впливу на психологічні процеси інших індивідів [479].

Е. Е. Лоулер і Дж Л. Сатл дослідили поведінку менеджерів торгової організації, взявши за основу теорію очікувань [496]. Теорія очікувань набула бурхливого розвитку і тривалий час виступала ключовою парадигмою вивчення людських взаємин та поведінки на роботі, починаючи з 70-х років минулого сторіччя і до сьогодення. Дослідники побудували модель очікувань в мотивації і стверджували, що поведінка на роботі є спільною функцією здібностей, сприйняття та мотивації.

Л. Гріффін і А. Гаррелл задалися метою емпірично вивчити мотивацію менеджерів виконувати завдання вчасно [469]. Вони зазначають, що жорстка конкуренція спонукала багатьох виробників США прийняти нові методи і технології, такі як «Концепція Вчасно» (JIT), що дозволило вибудовувати більш довірливі відносини з постачальниками, значно знизити резерви товару й реалізувати спрощені технології виробництва. Актуальними є дві моделі: модель валентної зони та модель сили. Дослідники показали, як успішно впроваджувати концепцію JIT, акцентували увагу на врахуванні очікувань та валентності винагороди всіх учасників впровадження [там само].

Схожим є дослідження К. С. Сніда, який застосував теорію очікувань для вивчення мотивації менеджерів у рамках впровадження інформаційної системи управління (MIS) [555] і доказав, що безпосередня оцінка менеджерів за загальною привабливістю є більш впливовою, ніж очікувана оцінка успіху.

Б. К. Естес і Б. Полнік спробували за допомогою теорії очікувань дослідити продуктивність викладачів вищої школи [454]. Успіх коледжу чи університету значною мірою базується на результативності професорсько-викладацького складу. Вміння точно спрогнозувати і оцінити продуктивність факультету – є нагальною необхідністю впливу на діяльність та досягнення цього факультету. Дослідники перевірили гіпотезу, що досягнення винагороди, негативно впливає на продуктивність викладацького складу вузу. Дослідженням оцінено наукову активність викладачів впродовж трьох років до призначення та трьох років після призначення на посаду.

Продуктивність визначалася як наукова дослідна діяльність, що вимірювалася кількістю видань наукових статей. Дослідники виявили спад наукової активності на 42,0 % після призначення на посаду, що не протирічить теорії очікувань. Отже, продуктивність викладачів зменшується в результаті отримання бажаної посади. Далі дослідники приходять до невтішного припущення, що зниження продуктивності викладачів може бути ознакою сумніву у вмінні проводити подальші наукові пошуки [там само]. Найбільший спад продуктивності за тривалої гарантії зайнятості спостерігається у професійних атлетів та академічного складу університету (Б. К. Естес, А. К. Краутман).

Тайванські дослідники Су-Ноун Лю, Сю-Лі Ляо і Юань-Тай Цзен, озброївшись теорією очікувань, спробували дослідити й пояснити, чому люди ведуть блоги [498]. Звісно, що еволюція інтернету дозволяє звичайній людині стати творцем контенту. Під час опитування блогерів найбільше переважали такі мотиваційні очікування: спроба виплеснути емоції та єднання з людьми. Дослідники проаналізували мотиваційні чинники блогерів і ставлення між їх мотивацією та намірами. Теорія очікувань була застосована для створення концептуальної основи та побудови моделі мотивації. Дослідження показало, що ймовірна поведінка блогера є сумою результатів привабливості чи важливості різних особистісних досягнень, та ймовірності досягнення їх. Найбільшими очікуваними досягненнями сформованої системи заохочення блогерів, що ведуть блоги постійно, є єднання з людьми. Внутрішню винагороду (за В. Г. Врумом) вони цінують вище, ніж зовнішню. Далі дослідники підводять нас до висновку, що теорія очікувань дозволяє не тільки досліджувати взаємозв'язок між мотивацією і намірами блогерів, а й фактично координувати його [там само].

С. Стюарт-Вільямс і Дж. Подд дослідили ефект плацебо у розрізі класичної теорії та теорії очікувань [561]. Показали, що іноді причинно-наслідкова зумовленість, усна інформація, низка інших джерел інформації можуть формувати свідомі очікування, а ці очікування можуть мати

безпосередній вплив на ефект плацебо. Хоча в інших випадках ймовірно формування ефекту плацебо не має безпосереднього зв'язку з свідомим пізнанням. Дослідники побудували модель формування ефекту плацебо, в якій поєднали класичну процедуру причинного замовлення та очікувану. Ефекти плацебо формуються не тільки завдяки класичному навчанню, а й через інші джерела, зокрема вербальну інформацію. Завдяки вербальній інформації ефект плацебо опосередкований свідомими очікуваннями. Далі приходять до висновку, що повна модель ефекту плацебо повинна поєднувати в собі як некогнітивні механізми навчання, так і свідомо очікувані. Автори стверджують, що фармакологічні плацебо-ефекти в організмі людини є повністю опосередковані очікуваннями людини [там само].

Прикладний аспект дослідження очікувань в бухгалтерському обліку, бюджетній сфері, грошових заохоченнях та компенсаційних витратах став об'єктом уваги таких науковців: А. Белкоаї [430], С. І. Боннер [431], А. Гаррелл [471; 472], М. А. Гейгер [461; 462], Дж. Ф. Ділллард [447–449], Дж. Джамбалво [449], Е. Н. Джонсон [571], У. Б. Джонсон [483], Е. Доті [472], С. Каплан [484], С. Колдуелл [472], Ф. Коллінз [435], Е. А. Купер [461; 462], Дж. Л. Лівінгстон [539], Д. Мюррей [516], Г. О. Рокнесс [535; 536], Дж. Ронен [539], Г. Б. Спрінкл [431], К. Б. Уокер [571], К. Р. Ферріс [458; 459], К. Б. Фрейзер [516], М. Дж. Шталь [471].

А. Вігфілд вважає теорію очікувань-цінностей одним з найважливіших поглядів на природу мотивації досягнення [574]. Безумовно, ціннісному аспекту проблеми очікувань приділяли увагу Дж. В. Аткинсон [423; 424], Г. Комініс і С. Р. Еммануель [491], Г. Холлівей [477], К. Р. Ферріс [458; 459]. А. Бандура і Р. Г. Вальтерс наголошували на результаті очікувань та ефективності очікувань [574]. Зокрема А. Бандурою висунута концепція очікувань власної ефективності. Вона стосується нашої ефективності стосовно виконання будь-якого завдання. Вчений декларував: «Якщо

людина вірить в те, що буде діяти успішно, її дії будуть відповідати цьому» [425, с. 512].

Здійснивши ретроспективний аналіз проблеми очікувань в англomовній науковій спадщині, приходимо до висновку, що велика частина досліджень очікувань має прикладний характер; базується на загальноприйнятих теоріях очікувань; доволі часто зустрічається перевірка, спростування, доповнення наукових пошуків попередників; націлена на розв'язання завдань сьогодення та вирішення актуальних соціальних проблем.

Висновки до першого розділу

Здійснивши теоретико-методологічний аналіз, розглянувши низку наукових теорій як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, приходимо до розуміння, що соціальні очікування особистості необхідно досліджувати в різних аспектах: як психічний процес, стан і властивість, що утворює основний понятійний базис, на якому будується психологія соціальних очікувань особистості.

У ході теоретичного аналізу встановлено, що соціальні очікування – є науковою категорією, яка перебуває на перетині багатьох наук. Проблема соціальних очікувань, їх зміст та сутність розглядаються на основі методології, науково-категорійного апарату, мети та завдань кожної науки.

Встановлено родo-видові зв'язки всього переліку понять очікувань, виокремлено ознаки очікувань та систематизовано їх. Показано виникнення, становлення та розвиток низки категорій очікувань як різновиду соціальних очікувань. Побудовано графічну візуалізацію родo-видових зв'язків поняття «соціальні очікування». Встановлено, що «соціально-психологічні очікування» є конкретизацією первинного родового поняття «соціальні очікування». Семантичний аналіз як наступний етап науково-категорійного аналізу дозволив об'єднати досліджені семантичні концепти у три групи за психічним, соціально-психологічним та соціальним чинниками. В результаті

ретроспективного аналізу розкрито сутність та окреслено вихідні положення шести напрямків дослідження соціальних очікувань особистості: філософського, соціологічного, нейрофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного та конструювання майбутнього.

Запропоновано визначення досліджуваного феномену: соціальні очікування особистості – процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною та поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та поведінкова готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних контактів, дій, вчинків. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до індивідуальності, до особистості, до суб'єкта.

Встановлено, що соціальні очікування і самооцінка є двостороннім взаємоузгодженим механізмом взаємовпливів, який кардинально позначається на саморегуляції поведінки особистості. Показано, що через рефлексію, аналіз та самоаналіз своїх якостей, дій, вчинків, власної діяльності відбувається становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ, і на цій основі, через функції, забезпечувати роботу соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості.

Розглянуто соціальні очікування як складову ціннісно-сислової сфери особистості. Показано, що соціальні очікування поряд з ціннісними орієнтаціями, нормами і ролями, є необхідним елементом ціннісно-сислової сфери особистості, що забезпечують перетворення зовнішніх соціальних впливів у внутрішні регулятори поведінки, а внутрішніх психічних утворень у зовнішні прояви поведінки особистості. Розкрито соціальні очікування як необхідний елемент комунікативно-рольової взаємодії, що визначає ефективність міжособистісної взаємодії зокрема та стратегію поведінки особистості загалом.

Нами закладено теоретико-методологічну базу дослідження психології соціальних очікувань особистості, окреслено напрямки подальших наукових пошуків.

Основні положення першого розділу викладені в таких публікаціях автора: [252; 253; 257; 258; 261; 262; 268; 277; 279; 280; 526].

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

У розділі розкрито соціально-психологічний зміст соціальних очікувань особистості, проаналізовано соціальні очікування в системі регуляції соціальної поведінки особистості, розглянуто соціальні очікування як процес, результат конструювання й відображення соціальної дійсності, і як процес психічної регуляції поведінки. Показано, що соціальні очікування особистості є регулятором соціально-психологічної реальності. Побудовано дерево соціальних очікувань особистості.

Визначено і науково обґрунтовано роботу психологічних механізмів, функцій соціальних очікувань, реалізовано спробу виокремлення типологічних особливостей соціальних очікувань особистості.

Описано вихідні положення конструювання моделі очікуваного майбутнього особистості. Проаналізовано залежність конструювання моделі від внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на психічну регуляцію поведінки особистості, від змістових психологічних особливостей соціальних очікувань особистості: рівня сформованості та властивостей соціальних очікувань особистості. Досліджено й обґрунтовано умови, за яких особистість конструює модель очікуваного майбутнього.

2.1. Соціальні очікування особистості в системі регуляції соціальної поведінки

2.1.1. Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності. Розглянемо проблему соціальних очікувань особистості у контексті системи регуляції соціальної поведінки. Акцентуємо увагу на соціальних очікуваннях як системному, цілісному утворенні конструювання й відображення соціальної дійсності, а також врахуємо ті

змістові особливості, внутрішні чинники очікувань, які здійснюють регуляцію соціально-психологічної реальності. Розгляд змістових особливостей соціальних очікувань в контексті системи регуляції соціальної поведінки особистості, дослідження зв'язку з іншими її складниками – дозволить краще збагнути сутність соціальних очікувань особистості як регулятора соціально-психологічної реальності.

Останні десятиріччя людина все частіше вивчається як суб'єкт самоактивності, як творець свого буття, що конструює соціальну реальність, творить своє майбутнє. Соціальні очікування у цьому контексті здатні виступати важливою складовою конструювання соціальної реальності. Розкриємо та доведемо це твердження.

Альфред Шюц у «Феноменології соціального світу» спробував поєднати теорію соціальної дії М. Вебера з феноменологічним методом Е. Гуссерля і запропонував спосіб, яким люди класифікують і надають значення оточенню. Люди створюють «типифікації», які не є особливими для кожної людини і розділяються всіма членами суспільства. Хоча А. Шюц вважав, що кожен індивід має унікальну біографію, він інтерпретує і відчуває світ дещо іншим чином, ніж оточуючі [412; 413].

Ідеї А. Шюца знайшли продовження в теорії соціального конструювання П. Бергера і Т. Лукмана. Дослідники показують, що світ у якому живуть і працюють соціальні індивіди сприймається як початкові й об'єктивні дані, активно конструюється самими людьми під час їх соціальної діяльності, хоча і відбувається це неусвідомлено для них самих [19].

Метою соціального конструктивізму є встановлення шляхів, за допомогою яких індивідууми і групи людей беруть участь у конструювання реальності, що сприймається. Шляхи створення людьми соціальних феноменів інституалізуються й перетворюються в традиції. Реальність сприймається людьми під впливом її інтерпретації і знань про неї.

Автори вважають, що у світі повсякденного життя є свій інтерсуб'єктивний доступний стандартний час. Стандартний час можна

розуміти як перетин космічного часу і календаря що існує в суспільстві, заснованого на часових циклах природи й внутрішнього часу, з вказаними вище розбіжностями. Немає повної одночасності цих різних рівнів темпоральності, про що свідчить сприйняття очікувань. Як мій організм, так і моє суспільство накладають на мене і мій внутрішній час певну послідовність подій, що поєднана очікуваннями [там само]. Дуже цікава роль відводиться очікуванням, як здатності поєднувати певну послідовність подій.

Інтерналізація й екстерналізація є механізми конструювання соціальної реальності. Ці психологічні механізми здатні впорядковувати соціальну дійсність. Соціальний порядок – це людський продукт, або, точніше, безперервне людське виробництво. Він створюється людиною у процесі постійної екстерналізації. П. Бергер і Т. Лукман вважають, що джерела символічного універсуму коріняться в конституції людини. «Людина в суспільстві – конструктор світу, і це можливо тільки завдяки її конституційно даній відкритості світу, яка вже викликає конфлікт між порядком і хаосом. Людське існування «ab initio» (неемпіричне) – безперервна екстерналізація. У міру того, як людина проявляє себе в діяльності, вона конструює світ, в якому екстерналізує себе. У процесі екстерналізації вона проектує свої власні значення на реальність. Символічні універсуми є стверджуючі, адже будь-яка реальність має сенс для людини, здатні звертатися до всього космосу, щоб показати правильність людського існування і здійснювати подальше поширення цієї проекції» [19, с. 170].

Дослідники стверджують, що суспільство існує у вигляді об'єктивної і суб'єктивної реальностей. Ці аспекти отримують своє власне визнання, коли суспільство розуміється як безперервний діалектичний процес, що поєднує три моменти: екстерналізацію, об'єктивацію і інтерналізацію. Під об'єктивацією розуміють відтворення об'єкта «в продуктах людської діяльності, доступних як її творцям, так і іншим людям в якості елементів загального світу» [19, с. 210]. Об'єктивації «служують стійкими показниками суб'єктивних процесів, властивих їх творцям, і дозволяють виводити ці

процеси за межі буденності, у якій їх можна було безпосередньо спостерігати». Безумовно, об'єктивним сховищем великого розмаїття накопичених значень є мова, основні соціально значущі риси якого такі: взаємність, здатність робити зрозумілою та стабільною власну суб'єктивність індивіда, об'єктивність, підпорядкування індивіда своїм структурам, надання індивіду можливості безперервної об'єктивації його зростаючого досвіду. У повсякденності мова відіграє велику роль, вона «поєднує різні зони реальності повсякденного життя і інтегрує їх в єдине смислове ціле», за допомогою неї «весь світ може актуалізуватися в будь-який момент» [там само, с. 210].

Бути в суспільстві – означає брати участь в його динаміці. Індивід не народжується членом суспільства. Він народжується зі схильністю до соціальності і потім стає членом суспільства. Тому в житті кожного індивіда існує часова послідовність його входження в орбіту соціетальної діалектики. Відправним пунктом цього процесу є інтерналізація – безпосереднє осягнення або інтерпретація об'єктивного факту як певного значення, тобто як прояв суб'єктивних процесів, що відбуваються з іншими, завдяки чому цей факт стає суб'єктивно значущим для окремого індивіда [там само, с. 211].

Прагнучи побудувати цілісну теорію соціетальної еволюції, Т. Парсонс застосовує поняття «соціетальний», характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві в цілому, а поняття «соціальне» використовує, описуючи соціальні явища та процеси [523]. Наче макроскопічний, інтегральний та динамічний культурно-соціетальний комплекс уявляє соціальну систему П. Сорокін. Це – соціальні статуси і ролі, престиж і лояльність, диференціація та інтеграція, тобто практично все те, що відноситься до становища людей у суспільстві, їх приналежності до певних соціальних спільнот і груп [341], що знаходить відображення у своєрідному інтегралізмі [556]. На початку XXI сторіччя поняття «соціетальне» міцно

закріпилося в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного, характеризуючи суспільство як цілісну систему.

Беззаперечним є той факт, що завдяки порівнянню і ототожненню себе з значущими іншими, дитина здатна ідентифікувати себе, набуваючи суб'єктивно зрозумілої і пристойної ідентичності. Я – це рефлексивна сутність, що відображає настановлення, прийняті по відношенню до неї перш за все збоку значущих інших; індивід стає тим, ким він є, будучи спрямованим значущими іншими. П. Бергер і Т. Лукман вважають, що всі або майже всі, з ким контактує, зустрічається, спілкується індивід у повсякденному житті, слугують підтвердженням його суб'єктивної реальності. «Мовленнєвий апарат підтримує реальність, «промовляючи» різні елементи досвіду і «поміщаючи» їх в певні місця в реальному світі. Мова об'єктивує світ у зв'язаний порядок. Встановлюючи цей порядок, мова реалізує світ у двоякому сенсі: вона його осягає і вона його творить» [там само, с. 249].

Якщо П. Бергер і Т. Лукман дали філософський аналіз процесів конструювання реальності, то І. Гофман блискуче продемонстрував, як об'єктивна соціальна реальність конструюється нами постійно і безперервно в процесі сьогodнішніх, сьогочасних зустрічей і контактів з колегами, ворогами, товаришами й незнайомцями [80].

Дж. Р. Серль, розглядаючи соціальне конструювання реальності, зазначає, що існують деякі речі тільки тому, що ми думаємо, що вони існують. Будь-який соціальний факт і будь-яке соціальне функціонування є результатом швидше колективної, а не індивідуальної інтенційності, що є здатністю розуму уявляти об'єкти світу і стани по-іншому, ніж вони є насправді [321]. Таким чином, можемо зробити висновок, що реальність – це результат соціального конструювання.

Іншої думки дотримується С. Московічі, стверджуючи, що у людини немає іншого способу спілкування з зовнішнім світом, як з допомогою вже існуючих та й заново створених репрезентацій. Репрезентації – це та

соціальна призма, через яку постає реальність. Відносини зі світом, забарвлені подвійною особливістю соціальних репрезентацій: вони «зумовлюють досвід», події і людей, з якими контактують і «наказують» про що і як їм необхідно думати [200]. Бачимо, що зміст соціальних очікувань і соціальних репрезентацій особистості має багато спільного, що стосується не тільки внутрішнього наповнення, а й функціональності та інтенційності.

К. Дж. Джерджен, вважає, що соціальний конструкціонізм фактично знімає питання про відносини між соціальним і індивідуальним, показуючи, що можемо не тільки зрозуміти будь-який психічний процес як процес соціальний, але й соціальний процес – продукт поточних відносин, які не зводяться до групових феноменів. Іншими словами під «соціальністю» в конструкціонізмі мають на увазі «відносини», а не норми і правила соціальної взаємодії або способи їх вироблення в індивідуальній комунікації [94].

Таким чином, соціальні очікування особистості не стільки сприяють відображенню об'єктивно існуючого світу, скільки його конструюванню. Вельми цікавою видається науковий погляд Л. Дж. Філіпс і М. В. Йоргенсен, що соціальний світ конструюється в мовленнєвих практиках, а не відображається й опосередковується у них. Наші знання про соціальний світ і наші соціальні дії не є визначеними «початковим» існуванням самого світу, а навпроти, є процесом і результатом «обговорення» світу, який виглядає реальним або істинним для мовця [120].

Під дискурсивною практикою Б. Девіс і Р. Харре [442] розуміють всі можливі символічні способи продукування психологічних і соціальних реальностей. «Дискурс – це інституалізована форма використання мови або схожих їй знакових систем. Дискурс не тільки конструює реальність для своїх носіїв, але одночасно продукує їх власну суб'єктивність як єдність тотожності особистості і динаміки її множинних «Я» [442, с. 46].

Ключовою категорією соціально-конструктивістської моделі дискурсу є «порядок дискурсу», зміст якого зводиться до складної комбінації структур значень, способів їх конструювання і відтворення в певній соціальній галузі. Структури значень мають відношення до когнітивного аспекту дискурсу, а способи їх конструювання і відтворення – до комунікативного. Ці два плани дискурсу зв'язує соціальність, цілісність і гомогенність, яка підтримується завдяки колективним уявленням про неї як про цілісну і гомогенну [97]. На наш погляд, соціальні очікування визначають змістові та структурно-функціональні особливості дискурсивних практик і ними пронизані всі акти дискурс-аналізу.

Соціальні очікування здатні виступати базовою складовою системи регуляції соціальної поведінки особистості. Під системою регуляції соціальної поведінки особистості розуміємо сукупність взаємопов'язаних складників, що взаємодіють між собою у єдиному соціокультурному просторі і мають цілісну природу. Поряд із соціальними очікуваннями, система регуляції соціальної поведінки поєднує: соціальні норми, правові норми, громадську думку, професійні кодекси, статuti, посадові обов'язки, правила, етичні норми, ідеали, вірування, моральний кодекс та низку інших складників.

Сутнісна характеристика соціальної поведінки – це соціально зумовлена інтелектом та іншими знаково-смысловими утвореннями система дій, з якими особистість чи спільнота бере участь у громадських відносинах, взаємодіє з соціальним середовищем. Соціальна поведінка поєднує дії людини стосовно спільноти, інших людей, предметного світу. Ці дії керовані соціальними очікуваннями, соціальними і правовими нормами, громадською думкою, соціальними санкціями та іншими регуляторами соціальної поведінки особистості. Суб'єктом соціальної поведінки може бути особистість, реальна соціальна група, будь-яка спільнота, навіть «колективний суб'єкт» [51; 52], існування якого, на думку відомого українського психолога В. О. Васютинського, ґрунтується радше на процесах

суб'єктивного відображенням індивідуальних суб'єктів, які перебувають у постійній взаємодії між собою, у цій взаємодії виявляють свої суб'єктні здатності і, завдяки істотній стабільності такого простору-мережі взаємодій, утворюють соціально-психологічну цілісність [52]. У цьому контексті доцільно згадати запропонований Г. Гарфінкелом термін «фонові сподівання», який є схемою інтерпретації, що використовується членами суспільства. Завдяки їхньому використанню актуальні видимості стають упізнаваними й зрозумілими. Люди явно чутливі до цього тла, хоча навряд чи змогли б конкретно сказати, із чого складаються ці сподівання [65, с. 42–43]. Фонові сподівання формуються в результаті тривалої взаємодії з іншими членами соціуму.

Особистість одночасно може входити в декілька соціальних груп, зокрема: сім'я, трудовий колектив, громадська організація, політична партія, спортивна команда, церковна громада тощо. У будь-якій групі вона керується очікуваннями, мріями, надіями, сподіваннями, прогнозами, які складають своєрідний зміст соціальних очікувань. Сукупність цих змістових елементів ми вважаємо системою очікувань людини. Таким чином, у кожній контактній групі може мати місце окрема, своєрідна система очікувань, яка не здатна існувати ізольовано. В окремому варіанті взаємодії, зокрема у наведеному прикладі, вона формується як система соціальних очікувань особистості. Ця система очікувань реалізується за умови наявності об'єкта, предмета й змісту діяльності. Об'єкт соціальних очікувань особистості – елемент дійсності, на який спрямована активність особистості, що очікує. За умови наявності об'єкта соціальні очікування особистості здатні утворюватися, можна сказати зароджуватися. Зародження соціальних очікувань особистості – це перша стадія їх становлення. Ми відносимо цю стадію до низького рівня сформованості соціальних очікувань особистості. На стадії зародження очікування людини немов окреслюються, отримують ймовірні контури, проєкції щодо можливих варіантів розвитку ситуації. Перетворення об'єкта соціальних очікувань на предмет соціальних очікувань особистості означає

практичний його перехід, тобто формування соціальних очікувань особистості і конструювання моделі очікуваного майбутнього. Під змістом діяльності розуміємо будь-яку діяльність, що активізує особистість, яка має для неї ціннісно-сміслову навантаженість. Таким чином, об'єкт соціальних очікувань, предмет і зміст діяльності є необхідними умовами здатними забезпечити формування та реалізацію соціальних очікувань особистості, її конструювання моделі очікуваного майбутнього. Приведення в активний стан усіх психофізіологічних систем особистості, ціннісно-сміслову значення, що несе об'єкт очікувань, є готовністю особистості до дій. Психологічна готовність до дій спонукає особистість вибудовувати можливі варіанти реакції на конкретний перебіг подій чи варіанти участі в міжособистісній взаємодії, конкретній діяльності. Очікування формуються за наявності психологічної готовності, у якій виокремлюємо когнітивну, емоційну та поведінкову готовність особистості до дій. Системи соціальних очікувань особистості можуть утворюватися, формуватися і реалізовуватися у всіх спільнотах, до яких належить особистість, є її активним учасником чи навіть обмежується опосередкованим членством. Остання форма участі особистості поширена у житті громадських організацій та діяльності партій. Отже, система очікувань особистості може мати місце, навіть якщо участь опосередкована, за умови наявності об'єкта, предмета й змісту діяльності. Кількість і зміст систем залежать від вибіркової та активності діяльності особистості. Системи очікувань утворюють складну розгалужену систему соціальних очікувань особистості, так зване «дерево соціальних очікувань особистості» (див. рис. 2.1). Складна розгалужена система очікувань вибудовується в ієрархічному порядку. Превалююча діяльність володіє високим ціннісно-смісловим навантаженням і, відповідно, соціальні очікування особистості в цій діяльності будуть домінуючими. Домінування тих чи інших соціальних очікувань здійснює визначальний вплив на конструювання особистістю свого майбутнього.

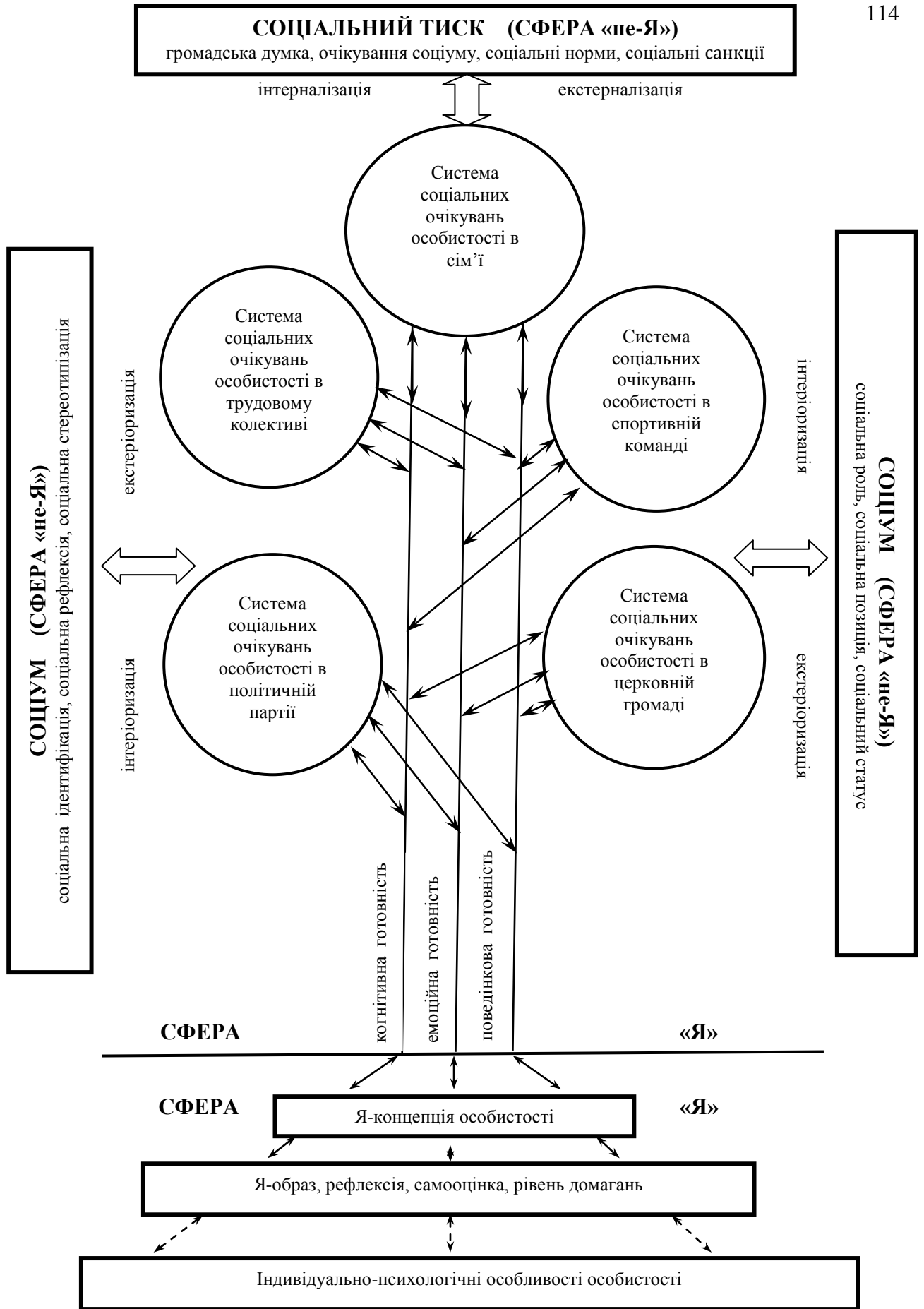

Рис. 2.1. Дерево соціальних очікувань особистості

Ця складна система очікувань здійснює орієнтувальний вплив не тільки на міжособистісну взаємодію в межах малої групи, але й поза її межами. Вона впливає на вибірковість контактів, ставлень, настановлень, що засвідчує її органічний зв'язок з ієрархією цінностей. Людина стає членом окремої спільноти, виконує відповідну соціальну роль, яка спонукає її дотримуватися низки норм, обов'язків та правил. Так формується система очікувань особистості щодо учасників та перебігу подій у конкретній соціальній групі, а таких груп може бути, як зазначалося вище – декілька. Звісно, ця система вибудовується на базі тих соціальних очікувань особистості, які у неї сформувалися раніше. Соціальні очікування особистості перебувають у перманентній апробації. Ми не можемо стверджувати, що соціальні очікування особистості сформувалися на певному етапі і вони константні, адже становлення та розвиток особистості відбувається в онтогенезі безперервно, від народження до смерті. Професійне становлення та розвиток особистості позначаються на змістових характеристиках соціальних очікувань.

Співзвучною щодо системності соціальних очікувань є думка Т. Шибутані, який в концепції конвенційної міжособистісної взаємодії [407] зазначає, що різноманітні прагнення учасників групової взаємодії об'єднуються в систему взаємних очікувань-вимог, експектацій. Потім ці очікування здатні інституалізуватися і перетворюватися в процедури, за допомогою яких здійснюється керівництво контактами, стосунками, взаєминами у групі. Таким чином, соціальні очікування особистості, яка є учасником міжособистісної взаємодії, впливають на групотворчі процеси малої групи. Групотворчі процеси позначаються на рівні та змістових особливостях соціальних очікувань особистості. Цей взаємовплив залежить від ролі, яку відіграє учасник взаємодії, та статусу й позиції, які він займає у групі. Приходимо до висновку, що соціальні очікування особистості, які є складною розгалуженою ієрархічною системою, впливають на формування системи взаємних очікувань-вимог контактної групи. Це явище ми називаємо

трансформацією соціальних очікувань особистості в соціальні очікування групи. Роль формалізації очікувань свідчить про те, наскільки міцно сформовані шаблони діяльності, і наскільки взаємні очікування-вимоги членів групи трансформовані в норми взаємодії. Група не може ефективно взаємодіяти, якщо її члени не знають, чого варто і чого не варто чекати один від одного. Тільки за умови оптимальної розвиненості соціальних очікувань, зусилля окремих індивідів можна організувати й спрямувати в потрібне русло.

На системний зміст соціальних очікувань звертає увагу Т. Парсонс в своїй книзі «Структура соціальної дії» [523]. Особистість у конкретній ситуації не тільки реально реагує на стимули ситуації, але і розвиває стосовно цих стимулів власну систему очікувань: значна частина цих очікувань зводиться до ймовірної реакції «іншого» на можливі дії «Я». Ця реакція передбачається заздалегідь і таким чином впливає на власні вибори «Я». Також Т. Парсонс зазначає, що в рольових очікуваннях, ролях, інститутах втілена система культури суспільства. Не ідеал, а норма дозволяє досягти мету індивіду, який діє, орієнтуючись на неї, оцінює вчинки та очікування іншого [там само]. Приходимо до висновку, що соціальні очікування особистості не тільки задаються метою і мотивом діяльності. Діяльність згідно приписів, правил, групових та соціальних норм визначає зміст і спрямованість соціальних очікувань особистості. Не тільки мета і спільна діяльність є чинниками успішного функціонування малої групи, а й санкції, що впорядковують взаємовідносини у групі. Спочатку санкції виникають як протест окремих статусних членів групи щодо інших учасників взаємодії, що порушують встановлені групові норми. Запроваджені окремими учасниками групи соціальні санкції можуть набувати розвитку і формуватися як необхідний чинник функціонування групи. Важливим етапом функціонування контактної групи є інтерналізація різних санкцій. Перехід від особистісних до групових санкцій, таких, що прийняті активом малої групи, її більшістю – є важливим чинником розвитку малої групи.

Процеси інтерналізації та екстерналізації санкцій, а також трансформація особистісних і групових санкцій сприяє побудові системи групових санкцій. Система групових санкцій формується на початкових етапах функціонування спільноти і розвивається в залежності від розвитку цієї спільноти. Ця система санкцій безпосередньо залежна від рівня розвитку взаємин та групотворчих процесів, і опосередковано – від рівня розвитку окремих представників спільноти. Статусна особистість, реалізуючи свою соціальну роль, може впливати на рівень розвитку спільноти, а спільнота у такому випадку – виступати носієм сформованих соціальних санкцій. Члени групи контролюють свою поведінку і очікують схвалення чи осуду з боку інших членів взаємодії, в першу чергу значущих інших. Поведінка набуває впорядкованості, яка є результатом дотримання особистістю соціальних очікувань. Джерелом виникнення соціальних очікувань особистості у зазначеному варіанті є групові норми, адже очікування особистістю «правильної» або «належної» поведінки від себе чи інших учасників взаємодії, асоціюється з наявністю легітимності, узгодженості, що передбачено груповими нормами конкретної спільноти.

Соціальні очікування особистості, так само як і її особистісні норми, носять соціальний характер і є не тільки результатом особистісних зусиль, але й впливу соціокультурного простору або «тиску соціуму». Під «тиском соціуму» ми розуміємо вплив, який здійснюється громадською думкою, очікуваннями соціуму, соціальним контролем, соціальними нормами та соціальними санкціями на особистість. Зазначені нами соціально-психологічні феномени є основними джерелами соціального тиску, але не єдиними. В. О. Васютинський, досліджуючи вплив спільноти на особистість, зазначає, що значущі інші дають особі почуття психологічної захищеності і в той же час постають перед нею у вигляді психологічного тиску, певних обмежень і спрямувань, що спричиняють істотні вектори розвитку й функціонування самої особистості [52]. Коригувальні оцінки з боку соціуму є здебільшого малоусвідомлюваними обставинами психічного життя

особистості. На думку вченого, частіше має місце така собі поверхова констатація дозволів і заборон – десь на рівні відображення впливу громадської думки, думки оточення [там само]. Зазначимо, що має місце таке явище, як деперсоналізація. На думку І. Р. Сушкова, деперсоналізація є водночас ознакою та наслідком підлягання особистості тискові соціуму, з одного боку виконує функцію адаптації до соціального оточення, а з іншого – може таїти у собі небезпеку дезадаптації [349]. Варто підкреслити, що соціальний тиск, у різних його проявах і формах здійснює на особистість не тільки обмежувальні функції, а й дає можливість особистості легко адаптуватися, прийнявши групові норми і цінності.

Нами зазначено, що не тільки мета діяльності, мотивація, цілепокладання, прийняття рішення є важливими чинниками формування соціальних очікувань особистості. Особистісні, соціальні норми іноді здатні володіти визначальним впливом на формування й реалізацію останніх. Соціальна норма може бути утворена будь-якою особистістю. Норми є не просто жорсткими обмеженнями і вказівками чіткого способу дій, а можуть передбачати низку прийнятних, допустимих варіацій соціальної поведінки. Варіативність соціальної поведінки особистості, пошук нею оптимальних дій, вчинків окреслює орієнтувальний зміст соціальних очікувань особистості. Це є своєрідною системою сподівань, прогнозів щодо певного перебігу подій чи окремого ідеального варіанту. Ідеальним варіантом виступає, як правило, бажаний варіант. Іноді соціальні очікування особистості у такому контексті називають бажаними соціальними очікуваннями особистості. Власні очікування можуть і не реалізуватися, але готовність індивіда, активні дії дають йому можливість враховувати недоліки попередніх спроб і адекватно оцінювати ситуацію. Варіативність, орієнтувальний зміст соціальних очікувань особистості сприяють творенню системи соціальних очікувань особистості.

Соціальні очікування особистості та особистісні норми можуть виступати то як незалежні змінні, то як залежні, тобто можуть заміщувати та

доповнювати одна одну. Категорія норм виникає у зв'язку з визначенням уявлень носіїв рольових позицій про ті чи інші очікування. Очікування пов'язані з рольовою поведінкою особистості. Володіння інформацією про соціальні норми, традиції і звичаї, релігійні та політичні вподобання значущих інших позитивно позначається на змістових параметрах соціальних очікувань особистості. Розширення знань як про себе, так і про інших людей, опанування нових сфер діяльності, впливає на змістові та динамічні характеристики когнітивної складової зокрема і знаходить своє відображення в соціальних очікуваннях особистості. Зміна змістових параметрів соціальних очікувань здійснюється через перманентну апробацію отриманої інформації, вироблення нових оцінок, суджень, ставлень, що в свою чергу спонукає особистість до відповідних дій, вчинків, діяльності та соціальної поведінки в цілому.

На підставі вищенаведених аргументів приходимо до такого визначення досліджуваного феномену: **соціальні очікування особистості** – процес і результат конструювання та відображення соціальної дійсності, який реалізується механізмами інтеріоризації і екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації й об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації.

2.1.2. Соціальні очікування особистості – процес психічної регуляції поведінки. Розглянемо соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки, розкриємо сутність і науково обґрунтуємо внутрішні детермінанти досліджуваного феномену. Акцентуємо увагу на тих змістових особливостях, внутрішніх психічних чинниках соціальних очікувань, які впливають на регуляцію соціальної поведінки особистості.

Нами визначено соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки. Цей процес забезпечується когнітивною, емоційною і поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та поведінкова готовність супроводжується здатністю

індивіда до соціальних дій. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до суб'єкта, до особистості, до індивідуальності. Характеризуючи соціальні очікування як процес, можна виокремити в ньому наступні структурні складові: «очікуване середовище», «очікуваний елемент», «очікувана ситуація» та ін. Ці складові утворюють зміст соціальних очікувань особистості. Виокремлення їх дозволяє характеризувати соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки. Також соціальні очікування особистості можуть виступати її психічним станом, розглядатися як властивість, якою володіє особистість щодо прогнозування перебігу подій, конструювання свого майбутнього. Теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне дослідження нашої проблеми як процесу психічної регуляції поведінки, психічного стану та властивості, визначення психологічних механізмів і функцій соціальних очікувань – складають зміст психології соціальних очікувань особистості.

Ведучи мову про соціальні очікування як процес психічної регуляції, ми маємо на увазі процес формування соціальних очікувань особистості. Закцентуємо увагу саме на формуванні соціальних очікувань особистості, взявши до уваги особистість як джерело і носія соціальних очікувань. Адже джерелом і носієм очікувань може бути не тільки особистість, а й соціум, спільнота, контактна група, значущі інші, сім'я, навіть подія чи явище. З певними подіями, що плинні в часі, та з певними часовими проміжками, будь-який учасник взаємодії може пов'язувати свою перспективу, сподіватися на краще, власне конструювати своє майбутнє. Формування соціальних очікувань особистості є процесом психічної регуляції поведінки, який детермінований як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

У наукових джерелах, енциклопедично-довідниковій літературі ми не знайшли визначення соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки. Спробуємо науково обґрунтувати висунуте припущення щодо процесуальності соціальних очікувань особистості. Під психічним

процесом розуміємо психічну функціональну систему в дії. Концепцію «психічної функціональної системи діяльності» розробив В. Д. Шадриков [404]. Привертає нашу увагу перший «блок», який складають психічні процеси, що спрямовують та ініціюють поведінку. Якщо когнітивні психічні процеси забезпечують відтворення та обробку інформації, то роль процесів психічної регуляції полягає у забезпеченні спрямованості, інтенсивності та часової організації поведінки. Це також знаходить своє відображення в працях Л. М. Веккера [56], Л. В. Куликова [289], О. О. Прохорова [285–287; 296]. Вчений В. М. Дружинін у теорії психічної регуляції виокремлює такі процеси контролю поведінки: визначення мети, формування очікувань, оцінка умов реалізації поведінки, оцінка результатів, тобто інтерпретація зворотного зв'язку й уявлення про самоефективність [98]. Тут же та й в інших джерелах з психології менеджменту [40; 74; 98; 99; 123; 226] знаходимо, що перелічені вище процеси відіграють роль незалежних змінних, а в ролі залежних постають різні параметри ефективності дії, такі як: продуктивність, якість, задоволеність та емоційний стан виконавця. Основне питання полягає в тому, якими повинні бути змістові параметри цілей, намірів, очікувань, процесів оцінки, щоб дія стала максимально ефективною. Ми не погоджуємося з тим, що у вищезазначених та й інших наукових джерелах формуванню очікувань особистості відводиться роль «чергового» чинника в ланцюжку досягнення мети. Спробуємо дослідити і показати об'єктивну роль, та значення соціальних очікувань в становленні й розвитку особистості.

Нами розглянуто соціальні очікування в теоріях мотивації особистості (див. підрозд. 1.5). Ми прийшли до висновку, що важливим джерелом мотивації є очікуваний конкретний результат праці. Проаналізовані концепції мотивації, її зв'язок з очікуваним конкретним результатом діяльності настановлює на присутність довільної складової в формуванні та реалізації соціальних очікувань особистості. Під очікуванням конкретного результату ми розуміємо формування соціальних очікувань особистості, конструювання

очікуваного образу результату праці. Мова іде про активні очікування людини, де важливу роль відіграє регуляційно-вольова складова її Я-концепції, а не пасивне чекання когось чи на щось. У наукових джерелах з організаційної психології, психології менеджменту, економічних теоріях зустрічається термін – «побудова моделі кінцевого результату дій» [99] та мають місце інші схожі варіанти термінів. Конструювання очікуваного образу результату праці – є важливим етапом на шляху досягнення мети діяльності. На цю властивість першим звернув увагу І. П. Павлов і назвав її «рефлексом цілі» – здатністю людини до цілепокладання з подальшою цілеспрямованістю до досягнення результату. Це є не що інше, як реалізація соціальних очікувань особистості, досягнення сконструйованої моделі очікуваного майбутнього, тобто бажаного для неї результату. Реалізація соціальних очікувань особистості, конструювання моделі очікуваного майбутнього є властивостями соціальних очікувань особистості. Визначальна роль соціальних очікувань особистості полягає не в постановці мети діяльності, а в конструюванні моделі очікуваного майбутнього, у тому, щоб вміти утримувати сконструйовану модель у полі своєї уваги, контролювати досягнення мети і безперервно рухатися до кінцевого результату.

П. К. Анохін у концепції функціональних систем [8] звернув увагу на те, що зміст результату або параметри результату, формуються системою у вигляді визначеної моделі раніше, ніж з'являється сам результат. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це побудований особистістю проект результату. Цей проект є своєрідним передбаченням, що реалізується через прогностичну функцію соціальних очікувань особистості. Одночасно низка суб'єктів діяльності може поставити перед собою аналогічну мету. Модель очікуваного майбутнього у всіх цих суб'єктів буде різною, навіть якщо вони прагнутимуть до однакового кінцевого результату. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для її реалізації. Відомо, що

великі очікування приносять середній результат, середні очікування приносять малий результат, а малі очікування результату не приносять. Конструювання залежить не тільки від внутрішніх чинників особистості, зокрема її Я-концепції, самооцінки, рефлексії, рівня домагань, але й від зовнішніх, які чинять соціальний тиск на особистість. Здійснюється цей тиск через соціальну роль, статус і позицію в соціумі. Соціум висуває очікування-вимоги до особистості, вимагаючи належної поведінки в спільноті. Відбувається трансформація особистісних і соціальних норм, що позначається на групотворчих процесах малої групи. Соціальні норми і санкції здійснюють соціальний контроль особистості. Важливим зовнішнім чинником є очікування соціуму. Соціальні очікування особистості й очікування соціуму – це два абсолютно різних об'єкти наукового аналізу. Вони можуть мати схожі психологічні механізми та функції, але змістові параметри утворення, розвитку, становлення і реалізації будуть відмінними. Я-концепція є джерелом соціальних очікувань особистості. Нами встановлено, що ідеальне «Я» стосовно реального «Я» значною мірою виступає як джерело очікуваної, бажаної інформації, що постійно уточнюється та апробується. Соціальні очікування через взаємоузгодженість процесів інтеріоризації та екстеріоризації впливають на Я-концепцію особистості. Я-концепція, в свою чергу, виступає своєрідним акумулюючим засобом цих процесів та джерелом соціальних очікувань особистості водночас. Через процеси конструювання, моделювання, прогнозування і передбачення особистість творить завтрашній день, конструює майбутнє.

Ми вважаємо, що формування соціальних очікувань особистості супроводжується побудовою моделі очікуваного майбутнього, а реалізація їх – досягненням бажаного результату діяльності. Таким чином, формування очікувань є не тільки процесом психічної регуляції особистістю поведінки, а й важливим етапом контролю цієї поведінки. Соціальні очікування особистості, забезпечуючи так звану «довільну регуляцію» цілеспрямованої поведінки, виконують функцію контролю і перебувають у тісному зв'язку з

мотиваційною активністю особистості. Вони мають визначальний вплив на досягнення особистістю результату. На рис. 2.2 показано структурно-функціональну схему взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки.

Рис. 2.2. Структурно-функціональна схема взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки

Структурно-функціональна схема відображає місце та роль соціальних очікувань особистості у процесі прийняття рішення, реалізації діяльності. На схемі показано п'ять блоків, що знаходяться в алгоритмічному зв'язку і символізують процес прийняття рішення. Крім цього структурно-функціональна схема супроводжується ще трьома зв'язками: 1) довільною регуляцією цілеспрямованої поведінки; 2) контролем конструювання моделі очікуваного майбутнього; 3) зворотнім зв'язком оцінки результату і мети діяльності. Інтерпретація зворотного зв'язку оцінки результату і мети діяльності – це уявлення особистості про досягнення мети. Цей зв'язок є важливим елементом на шляху прийняття рішення, реалізації діяльності, оскільки відбувається співставлення отриманого і бажаного результатів, корекція методів та прийомів діяльності, аналіз помилок, сильних та слабких сторін. Після чого відбувається постановка наступної мети діяльності або

реалізація тієї ж мети, що пройшла коректування, якщо вона не досягнута. У досягненні бажаного результату довільна регуляція цілеспрямованої поведінки відіграє ключову роль. На схемі (див. рис. 2.2) робота довільної регуляції цілеспрямованої поведінки починається з блоку «формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)» і закінчується на блоці «реалізація поведінки особистості (досягнення результату діяльності)». Чому робота довільної регуляції цілеспрямованої поведінки починається з блоку формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)? Пояснюємо це наступним чином. Особистість впродовж дня може ставити перед собою низку завдань, цілей, що стосуються різних сфер її буття. Вона може отримувати завдання від інших учасників спільної діяльності. Наприклад, керівник дає доручення своєму співробітнику, вчитель дає додаткову домашню роботу учневі. Постановка мети діяльності супроводжується зародженням соціальних очікувань особистості. Зауважимо, що структурно-функціональна схема може зазнавати змін, складова «формування соціальних очікувань особистості» іноді передує постановці мети. Соціальні очікування особистості почасти виступають джерелом виникнення і постановки мети. Особистість може активізувати свої зусилля як для пошуку методів та прийомів реалізації діяльності, так і для пошуку аргументів та причин невиконання поставлених завдань. Відповідно вона формує очікування і конструює модель очікуваного майбутнього, яка може полягати як в реалізації діяльності, так і у варіанті її не реалізовувати. Але у другому випадку, особистість прийнявши за виконання завдання – ставить псевдомету – знайти переконливі аргументи не виконати завдання чи взагалі нічого не робити. Особистість може прийняти і погодитись з метою діяльності чи черговим завданням. Від неї чекатимуть відповідних дій, належної поведінки, але вона може зайняти пасивну позицію. У такому варіанті також має місце конструювання моделі очікуваного майбутнього. Це конструювання буде запущене відкоректованою метою (псевдометою).

Результат, що отримує особистість, був нею закладений на етапі формування її соціальних очікувань. Ось чому, на наш погляд, довільна регуляція цілеспрямованої поведінки починається з блоку «формування соціальних очікувань особистості (конструювання моделі очікуваного майбутнього)».

Розглянемо, як саме спрацьовує довільна регуляція цілеспрямованої поведінки. На початковій стадії очікування окреслюються, отримують ймовірні контури, проєкції щодо ймовірних варіантів розвитку ситуації. Забезпечується одна із умов формування і реалізації соціальних очікувань особистості – наявність об'єкта очікувань, і відбувається перехід до предмета соціальних очікувань особистості, а саме формування соціальних очікувань та конструювання моделі очікуваного майбутнього. Саме завдяки переходу соціальних очікувань особистості від об'єкта до предмета, від стадії зародження до стадії формування, довільна регуляція цілеспрямованої поведінки впливає на формування соціальних очікувань особистості.

Формування соціальних очікувань особистості, конструювання і реалізація моделі очікуваного майбутнього – це процеси, які супроводжуються довільною регуляцією цілеспрямованої поведінки. Перехід до предмету соціальних очікувань – наступна умова формування і реалізації соціальних очікувань особистості. Ось чому низка завдань, цілей, так і залишається недосягнутими, а очікування їх носіїв залишаються в зародковій стадії. Так функціонує довільна регуляція цілеспрямованої поведінки, яка реалізується з другого блоку нашої структурно-функціональної схеми (див. рис. 2.2) – «формування соціальних очікувань особистості», тобто за умови переходу від об'єкта до предмета соціальних очікувань особистості. Ця робота супроводжується контролем реалізації соціальних очікувань особистості. Контролюється досягнення моделі очікуваного майбутнього, реалізація сформованих соціальних очікувань особистості. Це по суті є реалізацією контрольної функції соціальних очікувань особистості. Докладніше про функції соціальних очікувань особистості йтиметься у підрозділі 2.2.

У деяких наукових джерелах, словниках наукової термінології зазначається, що соціальні очікування іноді можуть виступати як мотив поведінки особистості [147, 302]. Мотивація є процесом психічної регуляції, що забезпечує рівень енергетики й спрямованості поведінки. Мотивація поєднує такі процеси, як утворення, формування мотивів, стимулювання та підтримка поведінкової активності на певному рівні. У конкретній діяльності мотив актуалізується і виникає мотиваційна тенденція до дії. Соціальні очікування особистості формуються і реалізуються за схожим сценарієм. Важливе значення у виникненні та формуванні соціальних очікувань особистості має ціннісно-смісловне навантаження очікуваного об'єкта. На базі мотиву і відтворення реальної ситуації формується мета діяльності, план поведінки й відбувається прийняття рішення. Ключову роль у відтворенні соціально-психологічної реальності відіграє формування очікувань, що є своєрідною проекцією, сконструйованим образом бажаного результату. Відтворений образ бажаного результату особистість спочатку буде у своїй уяві, тим самим конструює своє майбутнє. Сконструйований образ ми називаємо моделлю очікуваного майбутнього. Модель очікуваного майбутнього здатна репрезентувати соціально-психологічну реальність. Конструювання моделі очікуваного майбутнього це не механічне відтворення навколишньої дійсності, а набагато складніший процес, що поєднує «внутрішнє» і «зовнішнє», «психічне» і «соціальне», сферу «Я» та «не-Я» особистості. Через модель очікуваного майбутнього особистість не тільки конструює своє майбутнє, а впливає на соціально-психологічну реальність.

Реалізація соціальних очікувань особистості забезпечується її психологічною готовністю до пізнання об'єкта очікування. Психологічна готовність є особливим психічним станом особистості. Психічний стан супроводжується адекватною формою психічної напруженості і відображається у готовності до дій в очікуванні тієї чи іншої події. Соціальні очікування особистості ми визначили як процес психічної регуляції поведінки, що забезпечує когнітивну, емоційну і поведінкову готовність

особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та поведінкова готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних дій. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до особистості, до суб'єкта, до індивідуальності [403]. Спробуємо визначити, що є первинним у формуванні та реалізації соціальних очікувань особистості – когнітивна, емоційна і поведінкова готовність забезпечують процес психічної регуляції поведінки особистості чи процес регуляції забезпечує психологічну готовність. Психологічна готовність діяти поєднує когнітивну, емоційну і поведінкову складові, а також психофізіологічні механізми активізації діяльності особистості. Досить важливим науковим фактом є те, що з позиції фізіології вищої нервової діяльності цей стан готовності до дії визначається тими психічними настановами, якими володіє особистість в даний момент. Соціальні зміни, на які реагує особистість, спонукають до внутрішнього засвоєння, відображення, утворюючи певну психічну діяльність. Це в свою чергу позначається на когнітивній, емоційній та поведінковій складових, які забезпечують готовність до психічної регуляції поведінки, до діяльності особистості. Досягнутий позитивний результат чи негативний, або взагалі відсутність результату, впливають на самооцінку, рівень домагань і позначаються на психологічній готовності особистості діяти. Отже, процес психічної регуляції і психологічна готовність – детерміновані один одним, і знаходяться у взаємозумовленому зв'язку. Якщо ми розглядаємо соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції у конкретному випадку, то вони забезпечують психологічну готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій.

Приходимо до висновку, що соціальні очікування особистості є процесом конструювання й відображення соціальної дійсності, процесом регуляції поведінки. Вони виступають важливим регулятором соціально-психологічної реальності, складовою системи соціальної поведінки особистості, що знаходиться в органічному взаємозв'язку з іншими її

складовими. Особливо яскраво цей зв'язок простежується із соціальними нормами. Перманентна трансформація соціальних очікувань у соціальні норми і зворотній вплив соціальних норм на соціальні очікування, дозволяє вести мову про двосторонній механізм регуляції соціальної поведінки особистості та функції соціальних очікувань особистості, які розкриємо у наступному підрозділі.

2.2. Психологічні механізми і функції соціальних очікувань особистості у її становленні та розвитку

2.2.1. Функції соціальних очікувань особистості. Щоб розкрити психологічні змістові параметри та чинники соціальних очікувань особистості, дослідимо й обґрунтуємо роботу функцій соціальних очікувань. Зробимо це у контексті становлення та розвитку особистості.

Спочатку розкриємо зміст філософських категорій «становлення особистості» та «розвиток особистості». Під розвитком особистості розуміємо процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. Становлення особистості відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого, як взаємоперетворення протилежних і разом з тим взаємопов'язаних моментів розвитку – виникнення і зникнення; процес виникнення, утворення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування когось, чогось у процесі розвитку. Приходимо до висновку, що розвиток особистості передбачає становлення особистості. Адже досягнення на етапі розвитку супроводжуються певними змінами, тобто виникненням психічних новоутворень, а саме їхнім становленням, що є переходом кількісних змін у якісні. На наш погляд, становлення є якісною складовою розвитку особистості. У працях Н.Є.Завацької розглянуто розвиток особистості як входження та інтеграції індивіда у соціальне середовище. Розвиток особистості проходить такі фази становлення: адаптацію –

засвоєння особистістю норм і цінностей, та оволодіння відповідними засобами і формами діяльності, чим вона уподібнюється до інших членів спільноти; індивідуалізацію – виникнення суперечностей, зумовлених прагненням проявити себе як індивідуальність, що супроводжується виокремленням себе із соціуму; інтеграцію – виникнення суперечностей між прагненнями індивіда до визнання групою його особливостей і бажанням групи визнати лише деякі з них, які сприяють розвитку групи та його особистісному розвитку [107–110]. У праці Т. М. Титаренко [360] зазначено, що розвиток особистості поєднує в собі всі процеси становлення, всю сферу можливого: і плани, і перспективи, і надії, і мрії, і бажання, і побоювання, і страхи, і відчуття загрози. Щоб збагнути цілісну роботу функцій соціальних очікувань особистості, ми дослідили їх роботу у онтогенетичному аспекті становлення та розвитку особистості.

Згідно теорії Л. С. Виготського про культурно-історичний розвиток психіки людини [63], функції соціальних очікувань особистості належать до вищих психічних функцій. Вони є культурними функціями, що детерміновані впливом соціальних умов. Соціальні умови визначають способи формування функцій соціальних очікувань особистості. Провідна роль належить одній з найважливіших людських знакових систем – мові. Мовленнєве опосередкування є найуніверсальнішим способом формування функцій соціальних очікувань особистості. Весь перелік функцій утворює складну психологічну систему, основними характеристиками якої є усвідомлення перебігу подій, довільність регулювання, вибірковість поведінки, ціннісно-сміслового зумовленість та ін. Очевидним є те, що функції соціальних очікувань особистості зароджуються як інтерпсихологічний процес взаємодії між людьми, який поступово стає внутрішнім, інтрапсихологічним процесом. У психології цей перехід називають інтеріоризацією. Припускаємо, що так само, як і вищі психічні функції, функції соціальних очікувань супроводжуються поступовою редукцією, тобто згортанням розгорнутої форми початкової діяльності, яка набуває характеру автоматизованих дій.

Варто зазначити, що загальна мета виконання завдання є основою об'єднання функцій у функціональну систему. Згідно концепції П. К. Анохіна, вирішальним моментом у створенні такої нової функціональної системи є оцінка результатів, до якої призводять спроби організму усунути дефект, що реалізується завдяки наявності «зворотної аферентації». Зворотна аферентація забезпечує складні процеси співставлення у центральній нервовій системі моделі очікуваного результату цілеспрямованої діяльності організму з реально досягнутим [8]. Таким чином, функції соціальних очікувань необхідно розглядати як системне утворення вищих функцій людини, що детерміноване соціумом.

Соціальні очікування особистості наділені поліфункційним змістом. Функції соціальних очікувань особистості безліч. Іноді одні функції доповнюють чи підсилюють інші, знаходяться в органічному взаємозв'язку між собою, сплітаються в складну поліфункційну систему роботи. Під функцією розуміємо взаємоузгоджену залежність дій, вчинків, психічних новоутворень індивіда. Дія індивіда, яка залежить від іншої дії, набуває відповідної форми, змісту і є наслідком прояву, зазвичай попередньої дії або є результатом низки таких дій. Отже, оцінка індивідом окремого акту взаємодії є взаємоузгодженою залежністю попереднього досвіду оцінювання, сформованого рівня адекватності сприйняття оточуючих і відповідної реакції на те, що відбувається.

Розглядаючи функції соціальних очікувань особистості, важливо зацентувати увагу на кожній з них, розкрити соціально-психологічну сутність, виокремити їх з органічного утворення. Виокремити зміст кожної функції соціальних очікувань особистості, окреслити її сутність – завдання з нелегких, оскільки необхідно розібрати роботу складної функціональної системи.

Нами досліджено такі функції соціальних очікувань особистості: регулятивна, посередницька, коригувальна, орієнтаційна, прогностична, оцінювальна, стабілізаційна, трансформувальна, контрольна. У табл. 2.1

Таблиця 2.1

Функції соціальних очікувань особистості

Сутність, основні положення	Особливості реалізації, змістові психологічні ознаки
1	2
РЕГУЛЯТИВНА	
Регулює людські взаємини, змінює сприйняття і ставлення людини як до самої себе, так і до оточуючих, і позначається на змістових та динамічних параметрах соціальних очікувань особистості.	Реалізується через інтеріоризацію та екстеріоризацію, роботу двостороннього механізму регуляції соціальної поведінки особистості.
ПОСЕРЕДНИЦЬКА	
Врівноважує і підтримує стан збалансованості між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням.	Реалізується через порівняння, ототожнення, зіставлення «Я» і «не-Я» особистості.
КОРИГУВАЛЬНА	
Спонукає індивіда постійно враховувати можливі реакції оточуючих на його домагання, на окремі дії, вчинки, на поведінку загалом.	Реалізується через врахування, порівняння, співставлення можливих реакцій оточуючих на домагання індивіда.
ОРІЄНТАЦІЙНА	
Не дозволяє людині загубитися у вирі повсякденного життя, у розмаїтті людських взаємин, впливає на вибірковість контактів, взаємин, діяльності.	Реалізується через комплекс думок, почуттів і вчинків кожного учасника взаємодії, які відповідають його місцю і ролі в системі спільної діяльності, що дозволяє орієнтуватися індивіду в цій діяльності.
ПРОГНОСТИЧНА	
Передбачення перебігу подій учасників взаємодії, суб'єктів поведінки, сприяє плануванню їх дій і прогнозуванню діяльності.	Реалізується завдяки аналізу соціальної ситуації, врахуванню попереднього досвіду, формуванню ймовірних варіантів поведінки.
ОЦІНЮВАЛЬНА	
Полягає у перманентній оцінці як власних суджень, дій, вчинків, висловлювань реакцій та поведінки, так і цих дій з боку інших учасників взаємодії.	Реалізується через постійну апробацію та оцінку отриманої інформації, формування нових оцінок, суджень, ставлень.
СТАБІЛІЗАЦІЙНА	
Стабілізує мікроклімат, сприяє виробленню усталених норм і патернів поведінки учасників взаємодії, сприяє інтеграції групотворчих процесів.	Реалізується завдяки формуванню особистісних та групових норм, через соціальні стереотипи, ототожнення себе з іншими учасниками взаємодії.
ТРАНСФОРМУВАЛЬНА	
Перехід окремих трансакцій, патернів, елементів поведінки, діяльності індивіда у норми поведінки, і навпаки.	Реалізується через взаємоузгоджені процеси інтеріоризації та екстеріоризації. Існуючі групові норми поширюються на інших учасників взаємодії, а особистісні норми окремих учасників взаємодії мають властивість трансформуватися у групові.

Продовж. табл. 2.1

Сутність, основні положення	Особливості реалізації, змістові психологічні ознаки
1	2
КОНТРОЛЬНА	
Контролюється конструювання моделі очікуваного майбутнього, реалізація сформованих соціальних очікувань особистості.	Реалізується через довільну регуляцію цілеспрямованої поведінки особистості, що супроводжується контролем конструювання моделі очікуваного майбутнього, тобто контролем реалізації сформованих соціальних очікувань особистості.

зведено сутність, основні положення, особливості реалізації та змістові психологічні ознаки кожної з функцій соціальних очікувань особистості.

Регулятивна функція соціальних очікувань особистості. Реалізація соціальних очікувань як базової складової системи регуляції соціальної поведінки особистості можлива завдяки поєднанню впливів сфери «Я» та «не-Я» особистості. Соціальні очікування репрезентують соціально-психологічну реальність. Вони є результатом впливу соціального середовища на особистість, тобто утворюються під «тиском соціуму», впливом внутрішніх детермінант становлення та розвитку особистості – перебувають під постійним «тиском «Я». Тиск «Я» залежить від індивідуально-психологічної сутності особистості, її самооцінки, рівня домагань, рефлексивності і таких складних інтегрованих утворень, як образ «Я» та «Я» концепція. Соціальні очікування є вимогами, що пред'являються одним соціальним суб'єктом – індивідом, групою, спільнотою, іншим соціальним суб'єктам поведінки, і навпаки.

Регулятивна функція соціальних очікувань особистості пов'язана із самооцінкою, рівнем домагань, самоочікуваннями, інформацією, думками, бажаннями, діями кожного учасника взаємодії. Те, чого очікує особистість, визначається не тільки самооцінкою та рівнем її домагань, а й інформацією про оточуючих, з якими вона взаємодіє, думкою яких дорожить, цінує її чи навіть нехтує, що також має значення. Негативна інформація про учасника взаємодії також впливає на зміст когнітивної складової. Інформація про тих, чиею думкою особистість нехтує, здатна вносити певні коригування в

соціальні очікування, підтверджуючи їх правильність чи спростовуючи їх. Будь-яка інформація про іншого учасника взаємодії позначається на соціальних очікуваннях особистості. Регулятивна функція знаходиться в органічній єдності із сукупністю знань про іншого учасника взаємодії, починаючи з елементарних, поверхневих знань – і до базових, що складають основу Я-концепції особистості.

Соціальні очікування виконують регулятивну функцію між внутрішнім тиском ідеального «Я» з одного боку, та з іншого – вимогами, сподіваннями, прогнозами оточення, в першу чергу значущих інших, громадською думкою, що акумулюється у своєрідний тиск соціуму.

Регулятивна функція соціальних очікувань реалізується через інтеріоризацію та екстеріоризацію. Вона передбачає здатність особистості аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі формувати відповідні регулятивні системи. Регулятивні системи змінюють сприйняття і ставлення як до самого себе, так і до оточуючих, і позначаються на змістових та динамічних характеристиках рівнів сформованості соціальних очікувань особистості. Високий рівень сформованості соціальних очікувань сприяє досягненню професійної майстерності індивіда та його особистісної самореалізації, забезпечує розвиток особистості як суб'єкта самоактивності.

Посередницька функція соціальних очікувань особистості. Вона логічно вимальовується у контексті дослідження регулятивної функції соціальних очікувань особистості. Посередницька функція через постійну апробацію зовнішніх та внутрішніх впливів ніби здійснює врівноваження, балансування діяльності особистості. Рівень розвитку та адекватність зовнішніх та внутрішніх чинників безпосередньо позначаються на роботі посередницької функції соціальних очікувань особистості.

У концепції саморегуляції поведінки особистості М. Й. Боришевський зазначав, що, розглядаючи соціально-психологічні очікування у якості механізму саморегуляції поведінки, необхідно, як важливий момент, підкреслити посередницьку функцію, функцію врівноваження і підтримки

стану збалансованості співвідношень між самосвідомістю особистості і її соціальним оточенням. Реалізація даної функції закономірно передбачає здатність соціально-психологічних очікувань виконувати також коригувальну функцію в процесах саморегуляції поведінки особистості. Вони є саме тим чинником, що спонукає людину постійно враховувати можливі реакції зі сторони інших людей на її домагання, на окремі дії, вчинки, на поведінку загалом [43]. Посередницька функція має вагоме значення для формування «Я», оскільки завдяки їй здійснюється виокремлення себе з оточуючого середовища, порівняння з іншими «не-Я», як узагальнення властивих людині рис і відсутніх у неї, але присутніх іншим. Посередницька функція соціальних очікувань реалізується через порівняння, ототожнення, співставлення «Я» і «не-Я» особистості.

Коригувальна функція соціальних очікувань особистості. У тісному взаємозв'язку з регулятивною і посередницькою функціями знаходиться коригувальна функція соціальних очікувань особистості. Соціальні очікування здійснюють коригувальні впливи через тісний взаємозв'язок з самооцінкою та рівнем домагань особистості. Соціальні очікування особистості є тим чинником, який спонукає людину постійно враховувати можливі реакції оточуючих на її домагання, на окремі дії, вчинки, на поведінку загалом. Коригувальна функція соціальних очікувань особистості має взаємозумовлений вплив як на рівень сформованості соціальних очікувань, так і на рівень домагань особистості. Соціальні очікування залежні від рівня адекватності домагань особистості. Рівень адекватності домагань перебуває у тісному зв'язку з самооцінкою особистості. Саме адекватний рівень домагань сприяє формуванню високого рівня соціальних очікувань особистості і впливає на коригувальну функцію останніх.

Соціальні очікування особистості є її дороговказом, важливим соціально-психологічним механізмом, який, з одного боку, сприяє розвитку і становленню особистості, з іншого – виконує коригувальну функцію,

призупиняючи, стримуючи цей же розвиток, що іноді може призводити до стагнації, деформації, емоційного вигорання і завершуватися деградацією особистості. Соціальні очікування є результатом трансформацій «Я» та «не-Я» особистості. Я-концепція виступає джерелом соціальних очікувань. Безумовно, внутрішні та зовнішні чинники сприяють формуванню змістових параметрів, зокрема рівнів соціальних очікувань особистості. Зовнішні чинники іноді можуть висувати до окремого індивіда високі вимоги, забезпечуючи неабияку можливість для особистісного зростання. Зіткнення зі складнощами комусь дозволяє відчути власні сили, змінити у позитивний бік уявлення про власне «Я», відкоректувати самооцінку, а хтось, навпаки, не витримує випробувань і починає захищатися, шукає шляхи відступу, виправдання своїх дій, вчинків, уповає на неминучість ситуації, на долю.

Коригувальна функція соціальних очікувань особистості реалізується через постійну апробацію соціальних змін. Спочатку зміни відбуваються на рівні когнітивної складової. Когнітивна складова знаходиться в органічному зв'язку з ціннісно-смісловою та регулятивно-вольовою складовими. Ця єдність носить причинно-наслідковий зв'язок, що спонукає працювати такий складний соціально-психологічний механізм аналізу і синтезу соціально-психологічної реальності, як соціальні очікування особистості.

Орієнтаційна функція соціальних очікувань особистості. З розглянутих вище функцій соціальних очікувань особистості доречно перейти до орієнтаційної функції, яка не дозволяє людині загубитися у вирі повсякденного життя, у розмаїтті людських взаємин. У тривалих міжособистісних взаєминах соціальні очікування відображають об'єктивну необхідність узгоджених дій: від кожного учасника взаємодії очікується певний комплекс думок, почуттів і вчинків, які відповідають його місцю в системі спільної діяльності, а саме дозволяють орієнтуватися в цій діяльності. Якщо його поведінка не відповідає цим очікуванням, то виникає відповідна реакція учасників взаємодії – соціальні санкції. Контроль

поведінки індивіда, який здійснюється через реакцію учасників взаємодії сприяє забезпеченню реалізації орієнтаційної функції соціальних очікувань.

На органічному взаємозв'язку орієнтаційної та регулятивної функцій очікувань наголошує С. П. Тищенко. Дослідниця стверджує, що реалізація орієнтаційної та регулятивної функцій очікувань стає можливою завдяки зв'язку соціальних очікувань з певним рівнем домагань. Домагання в свою чергу поєднують потреби індивіда з вимогами соціального середовища, що безпосередньо «неадресовані» йому. Орієнтаційна функція соціальних очікувань базується на здатності особистості більш чи менш адекватно рефлексувати на чуттєвому чи когнітивному рівні те, чого чекають від неї оточуючі, як ставляться до неї, як будуть реагувати на її дії, вчинки. Регулятивна функція, на думку авторки, полягає в тому, що очікувані реакції інших людей безпосередньо включаються особистістю в організацію власної поведінки, визначаючи її стратегію і тактику. Завдяки їм соціальні очікування здатні виконувати роль провідника соціального контролю, спрямованого на особистість, та опосередковують її самоконтроль [370].

Людські взаємини є тим сприятливим соціальним полем, на якому найкращим чином відображається робота орієнтаційної функції соціальних очікувань особистості. Володіння інформацією про соціальні норми, традиції, звичаї, релігійні та політичні прагнення значущих інших позитивно відбивається на змістових параметрах соціальних очікувань і служить тією стабільною когнітивною складовою, яка є базовою для реалізації регулятивної, посередницької, коригувальної та орієнтаційної функцій соціальними очікуваннями будь-яким учасником взаємодії. Безумовно, поведінкова складова, а саме прояв регулятивної і коригувальної функцій, знаходяться в органічній єдності з сукупністю знань про іншого учасника взаємодії, починаючи з елементарних, поверхневих знань і закінчуючи базовими, що становлять основу Я-концепції особистості. Розширення знань як про себе, так і про інших людей, оволодіння новими сферами діяльності,

впливає на смислові та динамічні характеристики когнітивної складової зокрема і соціальних очікувань загалом. Зміна соціальних очікувань відбувається завдяки постійній апробації отриманої інформації, формуванню оцінкових ставлень, суджень, взаємин, що в свою чергу спонукає людину до відповідних дій, вчинків, поведінки, діяльності.

Прогностична функція соціальних очікувань особистості.

Прогностична функція соціальних очікувань полягає у передбаченні перебігу подій учасників взаємодії, суб'єктів поведінки. Як правило, людина, аналізуючи соціальну ситуацію, враховує попередній досвід, вибудовує ймовірні варіанти поведінки, прогнозує поведінку оточуючих. За умови адекватного сприйняття соціально-психологічної реальності, один з варіантів є максимально наближеним до реального ходу подій або навіть ідентичним. Прогностична функція наповнена антиципаторним змістом. У своїй роботі «Психологія особистості. Теорія особистісних конструктів» (1955) Джордж Келлі висловив геніальну думку, що процеси конкретної людини, у психологічному плані, спрямовуються тими каналами, у руслі яких вони антиципують події [129]. Дослідник О. В. Михальський продовжив думку Дж. Келлі і зазначив, що знаючи канали антиципації, можна передбачити «процеси людини», її майбутнє і навіть долю [196].

Роль прогностичної функції соціальних очікувань не варто недооцінювати. Вона має особливе значення у творчій, науково-дослідній діяльності, у діяльності, що пов'язана з прогнозуванням дій суб'єкта поведінки, починаючи з індивіда і закінчуючи соціумом.

Оцінювальна функція соціальних очікувань особистості. Сутність оцінювальної функції соціальних очікувань полягає у перманентній оцінці як власних суджень, дій, вчинків, висловлювань, реакцій та поведінки, так і інших учасників взаємодії. Реалізація оцінювальної функції стає можливою завдяки зв'язку соціальних очікувань з самооцінкою особистості. Оцінка власних дій, вчинків, висловлювань, ролі та статусу в спільноті знаходить відображення у змістових параметрах соціальних очікувань. Неадекватність

самооцінки знижує рівень соціальних очікувань особистості, заважає побудові тривалих, партнерських взаємин. Оцінювальна функція соціальних очікувань базується на здатності особистості більш чи менш адекватно рефлексувати оцінні ставлення як до себе, так і до оточуючих, що відповідно позначається на очікуваних реакціях взаємодіючих. Також зауважимо, що оцінювальна функція реалізується через постійну апробацію та оцінку отриманої інформації, формування нових оцінок, суджень, ставлень, що в свою чергу спонукають людину до відповідних дій, вчинків, поведінки та діяльності. У повсякденних взаєминах пересічна людина чи не найбільше приходить до її застосування, оскільки процеси апробації, оцінювання, співставлення, порівняння – перманентні. Людину завжди турбувало, турбує і буде турбувати як її сприймають інші, що вони думають про неї, «що скажуть люди».

Стабілізаційна функція соціальних очікувань особистості.

Стабілізаційна функція соціальних очікувань реалізується завдяки формуванню особистісних та групових норм. Стабілізаційна функція знаходиться в органічному взаємозв'язку з посередницькою функцією. Сформовані шаблони діяльності, патерни поведінки сприяють стабілізації та інтеграції групотворчих процесів будь-якої контактної групи. Особистісні норми співвідносяться з уявленнями людини про саму себе, свої наміри, прагнення. Порушення норм зумовлює виникнення у неї почуття провини, самоосуду, протесту проти своїх власних дій, втрату поваги до себе. Дотримання особистісних норм пов'язане з почуттям гордості, високою самооцінкою, самоповагою, впевненістю в правильності своїх дій і позицій. Сформовані особистісні норми сприяють стабільній та ефективній діяльності особистості. Саме робота стабілізаційної функції соціальних очікувань особистості реалізується через побудову соціальних стереотипів, ототожнення себе з іншими учасниками взаємодії.

Трансформувальна функція соціальних очікувань особистості.

Розкриємо сутність трансформувальної функції соціальних очікувань

особистості. Розглядаючи трансформувальну функцію, ми торкнемося роботи інших функцій. Трансформувальна функція соціальних очікувань вказує на те, що окремі трансакції діяльності особистості стають нормами її поведінки. Відповідно, соціальні норми трансформуються в соціальні очікування, виконуючи роль соціальних вимог, санкцій, таким чином особистісні норми співвідносяться з уявленнями людини про саму себе. Як відомо, різноманітні прагнення учасників групової взаємодії об'єднуються в систему взаємних очікувань-вимог. Останні в свою чергу інтерналізуються і перетворюються в процедури, за допомогою яких здійснюється керівництво контактами, стосунками, взаєминами у групі. Роль формалізації очікувань свідчить про те, наскільки міцно сформовані шаблони діяльності і наскільки взаємні очікування-вимоги членів групи трансформовані в норми взаємодії. Спільнота не може ефективно взаємодіяти, якщо її члени не знають, чого варто і чого не варто чекати один від одного. Тільки за умови оптимальної розвиненості соціальних очікувань, зусилля окремих індивідів можна організувати й спрямувати в потрібне русло.

Сукупність соціальних очікувань є системою очікувань або вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. Ця система упорядковує іншу систему – систему ставлень і взаємин у групі чи спільноті. На відміну від офіційних вимог, посадових інструкцій та інших регуляторів поведінки в групі, характер соціальних очікувань неформалізований і не завжди усвідомлюваний. Має місце право на очікування від інших поведінки, яка відповідає їх рольовій позиції, та зобов'язаність поводитись відповідно очікувань інших людей. При цьому варто відмітити, що наказові соціальні очікування визначають належний характер виконання ролі, а соціальні очікування, що передбачають та зумовлюють ймовірний характер виконання ролі, окреслюють тільки індивідуальні особливості «виконавця» і конкретної ситуації. Описані ознаки соціальних очікувань є необхідними елементами трансформації соціальних очікувань особистості в соціальні норми та особистісні норми зокрема.

Соціальні норми – стандарти діяльності та правила поведінки, виконання яких очікується від члена групи або спільноти і підтримується за допомогою санкцій. Соціальні норми упорядковують і регулюють соціальну поведінку, міжособистісні взаємини. Через взаємоузгоджені процеси інтеріоризації та екстеріоризації здійснюється поширення існуючих норм на інших учасників взаємодії, вироблення нових норм, які з особистісних часто трансформуються в групові і навпаки. Інтернальні процеси сприяють засвоєнню очікуваних людських взаємин, очікуваних варіантів подій, зовнішніх соціальних зразків поведінки, які трансформуються у внутрішні психічні новоутворення, суб'єктивні уявлення, особистісні норми. На їх підставі вибудовуються групові норми, які в свою чергу сприяють утворенню соціальних норм. Екстеріоризаційні процеси здійснюють зворотні перетворення, тобто соціальна норма, прийнята групою чи спільнотою, набуває характеру групової норми. Засвоєння кожним учасником взаємодії групових норм наділяє групову норму статусом особистісної норми. Тільки засвоївши цю норму, «зробивши її своєю», індивід реалізовує відповідні зовнішні соціальні зразки поведінки, вибудовує очікувані варіанти подій, формує очікування в людських взаєминах. Ці два взаємоузгоджені процеси володіють не тільки високою трансформувальною здатністю, але й регулятивною. Вищенаведені аргументи окреслюють роботу двостороннього механізму регуляції соціальної поведінки особистості. Ця робота здійснюється перманентно, впродовж тривалого часу і сприяє переходу якісних змін у кількісні. Двосторонність взаємоузгодженого механізму впливу полягає у тому, що під час психокорекції соціальних очікувань особистість проходить складний етап змістових перетворень завдяки змінам у когнітивній складовій, які спонукають зміни в емоційно-ціннісній складовій, що відбуваються завдяки рефлексії. Кількісні і якісні зміни емоційно-ціннісної складової, а саме зміни в оцінці, ставленні людини, призводять до змін у її висловлюваннях, поведінці, тобто в конативній складовій. Зміни у регулятивних системах пов'язані зі змінами у

трансформувальних системах. Зазначені зміни позначаються на змістових та динамічних характеристиках соціальних очікувань. Це і є реалізація трансформувальної функції соціальних очікувань особистості.

Контрольна функція соціальних очікувань особистості. Сутність цієї функції полягає в контролі конструювання моделі очікуваного майбутнього. Необхідною умовою її реалізації є довільна регуляція цілеспрямованої поведінки особистості, супроводжується контролем конструювання моделі очікуваного майбутнього, тобто контролем реалізації соціальних очікувань особистості. Варто зазначити, що на початковому етапі створюється проект і закладаються контури майбутньої моделі, власне соціальні очікування тільки починають формуватися. У конкретному випадку соціальні очікування особистості реалізуються як модель очікуваного майбутнього. Контрольна функція забезпечує зворотний зв'язок оцінки результату й мети діяльності. Вона сприяє конструюванню моделі очікуваного майбутнього, реалізації сформованих соціальних очікувань особистості.

Дослідження функцій дозволяє розкрити сутність соціальних очікувань у міжособистісних взаєминах, підкреслити значення і визначити їх роль. Безумовно, становлення і розвиток особистості відбувається в діяльності, спілкуванні, міжособистісній взаємодії та реалізується завдяки злагодженій роботі функціональної системи, а не кожної функції окремо. Функції знаходяться і реалізуються в органічній єдності. Побудова моделі очікуваного майбутнього, порівняння очікуваного і реального результатів, сприяють досягненню мети цілеспрямованої діяльності особистості.

2.2.2. Психологічні механізми соціальних очікувань особистості.

Розглянемо психологічні механізми соціальних очікувань особистості, розкриємо сутність і науково обґрунтуємо неочікувані та очікувані дії особистості у контексті міжособистісних взаємин.

Термін «психологічні механізми» знаходимо у К. К. Платонова [242]. На

жаль, автор не дає визначення поняття, а тільки трактує його як широко розповсюджений, але «некоректний термін, некритично запозичений з мови вульгарного матеріалізму і механіцизму без урахування того, що психічне – системна якість як продукт коркової нейродинаміки, що немає протяжності і власних механізмів» [242, с. 111]. Найбільш переконливим нам видається визначення М. Й. Боришевського, який стверджує, що «психологічний механізм – феномен, який констатує наявність стану оптимальних співвідношень і взаємодій між структурними складовими (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток» [43, с. 555].

Розглядаючи психологічні механізми, не маємо на увазі якісь конкретні утворення, оскільки поняття «психологічний механізм», вважаємо категорією теоретичною. Наприклад, соціальні очікування особистості можна розглядати як процес, що має у своїй основі власні механізми, які його «запускають», і водночас – як механізм системи саморегуляції особистості.

Під психологічним механізмом соціальних очікувань особистості ми розуміємо феномен, який констатує наявність функціональних, процесуальних та результативних змін під час передбачуваного та непередбачуваного перебігу подій. Розгляд психологічних механізмів дозволяє сформулювати розуміння соціальних очікувань особистості як психологічної триєдності, а саме процесу психічної регуляції, стану та властивості, й показати динаміку і глибину природи досліджуваного феномену.

Неочікувані дії, вчинки особистості можуть сприйматися як щось негативне, осудне, таке, що викликає санкції оточення. Неочікувані дії будь-якої особистості у сприйнятті інших учасників взаємодії є прогалиною в інформації про неї, перебіг подій, у якому відбувається неочікувана дія. Інформаційний дефіцит позначається на оцінках, оцінних ставленнях оточуючих до особистості і зазвичай супроводжується відсутністю емоційно-ціннісного навантаження. Останнє виключає ймовірні варіанти чи сценарії

розвитку подій, які можуть народитися в його уяві, тому для оточуючих дії такого учасника взаємодії є неочікуваними. Звичайно за змістом, дії, вчинки можуть бути як позитивні, так і негативні. Це один варіант розвитку подій, коли дії індивіда неочікувані. Можливий інший варіант, коли задані шаблони соціальної поведінки, від індивіда очікують зрозумілих і конкретних дій, а він чинить непередбачувано. Звісно, що інформаційного дефіциту немає, тоді оцінка дій, оцінні ставлення оточуючих супроводжуються, як правило, бурхливим емоційно-ціннісним навантаженням, присутня реакція осуду, зазвичай спрацьовують групові санкції. Оточуючі прагнуть отримати відповідь на низку запитань: «Чому так вчинено? З чим пов'язана така поведінка? Що спонукало?» На рис. 2.3 схематично показано психологічний механізм неочікуваної дії в міжособистісній взаємодії, за умови інформаційного дефіциту.

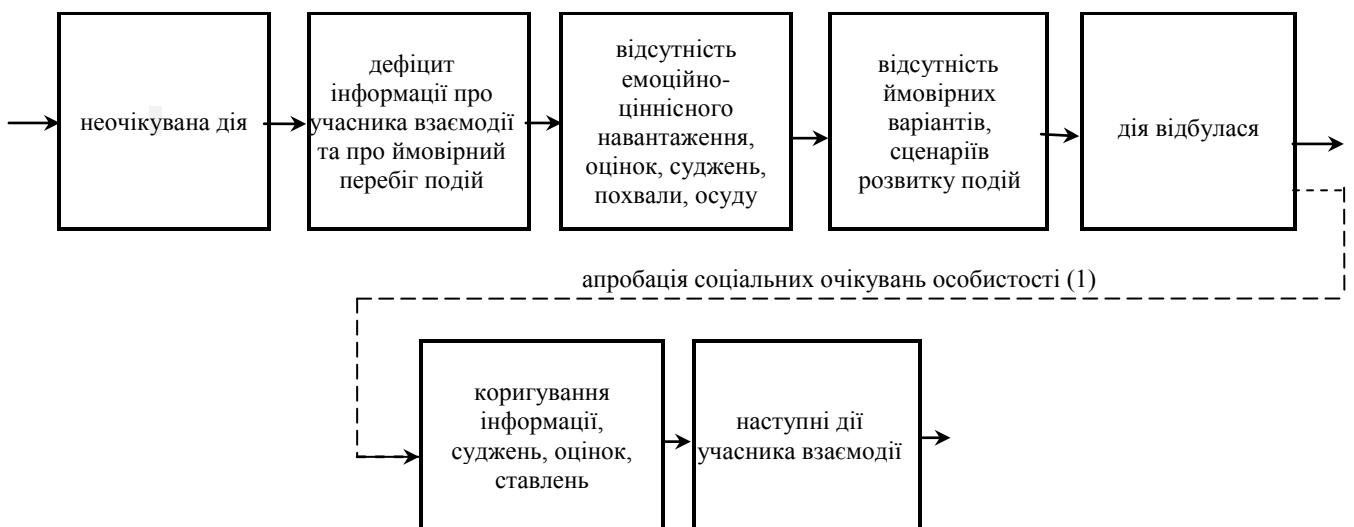

Рис. 2.3. Психологічний механізм неочікуваної дії міжособистісної взаємодії за умови інформаційного дефіциту про учасника взаємодії

Після того, як неочікувана дія відбулася, робота механізму неочікуваної дії міжособистісної взаємодії іде ніби повторним контуром. Це відбувається завдяки зворотному зв'язку. Він є своєрідною апробацією соціальних очікувань особистості (1), яка здійснюється постійно і має поступальний рух. Цей поступальний рух забезпечує розвиток соціальних

очікувань, ніби за спіраллю, і спрямований вгору або вниз. Соціальні очікування особистості не є константними, а перебувають у постійній апробації, зазнають як позитивних змін – спрямовані до високого рівня сформованості соціальних очікувань, так і негативних – спрямовані до низького рівня сформованості соціальних очікувань особистості. Якщо у першому варіанті апробаційні процеси спрямовані вгору, вони позитивно впливають на розвиток і становлення особистості, то у другому, коли спрямовані вниз, до низького рівня очікувань, особистість зазнає дезадаптаційних змін. На рис. 2.4 показано схематично наступний психологічний механізм неочікуваної дії в міжособистісній взаємодії, коли відсутній інформаційний дефіцит і є стандартизовані шаблони соціальної поведінки, та простежується ймовірний розвиток подій.

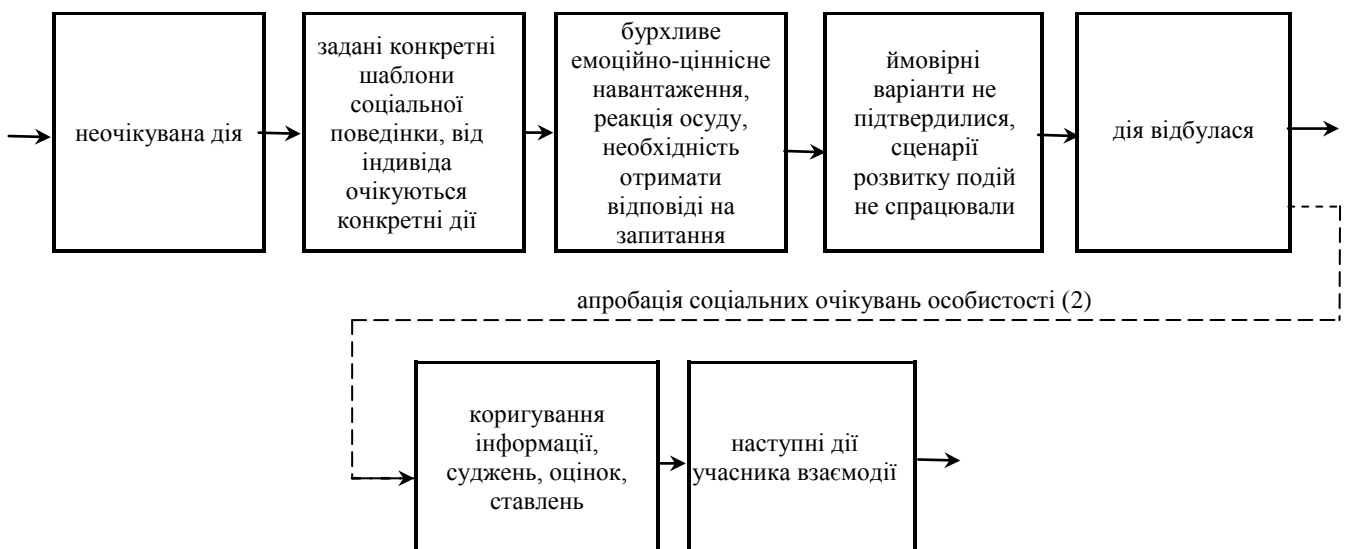

Рис. 2.4. Психологічний механізм неочікуваної дії міжособистісної взаємодії за умови заданих конкретних шаблонів соціальної поведінки

Після того, як неочікувана дія міжособистісної взаємодії за умови заданих конкретних шаблонів соціальної поведінки відбулася, мало місце бурхливе емоційно-ціннісне навантаження, робота психологічного механізму неочікуваної дії міжособистісної взаємодії, як і за умови інформаційного дефіциту, також іде повторним контуром. Має місце апробація соціальних

очікувань особистості (2). Дія, вчинок чи поведінка учасника взаємодії, як правило, стають реальним фактом, що відбувся у часі і просторі. Це викликає в учасників взаємодії певні оцінки, судження, похвалу чи осуд. Неочікувані дії на стадії апробації набувають емоційно-ціннісного навантаження, яке супроводжується відповідним інформаційним навантаженням. Здійснюється коригування інформації, суджень, оцінок, ставлень. Усі ці зміни реалізуються завдяки роботі коригувальної функції соціальних очікувань особистості. Відбувається уточнення тієї сукупності знань, оцінок про учасника взаємодії, які у зв'язку з неочікуваними діями зазнали змін і потребують переосмислення, доповнення чи взагалі витіснення. Таким чином, якісно нові змістові характеристики соціальних очікувань підлягають знову апробації в міжособистісних взаєминах і цей процес носить перманентний характер.

Ми детально розглянули соціально-психологічний зміст неочікуваної дії міжособистісної взаємодії, коли задані конкретні шаблони соціальної поведінки. Нами досліджено і описано психологічний механізм, завдяки якому здійснюється трансформація неочікуваної дії в міжособистісній взаємодії. На рис. 2.5 схематично показано психологічний механізм очікуваної дії міжособистісної взаємодії.

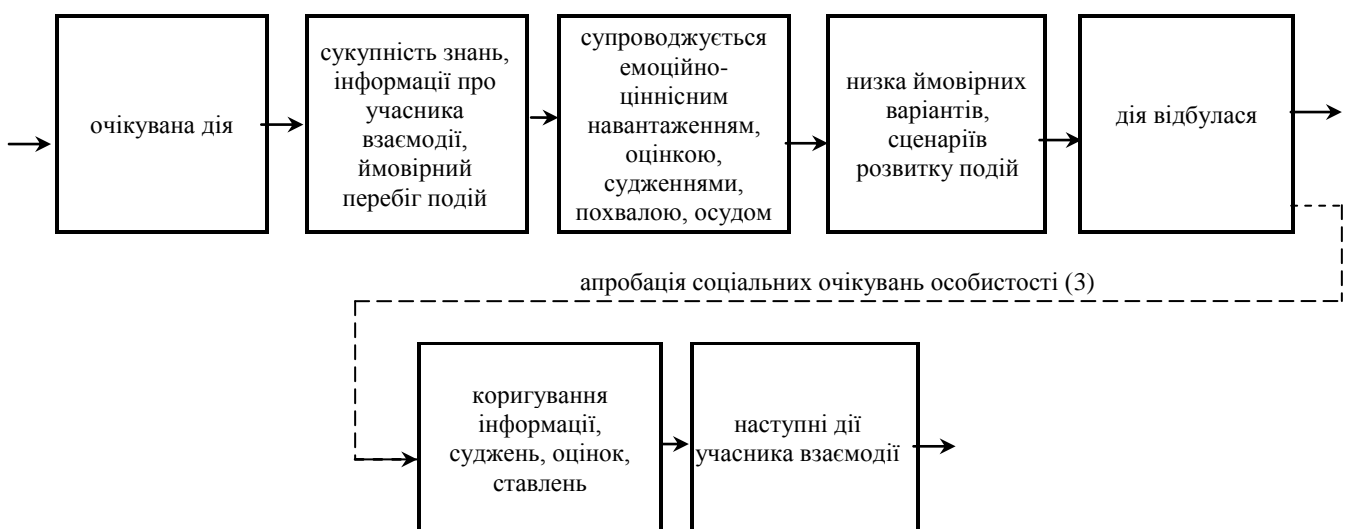

Рис. 2.5. Психологічний механізм очікуваної дії міжособистісної взаємодії

Після того, як очікувана дія відбулася, робота психологічного механізму очікуваної дії міжособистісної взаємодії, як і при неочікуваних діях, іде у напрямку апробації соціальних очікувань особистості (3). У варіанті, коли задано конкретні шаблони соціальної поведінки, робота психологічного механізму неочікуваної дії спочатку супроводжується бурхливим емоційно-ціннісним навантаженням, потім відбувається апробація і має місце інформаційне навантаження. А в психологічному механізмі очікуваної дії процеси емоційно-ціннісного та інформаційного навантаження мають місце на початковій стадії протікання очікуваної дії, а на стадії апробації вже відбувається своєрідна перевірка, у певній мірі порівняння реального перебігу подій і очікуваного, та інформаційне доповнення, отримання нових знань. Ці процеси меншою мірою супроводжуються емоційно-ціннісним та інформаційним навантаженням, на відміну від механізмів неочікуваної дії. Варто зазначити, що в неочікуваній дії і в очікуваній дії є спільний блок «дія відбулася». Він є тією відправною точкою, яка слугує своєрідним взірцем для порівняння і запуску коригувальної функції соціальних очікувань особистості. У всіх розглянутих психологічних механізмах має місце апробація соціальних очікувань особистості (1), (2), (3), але протікає вона по-різному, в залежності від змісту міжособистісної взаємодії.

Нами досліджено, теоретично обґрунтовано соціально-психологічний зміст неочікуваної дії і очікуваної дії в міжособистісній взаємодії, розкрито роботу їх психологічних механізмів.

Ми прийшли до висновку, що соціальні очікування особистості є важливим **соціально-психологічним чинником**, який через систему функцій та психологічних механізмів, з одного боку, сприяє розвитку і становленню особистості, а з іншого – призупиняє, стримує цей же розвиток, що призводить до стагнації, деформації, емоційного вигорання і навіть до деградації останньої. Соціальні очікування надзвичайно чутливий і неймовірно активний соціально-психологічний механізм аналізу, синтезу,

апробації, адаптації особистості, який може бути запущений в будь-якому напрямку, сприяючи чи перешкоджаючи самотворенню останньої. Соціальні очікування є результатом трансформацій «Я» та «не-Я» особистості. Я-концепція завжди виступає джерелом соціальних очікувань особистості. Безумовно, внутрішні та зовнішні чинники сприяють формуванню змістових психологічних параметрів, зокрема рівнів соціальних очікувань. Зовнішні чинники іноді можуть висувати до окремого індивіда високі вимоги, забезпечуючи неабияку можливість для особистісного зростання. Зіткнення зі складнощами комусь дозволяють відчуті власні сили, змінити у позитивний бік уявлення про власне «Я», відкоректувати самооцінку, а хтось, навпаки, не витримує випробувань і починає захищатися, шукає шляхи відступу, виправдання своїх дій, вчинків, уповає на неминучість ситуації, на долю. Особистості властива система соціальних очікувань, яка здатна визначати перспективні лінії та стратегію життя загалом.

2.3. Типологічні особливості соціальних очікувань особистості

Теоретико-методологічне обґрунтування концепції соціальних очікувань особистості спонукає нас розібратися в психологічній сутності та науковій доцільності розмаїття понять, що мають безпосереднє відношення до поняття «очікування». Спробуємо класифікувати їх, визначити типологічні особливості соціальних очікувань особистості. Типологізації і класифікації мають величезне значення для науки. Вони наділені високою точністю, чіткістю та стійкістю. Здатні систематизувати і зберігати знання. Виокремлення типологічних особливостей сприяє акумулюванню наукової інформації, спрощенню її сприйняття. Спроба показати результати дослідження у вигляді таблиці, схеми, логічної конструкції, виокремити типологічні ознаки чи створити класифікацію, дозволяє розвивати наукові здобутки, частіше застосовувати їх на практиці. Адже рисунок, схема чи таблиця несуть набагато більший об'єм інформації у порівнянні з текстом.

Ми розуміємо, що це гносеологічний аспект, який нас буде турбувати меншою мірою, адже наша увага буде прикута безпосередньо до змісту проблеми та виокремлення типологічних ознак. Отримані наукові результати дадуть можливість впорядкувати розмаїття схожих термінів, визначити ознаки, за якими вони класифікуються, глибше пізнати психологічний зміст феномену соціальних очікувань особистості. Ми не маємо на меті створити чергову класифікацію, яка ще більше ускладнить сприйняття досліджуваного феномену. Наша спроба полягає у систематизації наявних знань та знань, отриманих нами у результаті попередніх наукових пошуків. Це допоможе цілісніше сприймати соціальні очікування особистості, продовжувати розвивати та примножувати знання про них.

За останнє тисячоліття створена величезна кількість типологій, що систематизує, впорядковує, примножує знання. Психологи і психіатри теоретично обґрунтували і реалізували на практиці велику кількість способів розділити людей на різні типи. Існує типологія акцентуєваних особистостей за К. Леонгардом, типологія акцентуацій характеру А. Є. Лічко, типологія властивостей нервової системи Б. М. Теплова і В. Д. Небиліцина, типологія особистості Г. Ю. Айзенка, типологія особистості І. Маєрс-Брігґс, типологія особистості К. Г. Юнга та багато ін. Людство завжди прагнуло до розподілу, систематизації, виокремлення та примноження, і створило низку типологій, які меншою мірою відносяться до наукових, і є езотеричні – астрологічна, нумерологічна, біоенергетична [188] та ін.

Перший крок до визначення типологічних особливостей соціальних очікувань особистості нами зроблено під час встановлення родо-видових зв'язків поняття «соціальні очікування» (див. підрозд. 1.1), що дозволило відстежити зародження, розвиток і становлення проблеми соціальних очікувань особистості.

Перейдемо безпосередньо до висвітлення типологічних особливостей соціальних очікувань особистості. За дихотомічним поділом «активні – пасивні» соціальні очікування особистості можуть поділятися на «активні

соціальні очікування особистості» та «пасивні соціальні очікування особистості». На рис. 2.6 показано схематично соціальні очікування особисті за дихотомічним поділом «активні – пасивні».

Рис. 2.6. Соціальні очікування особистості за дихотомічним поділом «активні – пасивні»

Усі соціальні очікування особистості, в яких присутня довільна регуляція цілеспрямованої поведінки, є активними. Відповідно соціальні очікування особистості, в яких відсутня робота довільної регуляції цілеспрямованої поведінки, відносимо до пасивних. Активні та пасивні соціальні очікування особистості можуть мати низку підтипів. Зокрема, до підтипів пасивних соціальних очікувань особистості відносимо «ймовірні очікування, чекання когось, чогось чи на що-небудь, сподівання, доживання, покладання надії» [213, с. 337], прогнозування та ін. Всі інші очікування відносяться у цьому дихотомічному поділі («активні очікування – пасивні очікування») до активних очікувань. На рис. 2.7 показано підтипи пасивних соціальних очікувань особистості.

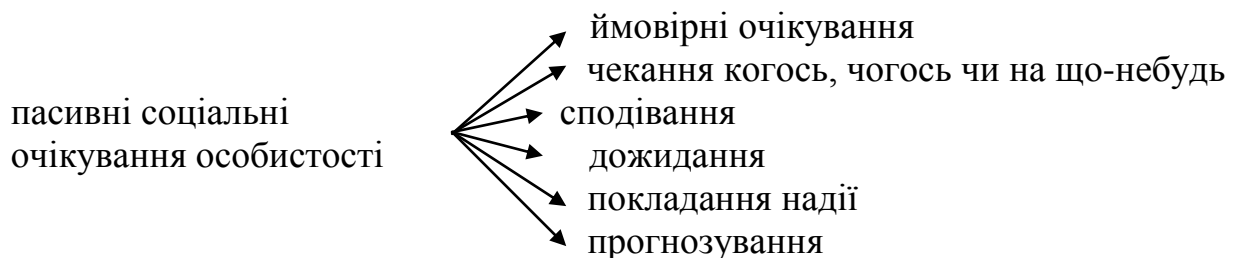

Рис. 2.7. Підтипи пасивних соціальних очікувань особистості

Ймовірні соціальні очікування особистості в науковій літературі можуть позначатися як експектації-передбачення. У психологічному

словнику за загальною редакцією Ю. Л. Неймера [292] зазначається, що експектації-передбачення зумовлюють ймовірний характер виконання ролі з врахуванням індивідуальних особливостей «виконавця» і конкретної ситуації. Таким чином, допускаємо тотожність ймовірних соціальних очікувань особистості та експектацій-передбачень. Між ними умовно можна поставити знак рівності « \Rightarrow » і тотожність набуде такого вигляду: ймовірні соціальні очікування особистості = експектаціям-передбаченням особистості.

За наступним дихотомічним поділом «адекватні – неадекватні» соціальні очікування особистості поділяються на «адекватні соціальні очікування особистості» та «неадекватні соціальні очікування особистості». Цей поділ поширюється на всі соціальні очікування особистості. Адекватними і неадекватними можуть бути як активні, так і пасивні соціальні очікування особистості. На рис. 2.8 показано схематично соціальні очікування особистості за дихотомічним поділом «адекватні – неадекватні».

Рис. 2.8. Соціальні очікування особистості за дихотомічним поділом «адекватні – неадекватні»

За таким дихотомічним поділом, як «відкриті – закриті» соціальні очікування особистості поділяються на «відкриті соціальні очікування особистості» та «закриті соціальні очікування особистості». Закриті очікування ще називають латентними. Показано це схематично на рис. 2.9.

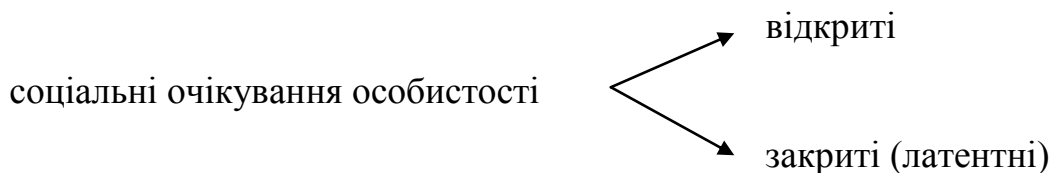

Рис. 2.9. Соціальні очікування особистості за дихотомічним поділом «відкриті – закриті»

Особистісні очікування – це очікування стосовно власної персони, ще їх називають самоочікуваннями. Самоочікування – соціальні очікування особистості, які є особливим психологічним утворенням, що спрямоване на власне «Я», на визначення свого місця, ролі та оцінного ставлення до самого себе. Дослідниця О. А. Коновалова вважає, що експектації по відношенню до самого себе можна ще назвати самоекспектаціями, і вони не існують відірвано від домагань суб'єкта поза його цінностями, зокрема поза умовними цінностями. Ці самоекспектації – аналіз очікувань суб'єкта, який іде від інших людей. На її думку, експектації, що визначають ставлення до самого себе, можуть бути усвідомлені лише за умови розвитку саморефлексії, використання аутопсиходіагностики та глибинної психокорекції [139]. Таким чином, тотожність соціальних очікувань особистості, що спрямовані на власну персону, матиме вигляд: особистісні очікування = самоочікуванням = самоекспектаціями особистості.

У залежності від прояву поведінки людини очікування можуть носити фрагментарний, тобто ситуативний характер й бути тривалими чи навіть постійними. Соціальні очікування особистості, що реалізуються впродовж тривалого часу поєднують в собі великий спектр проявів життєвих ролей, і є стійкими формами соціальної поведінки та діяльності людини. Вони фактично виступають проявом особистості, сутнісною ознакою і є її соціальним «Я» [34]. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою прояву її поведінки поділяємо на ситуативні та життєві. Показано це схематично на рис. 2.10.

Рис. 2.10. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою прояву поведінки

У теорії соціального наочіння Дж. Б. Роттер зазначає, що стабільні очікування, генералізовані на базі досвіду, пояснюють стійкість і цілісність особистості. Автор виокремлює очікування, що властиві для однієї ситуації, – так звані специфічні очікування, та очікування більш загальні і прийнятні стосовно низки ситуацій, тобто генералізовані очікування. Останні відображають досвід різних ситуацій [542]. У залежності від досвіду соціальні очікування особистості можуть бути специфічні чи генералізовані. На рис. 2.11 показано це схематично.

Рис. 2.11. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою досвіду

У залежності від спрямованості особистості очікування можуть набувати такого змісту: прагматичні, егоїстичні, конвергентні, гуманістичні, алоцентричні та ін. На рис. 2.12 показано схематично соціальні очікування особистості за типологічною ознакою спрямованості.

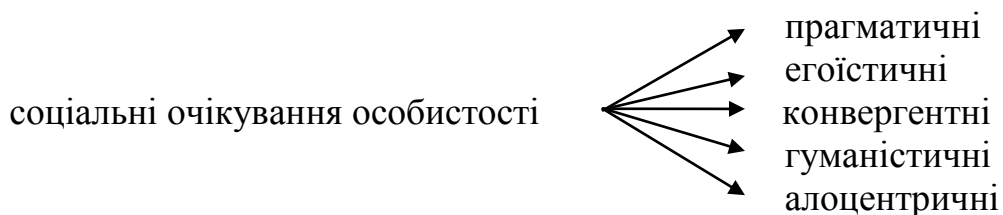

Рис. 2.12. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою спрямованості

За функційною типологічною ознакою соціальні очікування особистості можуть набувати різноманітного функційного змісту: лідерські,

спортивні, електоральні, політичні, економічні та ін. На рис. 2.13 показано соціальні очікування особистості за функційною типологічною ознакою.

Рис. 2.13. Соціальні очікування особистості за функційною типологічною ознакою

За типологічною ознакою уявлення про своє «Я» соціальні очікування особистості можуть бути реальними та ідеальними. Уявлення індивіда про себе здається йому переконливим незалежно від того, ґрунтується воно на об'єктивному знанні чи на суб'єктивній думці, є воно дійсним чи хибним. На рис. 2.14 показано схематично соціальні очікування особистості за типологічною ознакою уявлення про своє «Я».

Рис. 2.14. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою уявлення про своє «Я»

Соціальні очікування особистості реальні та ідеальні тісно пов'язані з дихотомічним поділом «адекватні – неадекватні» очікування.

Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою інтерактивної спрямованості поділяють на: міжособистісні, особистісні, односторонні, двосторонні, багатосторонні та ін. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою інтерактивної спрямованості

поєднують різні підтипи соціальних очікувань. Зокрема, міжособистісні соціальні очікування, можуть набувати змісту односторонніх, двосторонніх та багатосторонніх. Іноді двосторонні очікування виокремлюють, не акцентуючи увагу на міжособистісному змісті. На рис. 2.15 показано схематично зображення соціальних очікувань особистості за типологічною ознакою інтерактивної спрямованості.

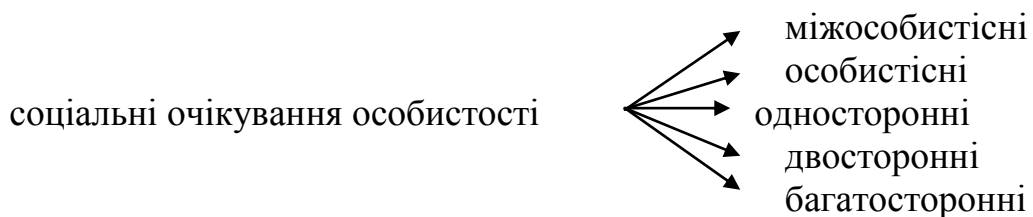

Рис. 2.15. Соціальні очікування особистості за типологічною ознакою інтерактивної спрямованості

Соціальні очікування особистості за змістовою типологічною ознакою можуть мати досить широку варіативність. Оскільки змістова складова очікувань може відноситися до будь-якої сфери особистості чи бути навіть її складовою, чи носити інтегративний характер. Наведемо приклади таких соціальних очікувань особистості: рольові, рефлексивні, нормативні, екзистенційні, комунікативні та ін. Основною змістовою складовою рольових очікувань є соціальна роль, яку виконує особистість; рефлексивних очікувань – є рефлексивність; екзистенційних очікувань – сутність існування особистості; нормативних очікувань – соціальні норми; комунікативних очікувань – комунікативні здібності особистості. На рис. 2.16. показано схематично соціальні очікування особистості за змістовою типологічною ознакою.

Соціальні очікування особистості у контексті виконання нею соціальної ролі позначають терміном «рольові очікування». У рольових очікуваннях (з англ. «role expectations») виокремлюють два моменти: перший

– право очікувати від навколишніх поведінки, яка відповідає рольовій позиції, і другий – зобов'язання поводитися відповідно з очікуваннями інших людей. Рольова позиція або соціальна роль є невід'ємними компонентами суспільного життя індивіда. Соціальна роль – нормативно схвалений образ поведінки індивіда; очікування від кожного індивіда, що посідає конкретне місце в спільноті; структурований спосіб його участі в житті суспільства. Людина одночасно виконує багато ролей, тому взаємодія людей регулюється рольовими очікуваннями.

Рис. 2.16. Соціальні очікування особистості за змістовою типологічною ознакою

Особистість одночасно належить до соціальних спільнот, у яких керується очікуваннями, сподіваннями, прогнозами, що складають своєрідну систему соціальних очікувань особистості. Належність до спільноти, спонукає до виконання певної соціальної ролі, яка передбачає наявність і дотримання обов'язків, вимог оточуючих. Рольові очікування – це зовнішня оболонка, що окреслює контури соціальної ролі. Вони виступають своєрідним фоном, змістовим наповненням діяльності особистості в спільноті. Логічно приходимо до типологічної ознаки, яку назвемо рольова. У залежності від ролі, яку відіграє особистість у спільноті та суспільстві, рольові очікування можуть набувати різного психологічного змісту. Рольові соціальні очікування особистості можуть мати низку підтипів. На рис. 2.17 показано їх схематично.

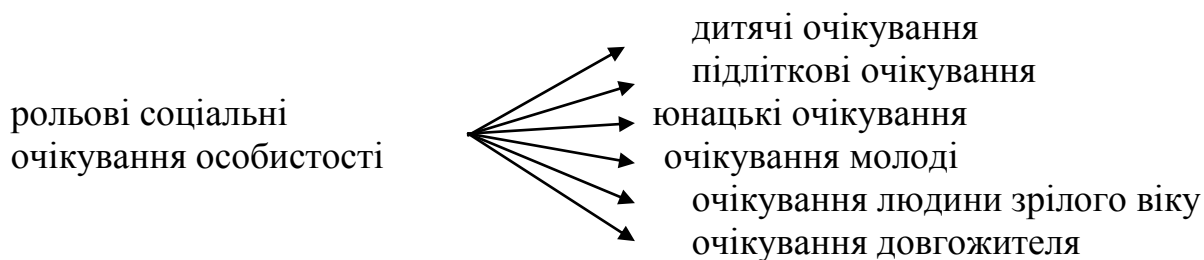

Рис. 2.17. Віковий підтип рольових соціальних очікувань особистості

Віковий підтип рольових очікувань не претендує на абсолютну вичерпність, оскільки крім зазначених можуть мати місце очікування людини похилого віку, старечого віку. Віковий підтип рольових очікувань може набувати варіативності в залежності від особливостей і градації вікової класифікації особистості.

Наступним варіантом рольової ознаки виокремимо гендерний або статевий підтип рольових соціальних очікувань особистості. Акцентуємо увагу тільки на традиційних варіантах соціальних очікувань особистості і на рис. 2.18 показано це схематично.

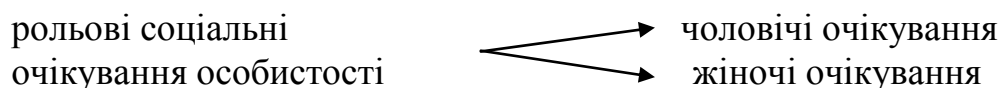

Рис. 2.18. Гендерний (статевий) підтип рольових соціальних очікувань особистості

Рольові очікування у контексті професійної діяльності називають професійними соціальними очікуваннями особистості. До них належать очікування на новому робочому місці чи вже існуючому, теперішньої роботи чи майбутньої, посади, організації, співробітників, керівництва. Таким чином, наступним підтипом рольової ознаки є професійна складова. Показано це схематично на рис. 2.19.

Підтипом рольової ознаки соціальних очікувань особистості може бути будь-яка сфера її діяльності. Це можуть бути очікування партнерів в шлюбі, родинні, сімейні очікування, а саме очікування батька, матері, сина, дочки.

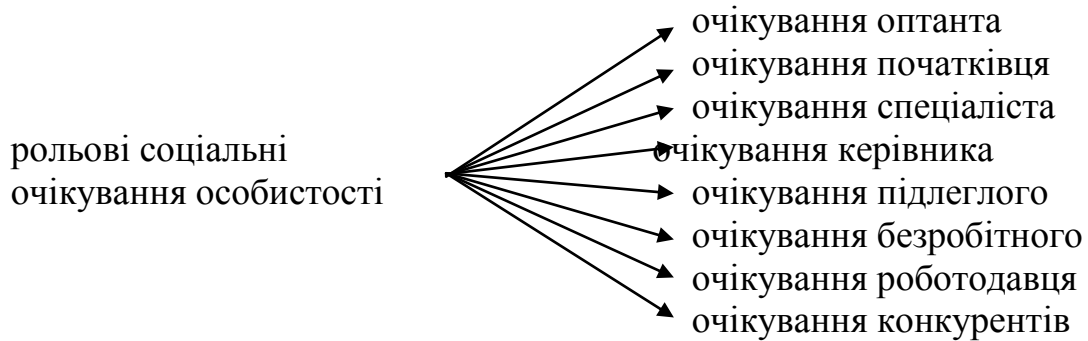

Рис. 2.19. Професійний підтип рольових соціальних очікувань особистості

У науковій літературі зустрічаються терміни, які вказують на окремий аспект соціальних очікувань особистості: ціннісно-рольові очікування вказують на ціннісний аспект рольових очікувань, навчально-комунікативні очікування – навчальний аспект комунікативних очікувань, соціально-психологічні, соціально-економічні, соціально-правові очікування – є конкретизацією первинного родового поняття «соціальні очікування». Схематично показано цей зв'язок на рис. 2.20.

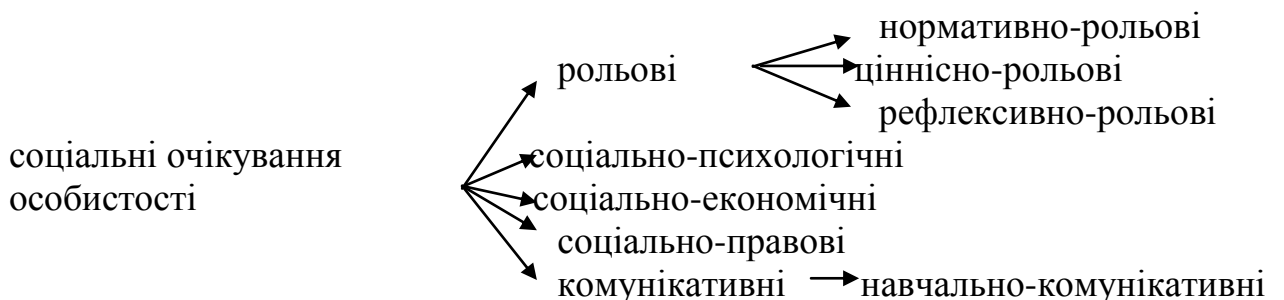

Рис. 2.20. Аспекти дослідження соціальних очікувань особистості

Для того, щоб збагнути психологічну сутність соціальних очікувань особистості, необхідно взяти до уваги окремий приклад їх реалізації та

визначити всі типологічні особливості, якими вони наділені. Спочатку здійснити аналіз за дихотомічним поділом, тобто визначити належність очікувань особистості до активних чи пасивних, адекватних чи неадекватних, відкритих чи закритих, після чого перейти до аналізу типологічних особливостей за ознаками. Після визначення ознак, врахувати ймовірну належність до підтипу очікувань, звернути увагу на тотожність з іншими очікуваннями і можливість розгляду їх як окремого аспекту досліджуваного феномену.

Дослідження типологічних особливостей соціальних очікувань особистості сприяє акумулюванню і збереженню наукової інформації, спрощенню її сприйняття, доповненню та розвитку знання про психологію соціальних очікувань особистості.

2.4. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього

В останнє десятиріччя бурхливими темпами розвивається психологія конструювання майбутнього – одна з наймолодших галузей соціальної психології. Неабиякої актуальності набуває феномен темпоральності. Наукові результати вивчення процесів прогнозування майбутнього, дослідження образу бажаного життя, обґрунтування психологічних практик конструювання майбутнього, життєвих завдань, завдяки яким особистість моделює майбутнє, досягаючи самоздійснення, актуалізують необхідність теоретичного обґрунтування й експериментального дослідження проблеми конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього.

Здійснюючи емпіричне дослідження соціальних очікувань особистості, ми помітили, що не всі очікування можуть підтвердитися чи реалізуватися. Одні соціальні очікування, щойно утворившись – відмирають на стадії зародження, інші набувають розвитку, але не сприяють досягненню мети, деяким судилося реалізуватися і забезпечити особистості здійснення

очікуваного сценарію розвитку подій, досягнення бажаного результату. Іноді особистість своїми діями, поведінкою, здатна перевершити очікування не тільки оточуючих, а й самоочікування, вразити себе, інших учасників взаємодії. У такому випадку оточуючі говорять їй: «Ми від тебе такого не очікували (чекали)». На що почасти чують у відповідь: «Я і сам від себе такого не очікував (чекав)».

У психологічній довідниково-енциклопедичній літературі [292; 293; 298; 383] знаходимо, що соціальні очікування – це ті перманентні проєкції у майбутнє, коли на зміну одним очікуваним образам приходять інші. Цих проєкцій безліч, вони множинні і знаходяться у постійній апробації. Очікуваний образ є конкретною метою, до якої спрямована активність особистості. Зазначимо, що достовірна, правдива інформація щодо можливих сценаріїв перебігу подій конкретизує соціальні очікування особистості, сприяє побудові моделі очікуваного майбутнього. Тут же знаходимо, що образ майбутнього – це цілісне уявлення особистості про майбутнє, яке знаходиться в свідомості і постійно впливає на поведінку, діяльність, а також її емоційний стан. У даному образі, психологи, зазвичай виокремлюють такі чотири складові. Перша – ціннісно-сміслова, поєднує всі мотиви особистості, її цінності, особистісні смисли, наміри. Друга – когнітивна, включає в себе всі події, які очікуються або ж плануються особистістю. Третя – емоційно-оцінювальна. Остання – четверта відображає зв'язок сьогодення з майбутнім і поєднує всі способи, і стратегії поведінки, які використовує особистість у відповідності з тим образом майбутнього, який у неї є. Її називають організаційно-діяльнісною.

Нами розкрито і теоретично обґрунтовано здебільшого процесуальні змістові особливості соціальних очікувань особистості (див. розд. 2.1 і 2.2). На відміну від процесуальних, конструювання моделі очікуваного майбутнього особистості, належить до результативної змістової особливості очікувань. На наше переконання, сукупність уявлень людини про світ постає у формі своєрідних схем світобачення, які зазвичай називають моделлю, або

картиною світу. На думку В. О. Васютинського, така модель становить когнітивно-процесуальну основу інтерпретації дійсності. «Пізнавана дійсність інтерпретується крізь призму когнітивних схем, які містяться в моделі світу. З одного боку, ці схеми дозволяють особистості пізнавати дійсність, а з другого – накладають обмеження на можливості пізнання нею тих фрагментів дійсності, щодо яких модель не містить елементів, придатних для їхнього тлумачення» [52, с. 87–88].

Соціальні та індивідуальні очікування як засіб формування суб'єктивної картини майбутнього знаходять відображення у науковому доробку Н. І. Соболевої [338]. «Зміст соціальних очікувань особистості є своєрідною проекцією духовного стану суспільства у майбутнє. Життєві очікування індивіда є одним з містків, що поєднує сьогочасний світ особистості з прийдешнім світом. Така особливість очікувань визначає їхню головну функцію – забезпечення зв'язку особистості з прогнозованим майбутнім» [там само, с. 167].

Далі авторка наголошує, що очікування можуть стосуватися перспектив розвитку не тільки суб'єкт-суб'єктних зв'язків різного рівня, а й суб'єкт-об'єктних зв'язків, і навіть уявлень про майбутнє самого суб'єкта очікувань. Отже об'єктом очікувань може виступати: величезний багатогранний і багаторівневий процес створення майбутнього, здійснюваний властивим людству суспільним способом, в історично передбачуваних формах; «картина майбутнього світу», що є суб'єктивним уявленням про властивий тому чи іншому моменту майбутнього часу стан процесу суспільного розвитку; перспективи існування самого суб'єкта очікувань, його доля [там само].

Чільне місце у соціальній філософії посідає проблема очікування реалізації соціального ідеалу [185], есхатологічні форми соціального образу майбутнього [104]. З позицій філософського конструктивізму процес становлення і розвитку людини як особистості має три іпостасі: людина пізнає сама себе; прагне зрозуміти сама себе; будує, творить і створює сама

себе, своє тіло і душу, оточення, соціальну реальність, які у свою чергу впливають на неї, визначають її сутність. Особистість здатна не тільки відтворювати оточуючий світ, а й активно творити його, конструювати своє майбутнє. «Образ майбутнього» – ключове поняття дослідження історичного процесу згідно з концепцією нідерландського соціолога Фреда Полака. Позитивний ідеальний образ майбутнього, сформований у суспільстві, впливає на напрямок його подальшого розвитку [525].

Німецький філософ і соціолог Теодор Адорно вважає, що створення особистісної картини світу є результатом суб'єктивної структуризації соціального простору. Соціально-психологічний погляд на її побудову сфокусований на тих узагальнених конструктах, які людина використовує в цьому процесі. Це власне і є на думку вченого трансформацією критеріїв соціуму в психологічні конструкти особистості [3].

Американський філософ і психолог Джордж Келлі вважає, що особистісні конструкти є тлумаченням світу. Створені людиною шаблони, підігнані під реалії, з яких складений світ. «Конструкт – це репрезентація світу. Цей світ власне й перевіряє життєздатність конструкту. Проходження цієї процедури свідчить не тільки про передбачувальну ефективність особистісного конструкта, а й вказує на оцінку вірності передбачення після того, як події відбулися» [129, с. 12].

На думку О. Г. Злобіної, суб'єктивна картина життєвого світу особистості створюється в результаті складного поєднання різних психологічних утворень. Загальна траєкторія життєздійснення особистості набуває в картині світу певної цілісності, яку в ході дослідження можна виокремити, застосувавши базові категоріальні конструкти. За такий конструкт, дослідниця пропонує взяти «образ бажаного життя», який поєднує очікування, домагання і наміри особистості [114].

Далі дослідниця зазначає, що у соціальних уявленнях фіксуються насамперед нормативні зразки. Проте очікування особистості щодо життя ґрунтуються не лише на нормі, а й на ідеалі. Фактично в картині світу весь

час відбувається зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя [там само].

Образ бажаного майбутнього є особистісним надбанням, результатом внутрішньої діяльності особистості і цілком залежить від неї самої. Тому правомірно стверджувати, що сформована потреба впливати на майбутнє є провідним механізмом розвитку особистості як суб'єкта самоактивності.

Деталізуючи змістові та часові складові образу майбутнього, Є. І. Головаха розкриває його оціночний аспект (бажане – очікуване) [69–71]. Для аналізу життєвої перспективи вчений розробив теоретичну схему, складовими якої виступили – життєві плани, життєві цілі та відповідні їм рівні домагань і вікових очікувань, ціннісні орієнтації особистості. Таке розуміння образу майбутнього дозволяє підійти до вивчення основної функції життєвої перспективи – регулятивної, і розкрити співвідношення планів та цілей, з допомогою яких людина може втілити свої життєві цінності, при цьому зашкоджуючи або перешкоджаючи наслідкам очікуваних втрат.

У «Тлумачному словнику» В. Даля: перспективою є «все, на що очікує і чого сподівається людина в майбутньому, на що може, за власним розумінням, сподіватися від долі, участі, щастя» [90, с. 87]. Життєва перспектива як образ бажаного й усвідомлюваного майбутнього є складним психічним утворенням, що регулює розгортання життєвого шляху особистості [162; 227]. У структурі перспективи – складової життєвого світу особистості – визначено два виміри: часовий та смисловий. Часовий – життєві цілі, плани, програми, критеріями оцінювання якого є визначеність, диференційованість, довготривалість, реалістичність. Смисловий – особистісні смисли, детерміновані смисловими утвореннями особистості (особистісні цінності, смислові конструкти, смислові диспозиції), які визначають здатність особистості до здійснення життєвого вибору. Гармонійний взаємозв'язок часового та смислового вимірів забезпечує становлення узгодженої життєвої перспективи як образу усвідомлюваного

майбутнього особистості, актуального для неї в теперішньому та зумовленого набутим життєвим досвідом [162].

Когнітивно-процесуальна основа інтерпретації дійсності (В. О. Васютинський), смисловий вимір життєвої перспективи (А. Є. Левенець, В. Г. Панок), оціночний аспект бажаного і очікуваного (Є. І. Головаха), чинник соціальної семантики життєздійснення особистості (Т. М. Титаренко) – є ключовими категоріями, які складають науковий інтерес у контексті дослідження змістових особливостей моделі очікуваного майбутнього.

Особистість сама конструє модель очікуваного майбутнього, що є своєрідним «полем», на якому апробуються, відточуються зразки поведінки, відшліфовуються проєкції в майбутнє. Ефективність завтрашніх результатів є наслідком теперішньої поведінки особистості.

Вивчаючи особливості суб'єктивних полів майбутнього, Н. Б. Долгополов запропонував такі їх різновиди: фантазійне (сєнс якого полягає у протиставленні реальності), символічне задоволення актуальних потреб; ідеальне (створює ідеалізоване «Я» дитини, залежить від батьківських вимог, рівня домагань, самооцінки); майбутнє для інших (спрямоване на задоволення очікувань інших людей щодо власного життя); анти-майбутнє (наслідування негативних програм дитинства, коли бажання «на зло для когось» стає основним мотивом життя); реальне майбутнє (відповідає реальним потребам дитини, її переживанням, взаєминами з іншими) [95].

Неадекватні соціальні очікування особистості, втрата віри у своє майбутнє посилює деструктивні тенденції розвитку, призводить до руйнування взаємин з оточенням і власне до саморуйнування.

Ю. М. Швалб вважає, що поряд із цільовими структурами у образі майбутнього мають місце структури очікування. Обидва типи структур взаємодіють і наділені своїм змістом [405]. У контексті теорії цілепокладальної свідомості [406], О. В. Літвіною запропоновано

розуміння експектації як утвореної в індивідуальному досвіді особистості диспозиції – готовності до передбачення бажаного майбутнього у формі образу [170]. Встановлено, що основним контекстом, у якому поняття образу, зокрема, образу бажаного майбутнього, набуває статусу прогностичної оцінки, постають ситуації конструювання суб'єктом власного прийдешнього у формі картини власного життєвого шляху, поняття, що сягнуло у сучасній психології статусу універсальної методологічної категорії, водночас і операційного конструкту, покликаного розв'язанню практичних завдань психологічної допомоги особистості у якнайповнішій її самореалізації як суб'єкта життєстворення і життєтворчості [169]. Показано, що експектації особистості є взаємопов'язаною цілісністю, що складається з трьох базових складових: досвіду самореалізації, актуального переживання світу і превалюючого стилю мислення [там само].

Завдяки соціальним очікуванням, антиципації, особистість здатна передбачати близькі й віддалені перспективи життя. Результатом самоусвідомлення є образ «Я», що може виступати як Я-реальне (теперішнє), Я-ідеальне (бажане), Я-перспективне (майбутнє), до якого особистість прагне дотягнутися, на відміну від Я-ідеального, що може бути недосяжним.

Образ «Я» є не окремою структурною складовою самосвідомості, а є результатом самопізнання, що виступає у формі узагальненого уявлення людини про себе. Це той рівень самосвідомості, на якому людина досягає більш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості. Образ «Я» – результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань, соціально-психологічних очікувань та оцінних ставлень до оточення у процесі життєдіяльності. Ці чинники визначають структурно-функціональні та змістові характеристики образу «Я» [43].

Доречною є думка Л. О. Регуш, яка визначає майбутнє, як психологічне утворення, що є результатом внутрішньої роботи особистості, спрямованої на створення нею безперервності власної історії, цілісності «Я», перспективи життєвого шляху. Особистість стає його автором, перепплавляючи знання і

досвід відповідно до цілей і ціннісних орієнтацій, окреслених нею самою. Для людини майбутнє завжди потенційно може бути змінене, воно – широкий діапазон можливостей, адже його зміст немає завершеного характеру [303].

Приходимо до висновку, що очікування окреслюють перспективні лінії розвитку особистості, формують наше буття, є широкою канвою, на якій проектується майбутнє особистості. Створюючи безперервну власну історію, особистість сама виступає проектантом свого буття, свого майбутнього. Очікування – це екзистенція, а екзистенція – це існування. Очікування відображають унікальну особистісну дійсність людини, що втілює в собі духовну та психоемоційну неповторність.

Заслуговує уваги локус-модель конструювання майбутнього, що базується на основних координатах «простору», «часу» і «локус контролю». Мають місце дві координатні осі: 1) внутрішній / зовнішній локус контролю простору і 2) внутрішній / зовнішній локус контролю часу [196]. За результатами дослідження (О. В. Михальський, 2013–2014, n=140), локус контролю інтернальний-екстернальний (вісь психічного простору внутрішнє-зовнішнє) і локус контролю минуле-майбутнє (вісь психічного часу) не корелюють і є незалежними одне стосовно одного вимірами. Експериментально дослідником отримано такі типи конструювання особистістю локус-моделі майбутнього: тип «інтернальне минуле»; тип «інтернальне майбутнє»; тип «екстернальне майбутнє»; тип «екстернальне минуле» [196]. Типи конструювання особистістю локус-моделі майбутнього мають зв'язок із запропонованою нами інтернальною / екстернальною властивістю соціальних очікувань особистості (див. підрозд. 3.3).

Науковий інтерес складає гіпотеза, запропонована І. М. Губерманом, яка звучить так: мозок відображає всі явища світу, що відбуваються навколо; на основі їх вловимої закономірності пророкує вірогідну картину найближчого майбутнього і підлаштовує до цього прогнозу вчинки і дії. У

разі помилки, неузгодженості розрахункового та реального майбутнього мозок відповідає підвищенням уваги, щоб розібратися в новій ситуації і знову виробити прогноз очікуваних подій. Має місце безперервна активність, передбачення майбутнього. Передбачення, засноване на ймовірності настання тих подій й появи сигналів тієї закономірності, зв'язки та поєднання, які встановив мозок на підставі аналізу попередніх повідомлень і минулого досвіду. Картина ця буденна й правдоподібна, і мозок змінює, очевидно, тільки тривалість термінів, за які створюються моделі очікуваного майбутнього (термін І. М. Губермана. – *І. С.*). Значить, мозок повинен мати в складі своїх клітин спеціальні – для складання зашифрованих на мову електричних сигналів моделей імовірнісного майбутнього – клітини-прогнозисти. Автор зазначає, якщо модель подій, що протікають в світі, побудована вірно, імовірнісний прогноз збігається з вступними даними, нейрони новизни задоволено згорнуть подану програму і, негайно забувши про неї, приступлять до наступної. Їх хвилює лише новизна – розбіжність між очікуванням і реальністю. Виявивши неузгодженість, вони б'ють тривогу, і всі системи мозку спрямовуються на аналіз неув'язки. Так відбувається передбачення найближчого майбутнього [84].

Ми неодноразово звертаємося до наукового доробку М. О. Бернштейна, адже його теорія «від рефлекса до моделі потребового майбутнього» є своєрідним зв'язком психофізіології та соціальної психології особистості. «Модель потребностного будущего» ми перекладаємо українською як «модель потребового майбутнього». Зустрічаємо варіанти перекладу «потребностного», як «потребнісного» [231], «потрібного» [132], але з таким перекладом не погоджуємося, оскільки потреба як складова потребово-мотиваційної сфери є ключовою у «моделі потребового майбутнього». Адже на думку автора концепції, випереджаюча дія, модель потребового майбутнього, визначає і спрямовує наступні дії – це своєрідний «проект руху» [380]. «Подібно до того, як мозок формує відображення реального зовнішнього світу – фактичної ситуацією теперішнього моменту і

пережиті зафіксовані пам'яттю ситуації минулого часу, він повинен володіти до певної міри здатністю «відображати» тобто, по суті конструювати (уточнення – *М. О.*) ситуацію, що не стала ще дійсністю, яка знаходиться в майбутньому, і *потреби* (курсив наш – *І. С.*) спонукають її до реалізації» [380, с. 158–159]. Це підтверджує нашу думку, що саме потреба спонукає до реалізації сконструйовану ситуацію, яка не стала ще дійсністю і знаходиться в майбутньому. Але є аспекти, що потребують уточнення. Згідно з теорією мотивації А. Маслоу [186], базовою сходиною ієрархії потреб людини є фізіологічні потреби. Фізіологічні потреби є потребами найнижчого рівня, які є необхідні для виживання. Вони поєднують потребу в їжі, воді, захисті, відпочинку, сексуальні потреби. Ми сумніваємося, що реалізація цих спонук людини, та й навіть «нужди», наявність і сутність якої обґрунтував С. Д. Максименко [183], закладається і супроводжується моделлю потребового майбутнього. Ми не прагнемо заперечити теорію відомого вченого (О. М. Бернштейна), але є деякі аспекти, які варто спростувати чи уточнити. Наші наукові пошуки дозволяють нам висунути припущення, що модель, яку конструює особистість, варто називати моделлю очікуваного майбутнього. Оскільки потреба є психічним станом людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що відтворює необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності. Власне потреба і є потужним «локомотивом» активності особистості. На наш погляд не потреба, і не мотив чи сукупність мотивів окреслюють «проект руху», вони є його активним рушієм – реалізатором. Проект руху окреслюють очікування особистості, формуванням яких супроводжується конструювання моделі очікуваного майбутнього, що підтверджено роботою функціональної схеми взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки (див. підрозд. 2.1, рис. 2.2). М. О. Бернштейном досліджено і обґрунтовано нейрофізіологічні закономірності здатності психіки до передбачення. Нами досліджено процесуальні параметри соціальних

очікувань особистості, звернуто увагу, що серед інших психічних процесів регуляції поведінки, формування соціальних очікувань особистості є ключовою ланкою цілепокладання. У значної кількості людей є однакові життєві потреби, перед ним стоятиме абсолютно однакова мета. У залежності від змістових психологічних параметрів, властивостей, рівнів сформованості своїх соціальних очікувань, – кожна людина здатна сконструювати своєрідну модель очікуваного майбутнього. Ця модель не матиме аналогів, адже після постановки мети, коли запускається процес формування очікувань, властивості соціальних очікувань створюють неповторне поєднання змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості, що безумовно позначається на конструюванні моделі очікуваного майбутнього. Саме змістові психологічні параметри соціальних очікувань визначальним чином впливають на реалізацію процесу цілепокладання. Зазначені аргументи, вчергове підтверджують наукову доцільність запропонованої категорії «модель очікуваного майбутнього».

У контексті нашого обґрунтування заслуговує уваги думка О. Г. Злобіної, що концепт намірів є фактично доповненням концепту очікувань. У певному сенсі намір і є очікуванням чітко сформульованого результату. Очікування містять елементи бажання та наміру; перше визначає мету, друге – готовність діяти заради її досягнення. Застосування цього концепту дає змогу представити часову перспективу життєздійснення водночас в об'єктивному та суб'єктивному вимірах, оскільки він відображає суб'єктивне перенесення в теперішнє об'єктивно відтермінованої мети діяльності [114].

Ми використовуємо термін «конструювання», коли мова іде про модель очікуваного майбутнього. Під «конструюванням» розуміємо «творення», «створення», «відтворення», «копіювання», «поєднання», «складання» та ін. У залежності від рівня розвитку особистості, їй може бути властивий той чи інший спосіб конструювання моделі очікуваного майбутнього. Якщо в особистості творче мислення знаходиться на низькому

рівні розвитку, то це не означає, що вона не конструює моделі очікуваного майбутнього. Вона для цього застосовує той арсенал методів, прийомів і засобів, який властивий їй у даний час, той, що відображає її дійсність. У будь-якому випадку, особистість конструює не тільки модель очікуваного майбутнього, а власне все своє життя.

Вважаємо за необхідне врахувати основні методологічні тези дослідження психології соціальних очікувань особистості, що були виокремлені на попередніх етапах нашого наукового пошуку. Спробуємо проаналізувати залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на психічну регуляцію поведінки особистості, від змістових особливостей соціальних очікувань особистості: рівня сформованості та властивостей соціальних очікувань особистості. Обґрунтуємо умови, за яких особистість конструює модель очікуваного майбутнього.

Спочатку йтиметься про ті зовнішні чинники психічної регуляції поведінки особистості (рис. 2.21), від яких залежить конструювання моделі очікуваного майбутнього. Їх поєднано таким чином: соціальні норми, кодекси, правила, шаблони поведінки, соціальні санкції, соціальний контроль; соціальний ідеал, соціальний образ майбутнього; соціальні очікування суспільства, референтної групи, значущих інших; релігійні та політичні вподобання, звичаї, обряди, традиції, вірування, чутки, мода, навіювання; соціальна рефлексія, соціальна ідентифікація, соціальна стереотипія, соціальні настановлення; соціальна роль, соціальний статус, соціальна позиція; громадська думка, оцінка та ставлення значущих інших; соціальні репрезентації, соціальні уявлення, колективні уявлення.

Рис. 2.21. Залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від зовнішніх чинників психічної регуляції поведінки

Зазначимо те, що «будівельний матеріал» для конструювання моделі очікуваного майбутнього особистість черпає не тільки з внутрішнього джерела соціальних очікувань особистості – її Я-концепції, а й з зовнішніх джерел – домінуючих соціальних репрезентацій (С. Московічі [201; 513]), соціальних уявлень (Т. П. Ємельянова [102], І. В. Жадан [344]), рефлексивних уявлень (І. В. Ващенко [54; 55]) та колективних уявлень (Е. Дюркгейм [101]).

Наступний крок у побудові моделі полягає в урахуванні внутрішніх чинників психічної регуляції поведінки. Слід назвати (рис. 2.22): Я-концепція особистості, образ «Я», «Я» реальне, «Я» ідеальне, тиск «Я»; самооцінка особистості, оцінні ставлення; рівень домагань особистості, цілепокладання; самоочікування особистості; афективно-вольова сфера особистості; аксіологічна сфера особистості, смисложиттєві та ціннісні орієнтації; потребово-мотиваційна сфера особистості, потяги, наміри, бажання; імажінативна сфера особистості; індивідуально-психологічні особливості особистості; рефлексія, ідентифікація, стереотипізація особистості.

Рис. 2.22. Залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від внутрішніх чинників психічної регуляції поведінки

Безумовно, конструювання моделі очікуваного майбутнього залежить від рівня сформованості соціальних очікувань особистості (рис. 2.23). Особистість з низьким рівнем, очевидно, буде володіти меншим потенціалом і можливостями щодо конструювання моделі очікуваного майбутнього, на відміну від особистості з середнім чи високим рівнем сформованості очікувань. Високий рівень сформованості соціальних очікувань супроводжується зазвичай високими показниками соціальної рефлексії, об'єктивністю сприйняття і відображення плину подій повсякденного життя, що позитивно позначається на конструюванні моделі очікуваного майбутнього. Врахуймо й те, що рівень домагань поєднується з переконаністю в цінності своїх дій, в прагненні до самоствердження, у відповідальності, в корекції невдач за рахунок власних зусиль, у наявності стійких ціннісно-сміслових та життєвих орієнтацій, зважених планів на майбутнє, що також є своєрідною проекцією майбутнього.

Рис. 2.23. Залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від рівнів сформованості соціальних очікувань особистості

У побудові моделі очікуваного майбутнього необхідно також врахувати властивості соціальних очікувань особистості (рис. 2.24). До них відносимо: інтернальність, екстернальність, активність, пасивність, адекватність, неадекватність, відкритість, закритість (латентність) і амбівалентність соціальних очікувань особистості. Зазвичай, виокремлені властивості носять дихотомічний характер, окрім амбівалентності. Під амбівалентністю соціальних очікувань розуміємо таку властивість, коли у схожих життєвих ситуаціях у особистості не чітко простежується та чи та властивість дихотомічної пари соціальних очікувань особистості. Амбівалентність соціальних експектацій педагогів стосовно обдарованих дітей досліджено О. А. Баякіною [18]. Ця властивість супроводжується мінливим, нестійким психічним станом очікування. Наприклад, в одній ситуації міжособистісної взаємодії особистість має інтернальну властивість, а через деякий час в абсолютно ідентичних ситуаціях – відповідно її соціальні очікування наділені екстернальним змістом. Може мати місце будь-яка комбінація з чотирьох дихотомічних пар властивостей.

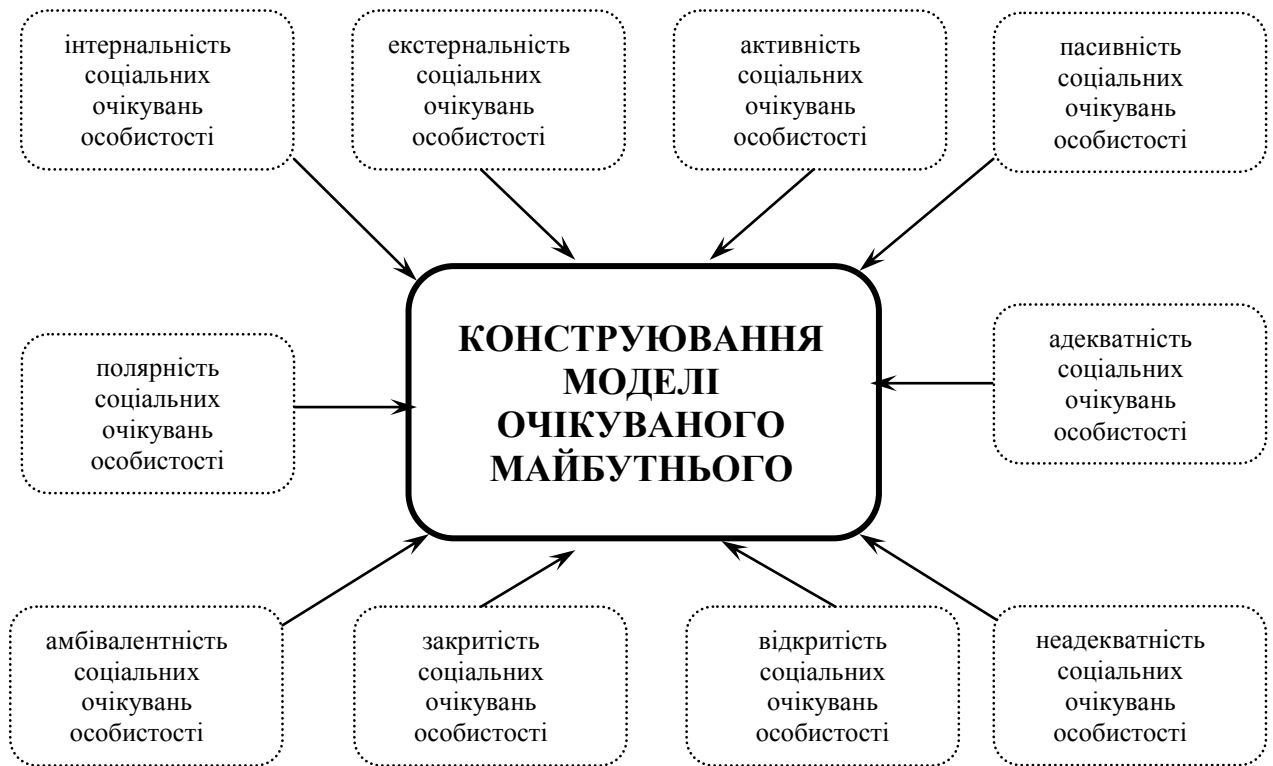

Рис. 2.24. Залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від властивостей соціальних очікувань особистості

Виходячи з того, що ми визначаємо властивості соціальних очікувань особистості за шкалами «інтернальність – екстернальність», «активність – пасивність», «адекватність – неадекватність», «відкритість – закритість», а також мають місце такі особливі властивості як амбівалентність та полярність, що можуть простежуватися у кожній із цих пар, ми виокремлюємо такі інваріанти очікувань, що будуть поєднувати: інтернальність, активність, адекватність і відкритість; екстернальність, пасивність, неадекватність й закритість. Це крайні інваріанти соціальних очікувань особистості, всі інші знаходяться між ними. Звісно, що будь-який з цих інваріантів може бути забарвлений ще й амбівалентністю та полярністю. Детальніше про інваріанти соціальних очікувань особистості, що впливають із шкал властивостей, а також про амбівалентність і полярність йтиметься у підрозд. 3.3.

Наш алгоритм конструювання моделі очікуваного майбутнього буде неповним, якщо не врахувати умови, за яких, власне, може реалізуватися процес конструювання (рис. 2.25).

Розглянувши залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від зовнішніх чинників психічної регуляції поведінки (див. рис. 2.21), залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від

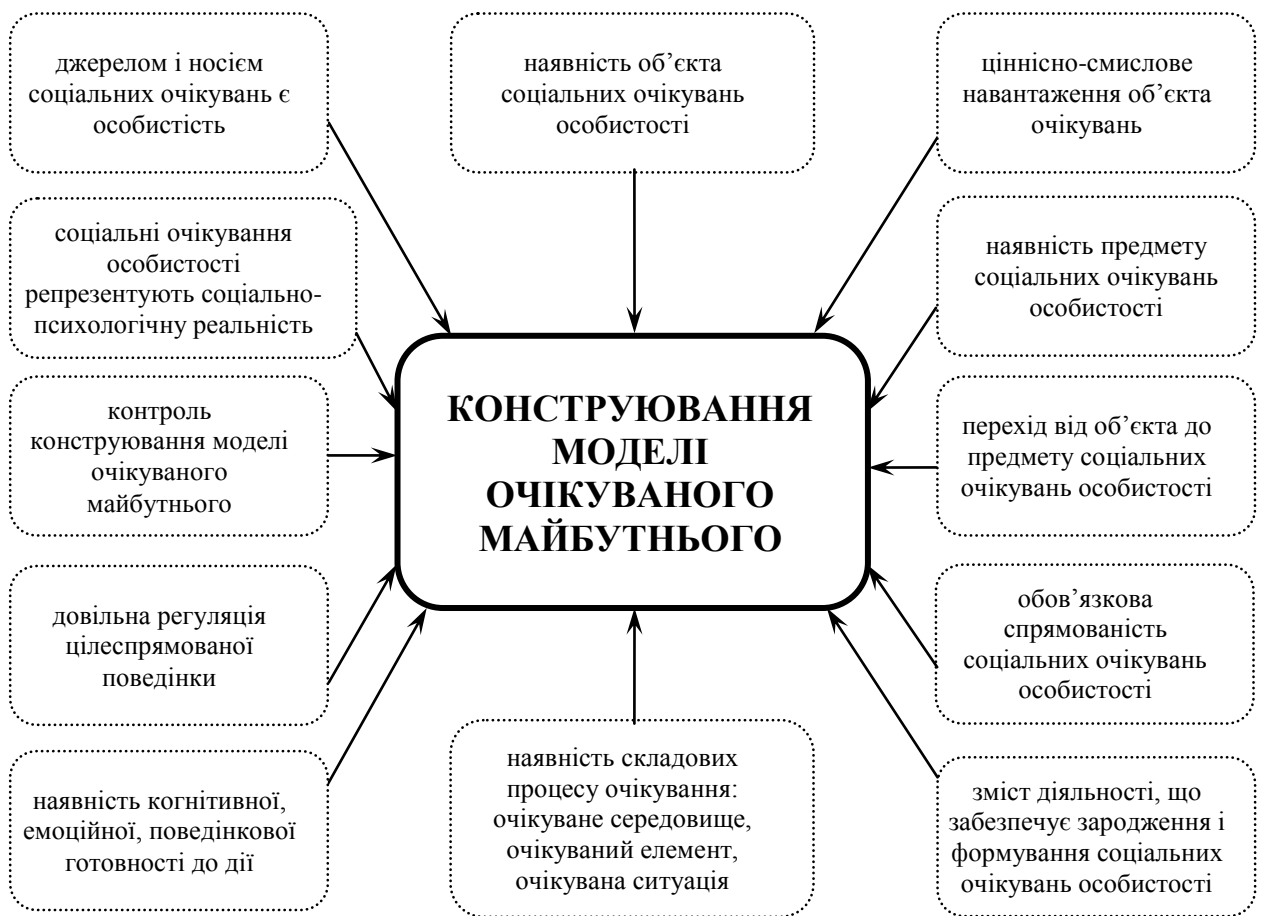

Рис. 2.25. Умови конструювання моделі очікуваного майбутнього

внутрішніх чинників психічної регуляції поведінки (див. рис. 2.22), зазначивши залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від рівнів сформованості соціальних очікувань особистості (див. рис. 2.23) та залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від властивостей соціальних очікувань особистості (див. рис. 2.24), у логічній послідовності проаналізувавши умови конструювання моделі очікуваного майбутнього

(див. рис. 2.25), можна запропонувати схему конструювання моделі очікуваного майбутнього (рис. 2.26), як неієрархічний, нелінійний зв'язок п'яти складових.

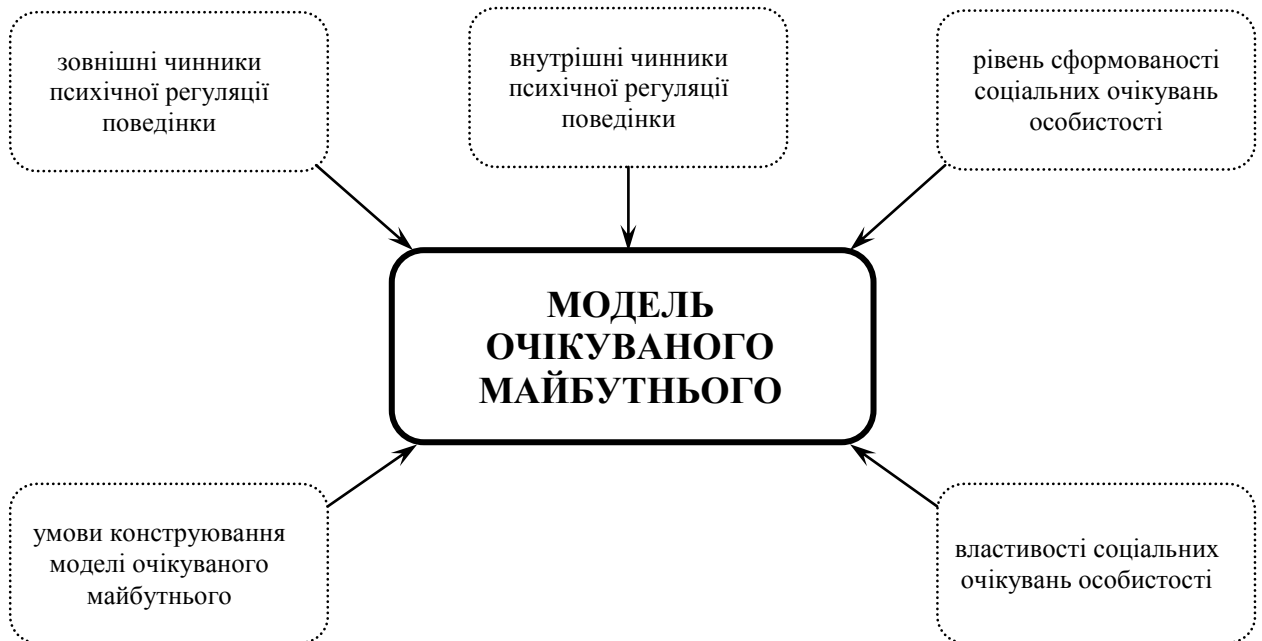

Рис. 2.26. Конструювання моделі очікуваного майбутнього

Важливими чинниками реалізації моделі очікуваного майбутнього є те, чого особистість чекає, в що вірить, до чого прагне, і що втілює в життя. Наш рівень, зміст та спрямованість соціальних очікувань є вчорашнім ставленням до майбутнього. Своєрідним варіантом конструювання моделі очікуваного майбутнього особистості є «пророкування, що самореалізується». Незважаючи на те, що це пророкування є хибним визначенням ситуації, яке спонукає до зміни поведінки, особистість перетворює це початкове хибне уявлення в реальність, почасти реалізуючи його, тобто конструюючи модель очікуваного майбутнього.

Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього є ключовим моментом розкриття соціально-психологічного змісту соціальних очікувань особистості. Обґрунтування почато з розгляду соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки, психічного

стану, з виокремлення властивостей очікувань і завершено важливим науковим кроком, у якому і полягала логіка теоретико-методологічного дослідження – обґрунтуванням конструювання моделі очікуваного майбутнього.

Висновки до другого розділу

У другому розділі досліджено соціально-психологічний зміст соціальних очікувань особистості. Проаналізовано соціальні очікування особистості в системі регуляції соціальної поведінки особистості, розкрито сутність й науково обґрунтовано внутрішні детермінанти досліджуваного феномену. Розглянуто соціальні очікування особистості як процес і результат конструювання й відтворення соціальної дійсності, та процес психічної регуляції поведінки. Дано визначення соціальних очікувань особистості як процесу, результату конструювання й відображення соціальної дійсності, який реалізується механізмами інтеріоризації і екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації й об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Доказано, що варіативність реакцій на конкретний перебіг подій чи участь в міжособистісній взаємодії, сприяє утворенню і розвитку складної розгалуженої системи соціальних очікувань особистості, яка вибудовується в ієрархічному порядку, утворюючи так зване дерево соціальних очікувань особистості.

Побудовано структурно-функціональну схему взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки. Показано, що соціальні очікування особистості забезпечують довільну регуляцію соціальної поведінки, за що їх іноді називають «мотивами» поведінки особистості. Встановлено, що очікування особистості є регулятором соціально-психологічної реальності, складовою системи соціальної поведінки особистості, що знаходиться в органічному взаємозв'язку з соціальними нормами. Зазначено, що перманентна

трансформація соціальних очікувань у соціальні норми і зворотній вплив соціальних норм на соціальні очікування утворюють двосторонній механізм регуляції соціальної поведінки особистості.

Визначено і науково обґрунтовано роботу психологічних механізмів, функцій соціальних очікувань особистості. Зведено у таблицю сутність, основні положення, особливості реалізації та змістові психологічні ознаки таких функцій соціальних очікувань особистості: регулятивної, посередницької, коригувальної, орієнтаційної, прогностичної, оцінювальної, стабілізаційної, трансформувальної та контрольної. Досліджено і висвітлено роботу всіх функцій соціальних очікувань особистості у контексті складної функціональної системи. Показано схематично та описано роботу психологічного механізму неочікуваної дії в міжособистісній взаємодії за умови інформаційного дефіциту, психологічного механізму неочікуваної дії в міжособистісній взаємодії, коли стандартизовані шаблони соціальної поведінки, простежується ймовірний розвиток подій та психологічного механізму очікуваної дії міжособистісної взаємодії.

Визначено типологічні особливості соціальних очікувань особистості. Встановлено ознаки, підтипи, ймовірну тотожність та аспекти соціальних очікувань особистості, описано доцільність такого поділу та подано схематичне зображення всіх типів соціальних очікувань особистості.

Здійснено теоретико-методологічне обґрунтування моделі очікуваного майбутнього. Теоретично обґрунтовано доцільність використання терміну «модель очікуваного майбутнього». Розкрито сутність та суттєві змістові відмінності розмаїття схожих термінів з терміном «модель очікуваного майбутнього». Описано конструювання моделі очікуваного майбутнього особистості. Обґрунтовано, що конструювання моделі очікуваного майбутнього – є побудованим особистістю проектом результату – своєрідним передбаченням, що реалізується через прогностичну та контрольну функції соціальних очікувань особистості. Проаналізовано залежність конструювання моделі очікуваного майбутнього від внутрішніх та

зовнішніх чинників, що впливають на психічну регуляцію поведінки особистості, від змістових психологічних особливостей соціальних очікувань особистості: рівня сформованості та властивостей соціальних очікувань особистості. Досліджено й обґрунтовано умови, за яких особистість конструює модель очікуваного майбутнього. Запропоновано схему конструювання моделі очікуваного майбутнього як неієрархічний, нелінійний зв'язок п'яти складових: зовнішніх чинників психічної регуляції поведінки; внутрішніх чинників психічної регуляції поведінки, рівня сформованості соціальних очікувань особистості; властивостей соціальних очікувань особистості та умов конструювання моделі очікуваного майбутнього.

Основні положення другого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [249; 258; 259; 260; 263–267; 268–273; 276; 281; 282; 528; 530; 532].

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Здійснено теоретико-емпіричне обґрунтування концепції соціальних очікувань особистості, розкрито принципи побудови концепції та враховано вихідні методологічні положення дослідження соціальних очікувань особистості. Обґрунтовано доцільність моделювання у нашому дослідженні. Побудовано структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості, виокремлено складові, розкрито їх сутність і змістові психологічні особливості. Встановлено функції структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості і розкрито їх сутність.

Розроблено та апробовано опитувальник «Рівень соціальних очікувань». Проведено експлораторний і конфірмаційний етапи факторного аналізу. Здійснено процедуру валідизації опитувальника, зважування шкал, коректування тверджень з високим рівнем соціальної бажаності. Визначено шкали досліджуваних величин. Емпіричним шляхом здійснено розподіл рівнів. Описано технологію апробації та подано емпіричні показники соціальних очікувань особистості.

3.1. Принципи побудови концепції соціальних очікувань особистості

Відправною точкою в розробці концепції соціальних очікувань особистості був абсолютно новий підхід до розуміння та організації дослідження соціально-психологічного феномену. Нами реалізована спроба теоретичного обґрунтування соціальних очікувань особистості в системі регуляції соціальної поведінки як процесу психічної регуляції, психічних властивостей та психічного стану особистості з одного боку, і з другого – як процесу конструювання і відображення соціальної дійсності особистості.

Дослідження соціально-психологічного змісту очікувань, як процесу психічної регуляції поведінки, процесу конструювання та відображення соціальної дійсності особистості, глобалізувало процедуру пошуку, ускладнило вивчення досліджуваного предмету, вибір інструментарію, методів впливу, але з іншого боку дозволило інноваційно розглянути проблему психології соціальних очікувань особистості. Інтегрований підхід дав можливість цілісно подивитися на досліджувану проблему, допоміг досягнути значущих результатів. Визначено низку принципів, на яких базується побудова концепції соціальних очікувань особистості. Кожен принцип, використаний в даному дослідженні, зумовлювався чи верифікувався через інший, створюючи завдяки цьому систему, що надавала дослідженню змістовності, системності, психологічної наповненості. В основу розробки концепції закладені наступні принципи: системності і цілісності досліджуваного предмету, комплексного підходу до предмету дослідження, відображення внутрішнього і зовнішнього світів суб'єкта дослідження, взаємозалежності внутрішніх та зовнішніх чинників дослідження, суб'єктності, функціональності та соціального детермінізму досліджуваного предмету.

Розглядаючи принцип системності і цілісності досліджуваного предмету, вважаємо за необхідне зосередити увагу на системному підході, оскільки цього вимагає досліджуваний феномен. Хоча дослідники системного підходу вважають, що необхідно створити новий, єдиний і більш оптимальний підхід для пізнання, що дасть можливість застосовувати його до будь-якого об'єкту пізнання, з гарантованою метою отримати найбільш повне і цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт [174; 356]. Зазначимо, що існує декілька варіацій системного підходу: комплексний, структурний, цілісний. Комплексний тип системного підходу передбачає наявність сукупності складових об'єкта або застосованих методів дослідження. При цьому не беруться до уваги ні взаємозв'язки між складовими, ні повнота їх змісту, ні зв'язки складових з цілим. Структурний тип системного підходу

передбачає дослідження складу, тобто підсистем і структур об'єкта. За такого дослідження підсистема і система не співвідносяться як частина і ціле. Декомпозиція систем на підсистеми відбувається по-різному. При цілісному різновиді системного підходу досліджуються зв'язки не лише між частинами об'єкта, але й між частинами та цілим.

Методологічні основи застосування системного підходу в психології розроблені в працях Б.Г. Ананьєва [4], Б. Ф. Ломова [174], Б. Д. Паригіна [229], М. М. Слюсаревського [332–335], В. О. Татенка [353; 356], Т. М. Титаренко [366] та ін.

Сутність системного підходу базується на низці принципів, що є актуальними у побудові концепції соціальних очікувань особистості:

- цілісність дозволяє одночасно розглядати систему як єдине ціле, як підсистему для вищих рівнів. Соціальні очікування особистості ми розглядаємо як процес психічної регуляції поведінки особистості, і в той же час, вони є своєрідною підсистемою, або підпроцесом соціальної регуляції поведінки;
- ієрархічність побудови, тобто наявність множини елементів, зокрема, не менше двох, що розміщені на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня. Будь-яка організація є взаємодією двох підсистем: керування і керованості. Одна підпорядковується іншій. Соціальні очікування особистості є сукупністю апробованих знань, інформації про себе, про свою поведінку та поведінку оточуючих, і в той же час вони виступають необхідною умовою конструювання моделі очікуваного майбутнього;
- структуризація дозволяє аналізувати елементи системи і їх взаємозв'язки в межах конкретної організаційної структури. Зазвичай, процес функціонування системи зумовлюється не тільки властивостями її окремих елементів, а й властивостями цілісної структури. Прикладом реалізації принципу структуризації є аналіз таких структурних елементів: ціннісно-сміслові та життєві орієнтації особистості, оцінка

себе, своїх дій та вчинків, оцінка дій та вчинків оточуючих, ставлення як до оточуючих, так і до себе у межах дослідження складової соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії. Властивості окремих структурних елементів позначаються на складових соціальних очікувань особистості, а ті у свою чергу впливають на рівні сформованості очікувань особистості. Наприклад, така властивість як адекватність оцінки себе, своїх дій та вчинків, позначається на складовій соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, а також впливає на рівень соціальних очікувань особистості. Така властивість, як інтернальність впливає на всі структурні елементи вищезазначеної складової в цілому, і зокрема на оцінку себе, своїх дій та вчинків;

- множинність дозволяє застосовувати необмежену кількість наукових моделей: психологічних, соціально-психологічних, психофізіологічних, філософських, футурологічних, кібернетичних для опису окремих структурних елементів і системи в цілому. Логіка наукового дослідження побудована таким чином, що ми вважаємо за доцільне подати схему конструювання моделі очікуваного майбутнього (див. розд. 2.4), побудувати структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості (див. розд. 3.2);
- системність полягає у тому, що об'єкт повинен володіти всіма ознаками системи. Як не парадоксально, але системність є принципом системного підходу, який ми реалізуємо у контексті нашого дослідження. Власне до системного підходу ми прийшли, розкриваючи принципи, на яких побудовано концепцію соціальних очікувань особистості. Сконструйована модель очікуваного майбутнього володіє ознаками соціальних очікувань особистості: інтернальність / екстернальність, відкритість / закритість, активність / пасивність, адекватність / неадекватність. Відповідно, у таких змістових

психологічних параметрах, як рівень сформованості, амбівалентність, полярність соціальних очікувань простежуються ознаки підсистем нижчого рівня досліджуваного феномену.

Застосування системного підходу дозволило нам розглядати об'єкт дослідження – соціальні очікування особистості як сукупність взаємопов'язаних складових: змістових психологічних параметрів, чинників, властивостей, що володіють зв'язком з оточенням та зворотним зв'язком. Об'єкт дослідження має вхід – ресурс та умови утворення, і вихід, тобто ціль. Ми розуміємо, що кожен змістовий психологічний параметр, зокрема властивість соціальних очікувань особистості, необхідно розглядати як елементи системи, що одночасно є системою і елементом більш загальної системи. У дослідженні соціальних очікувань особистості реалізовано низку дій та заходів, пов'язаних з такими аспектами системного підходу:

- системно-елементний або системно-комплексний – виокремлено всі структурні елементи досліджуваного явища. Структурні елементи розщеплено на дрібніші структурні елементи, досліджено їх ознаки та властивості;
- системно-структурний – знайдено внутрішні зв'язки і взаємозв'язки між структурними складовими, елементами, що дозволило отримати уявлення про будову, роботу, функціонування соціальних очікувань особистості;
- системно-функціональний – досліджено функції, як системне утворення соціальних очікувань особистості;
- системно-цільового – науково обґрунтовано ціль і підцілі системи, їх взаємозв'язок між собою;
- системно-ресурсний – визначено ресурси (маємо на увазі умови формування соціальних очікувань особистості) умови конструювання моделі очікуваного майбутнього, вивчено зовнішні та внутрішні чинники, що на них впливають;

- системно-інтеграційний – визначено сукупність інтеграційних властивостей системи, що забезпечує її цілісність, особливість та неповторність. Очікування розглянуто як здатність відображати унікальну особистісну дійсність, що втілює в собі духовну та психоемоційну неповторність;
- системно-комунікаційний – виявлено зовнішні зв'язки даної системи з іншими, зв'язок соціальних очікувань особистості зі структурними складовими соціальної регуляції поведінки;
- системно-часовий – враховано умови виникнення, зародження соціальних очікувань особистості, пройдено стадії формування, проаналізовано зв'язок рівнів соціальних очікувань з часовою складовою.

Системний підхід дозволив нам визначити прогалини в знаннях про соціальні очікування особистості, виявити їх неповноту, окреслити завдання наукових досліджень, в окремих випадках, шляхом інтерполяції та екстраполяції, передбачити властивості відсутніх частин опису.

Психологія соціальних очікувань особистості є системним дослідженням. Загальне завдання системного дослідження – аналіз та синтез системи. У процесі аналізу система виділяється з середовища, визначаються її структура, функції, інтегральні характеристики, властивості, системоутворюючі чинники, взаємозв'язки з середовищем. У процесі синтезу будується модель реальної системи. Системні описи можуть відображати статику і динаміку систем, процеси, стани, розвиток. Такі описи – це множина знакових, символічних і образних складових, згрупованих і упорядкованих відповідно до структури об'єктів. Ця упорядкованість знаходить своє відображення у термінах стадійності, періодичності, фазності тощо [174].

Комплексний підхід дослідження соціальних очікувань особистості має на меті враховувати аспекти прогнозу, прояви антиципації, адже неможливо у чистому вигляді виокремити досліджуваний феномен. Дослідження

соціальних очікувань особистості як процесу, властивості і стану дозволяє об'єднати різні відображення впливу на особистість як внутрішніх, так і зовнішніх стимулів.

Принцип відображення внутрішнього і зовнішнього світу суб'єкта дослідження доповнюється принципом взаємозалежності внутрішніх та зовнішніх чинників дослідження. Нами розглянуто процес формування соціальних очікувань особистості в обов'язковому зв'язку з її соціальним контекстом життєдіяльності. Очевидно, що вагомий вплив на формування соціальних очікувань особистості мають: суспільство через прийняту у ньому систему цінностей, громадську думку, соціальні норми, атитюди тощо; референтна група через систему еталонів, зразки поведінки, ціннісні орієнтації, настановлення й переконання. Соціальні інститути стимулюють соціально схвалені форми поведінки, що відображається на змістових психологічних параметрах соціальних очікувань особистості. Принцип взаємозалежності внутрішніх та зовнішніх чинників дослідження акумулює в собі принцип соціального детермінізму досліджуваного предмету.

Згідно з принципом соціального детермінізму вихідною одиницею аналізу є взаємодія суб'єкта з соціальним оточенням. Важливого значення набувають дві закономірності: «зовнішнє заломлюється через внутрішнє» [309, с. 635] та «внутрішнє діє через зовнішнє і цим самим себе змінює» [163, с. 221]. Принцип соціального детермінізму досліджуваного предмету (К. О. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн) свідчить, що зовнішні умови нежорстко й однозначно впливають на нього. Будь-який вплив одного явища на інше, за С. Л. Рубінштейном, заломлюється через внутрішні властивості того явища, на яке цей вплив спрямований. Результат цього впливу залежить від природи, від внутрішніх властивостей предмета або явища [309]. Вдивляючись в життя людини, ми бачимо, як психічні явища влітаються в канву її соціальних очікувань, в її буття, зумовлюють її поведінку. Спостерігаємо, як людина своєю активністю може змінювати задані умови.

Принцип суб'єктності в обґрунтуванні концепції соціальних очікувань особистості є одним із ключових, оскільки конструювання моделі очікуваного майбутнього передбачає сукупність тих інтегрованих надзусиль, які характеризують особистість як суб'єкта самотворення. У сучасній вітчизняній психологічній науці суб'єктний підхід – один із провідних у методологічному плані. Він не є однорідним утворенням і постає в різних варіаціях:

- суб'єктно-дієвий (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, А. В. Брушлинський, Н. Є. Завацька, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко та ін.);
- суб'єктно-об'єктний (Л. В. Алексеева, Л. Ф. Бурлачук, Є. Ю. Коржова та ін.);
- системно-суб'єктний (З. С. Карпенко, С. Б. Кузікова, О. О. Сергієнко та ін.);
- суб'єктно-буттєвий (М. Й. Боришевський, В. В. Знаков, З. І. Рябикіна, М. В. Савчин, Т. М. Титаренко та ін.).

Фундаментальні дослідження суб'єктно-вчинкової парадигми [355], суб'єктного підходу [352], принципу суб'єктності належать відомому українському психологу В. О. Татенку [178; 355]. Суб'єктний підхід передбачає роль людини в статусі автора, творця не тільки власного і суспільного життя, а особистості, яка конструє своє майбутнє. На думку вченого, будь-яке суспільне явище може і повинно розглядатися у суб'єктному вимірі, як таке, що є внутрішньо поєднаним з життям окремих людей як носіїв соціальних якостей і як реальних соціальних діячів [353].

Н. Є. Завацькою з'ясовано, що суб'єктне самовизначення є структурно організованим, містить цілісну систему різних компонентів, які перебувають між собою у відношеннях структурного та процесуального характеру. Виокремлено та охарактеризовано когнітивний, емоційний, ціннісно-

вольовий і мотиваційний структурні компоненти суб'єктного самовизначення особистості в системі економічних відносин [110].

С. Б. Кузікова зазначає, що суб'єктність не є вродженою характеристикою людини і не властива лише видатним особистостям. Суб'єктні якості можуть розвинути в кожній людині. Останнє положення стало відправною точкою при розгляді можливості формування суб'єкта саморозвитку [149].

В обґрунтуванні нашої концепції беремо до уваги оригінальний підхід до проблеми суб'єктної психічної активності, який окреслив В. О. Татенко. У його роботі на основі суб'єктно-генетичного підходу індивід аналізується як суб'єкт психічного розвитку й саморозвитку. Особистість розглядається як творець власної психіки і як творець проявів психічної активності, відповідальний за результати своїх творінь [355].

Ми керуємося тим, що суб'єктність – це особлива якість буття, що передбачає здатність до самостійної життєтворчості, здатність здійснювати зміни у світі і визначати своє майбутнє, що особливо важливо для нас у контексті обґрунтування конструювання моделі очікуваного майбутнього. Вищим рівнем розвитку суб'єктності є здатність особистості організувати і регулювати свій життєвий шлях як ціле, конструювати своє майбутнє, підпорядковувати його своїм цілям та цінностям. Нелогічним було б вести мову про конструювання моделі очікуваного майбутнього і оминати принцип суб'єктності.

Принцип функціональності забезпечується системою функцій, що виконують соціальні очікування особистості у контексті цілеспрямованої поведінки. Систему функцій складають: регулятивна, посередницька, коригувальна, орієнтаційна, прогностична, оцінювальна, стабілізаційна, трансформувальна та контрольна функції соціальних очікувань особистості. Система функцій, з одного боку, сприяє розвитку та становленню особистості, а з іншого – стримує та зупиняє цей розвиток.

Вважаємо за необхідне вищерозглянуті принципи доповнити вихідними методологічними положеннями наших попередніх наукових пошуків дослідження соціальних очікувань особистості:

- соціальні очікування особистості є соціально-психологічним утворенням, породженим структурно-змістовою цілісністю «Я»;
- структурно-змістова цілісність «Я» не може існувати поза соціальним середовищем, поза соціально-психологічною реальністю, поза таким соціальним утворенням, як «не-Я»;
- структурно-змістова цілісність «Я» перебуває у діалектичному зв'язку з «не-Я». Цей зв'язок забезпечує функціонування соціальних очікувань особистості;
- соціальні очікування особистості – це сукупність апробованих знань, інформація про себе, про власну поведінку, а також уявлення про те, як її сприймають інші, оцінюють, розуміють, а вона відповідно сприймає, оцінює і розуміє їх;
- соціальні очікування супроводжуються неймовірно великим емоційно-ціннісним навантаженням, яке залежить як від внутрішніх регулятивів, що супроводжуються «тиском «Я», так і зовнішніх регулятивів, що супроводжуються «тиском соціуму»;
- соціальні очікування є продуктом соціально-психологічної реальності, вони репрезентують реальність і в той же час виступають передумовою зміни соціально-психологічної реальності, оскільки утворюють систему співставлень, стереотипів поведінки, стандартів порівняння;
- учасник взаємодії орієнтується не тільки і не стільки на дії інших учасників взаємодії, як на їх очікування певної поведінки з його боку;
- соціальні очікування особистості є процесом психічної регуляції поведінки, що забезпечується психологічною готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій;

- соціальні очікування особистості передбачають регуляційний зміст поведінки та діяльності особистості, узгодження очікувань, надій, сподівань інших учасників взаємодії з власними думками, бажаннями, діями, врахування їх ймовірних реакцій та навпаки.

Зважаючи на спрямованість нашого дослідження, цікавим видається погляд на особистісні сподівання як форму прояву самосвідомості. С. П. Тищенко зазначає, що соціальні очікування виконують роль «посередників» між «Я» та соціальним середовищем, трансформуючи під зовнішнім впливом таку важливу форму прояву самосвідомості, як самооцінку особистості та її рівень домагань. Самооцінка особистості та її рівень домагань чинять зворотній вплив на міру адекватності очікувань [369]. Дослідниця акцентує увагу на сфері «Я» та соціальному оточенні. У М. Й. Боришевського знаходимо таке тлумачення, що сфера «Я» особистості характеризується внутрішнім усвідомленням самої себе і передбачає адаптацію особистості до реальності. «Я» формується в діяльності та спілкуванні. Змінюючи в предметній діяльності зовнішній світ і взаємодіючи з іншими людьми, особистість виокремлює своє «Я» від «не-Я», що може супроводжуватися переживанням своєї неідентичності з іншими об'єктами. Зокрема, М. Й. Боришевський під сферою «не-Я», розуміє соціальне оточення, зазначаючи, що соціальні очікування – це соціальний механізм з функцією посередника між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням, тобто функцією зв'язку між «Я» та «не-Я» особистості [43]. Нам імпонує думка відомого вченого, на яку ми спираємося у обґрунтуванні соціально-психологічної концепції соціальних очікувань особистості, застосовуючи терміни «сфера «Я» і «сфера «не-Я» особистості.

Соціальні очікування особистості поєднують в собі діалектичну єдність «Я» та «не-Я». Антитеза «не-Я» передбачає підхід до вивчення соціальних очікувань досліджуваного як суб'єкта предметно-практичної діяльності. Таке поєднання уможливорює реалізацію принципу цілісності в дослідженні соціальних очікувань особистості.

Спробуємо подивитися на соціальні очікування як системне і цілісне утворення, як змістову складову самосвідомості особистості, механізм саморегуляції поведінки, складову ціннісно-сміслової сфери та комунікативно-рольової взаємодії тощо.

З огляду на спрямованість нашого дослідження, значний інтерес становить концептуальний підхід М. Й. Боришевського, в якому соціально-психологічні очікування (або очікувана оцінка) розглядаються як механізми саморегуляції поведінки. «Соціально-психологічні очікування – це один з тих механізмів, який дозволяє свідому активність індивіда спрямовувати на розкриття його внутрішніх резервів і приводити їх у відповідність з умовами навколишнього середовища з метою успішного досягнення значущого результату. Саморегуляція поведінки особистості простежується в кожному елементі очікувань особистості» [43, с. 27–28].

Нами досліджено і обґрунтовано, що самооцінка і соціальні очікування особистості є двостороннім взаємоузгодженим механізмом взаємовпливів, який кардинально впливає на соціальну регуляцію поведінки особистості. Двосторонність взаємоузгодженого механізму впливу полягає у тому, що під час психокорекції самооцінки, особистість проходить складніший етап змістових перетворень завдяки змінам у когнітивній складовій «Я» концепції, які спонукають зміни в емоційно-ціннісній складовій, що відбуваються завдяки рефлексії. Кількісні та якісні зміни в емоційно-ціннісній складовій, а саме зміни в оцінці, ставленні особистості, спонукають зміни у її висловлюваннях, поведінці, тобто в поведінковій складовій «Я» концепції. Через рефлексію, аналіз та самоаналіз своїх якостей, дій, вчинків, власної діяльності відбувається становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі, через функції, забезпечувати роботу соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості.

Соціальні очікування поряд з ціннісними орієнтаціями, нормами і ролями, які виконує особистість, є складовою ціннісно-сміслової сфери

особистості та необхідним її елементом. Необхідно врахувати те, що соціальні очікування завдяки процесу інтеріоризації / екстеріоризації забезпечують перетворення зовнішніх соціальних впливів у внутрішні регулятори поведінки, а внутрішніх психічних утворень – у зовнішні прояви поведінки.

Соціальні очікування є складовою комунікативно-рольової взаємодії особистості. Вони не тільки репрезентують соціальну реальність, а є передумовою її змін, оскільки утворюють певну систему співвідношень, стандартів поведінки, порівняння певних суспільних настроїв, які залежать не безпосередньо від соціально-економічного стану, дій лідера тощо, а опосередковуються відповідними вимогами соціуму, спільноти і здійснюють визначальний вплив на ефективність міжособистісної взаємодії, стратегію поведінки особистості.

Розкриті принципи, зазначені вихідні методологічні положення вносять ясність та чіткість в побудову структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості.

3.2. Структурно-функціональна модель соціальних очікувань особистості

У ході дослідження зроблено припущення, що для ефективності дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості, розуміння процесів оптимізації розвитку соціальних очікувань та здатності особистості конструювати очікуване майбутнє, доцільно створити модель соціальних очікувань особистості, структурні складові якої слугуватимуть прообразом досліджуваного соціально-психологічного феномену. Щодо методу моделювання, то він має свої сильні і слабкі сторони. Серед переваг даного методу вчені виокремлюють: прогностичність, проєктованість заданого стану системи, орієнтацію на мету як модель результату тощо. До недоліків відносять надмірну спрощеність,

яка може призвести до маскуванню важливих своєрідних особливостей і формулювання загальних висновків, що можуть бути позбавлені практичної, а іноді теоретичної цінності. У науковій літературі в трактуванні дефініції «модель», «моделювання» немає однозначного підходу. У одному випадку під «моделлю» мається на увазі характеристика типових завдань, в іншому – перелік видів діяльності. Модель у професійній сфері – це профіль компетенцій, сукупність завдань, умінь та навичок спеціаліста [298; 411].

У психологічній енциклопедії знаходимо, що моделювання (від. франц. – зразок): 1) спосіб спрощеного дослідження психічних процесів і психічних станів особистості за допомогою їх реальних або ідеальних моделей. Під моделлю розуміють деяку систему об'єктів або знаків, яка відображає суттєві властивості оригіналу; 2) у теорії соціального наuczіння А. Бандури – ситуація, в якій суб'єкт спостерігає модель поведінки, взяту за зразок, і намагається її відтворити. За допомогою моделювання відбувається соціалізація особистості [298]. У інших джерелах знаходимо, що під моделлю, мультимоделлю науковці розуміють штучно створений об'єкт у вигляді схеми, креслення, який аналогічний досліджуваному об'єкту і відображає у більш простому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки і відношення між елементами досліджуваного об'єкта [328], а також знаки, індекси і об'єкти, що є репродукцією специфіко-квінтесенційних предикатів, ознаки моделі-оригіналу, предмету-оригіналу, суб'єкта-оригіналу для конкретної перевірки теоретико-істинних уявлень в різних сферах пізнання [292].

Моделювання, як метод наукового пізнання, базується на здатності людського розуму абстрагувати схожі ознаки або властивості у різних за природою об'єктів і встановлювати певні зв'язки між ними. Побудова нашої моделі соціальних очікувань особистості базується на системі принципів, низці підходів та вихідних методологічних положеннях, що були розкриті та обґрунтовані нами (див. розд. 3.1). Вона належить до структурно-функціонального типу моделей. Під структурно-функціональною моделлю

соціальних очікувань особистості ми розуміємо спеціально штучно створений об'єкт, за своїми характеристиками схожий на соціальні очікування особистості, що підлягає вивченню. Застосовуючи моделювання соціальних очікувань особистості, прагнемо пізнати об'єкт дослідження через модель. Побудована модель є змішаного типу, наділена необхідним структурними і функціональними ознаками. До структурних відносимо чітке відображення структурних складових та їх структурних елементів, що демонструють структуру об'єкта дослідження. Функціональними ознаками є: взаємозв'язки та зв'язки всередині моделі, з оточуючим середовищем, виокремлення сфери «Я» та сфери «не-Я» особистості.

Реалізація системного підходу до вивчення соціальних очікувань передбачає виокремлення трьох складових: соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності. Вони складають спрощену структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості. Внутрішню організацію складової соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій імітують такі структурні елементи: сукупність знань про себе та уявлення про сприймання себе; інформація про передбачуваний перебіг подій; інформація про учасників взаємодії, сприймання оточуючих; ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій. Внутрішню організацію складової соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії імітують наступні структурні елементи: ціннісно-сміслові та життєві орієнтації особистості; оцінка себе, своїх дій та вчинків; оцінка дій та вчинків оточуючих; ставлення до себе і до оточуючих. Внутрішню організацію складової соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності імітують такі структурні елементи: соціально-психологічна регуляція своєї поведінки та

діяльності; узгодження власних думок, бажань, дій з уявленнями, сподіваннями інших; регуляція своєї поведінки з урахуванням сподівань спільноти, соціуму; власні домагання, реалізація поставленої мети, досягнення успіху. Відповідно, структурні складові соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності імітують внутрішню організацію об'єкта-прототипу – структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості (рис. 3.1).

Структурні складові, структурні елементи та взаємозв'язки між ними відображають сферу «Я» особистості. Сфера «Я» на рис. 3.1 умовно окреслена контурною лінією. За межами контурної лінії умовно показано сферу «не-Я» особистості, соціум, соціальний тиск – соціальне оточення. Всі структурні складові мають вхідні та вихідні зв'язки, тобто показано, що кожна з них має безпосередній зв'язок з соціальним оточенням, так само як вплив соціального оточення може позначатися на кожній з них, що є реалізацією принципу цілісності. Створюючи модель, ми керувалися вихідними положеннями системного підходу, що дало можливість подати об'єкт дослідження – «структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості» як сукупність взаємопов'язаних складових: змістових психологічних параметрів, чинників, властивостей, які володіють взаємозв'язком з соціальною реальністю, мають вхід – ресурс та умови утворення, і вихід, тобто ціль. Зв'язки позначалися символічно «→», відповідно взаємозв'язки позначені «↔». Структурно-функціональна модель є взаємозв'язною, тобто побудована виключно на взаємозв'язках, що є реалізацією системно-структурного аспекту системного підходу до дослідження.

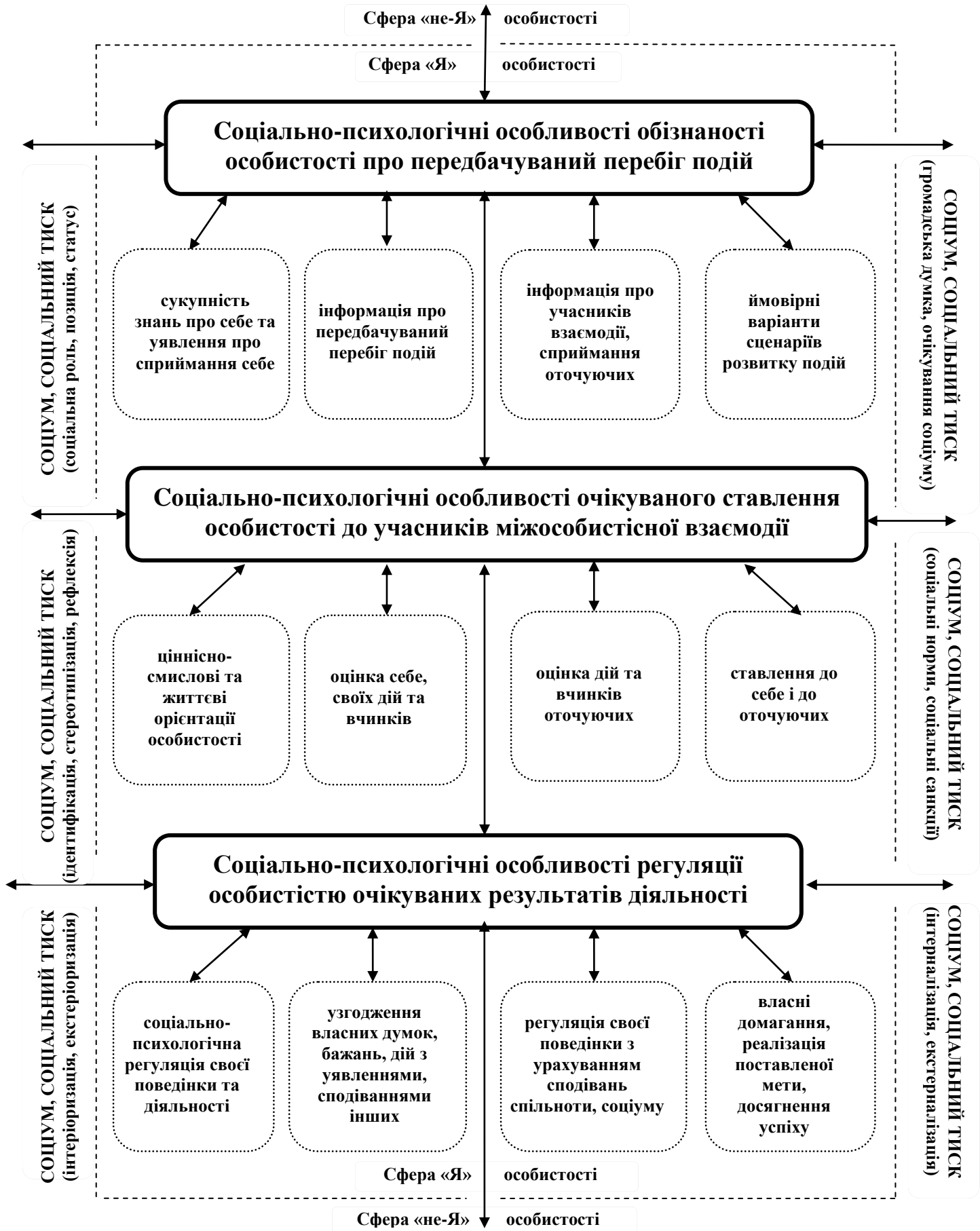

Рис. 3.1. Структурно-функціональна модель соціальних очікувань особистості

Композиція розміщення структурних складових наступна: 1) соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій; 2) соціально-психологічні особливості очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії; 3) соціально-психологічні особливості регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності.

Розміщуючи на рисунку складові, ми керувалися таким розумінням – спочатку людина сприймає інформацію, дає їй оцінку, формує ставлення, яке супроводжується активністю, діями, вчинками або відсутністю їх, як таких. Таке розміщення в ніякому разі не є та й не повинно сприйматися як ієрархічна підпорядкованість. Сформоване ставлення до окремого учасника взаємодії може бути джерелом поведінки особистості. На підставі поведінки оточуючих можна скласти початкове враження про них і відповідно формувати ставлення. Таке розміщення ми не вважаємо реалізацією принципу ієрархічності. Беззаперечним підтвердженням цього принципу є розміщення під кожною структурною складовою її елементів. Якщо вести мову про вхід / вихід структурно-функціональної моделі, то виходом є ціль. Структурний елемент «власні домагання, реалізація поставленої мети, досягнення успіху» – є втіленням цілі моделі. Хоч і маємо протиріччя аргументів, це не зменшує цінності зробленого, а налаштовує на пошук достовірного, істинного. Це не єдине протиріччя, яке ми спостерігаємо і обґрунтовуємо, будуючи структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості. Заслуговеє бути згаданим ізоморфізм / гомоморфізм. Ізоморфізм є повною подібністю чи взаємною однозначністю відповідності досліджуваного об'єкту і моделі дослідження. Гомоморфізм є частковою подібністю між моделлю і її прототипом, за якої зворотної відповідності немає. Ми розуміємо, що яку б модель ми не створили, вона буде наділена ознаками ізоморфізму та гомоморфізму. Якби між оригіналом і його моделлю не існувало відмінностей, то зникла б потреба створювати модель.

Актуальною є думка В. О. Штоффа, який характеризує моделювання як відображення певних сторін прототипу, на відміну відтворенню, яке є тотожністю за всіма параметрами. Відтворення зберігає якісну специфіку початкового об'єкта, а моделювання – не обов'язково [411]. Вчений практично спростовує ізоморфізм / гомоморфізм. Важливо, щоб побудована модель якнайповніше відображала структурний і функціональний зміст досліджуваного феномену, а отримані висновки були достовірними.

У складовій соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій ключовою є категорія «обізнаність». У одинацятитомному виданні «Словник української мови» (СУМ-11) [330] і у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (ВТССУМ) [57] знаходимо, що «обізнаність» -ності, ж., абстр. ім. до «обізнаний» – який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось; поінформованість -ності, ж. – обізнаність (із фактами, подіями, чутками і т. ін.)» [331, с. 830] і [57, с. 932]. Проінформованості не знаходимо, хоча таке слово поповнює лексику української мови. У психологічній довідниково-енциклопедичній літературі поняття «обізнаність», «поінформованість», «проінформованість» – не знаходимо. На наш погляд обізнаність поєднує поінформованість про факти, події, чутки; проінформованість, наприклад, щодо ймовірного перебігу подій; розуміння перебігу подій, самої соціально-психологічної реальності; знання про особливості соціальної ситуації, міжособистісні взаємини, навіть на поверхневому, побутовому рівні, а також поєднує інші елементи, які мають додаткове значення. Оскільки розуміння – це процес спрямований на утворення та засвоєння смислів, тому розуміння соціальної реальності неодмінно передбачає надання їй особистісного смислу. Завдяки усвідомленню ситуації особистість оцінює методи, прийоми, засоби і умови взаємодії з оточуючими, ставлення до них та з'ясовує ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій. Тому вважаємо, що доцільно застосовувати термін «обізнаність», який найповніше характеризує структурну складову досліджуваного феномену.

Соціальні очікування ми розглядаємо як єдність, що передбачає узгодженість трьох вищезгаданих складових. Акцентування уваги на змістових особливостях складових соціальних очікувань особистості, взаємоузгодження їх та поєднання – є реалізацією описової функції нашої моделі. Складова соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій є своєрідним сплавом знань, отриманої та апробованої інформації, поінформованості про соціально-психологічну реальність, учасників взаємодії, знання про себе від первинних уявлень до такого складного інтегрованого утворення як образ «Я» та Я-концепція. Важливим є знання, отримані в результаті міжособистісної взаємодії з оточуючими, про них і про себе, уявлення про те, як його сприймають, оцінюють, розуміють інші учасники взаємодії і відповідно він сприймає, оцінює і розуміє їх. Складову соціально-психологічних особливостей обізнаності доповнює прогностична інформація щодо передбачуваного перебігу подій, інформація про свій ймовірний сценарій поведінки та сценарії інших, власне, будь-яка інформація щодо дій, контактів, взаємин, взаємодії у контексті очікуваної поведінки; багатоманітність ймовірних варіантів сценаріїв розвитку подій.

Важливим особистісним чинником, що впливає на складову соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, є сукупність знань про себе та уявлення про сприймання себе. Учасник взаємодії, який впевнений у власній значущості, очікує, що інші будуть ставитися до нього таким же чином. Учасник, який відчуває значною мірою дефіцит уваги, позитивних схвальних емоцій, належної оцінки своїм діям, зрештою обділений любов'ю, не отримує визнання від значущих інших чи бодай незначних елементів уваги від оточуючих – звісно сумнівається в своїй цінності і нездатен вибудувувати гармонійні взаємини. Такі особистості вбачають розв'язання проблеми в уникненні будь-яких соціальних контактів, оскільки завжди очікують, що будуть відчужені. В основі таких стосунків, що лежать між очікуваннями і поведінкою, має місце механізм «пророцтва

самореалізації» Соціальні очікування інтерпретують реакції навколишніх, визначають характер дій та вчинків особистості, що детерміновані тими соціально-психологічними утвореннями, які сформувалися впродовж її життя і складають зміст Я-концепції особистості. Ми окреслили змістові психологічні параметри соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій.

Складова соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії є унікальним поєднанням ціннісно-смыслових та життєвих орієнтацій особистості, проєктів і перспектив особистісного розвитку. Оцінка себе, своїх дій та вчинків є самооцінкою особистості у різних життєвих ситуаціях, що супроводжується інтернальним / екстернальним ставленням до себе, оточуючих, та й власне до життя. Оцінка до учасників взаємодії, значущих інших є похідною самооцінки. Ці процеси оцінювання і ставлення взаємозв'язані, впливають якісно і кількісно один на одного. Безумовно, стрижнем цієї складової, поряд з ціннісно-смысловими та життєвими орієнтаціями, вважаємо бажання, мрії, переконання, ідеали та світогляд особистості.

Ціннісно-смыслові та життєві орієнтації особистості є важливим структурним елементом соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, внутрішньою основою її ставлення до дійсності. Чинник цінностей є продуктом життєдіяльності соціальної спільноти та суспільства загалом, формує уявлення особистості про належну поведінку в різних сферах життя. Цінності особистості слугують зв'язком суспільного та індивідуального, і є важливим чинником соціальної регуляції поведінки особистості. Разом з мотивами є базою для формування намірів особистості в ситуації поведінки. Наміри – це втілення задуму досягнення передбачуваного результату, внутрішня підготовка особистості до реалізації цілеспрямованих дій, вчинків, поведінки. Соціальні очікування супроводжуються оцінкою та самооцінкою особистістю якостей,

дій, вчинків, та формуванням на цій основі певного ставлення як до себе, так і до оточуючих. Самооцінка є вагомим чинником уявлень особистості про себе, свої можливості, роль та місце в спільноті, готовність до виконання діяльності чи поведінки. Самооцінка та ставлення до себе – важливі регулятори поведінки, які мають визначальний вплив на її результативність. Ми окреслили змістові параметри соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії.

Складова соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності є самобутнім, неповторним психологічним утворенням, що окреслює здатність особистості регулювати свою поведінку та діяльність, співставляти, порівнювати, узгоджувати свої уявлення, сподівання, очікування з уявленнями, сподіваннями й очікуваннями інших учасників взаємодії, зокрема значущих інших, керуватися у досягненні мети, бажаного результату власними думками, бажаннями, діями, регулювати свою поведінку з урахуванням сподівань референтів, спільноти, соціуму.

Соціально-психологічна регуляція очікуваної поведінки та очікуваних результатів діяльності особистості безумовно залежна від самооцінки, оцінки дій та поведінки оточуючих, але домінуюча роль відведена власним домаганням, реалізації поставленої мети, досягненню успіху. Сукупність знань про себе та уявлення про сприйняття себе, своїх дій та вчинків «обслуговує» становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі формувати відповідні регулятивні системи. Сформовані відповідні регулятивні системи змінюють сприйняття і ставлення як до себе, так і до оточуючих, і позначаються на змістових та динамічних характеристиках соціальних очікувань особистості.

Важливими чинниками на етапі формування соціальних очікувань особистості, конструювання і реалізації моделі очікуваного майбутнього є вміння узгоджувати власні думки, бажаннями, дії з уявленнями, сподіваннями інших та здатність регулювати свою поведінку з урахуванням

сподівань спільноти. Якщо ці процеси супроводжуються довільною регуляцією цілеспрямованої поведінки, то особистість подолає внутрішні й зовнішні перешкоди, її власні домагання будуть реалізовані, попри тиск «Я» та тиск «соціуму» поставлену мету буде досягнуто. Така особистість здатна не тільки конструювати моделі очікуваного майбутнього, а й досягати найвищих сходинок самотворення. Ми окреслили змістові психологічні параметри соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності.

Структурні складові соціальних очікувань особистості та їх змістові структурні елементи розглянуті нами у нерозривній єдності, рівень розвитку, рівень сформованості та рівень здатності яких можна оцінювати як показники міри сформованості окремих підсистем та соціально-психологічного феномену загалом.

Варто зазначити, що поділ виокремлених складових соціальних очікувань особистості на структурні елементи дещо умовний, оскільки один структурний елемент може входити до кількох складових, зокрема структурний елемент «оцінка себе, своїх дій та вчинків», який ми віднесли до складової соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, також має відношення до інших двох складових моделі, але з меншою мірою зв'язку.

Соціальні очікування особистості є необхідною складовою опису ситуації соціальної взаємодії, позаяк ця взаємодія реалізується в умовах невизначеності та багатоманітності неконтрольованих особистістю чинників, що впливають на процес і результат цієї взаємодії. Виникає потреба не тільки в реалізації цілеспрямованої поведінки. Актуальності набувають антиципування та прогнозування майбутніх подій, побудова ймовірних варіантів сценаріїв розвитку цих подій. Під антиципацією ми розуміємо здатність особистості передбачати можливий розвиток перебігу подій, у той час як прогнозування є образом можливого майбутнього. Недостатня інформація про ймовірний перебіг подій, про учасників взаємодії знижує

ефективність прогнозування. Варто пригадати, що М. О. Бернштейном передбачена наявність «згорнутого» образу простору в психіці, який він назвав «моделлю потребового майбутнього». Цей образ нами досліджено й теоретично обґрунтовано. Вважаємо за доцільне називати його *моделлю очікуваного майбутнього* (курсив мій – І. П.). Модель очікуваного майбутнього зв'язує власну моторику і репрезентує образ простору – ось що є гіпотетичними складовими поведінкового акту, складовими соціальної взаємодії. Таким чином, соціальна поведінка особистості розглядається нами як сукупність очікуваних та спрогнозованих поведінкових актів, що закладені в модель очікуваного майбутнього. Конструювання моделі очікуваного майбутнього реалізується через побудований особистістю проект результату соціальної взаємодії. Це передбачення забезпечує прогностична функція соціальних очікувань особистості. Наше твердження є абсолютно новим тлумаченням і сприйманням соціальної поведінки особистості.

Поведінку людини не завжди можна точно спрогнозувати, якщо не спиратися на попередній досвід взаємодії. Досвід дозволяє особистості вийти на уявлення про атитюди учасників взаємодії, які є внутрішньою афективною орієнтацією, що залежить від минулого досвіду. Розуміння їх може допомогти в поясненні дій та вчинків будь-якого учасника взаємодії. Атитюди є соціально-психологічними характеристиками учасників взаємодії. Вони можуть бути достатньо надійним орієнтиром для побудови ефективної взаємодії з оточуючими. Зазначимо, що атитюд має своєрідну структуру, складовими якої є схильність сприймати, оцінювати й усвідомлювати соціальний об'єкт, і впливати на нього. Знання атитюдів учасників взаємодії значною мірою підвищує ефективність соціальної взаємодії.

Реалізоване дослідження, дає можливість констатувати, що структурно-функціональна модель соціальних очікувань особистості виконала такі функції:

- реконструювальну – відтворила якісну специфіку змістових психологічних параметрів досліджуваного феномену;
- описову – забезпечила наочність і зрозумілість функціонування структурних складових;
- вимірнювальну – сприяла отриманню кількісних характеристик об'єкта дослідження;
- гносеологічну – забезпечила можливість вивчення, аналіз і синтез структурних складових, та підпорядкованих їм структурних елементів моделі;
- інтерпретаційну – передбачила пояснення, узагальнення і вичерпний опис взаємозв'язків складових та їх змістових елементів всередині моделі, і взаємозв'язків з оточуючим середовищем;
- прогнозувальну – дозволила планування послідовності необхідних складових моделі, прогнозування поведінки об'єкта-прототипу;
- репрезентативну – забезпечила відтворення еталонного зразка, який, на наш погляд, абсолютно відображає об'єкт та предмет дослідження;
- критеріальну – забезпечила перевірку істинності, адекватності знань про соціальні очікування особистості, конструювання моделі очікуваного майбутнього;
- евристичну – сприяла генерації нових ідей, гіпотез щодо об'єкта та предмета дослідження, і пов'язаних з ними інших соціально-психологічних феноменів;
- констатувальну – формалізувала дані про соціальні очікування особистості, полегшила побудову, перевірку гіпотез та теорій.

Пересвідчилися, що побудова структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості, у нашому випадку, стала необхідним і доцільним кроком, адже отримані результати неможливо було б отримати іншим шляхом.

Проведений теоретико-методологічний аналіз, обґрунтування концепції та побудова структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості дозволили нам якісно вивчити й розкрити сутність об'єкту дослідження, і підійти до створення авторського опитувальника «Рівень соціальних очікувань» (див. додаток А). Створений опитувальник повинен стати «самостійною науковою одиницею» – ефективним експериментальним засобом розв'язання низки соціально-психологічних проблем, у яких досліджуються соціальні очікування особистості та конструювання моделі очікуваного майбутнього.

3.3. Визначення рівня соціальних очікувань особистості

Логічним у теоретико-емпіричному обґрунтуванні концепції досліджуваного об'єкта є перехід до визначення рівня соціальних очікувань особистості. Спираючись на вихідні дані, зазначимо, що змістове наповнення досліджуваного об'єкта може набувати різних розвивальних і формувальних впливів, як прогресивних, так і регресивних, змінюватися у кількісному та якісному вимірах. Очевидним є те, що у контексті будь-якого завдання чи окремої соціально-психологічної ситуації очікування мають здатність формуватися. Отже, доречно вести мову про рівень сформованості соціальних очікувань особистості. Раніше ми зазначали, що соціальні очікування мають здатність зароджуватися, розвиватися, формуватися і відмирати. Деякі соціальні очікування, не реалізувавшись, відмирають на стадії зародження, інші – реалізуються, забезпечуючи досягнення бажаного результату. У контексті сформованості соціальних очікувань доцільним видається класичний поділ на такі рівні: високий, середній і низький. Звісно були наміри виокремити інші рівні, «зародковий», «помірний», «достатній», «ідеальний». Ми не стали їх впроваджувати, щоб не ускладнювати інтерпретацію результатів дослідження і не загубити за таким поділом

важливі наукові факти.

3.3.1. Технологія створення опитувальника «Рівень соціальних очікувань». Для з'ясування рівнів досліджуваного соціально-психологічного феномену нами було створено опитувальник «Рівень соціальних очікувань» («PCO»).

Мета конструювання опитувальника полягала у створенні валідного, високоточного, психодіагностичного інструменту, який уможливить визначення наступних емпіричних величин: рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій; рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії; рівня очікуваних результатів діяльності та узагальнюючої величини – рівня соціальних очікувань особистості.

Первинна форма опитувальника містила тридцять тверджень, складених на основі розуміння соціально-психологічної сутності соціальних очікувань особистості, складових структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості. Ми прагнули оцінити кожен складову десятьма твердженнями опитувальника. Перед другим етапом кількість тверджень для визначення рівня кожної складової було скорочено до семи і загальна кількість тверджень опитувальника становила двадцять одне твердження.

Створений опитувальник є ключовим експериментальним інструментом дослідження психології соціальних очікувань особистості. Від його надійності, валідності, вимірювальної спроможності, рівня точності й достовірності отриманих емпіричних даних, залежатиме ефективність нашої емпіричної роботи.

Нами реалізовано наступну процедуру опитування. Досліджуваний на спеціальному бланку для опитування, що містить шкалу відповідей, зазначав міру погодження з твердженнями, обводивши відповідне значення шкали. Відповіді проставляв по ходу читання. Досліджуваний уявляв типову ситуацію, яка впливала зі змісту тверджень, і давав першу відповідь без

довгих і особливих роздумів, чи глибокого аналізу. Підбір тверджень відбувався через аналіз соціально-психологічного дискурсу. Не було ні «хороших», ні «поганих» тверджень. Всі твердження були пов'язані з соціальними очікуваннями і відображали контекст різних сфер життя соціальної дійсності. Досліджуваний давав оцінку теперішній ситуації свого життя, так би мовити оцінював свою дійсність у соціальному контексті. У опитувальнику застосовано експериментальну семибальну шкалу. Використання психодіагностичної шкали «+» / «-» чи шкали «так» / «ні» – не передбачено. Експериментальна семибальна шкала має більшу варіативність відповідей, дозволяє отримати точніші емпіричні результати. Шкала має такі значення відповідей: «абсолютно погоджуюся з твердженням» – «+3»; «погоджуюся з твердженням» – «+2»; «швидше погоджуюся з твердженням, ніж не погоджуюся» – «+1»; «абсолютно не погоджуюся з твердженням» – «-3»; «не погоджуюся з твердженням» – «-2»; «швидше не погоджуюся з твердженням, ніж погоджуюся» – «-1»; «не погоджуюся з твердженням і не відхиляю його» – «0».

Рівень соціальних очікувань особистості визначається за сумою значень всіх тверджень опитувальника. Нами запропоновано формулу для визначення рівня соціальних очікувань досліджуваного (3.1):

$$PCO_o = OP_o + OC_o + OP_o, \quad (3.1)$$

де PCO_o – рівень соціальних очікувань; OP_o – рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій; OC_o – рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії; OP_o – рівень очікуваних результатів діяльності.

Аналіз соціально-психологічного змісту проблемних ситуацій, що виникають під час розгляду тверджень опитувальника, актуалізують процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною і регулятивною готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій.

Когнітивна, емоційна та регулятивна готовність супроводжується здатністю особистості до соціальних дій. Ця здатність є своєрідним психічним станом, або ще її можна назвати станом очікуваної готовності діяти. Відповідно, очікувана готовність діяти, згідно нашої концепції, реалізується через такі структурні складові: соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю своєї поведінки. Ці структурні складові є базовими у визначенні рівня соціальних очікувань особистості, визначенні очікуваної готовності діяти, прогнозуванні ймовірного перебігу подій. Результати опитувальника дають можливість визначити структуру соціальних очікувань особистості досліджуваного, яка поєднує ці три складові.

Для розташування тверджень опитувальника застосовано циклічний порядок – «зверху вниз і знизу вверху». Циклічне розташування найкраще відображає повсякденний плин проблемних життєвих ситуацій. Таке розташування тверджень є доцільним на стадії апробації опитувальника, коли визначають коефіцієнт надійності методом розщеплення як кореляцію між частинами шкали, а також коефіцієнт надійності і ретестову надійність Спірмена-Брауна.

Підрахунок балів кожної шкали здійснювали за допомогою ключа: шкала рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій (OP_o) – 1, 6, 7, 12, 13, 18, 19; шкала рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (OC_o) – 2*, 5, 8*, 11, 14*, 17, 20; шкала рівня очікуваних результатів діяльності (OP_o) – 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21; шкала рівня соціальних очікувань особистості (PCO_o) визначається за формулою, запропонованою вище (див. 3.1) або є сумою тверджень – 1, 2*, 3, 4, 5, 6, 7, 8*, 9, 10, 11, 12, 13, 14*, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, тобто підрахунком сирих балів вимірюваних ознак.

Нами застосовано комбінацію тверджень, що вимагають прямого і зворотного переводу в бали. Номери тверджень, що відзначені зірочками (*), підраховуються за правилами зворотного переводу.

Всі три експериментальні шкали відображають змістові складові структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості. Шкала рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій (OP_o) відображає соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій. Шкала рівня очікуваного ставлення до учасників міжособової взаємодії (OC_o) відображає соціально-психологічні особливості ставлення до себе і до тих соціальних осіб, що складають соціальний контекст міжособової взаємодії. Шкала рівня очікуваних результатів діяльності (OP_o) – соціально-психологічні особливості регуляції особистістю своєї поведінки. Сумарна кількість балів, яку досліджуваний може набрати за даними твердженнями, становить від 7 до 49.

Розрахункові теоретичні параметри за шкалою рівня соціальних очікувань особистості можуть сягати меж від $PCO_o = OP_o + OC_o + OP_o = 7+7+7 = 21$ – найнижча межа і $PCO_o = 49+49+49 = 147$ – найвища межа. Допускаємо, що гранично низькі значення рівня соціальних очікувань є розрахунковими, і такий рівень може бути притаманний ізольованим особам, що втратили всі ознаки соціальності.

Ми здійснили декілька етапів апробації опитувальника. Всі межі параметрів досліджуваних ознак відкоректовано і рекомендовано як експериментальні показники соціальних очікувань особистості (див.3.3.3). На підставі визначених параметрів, створено описову характеристику рівнів вимірюваних ознак.

Охарактеризуємо рівні соціальних очікувань особистості. Досліджувані з високим рівнем чітко обізнані у соціально-психологічній реальності й успішно орієнтуються у складних життєвих ситуаціях, зважають на очікування інших стосовно себе. Володіють високим рівнем розвитку соціальної рефлексії, об'єктивно сприймають і відображають соціальну

дійсність, плин подій повсякденного життя. Помірний та високий реалістичний рівень домагань поєднується з переконаністю в цінності своїх дій, в прагненні до самоствердження, у відповідальності, в корекції невдач за рахунок власних зусиль, у наявності стійких ціннісно-сміслових та життєвих орієнтацій, зважених планів на майбутнє. Здатні аргументовано висловлювати власну точку зору, вміють відстоювати її, навіть якщо вона не збігається з думкою інших авторитетних осіб. Налаштовані на успіх, розраховують свої сили і вміють зіставити свої зусилля з цінністю досягнутого. Прогнозують перебіг подій, проектують сценарії виходу з скрутного становища.

Середній рівень досліджуваних сигналізує про достатній рівень обізнаності, що дозволяє добре орієнтуватися у соціально-психологічній реальності, враховувати очікування інших стосовно себе. Досліджувані володіють більш-менш чіткими уявленнями про очікуваний перебіг подій. Іноді усвідомлення своїх сильних сторін, себе як цінності дещо переважає над здатністю критично оцінити ситуацію і прийняти єдине правильне рішення. У міжособистісній взаємодії та спілкуванні здатні йти на компроміс, вміють узгоджувати власні інтереси з інтересами інших.

Досліджувані з низьким рівнем недостатньо вміють орієнтуватися у соціально-психологічній реальності, володіють низьким рівнем обізнаності про передбачуваний перебіг подій. Їх соціальні очікування здебільшого є нечіткими, розмитими й почасти набувають пасивного фонового змісту. Зазвичай володіють наближеними уявленнями про ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій. Іноді спостерігається надмірне ставлення до себе як до самоцінності. Поведінка таких осіб часто супроводжується конфліктністю, конвергентністю, надто високою вимогливістю до інших, і в той же час з заниженими вимогами до себе. Такі соціальні очікування приводять до неефективної спільної діяльності, до труднощів в міжособистісній взаємодії. Низький рівень домагань позначається на мотивації. Невпевненість, боязнь

труднощів, іноді переоцінка себе, своїх можливостей – всі ці чинники утворюють низький рівень соціальних очікувань особистості.

3.3.2. Процедура апробації опитувальника «PCO». Для успішної апробації опитувальника ми виходили з теоретико-методологічних основ психодіагностики і конструювання тестів, розроблених А. Анастасі [5], Л. Ф. Бурлачуком [49], Р. М. Готтсданкером [79], В. М. Дружиніним [98], П. Клайном [130] та ін. Також ми озброїлися методичним інструментарієм і врахували принципи, які застосовували Д. О. Леонт'єв в апробації тесту «Смисложиттєві орієнтації» [165], В. М. Мельников і Л. Т. Ямпольський в «Психодіагностичному тесті» [190], В. К. Гербачевський в опитувальнику «Рівень домагань особистості» [290] та ін. Валідизація опитувальника пройшла декілька етапів, починаючи від «надміру цілеспрямованих» студентів других-четвертих курсів різних факультетів Херсонського національного технічного університету, які в рамках проведення навчального проекту «Школа лідера» пройшли курс тренінгів і кращі з них були відібрані для проходження стажування на базі однієї з провідних комерційних компаній півдня України – ТОВ «МАК «Монополія», і закінчуючи пацієнтами з психічними розладами, що перебували на стаціонарному лікуванні у комунальному закладі «Херсонська обласна психіатрична лікарня» Херсонської обласної ради. Для учасників «Школи лідера» умовами стажування було передбачено навчання за рахунок компанії, матеріальне заохочення та подальше повне або часткове працевлаштування в компанії, що додатково стимулювало їх до досягнення очікуваного результату. Також у валідизації використано результати опитування співробітників hr-структури ТОВ «МАК «Монополія» (м. Херсон), що склали другу вибірку. Наступна, студентська, вибірка складалася з п'яти навчальних груп третього курсу факультету філології та журналістики Херсонського державного університету. Відповідно, учасники «Школи лідера», співробітники HR-структури і студенти ХДУ склали першу групу вибірок. До другої групи ми

віднесли: учнівську вибірку, що складалася з п'яти навчальних груп ДНЗ «Херсонський професійний суднобудівний ліцей», вибірку сформовану з водіїв-експедиторів та водіїв-далекобійників транспортного відділу ТОВ «ПМК-19» (м. Херсон), і вибірку вантажників логістичної структури ТОВ «Максі Трейд» (м. Херсон). Третю групу склали три клінічні вибірки. У цю групу ми об'єднали: перша вибірка – алкозалежні, друга – наркозалежні і третя – хворі з психічними розладами. Всі досліджувані третьої вибірки знаходилися на стаціонарному лікуванні на базі комунального закладу «Херсонська обласна психіатрична лікарня» ХОР і комунальної установи «Обласний наркологічний диспансер» ХОР. Таким чином ми сконструювали три групи, у кожній з яких по три вибірки. Обрана полюсність конструювання вибірок – від пацієнтів клінічної вибірки до успішних представників проектної групи «Школа лідера» – дозволила стверджувати, що апробацією опитувальника охоплено широкий діапазон досліджуваних соціальних очікувань особистості [14]. Критеріями розподілу були: особистісний, інтелектуальний, професійний рівні розвитку учасників апробації. Мета такого конструювання полягала у тому, щоб на етапі валідизації опитувальника застосувати метод відомих груп. За цим методом відмінність у апробованих величинах є очевидною.

Перший етап апробації опитувальника був пілотажним. На цьому етапі опитувальник поєднував 30 тверджень. Опитуванням охоплено досліджуваних першої групи вибірок: студентів-стажерів «Школи лідера», співробітників hr-структури і студентів ХДУ. Загальна кількість досліджуваних на цьому етапі склала $n=141$.

Для статистичної обробки отриманих даних ми застосовували комп'ютерну програму SPSS v. 23.0. За допомогою λ -критерію Колмогорова-Смирнова визначили, що розподіл значень всіх вимірюваних параметрів є нормальним і рівномірним за максимального значення двосторонньої асимптотичної значущості ($p=0,017$; $p\leq 0,05$) при об'ємі вибірки $n=141$ досліджуваних. Найбільше позитивне екстремальне розходження 0,183 і

негативне $-0,251$. Крайні значення ознак у ньому зустрічаються достатньо рідко, а значення близькі до середньої величини – достатньо часто. Такий розподіл підтверджується закономірністю, яку обґрунтували свого часу А. Муавр (1733), К. Гаусс (1809) і П. Лаплас (1812).

У табл. 3.1 показано емпіричні результати першого етапу апробації трьох вибірок.

Таблиця 3.1

**Емпіричні результати першого етапу апробації студентів-стажерів
«Школи лідера», співробітників hr-структури і студентів ХДУ**

№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	«Школа лідера» n=24		HR-структура n=10		ХДУ n=107	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	8	33,33	3	30,00	23	21,49
		середній	16	66,67	7	70,00	63	58,88
		низький	0	0,00	0	0,00	21	19,63
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособ. взаємодії, ОС ₀	високий	17	70,83	9	90,00	69	64,49
		середній	7	29,17	1	10,00	31	28,97
		низький	0	0,00	0	0,00	7	6,54
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	19	79,17	8	80,00	47	43,93
		середній	5	20,83	2	20,00	39	36,45
		низький	0	0,00	0	0,00	21	19,62
4.	Рівень соціальних очікувань особистості, РСО ₀	високий	6	25,00	1	10,00	6	5,61
		середній	18	75,00	9	90,00	74	69,16
		низький	0	0,00	0	0,00	27	25,23

Важливим питанням, яке вимагало вирішення, було визначення показника асиметричного розподілу соціально бажаних тверджень у бік згоди чи незгоди. Розподіл відповідей для кожного твердження виявив, що деякі з них мають надмірний схил у бік крайніх відповідей, які поставлені у загальній формі і не стосуються конкретного досліджуваного. Зокрема твердження: 4. «Кожна людина зобов'язана прагнути до максимального результату» – схил у бік згоди ($A = -1,905$); 12. «Вольові люди частіше досягають своєї мети» – схил у бік згоди ($A = -1,148$); 25. «Детально сплановане і продумане виконання завдання є запорукою успіху» – схил у бік

згоди ($A = -1,183$) та ін. Деякі з тверджень було вилучено з опитувальника, інші відкоректовано.

На першому етапі апробації, звернувши увагу на внутрішню валідність опитувальника, значний перелік тверджень було скорочено. Нами спрощено твердження, зменшено кількість психологічних термінів, перефразовано складні речення, відкоректовано твердження так, щоб вони відповідали сутності вимірюваних ознак. З опитувальника було вилучено такі твердження: 2. Не варто чекати результату в діяльності, якою займаєшся, як правило, він приходить сам собою; 8. Будь-яка черга, у якій я змушений чекати, здається мені безкінечною; 11. Іноді, не спланувавши виконання завдання, мені приходять на думку аргументи, як його не виконати; 12. Вольові люди частіше досягають своєї мети; 18. Впевнено можу сказати, що моя теперішня робота приносить мені моральне та матеріальне задоволення; 21. Іноді я чекаю неприємностей і вони зазвичай приходять; 23. Найкращого результату, за цим опитувальником, мені не досягнути; 26. Я завжди приймаю рішення та дію самостійно, а не сподіватися на допомогу інших або на долю; 29. У своєму житті я не очікую на досягнення чогось видатного. Після чого опитувальник «РСО» налічував 21 твердження.

Вищеперелічені та внесені зміни, корективи уможливили перехід до реалізації другого етапу апробації опитувальника. Другим етапом охоплено три групи вибірок, загальна кількість яких склала дев'ять ($n=434$). Ми повторно апробували першу групу вибірок, що дозволило відстежити реакцію досліджуваних, висловлювання і зміни у їхніх відповідях, та порівняти їх з результатами першої апробації.

Психологічний опитувальник вважають ефективним за умови його надійності і валідності, а також, коли застосовано інтервальну шкалу. Надійність показує, що результати дослідження близькі до істини, а валідність, що результати дійсно відносяться до досліджуваного явища. Виокремлюють два види надійності: надійність як внутрішня узгодженість та надійність як стійкість. Внутрішня узгодженість визначається зв'язком

кожного конкретного елемента з загальним результатом, з тим, наскільки кожен елемент протирічить іншим, наскільки кожне окреме питання вимірює ознаку, на яку спрямований опитувальник.

Перейдемо до визначення надійності опитувальника як внутрішньої узгодженості вимірюваних ознак. Критерій α -Кронбаха моделює внутрішню узгодженість, базуючись на середніх кореляціях між твердженнями. Перевірка надійності за критерієм α -Кронбаха показала, що первинна форма опитувальника (21 твердження) володіє високими показниками надійності, зокрема, α -Кронбаха становить ($\alpha=0,777$) і α -Кронбаха на базі стандартизованих пунктів – ($\alpha=0,796$). Зазначимо, що α -Кронбаха має такі рівні надійності: $> 0,6$ – сумнівний; $> 0,7$ – достатній; $> 0,8$ – хороший і $> 0,9$ – дуже хороший рівень. Отримані значення α -Кронбаха вважаємо досить значущими, оскільки внутрішня узгодженість вимірюваних ознак за широкої варіативності випробуваних спрямована до зниження. Логічними є значення коефіцієнта конкордації Кенделла. Він показує узгодженість факторів і має дуже низький показник ($W=0,093$) – це є свідченням того, що другим етапом апробації охоплено випробовуваних від студентських лідерів до осіб, які склали клінічну вибірку, тому значення цього коефіцієнта низькі.

Також надійність опитувальника ми перевірили іншими методами. Надійність – методом розщеплення, що базується на кореляції між частинами шкали, яку розщеплюють на дві форми, становить 0,758. Коефіцієнт надійності методом розщеплення Спірмена-Брауна складає 0,772 і коефіцієнт половинного розщеплення Гуттмана – (L_1-L_6): $L_1=0,740$; $L_2=0,791$ – складніший, ніж α -Кронбаха; $L_3=0,777$ – еквівалентний α -Кронбаха; $L_4=0,653$; $L_5=0,768$; $L_6=0,813$. Таким чином, всі показники надійності знаходяться в межах достатнього (0,7) і хорошого рівнів (0,8).

Для досягнення більш стабільної надійності опитувальника ми повинні були впевнитися, що його факторна структура є гомогенною. З метою перевірки факторної гомогенності ми використовували первинний експлораторний факторний аналіз методом головних компонентів з облімін

обертанням. Зазначений тип обертання факторних вісей дозволяє виявити потенційно корелюючі фактори, що узгоджується з нашим припущенням про залежність факторів обізнаності про попередній перебіг подій, очікуваного ставлення до учасників міжособової взаємодії, очікуваних результатів діяльності. Така структура була закладена нами на етапі конструювання опитувальника і формулювання тверджень.

Критерій адекватної вибіркості Кайзера-Майєра-Олкина (КМО) дорівнює 0,839 (факторний аналіз доцільно застосовувати, коли вище 0,5), що є високим результатом. Критерій сферичності Бартлетта є значущим ($p < 0,001$). Це надало можливість зробити висновок, що отримані дані опитування є придатними для факторного аналізу. Визначення оптимальної кількості факторів здійснювалося за допомогою методу паралельної факторизації генерованих випадкових даних, які не мають якої-небудь очікуваної факторної структури. Було виявлено, що точка перетину ліній зменшення власних значень емпіричних даних та генерованих даних знаходиться на рівні 5-ти факторів, тож ця кількість для опитувальника з 21 твердженням є оптимальною. Факторний аналіз показників соціальних очікувань подано у додатку Б (табл. Б.1). Результати факторного аналізу показали, що 5-ти факторна структура розкриває 51,55% загальної дисперсії. F 1 (очікуваний результат діяльності) розкриває 23,30% загальної дисперсії, F 2 (обізнаність про передбачуваний перебіг подій) розкриває 10,60%, F 3 (очікуване ставлення до учасників міжособистісної взаємодії) – 6,66%, F 4 (очікуваний зміст діяльності) – 5,86% і F 5 (знання про очікування) містить частку розкритої дисперсії – 5,14% і є превалюючим у трьох твердженнях (№№ 19, 1, 5). Позитивним показником є те, що жодне з завдань не виявилось поза факторною структурою. Проте F 4 (№№ 20, 11), який характеризує очікуваний зміст діяльності, має позитивну кореляцію з F 1, що відображає очікуваний результат діяльності (0,247 і 0,172) і частково його доповнює. F 5, що відображає не просто знання про очікування, а радше досвід соціальної взаємодії, закумуляований у соціальних очікуваннях, також

дещо доповнює F 1 (0,190) і F 2 (0,285 і 0,124). З огляду на неякісність цих факторів, їх було видалено з моделі. Отримані результати частково підтверджують закладену нами на етапі проектування структуру опитувальника. Твердження №№ 20, 11, 19, 1, 5 зменшують надійність опитувальника, тому їх було видалено. Таким чином, первинний експлораторний факторний аналіз виявив п'ять тверджень, які не входять до закладеної нами структури опитувальника.

Після видалення п'яти (відносно моделі) тверджень, проведено вторинний експлораторний етап факторного аналізу. Було виявлено, що точка перетину ліній зменшення власних значень емпіричних даних та генерованих даних знаходиться на рівні 3-ох факторів, тож ця кількість для опитувальника з 16 твердженням є оптимальною (див. рис. 3.2).

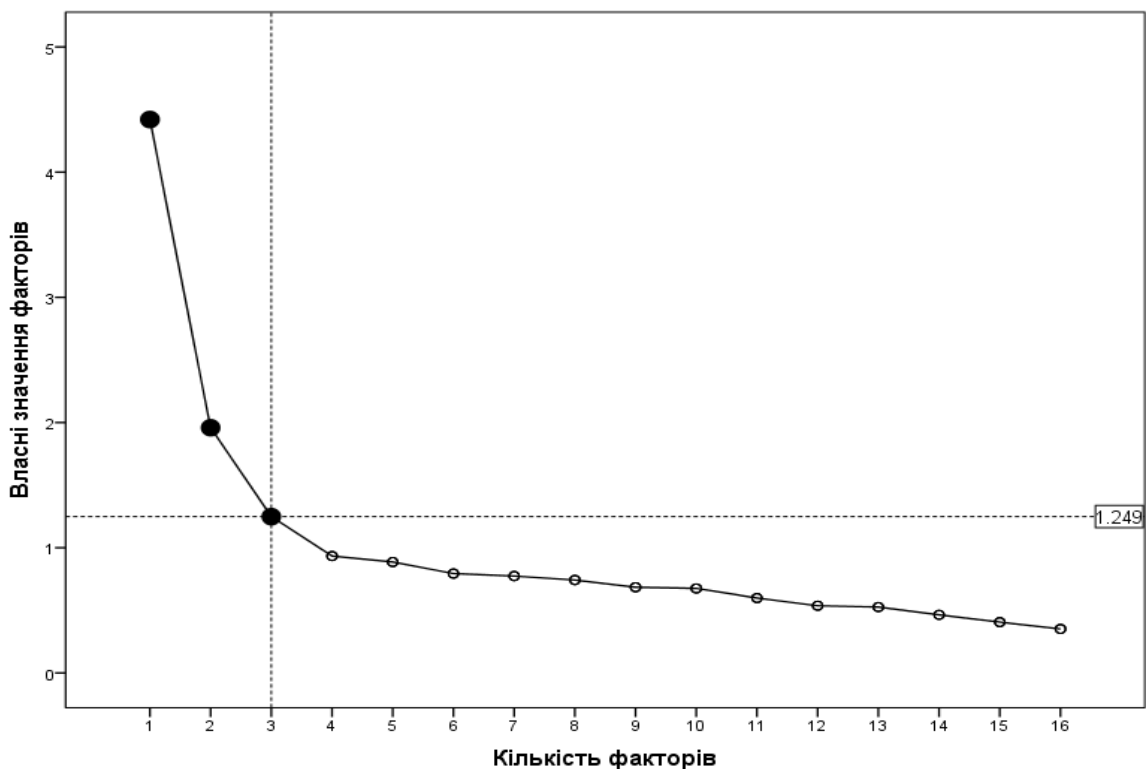

Рис. 3.2. Графік визначення кількості факторів

Вторинний факторний аналіз показав три фактори з сумарною дисперсією – 47,67%, структуру яких наведено у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Первинний перелік тверджень та результати їхньої апробації

№	Твердження	F 1	F 2	F 3
1	2	3	4	5
1.	Очікування будь-якої людини є орієнтирами, що визначають її майбутнє	*		
2.	Вираховувати, чого чекають і на що сподіваються учасники взаємодії – безглузда трата часу	0,122	-0,146	0,604
3.	Завжди прагну до максимального результату	0,720		
4.	Виконуючи роботу, прагну показати все, на що я здатен	0,724	0,141	
5.	Люди розлучаються, тому що їх очікування не підтвердилися	*		
6.	Доволі часто, плануючи виконання роботи, у моїй уяві спливають позитивні варіанти перебігу подій	0,198	0,673	
7.	Перед виконанням будь-якого завдання, завжди ретельно обмірковую його, вираховую всі «за» і «проти»	0,178	0,613	
8.	Моє найближче оточення мене не розуміє		0,159	0,745
9.	Мої очікування завжди спрямовані на досягнення успіху	0,753	0,173	
10.	Очікую досягнути високого результату в діяльності, якою займаюся	0,639	0,197	0,161
11.	Мої очікування сприяють активізації діяльності	*		
12.	Очікування людини проектує ставлення як до себе самої, так і до учасників взаємодії	0,151	0,654	-0,122
13.	Очікування керівництва можуть реалізуватися тільки за умови повного контролю дій підлеглих, адже самостійність підлеглих приводить до краху очікувань керівництва		0,418	-0,432
14.	Швидше за все, мої результати проходження опитувальника будуть низькими	0,132		0,690
15.	Я здатен зробити все, що в моїх силах, щоб досягнути бажаного очікуваного результату	0,692	0,152	
16.	Я схильний програмувати себе на максимальний результат	0,616	0,326	
17.	У процесі виконання завдання я завжди змушений коректувати поставлену мету	0,366		-0,433
18.	Детально сплановане і продумане мною виконання завдання є запорукою досягнення очікуваного результату	0,321	0,630	
19.	Будь-які конфлікти – є результатом нереалізованих очікувань сторін, що конфліктують	*		
20.	Очікую отримати найвищі результати з опитування	*		
21.	Максимальна активізація зусиль допомагає мені досягти будь-якого, бажаного результату	0,625	0,215	

* Твердження відкинуто за результатами експлораторного факторного аналізу

Три фактори: F 1 (очікуваний результат діяльності) з часткою дисперсії 27,63%; F 2 (обізнаність про передбачуваний перебіг подій) з часткою дисперсії 12,24% і F 3 (очікуване ставлення до учасників міжособистісної взаємодії) з часткою дисперсії 7,80% – відображають соціально-психологічну структуру досліджуваного феномену (додаток Б, табл. Б.2). Зникнення (точніше – «розчинення») попередніх четвертого і п'ятого факторів підтвердило правильність проведеного вторинного факторного аналізу, тому надалі ми вирішили спиратися на його результати. Також нами було відкинуто ще два твердження (№ 13; 17) з незначними факторними навантаженнями. Отже у нас залишилося 14 тверджень, які було розподілено за трьома шкалами: 1) очікуваних результатів діяльності (OP_o); 2) обізнаності про передбачуваний перебіг подій (OP_o); 3) очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (OC_o).

Сконструйовану трьохфакторну модель було перевірено на 14 твердженнях за допомогою конфірматорного факторного аналізу. Конфірматорний факторний аналіз підтвердив наявність трьох факторів з сумарною дисперсією – 51,88% та факторами F 1 з часткою дисперсії 31,16%, F 2 (12,24%) і F 3 (8,48%) див. додаток Б, табл. Б.3.

На етапі проектування було закладено три фактори, що мають складний соціально-психологічний зміст, знаходяться у взаємозумовленому органічному поєднанні між собою та іншими чинниками. Дуже важливо, що конфірматорним факторним аналізом підтверджено високу гомогенність і правомірність трьохфакторної структури опитувальника. Факторний аналіз показав, що всі 14 тверджень входять до факторної структури зі значущим факторним навантаженням, і такий варіант опитувальника є оптимальним (додаток А). Вважаємо, що проведений конфірматорний етап факторного аналізу є надійним, а його результати такими, що відповідають меті дослідження.

Перейдемо до визначення надійності як стійкості опитувальника. Стійкість результатів опитувальника – можливість отримання однакових

результатів у досліджуваних в різних випадках. Найприроднішим визначенням надійності результатів тесту – використати той самий тест удруге. Визначається з допомогою ретесту і реалізується від тижня до року. Ми почали проводити ретестування через два тижнів і закінчили через місяць. Статистично ретестову надійність трактуємо як варіант розщепленої надійності і для її оцінки використано коефіцієнт Спірмена-Брауна. Ретестова надійність за коефіцієнтом Спірмена-Брауна становить 0,807 при $n=203$, що є показником високого рівня.

Перейдемо до визначення валідності опитувальника. Згідно з визначенням американського текстолога А. Анастасі, «валідність тесту – це поняття, яке вказує нам, що тест вимірює і наскільки добре він це робить» [5, с. 28]. Для валідизації опитувальника нами застосовано низку методів визначення різних типів валідності. Конвергентну валідність визначали, зіставляючи дані опитувальника з авторитетними спорідненими методиками, і доказом були значущі зв'язки з ними. Перевіримо кореляційний зв'язок показників обізнаності про передбачуваний перебіг подій, очікуваного ставлення до учасників міжособової взаємодії, очікуваних результатів діяльності зі шкалами тесту «Рівень домагань особистості» В.К. Гербачевського. Ми сподіваємося, що обізнаність про передбачуваний перебіг подій може бути пов'язана з сукупністю знань про свій потенціал у контексті досягнення бажаного результату. Це припущення підтверджується кореляціями обізнаності про передбачуваний перебіг подій з оцінкою свого потенціалу ($r=0,306$; $p<0,001$) та оцінкою рівня досягнутих результатів ($r=0,059$; $p<0,001$). Допускаємо, що очікуване ставлення до учасників міжособистісної взаємодії пов'язане з намірами особистості у рамках реалізації будь-якої діяльності у контексті соціальної дійсності. Констатуємо підтвердження кореляції очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії з наміченим рівнем мобілізації зусиль ($r=0,279$; $p<0,001$). Прогнозуємо високу кореляцію очікуваного результату діяльності з очікуваним рівнем результатів і пересвідчуємося у її наявності ($r=0,123$;

$p < 0,001$). Має місце зв'язок очікуваних результатів діяльності з коефіцієнтом очікувань, визначеним за авторською методикою «Експектометрія». Констатуємо позитивну, але незначущу кореляцію ($r = 0,213$; $p < 0,001$).

Вельми важливим видається встановлення позитивного значущого кореляційного зв'язку рівня соціальних очікувань і загального показника осмисленості життя, визначеного за опитувальником «СЖО» Д. О. Леонтьєва, який склав ($r = 0,341$; $p < 0,01$), та позитивного кореляційного зв'язку рівня соціальних очікувань з адекватністю самоочікувань, визначеною за «Експектометрією», що становить ($r = 0,263$; $p < 0,01$). Отже, результати визначення конвергентної і дискримінантної валідності опитувальника дали вагомі позитивні результати.

Далі приведемо частотні статистичні характеристики шкал опитувальника (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Частотні статистичні характеристики опитувальника рівня соціальних очікувань особистості

№	Шкала опитувальника	Середнє арифметичне, \bar{x}	Середнє відхилення, σ	Медіана	Дисперсія	Асиметрія, A	Ексцес, E
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Обізнаності про передбачуваний перебіг подій (ОП ₀)	21,17	4,267	21,71	18,203	-0,935	0,831
2.	Очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (ОС ₀)	13,42	3,752	13,34	14,078	-0,170	-0,024
3.	Очікуваних результатів діяльності (ОР ₀)	39,09	7,009	40,00	49,120	-0,579	0,129
4.	Рівня соціальних очікувань особистості (РСО ₀)	73,69	10,996	75,16	120,917	-0,295	-0,164

Проаналізуємо параметри асиметричного розподілу за всіма шкалами опитувальника. Значень лівостороннього асиметричного розподілу не спостерігаємо. Найбільшим правостороннім асиметричним розподілом володіє шкала рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($A = -0,935$). Покажемо відкоректовані твердження і які зміни у асиметричному розподілі цих тверджень відбулися: 3. «Завжди прагну до максимального результату» ($A = -0,572$); 12. «Детально сплановане і продумане мною виконання завдання є запорукою досягнення очікуваного результату» ($A = -0,302$). У твердженнях опитувальника спостерігаємо амплітуду значень асиметричного розподілу у межах $-0,935/-0,170$. Оскільки показники асиметричного розподілу за твердженнями і шкалами опитувальника не перевищують допустимі межі $(-1,0/1,0)$, можемо стверджувати, що асиметричний розподіл є допустимим і достовірним.

Спостерігаємо амплітуду значень розподілу ексцесу в межах $-0,164/0,831$. Решта показників спрямовані до нуля. Оскільки ексцес не перевищує граничні межі $(-1,0/1,0)$, стверджуємо, що розподіл ексцесу є допустимим і достовірним.

На другому етапі апробації ми задалися метою перевірити λ -критерій Колмогорова-Смирнова і пересвідчилися, що розподіл значень всіх вимірюваних параметрів є нормальним і рівномірним за максимального значення двосторонньої асимптотичної значущості ($p \leq 0,05$) при об'ємі вибірки $n=434$ досліджуваних. Найбільше екстремальне розходження – позитивне $0,079$ і негативне $-0,102$. Далі визначено такі психометричні характеристики соціальних очікувань, як рівні досліджуваних ознак (див. табл. 3.4).

У табл. 3.4 приведено параметри низького, середнього і високого рівнів всіх шкал опитувальника, які визначені експериментальним шляхом. Значення, що менші за нижчу межу низького рівня, ми віднесли до екстремально низьких, і відповідно, більші за вищу межу високого рівня – до екстремально високих.

Таблиця 3.4

Психометричні характеристики опитувальника рівня соціальних очікувань особистості

№	Шкала опитувальника	Параметри екстремально низькі	Параметри низького рівня	Параметри середнього рівня	Параметри високого рівня	Параметри екстремально високі
1	2	3	4	5	6	7
1.	Обізнаності про передбачуваний перебіг подій (ОП _о)	...<11	12 – 16	17 – 24	25 – 27	28<...
2.	Очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (ОС _о)	...<4	5 – 9	10 – 17	18 – 20	21<...
3.	Очікуваних результатів діяльності (ОР _о)	...<16	17 – 31	32 – 44	45 – 48	49<...
4.	Рівня соціальних очікувань особистості (РСО _о)	...<39	40 – 62	63 – 82	83 – 96	97<...

Немає сумніву, що відмінності показників досліджуваних ознак достатньо суттєві, оскільки λ -критерій Колмогорова-Смирнова ($p \leq 0,05$) є статистично достовірним. Визначення рівнів досліджуваних ознак логічно приводить нас до обробки емпіричних результатів опитування.

3.3.3. Обробка емпіричних результатів дослідження соціальних очікувань особистості. Обробка емпіричних результатів опитування є необхідною складовою продовження валідизації опитувальника. Критерії об'єднання досліджуваних у групи вибірок залишилися такими ж як і на початковій стадії апробації. Першу групу склали: студенти-стажери «Школи лідера» ($n=12$), співробітники hr-структури ($n=10$) і студенти ХДУ ($n=112$) – загальною кількістю ($n=134$). У табл. 3.5 показано емпіричні результати другого етапу апробації першої групи вибірок.

Порівняно з першим етапом, на другому етапі апробації відбулися кількісні зміни у вибірках першої групи. З усіх учасників «Школи лідера»

було відібрано тих, що пройшли на наступний етап і були запрошені на стажування. Перехід на наступний етап дає підстави вважати, що у цих досліджуваних (n=12) емпіричні показники будуть вищими, ніж загальної групи (n=24), адже відібрані студенти наблизилися до очікуваної бажаної мети. У другій вибірці кількісні зміни ми не спостерігаємо. Кількість третьої вибірки зросла на п'ять досліджуваних, що були присутніми під час проведення повторного опитування.

Таблиця 3.5

Емпіричні результати другого етапу апробації першої групи вибірок

№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	«Школа лідера» n=12		HR-структура n=10		ХДУ n=112	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	4	33,33	3	30,00	8	7,14
		середній	8	66,67	6	60,00	91	81,25
		низький	0	0,00	1	10,00	13	11,61
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособ. взаємодії, ОС ₀	високий	4	33,33	8	80,00	18	16,07
		середній	8	66,67	2	20,00	85	75,89
		низький	0	0,00	0	0,00	9	8,04
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	4	33,33	6	60,00	14	12,50
		середній	8	66,67	4	40,00	78	69,64
		низький	0	0,00	0	0,00	20	17,86
4.	Рівень соціальних очікувань особистості, РСО ₀	високий	5	41,67	8	80,00	16	14,29
		середній	7	58,33	2	20,00	86	76,79
		низький	0	0,00	0	0,00	10	8,92

Другу групу склали: учні ДНЗ «ХПСЛ» (n=117), водії ТОВ «ПМК-19» (n=41) та вантажники ТОВ «Максі Трейд» (n=64) – загальною кількістю (n=222). Друга група вибірок не потребує додаткової характеристики, оскільки відображає типову генеральну сукупність «учня училища», «водія» і «вантажника». У табл. 3.6 показано емпіричні результати другого етапу апробації другої групи вибірок.

Таблиця 3.6

Емпіричні результати другого етапу апробації другої групи вибірок

№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	ДНЗ «ХПСЛ» n=117		ТОВ «ПМК-19» n=41		ТОВ «Максі Трейд» n=64	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	11	9,40	7	17,07	19	29,69
		середній	84	71,80	27	65,86	40	62,50
		низький	22	18,80	7	17,07	5	7,81
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособ. взаємодії, ОС ₀	високий	6	5,13	2	4,88	8	12,50
		середній	88	75,21	38	92,68	53	82,81
		низький	23	19,66	1	2,44	3	4,69
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	9	7,69	8	19,51	15	23,43
		середній	83	70,94	31	75,61	30	46,88
		низький	25	21,37	2	4,88	19	29,69
4.	Рівень соціальних очікувань особистості, РСО ₀	високий	11	9,40	4	9,75	5	7,81
		середній	82	70,09	35	85,37	43	67,19
		низький	24	20,51	2	4,88	16	25,00

Третю групу склали: алкозалежні (n=19), наркозалежні (n=17), хворі з психічними розладами (n=42) – загальною кількістю (n=78). Вважаємо необхідним дати характеристику третьої групи вибірок. Апробація опитувальника здійснювалася в комунальному закладі «Херсонська обласна психіатрична лікарня» Херсонської обласної ради у психіатричному відділенні інтенсивної медикаментозної терапії для пацієнтів з гострою стадією захворювання і для пацієнтів з повторним загостренням захворювання. Нашими досліджуваними були пацієнти жіночого відділення №3. «Психіатричне. Гостре лікувально-діагностичне відділення первинних епізодів психічних розладів» і чоловічого відділення №10. «Психіатричне. Гостре лікувально-діагностичне відділення первинних епізодів психічних розладів». Вибірку осіб з психічними захворюваннями склали чоловіки і жінки віком від 20 до 65 років. Також мало місце опитування 13-літньої дитини з біполярним афективним розладом (лікарня вважається також дитячою). Всього 49 досліджуваних з таким діагнозом: біполярний афективний розлад (маніакально-депресивний психоз) – 2 особи;

гострий поліморфний психотичний розлад з синдромами шизофренії – 2 особи; параноїдна шизофренія – 11 осіб; шизофренія – 19 осіб; психопатія – 1 особа; депресивні епізоди різних ступенів – 4 особи; шизоафективні розлади різних типів – 3 особи; наркоманія – 3 особи і алкоголізм – 4 особи. Діагноз хворих ми вказали з науковою метою. Етичні норми отримання емпіричних даних витримані. Наступним закладом, у якому здійснювалася апробація опитувальника, є комунальна установа «Обласний наркологічний диспансер» Херсонської обласної ради. Стаціонарне відділення надає спеціалізовану і реанімаційну допомогу особам, що зловживають алкоголем, тютюном, наркотичним та іншими психоактивними речовинами. Всього 29 досліджуваних, усі чоловіки з таким діагнозом: алкоголізм – 13 осіб; алкогольний психоз («біла гарячка») – 2 особи; наркоманія – 14 осіб. У табл. 3.7 показано емпіричні результати другого етапу апробації третьої групи вибірок.

Загальна кількість досліджуваних другого етапу апробації досягла $n=434$. Перейдемо до валідазації методом відомих груп. Як і очікувалося, середньогрупові результати продемонстрували монотонне зниження від першої до дев'ятої вибірки. Відмінності між контрольними (перша і друга групи вибірок) і клінічними (третья група вибірок) є суттєвими за всіма шкалами опитувальника. Найкращі показники високого рівня сформованості соціальних очікувань особистості прогнозовано зафіксовані у вибірці, що склали співробітники HR-структури (80,0%) і студенти-стажери (41,67%), нижчі результати є у другій групі вибірок: учні ДНЗ «ХПСЛ» (9,40%) і водії ТОВ «ПМК-19» (9,75%), і найнижчий результат зафіксовано у клінічній вибірці: тільки 2,38% психічно хворих з високим рівнем соціальних очікувань. Констатуємо, що у вибірках співробітників HR-структури і студентів-стажерів не зафіксовано показників низького рівня соціальних очікувань. У студентів ХДУ цей показник складає 8,92%. Значно нижчі результати є у другій групі вибірок: 20,51% учнів ДНЗ «ХПСЛ» і 25,00% вантажників ТОВ «Максі Трейд» мають низький рівень очікувань.

Найнижчий результат знову ж клінічної вибірки: 31,58% алкозалежних, 41,18% наркозалежних, 30,95% психічно хворих осіб володіють низьким рівнем сформованості соціальних очікувань. Таким чином, валідація методом відомих груп підтвердила, що отримані результати відповідають досліджуваним групам. Суттєвих відмінностей за гендерною ознакою ми не спостерігали.

Таблиця 3.7

Емпіричні результати другого етапу апробації третьої групи вибірок

№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	КЗ «ХОПЛ» ХОР і КУ «ОНД» ХОР n=19		КЗ «ХОПЛ» ХОР і КУ «ОНД» ХОР n=17		КЗ «ХОПЛ» ХОР n=42	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	3	15,79	2	11,76	7	16,67
		середній	15	78,95	11	64,71	33	78,57
		низький	1	5,26	4	23,53	2	4,76
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособ. взаємодії, ОС ₀	високий	1	5,26	1	5,88	3	7,14
		середній	15	78,95	13	76,47	31	73,81
		низький	3	15,79	3	17,65	8	19,05
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	1	5,26	2	11,76	3	7,14
		середній	13	68,42	7	41,18	30	71,43
		низький	5	26,32	8	47,06	9	21,43
4.	Рівень соціальних очікувань особистості, РСО ₀	високий	3	15,79	2	11,76	1	2,38
		середній	10	52,63	8	47,06	28	66,67
		низький	6	31,58	7	41,18	13	30,95

Нами апробовано опитувальник, здійснено валідацію, зважування шкал, відкоректовано твердження, вилучено твердження з високим рівнем соціальної бажаності, проведено градацію шкал досліджуваних величин. Емпіричним шляхом здійснено розподіл рівнів всіх вимірюваних величин. Технологія конструювання опитувальника, апробація та інтерпретація емпіричних результатів, зроблені висновки дозволяють перейти до

обґрунтування програми експериментального дослідження та приступити до її реалізації у наступному розділі дисертаційної роботи.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі здійснено теоретико-емпіричне обґрунтування концепції соціальних очікувань особистості. В основу розробки концепції закладено систему принципів та вихідних методологічних положень. Реалізовано інтегрований підхід дослідження соціально-психологічного змісту очікувань як процесу, результату конструювання і відображення соціальної дійсності особистості, і як процесу психічної регуляції поведінки особистості. Систему принципів склали: принцип системності і цілісності досліджуваного предмету, принцип комплексного підходу до предмету дослідження, принцип відображення внутрішнього і зовнішнього світу суб'єкта дослідження, принцип взаємозалежності внутрішніх та зовнішніх чинників дослідження, принцип суб'єктності, принцип функціональності та принцип соціального детермінізму досліджуваного предмету.

Застосований системний підхід дозволив розглянути об'єкт дослідження – «структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості» як сукупність взаємопов'язаних складових: змістових психологічних параметрів, чинників, властивостей, які володіють взаємозв'язком з соціальною реальністю. Об'єкт дослідження – має вхід (ресурс та умови утворення) і вихід (ціль). Досліджено й обґрунтовано, що самооцінка і соціальні очікування особистості є двостороннім взаємоузгодженим механізмом взаємовпливів, який кардинально впливає на соціальну регуляцію поведінки особистості. Акцентовано увагу на соціальних очікуваннях як системному, цілісному утворенні конструювання і відображення соціальної дійсності, як змістовій складовій самосвідомості особистості, механізмі саморегуляції поведінки, складовій ціннісно-сміслової сфери та комунікативно-рольової взаємодії тощо.

Побудовано структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості. Встановлено, що соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічні особливості ставлення особистості до учасників міжособової взаємодії та соціально-психологічні особливості регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності є структурними складовими, що імітують внутрішню організацію об'єкта-прототипу – структурно-функціональну модель соціальних очікувань особистості. Схематично побудовано та обґрунтовано соціально-психологічні засади структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості. Описано роботу таких функцій концептуальної моделі: реконструювальної, описової, вимірювальної, гносеологічної, інтерпретаційної, прогнозувальної, репрезентативної, критеріальної, евристичної та констатувальної.

Створено опитувальник «Рівень соціальних очікувань». Проведено два етапи апробації опитувальника. Застосовано інтервальну шкалу, визначено надійність за критерієм α -Кронбаха, коефіцієнт конкордації Кенделла, надійність методом розщеплення, коефіцієнт надійності Спірмена-Брауна, коефіцієнт половинного розщеплення Гутмана та ретестову надійність. Перевірено факторну гомогенність первинним експлораторним факторним аналізом методом головних компонентів з облімін обертанням. Встановлено, що критерій адекватної вибіркості КМО (0,839) і критерій сферичності Бартлетта ($p < 0,001$) мають значущі показники. Три фактори описують 51,88% дисперсії, що є свідченням надійності проведеного факторного аналізу, а його результати відповідають меті дослідження. Визначено такі типи валідності: конвергентну, дискримінантну, зовнішню, внутрішню та валідність методом відомих груп. Встановлено, що розподіл значень всіх вимірюваних параметрів є нормальним і рівномірним за λ -критерієм Колмогорова-Смирнова. Приведено частотні статистичні та психометричні характеристики опитувальника, емпіричним шляхом здійснено зважування

шкал, відкоректовано твердження, вилучено твердження з високим рівнем соціальної бажаності, проведено градацію шкал досліджуваних величин.

Технологія конструювання опитувальника, апробація та інтерпретація емпіричних результатів дозволяють сподіватися, що створений опитувальник стане «самостійною науковою одиницею» – ефективним психодіагностичним засобом дослідження соціальних очікувань особистості, конструювання моделі очікуваного майбутнього.

Основні положення третього розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [245; 250; 256; 258].

РОЗДІЛ 4

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТОВИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Обґрунтовано хід та процедуру емпіричного дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості. Визначено методичні підходи, сконструйовано вибірку досліджуваних та окреслено основні етапи проведення дослідження. Обґрунтовано використання методичного інструментарію дослідження структурних складових соціальних очікувань особистості як процесу та результату конструювання і відображення соціальної дійсності, і як процесу психічної регуляції поведінки. Виокремлено властивості соціальних очікувань особистості в залежності від локусу контролю, активності, відкритості, адекватності. Описано п'ять етапів реалізації контент-аналітичної методики. Здійснено кодування досліджуваного масиву текстів, квантифікацію, розроблено кодувальну матрицю. Розкрито сутність властивостей і описано методику їх визначення. Описано сутність, методику визначення амбівалентності і полярності соціальних очікувань особистості. З'ясовано взаємозв'язки та взаємозалежності між показниками соціальних очікувань, і показниками суб'єктного контролю, смисложиттєвих орієнтацій, мотиваційної структури особистості, властивостей соціальних очікувань та експектометричних показників очікувань особистості за допомогою кореляційного аналізу. Проведено кластеризацію масиву емпіричних даних і виокремлено п'ять типів соціальних очікувань досліджуваних.

4.1. Обґрунтування хронології та вибірки дослідження соціальних очікувань особистості

Конструюючи вибірку досліджуваних, ми врахували низку критеріїв і особливостей дослідження соціальних очікувань особистості. Безумовно,

сконструйована вибірка відтворює генеральну сукупність досліджуваного феномену, є репрезентативною, володіє надійністю та валідністю. Генеральна сукупність окреслила у просторі й часі об'єкт нашого дослідження. Вона складається з вибіркової сукупності – певної кількості відібраних за суворими правилами елементів. У створеній нами мікромоделі генеральної сукупності, структура вибірки максимально збігається зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

У групуванні генеральної сукупності ми застосували два методи: районування (стратифікація) і кластеризація (метод гнізд або серійна вибірка). Стратифікація вибірки передбачала попереднє групування одиниць генеральної сукупності за відмінними між собою типами. Таким групуванням є об'єднання генеральної сукупності у три групи вибірок: «студентська», «комерційна» і «комбінована». Всередині групи окремі вибірки є кластерами, у які об'єднані однотипні групи. Зауважимо, що до кластеризації ми повернулися під час обробки статистичних даних і використали кластерний аналіз методом *k*-середніх. Якщо у першому варіанті метою застосування кластеризації було відтворення генеральної сукупності, то у другому – застосовано для визначення типів сформованості соціальних очікувань у досліджуваних констатувального етапу дослідження. Дев'ять вибірок об'єднано по три вибірки у трьох групах. Першу групу вибірок ми назвали студентською, оскільки створена зі студентських груп. Її склали сім студентських груп I–III років навчання гуманітарного факультету Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка. Другу вибірку склали дев'ять студентських груп I–III років навчання мистецького факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Третю вибірку склали сім студентських груп I–III років навчання факультету фізики, математики та інформатики Херсонського державного університету. Перша вибірка об'єднала студентів української, англійської та німецької філології,

загальною кількістю $n=130$. Гуманітарний факультет є своєрідним кластером, що об'єднав однотипні студентські групи філологів. Друга вибірка об'єднала студентів образотворчого мистецтва, хореографічного та музичного відділень, загальною кількістю $n=106$. Третя вибірка об'єднала студентів за спеціальностями: фізика, математика, інформатика, програмна інженерія, економічна кібернетика, загальною кількістю $n=113$. Сконструювавши таким чином першу групу вибірок загальною кількістю $n=349$, ми прагнули дослідити соціальні очікування особистості студента, що знаходиться у різних соціокультурних просторах організації освітнього середовища вищого навчального закладу. Різними типами соціокультурних просторів вважаємо організовану навчально-виховну роботу в обласній гуманітарно-педагогічній академії, у державному педагогічному університеті та в класичному державному університеті. Також важливим аспектом у дослідженні соціальних очікувань було вивчення їх особливостей у філологів КОГПА імені Тараса Шевченка, художників, вокалістів і музикантів КДПУ імені Володимира Винниченка, та фізиків, математиків, програмістів і кібернетиків ХДУ, і порівняння їх між собою. Для нас представляло науковий інтерес дослідження змістових особливостей соціальних очікувань студентів різних фахових профілів і вплив розвитку спеціальних здібностей на рівні сформованості соціальних очікувань, на здатність студентів конструювати модель очікуваного майбутнього.

Другу групу вибірок ми назвали «комерційна», оскільки вона об'єднала співробітників Всеукраїнської мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра». Першу вибірку склали співробітники ТОВ «Новострой-Люкс» (м. Нікополь, Дніпропетровської обл.), загальною кількістю $n=44$. Друга вибірка об'єднала співробітників ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський, Одеської обл.), загальною кількістю $n=35$. Третю вибірку утворили співробітники ТОВ «Будівельний бум» (м. Токмак), загальною кількістю $n=45$. Представляло науковий інтерес дослідження соціальних очікувань співробітників, що працюють в приватному секторі,

порівняння змістових особливостей очікувань досліджуваних у межах однієї торгової мережі, однотипної статутної організації роботи, однакових правил внутрішнього розпорядку, таких, що територіально представляють різні регіони України. Другим аспектом, який мав важливе наукове значення – природно створена проблемна ситуація у торговому центрі ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський), а саме недостача за результатами річної інвентаризації за 2015 р. Ми дослідили соціальні очікування у критичній ситуації і спробували їх порівняти з повсякденною організацією виробничого процесу у інших однотипних торгових центрах цієї ж мережі. Загальна кількість досліджуваних другої групи вибірок склала $n=124$.

Третю групу вибірок ми назвали «комбінованою», оскільки у ній об'єднано вибірку студентів-лідерів різних факультетів Херсонського національного технічного університету, що були учасниками «Школи лідера», загальною кількістю $n=24$. Другу вибірку склали співробітники hr-структури ТОВ «МАК «Монополія» (м. Херсон), загальною кількістю $n=10$. Третю вибірку утворили сім учнівських навчальних груп ДНЗ «Херсонський професійний суднобудівний ліцей». Учнівська вибірка об'єднала майбутніх робітників таких кваліфікацій: електроручний зварювальник СКМС, електрогазозварювальник, слюсар з ремонту автомобіля, токар, столяр судовий, верстатник деревообробних верстатів, трубопровідник судовий, загальною кількістю $n=130$. Учнівську вибірку склали досліджувані віком від 15 до 18 років, учні, що опановують технічну кваліфікацію. ДНЗ «Херсонський професійний суднобудівний ліцей» є типовим варіантом соціокультурного простору організації освітнього середовища професійно-технічного закладу. Загальна кількість досліджуваних третьої групи вибірок склала $n=164$. Експериментальним дослідженням охоплено $n=637$ досліджуваних, з них жіночої статі $n=351$ (55,10%) і чоловічої статі $n=286$ (44,90%). Таке відсоткове співвідношення не протирічить соціологічним даним, згідно яких населення України коливається у межах: 53–57% – жінки, відповідно 43–47 % – чоловіки. При конструюванні експериментальної

вибірки враховувались критерії змістовності, репрезентативності, еквівалентності.

Теоретико-методологічні засади дослідження дозволили сформулювати вихідні положення емпіричного дослідження, об'єктом якого стали соціальні очікування особистості, предметом – змістові психологічні параметри та структурні складові соціальних очікувань особистості.

Дослідження проводилось впродовж 2009–2017 рр. на базі вищих навчальних закладів, закладів професійно-технічної освіти, спеціалізованої школи, всеукраїнської торгівельної мережі, комерційних приватних підприємств, бюджетних організацій, центру реабілітації, закладів охорони здоров'я південних, центральних, східних і західних регіонів України.

На першому етапі дослідження (2009–2014 рр.) здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми соціальних очікувань особистості; встановлено родо-видові зв'язки поняття «соціальні очікування»; реалізовано семантичний аналіз досліджуваної категорії; виокремлено семантичні концепти і розподілено їх за чинниками; проведено ретроспективний аналіз і визначено шість напрямків, у яких реалізована вся теоретична, практична та прикладна спадщина дослідження соціальних очікувань особистості: філософський, соціологічний, нейрофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний і конструювання майбутнього. Проаналізовано прикладні дослідження в англійській літературі та практиці. На цьому визначено загальну стратегію дослідження психології соціальних очікувань особистості. Зазначене висвітлено в працях автора [246; 248; 251; 258–260; 279–282; 285; 526]

На другому етапі (2011–2015 рр.) здійснено емпіричне дослідження соціально-психологічного змісту, змістових психологічних параметрів та структурних складових соціальних очікувань особистості; перевірено окремі гіпотези дослідження; пройдено перший і другий етапи апробації авторського опитувальника рівня соціальних очікувань особистості. З метою порівняння показників рівнів соціальних очікувань особистості за допомогою

авторського опитувальника, експериментальну вибірку об'єднано у три групи: студентську, комерційну і комбіновану. На цьому етапі розроблено програму емпіричного дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості [252; 253; 257; 258; 261; 264; 266; 268; 269; 271; 528; 530; 532].

На третьому етапі дослідження (2013–2016 рр.) нами опубліковано навчально-методичний посібник «Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі» (2013 р.). Проведено низку тренінгових занять, факультативів, спецкурсів і спецсемінірів в ТОВ «МАК«Монополія», факультеті філології та журналістики ХДУ, спрямованих на перевірку ефективності програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. На цьому етапі ми визначилися з програмою формувального експерименту і реалізували її. Для реалізації формувального експерименту ми обрали студентів навчальної групи факультету філології та журналістики ХДУ, і на контрольному етапі порівняли показники з іншою навчальною групою студентської вибірки, яка склала контрольну групу дослідження. Кількість досліджуваних експериментальної групи $n=24$, віком від 18 до 20 років. Другу експериментальну групу ми обрали з комерційної вибірки, її склали співробітники торговельного центру «33м²етра» ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський). Кількість досліджуваних $n=48$, віком від 18 років (продавець-консультант) до 62 роки (технічний персонал). У торговельному центрі кількість досліджуваних зросла, порівняно з констатувальним етапом, оскільки було вирішено питання річної недостачі, укомплектовано на 94,12 % персонал згідно штатного розкладу, прийнято низку заходів з подолання плинності персоналу. Третю експериментальну групу ми обрали з комбінованої групи вибірок, нею стали учасники «Школи лідера». Кількість досліджуваних, що взяла участь у формувальному експерименті склала $n=13$, один досліджуваний відмовився від продовження участі у дослідженні і зійшов зі стажування. На початковій стадії

досліджуваних було $n=24$. Варто зазначити, що програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань була підготовлена для кожної експериментальної групи з урахуванням особливостей їхньої діяльності та функціонального призначення. Здобутки третього етапу подано в працях [249; 250; 254–256; 258; 262; 272–274; 526].

На заключному, четвертому етапі (2015–2017 рр.) проведено узагальнення і підсумкову інтерпретацію отриманих результатів дослідження, проаналізовано зворотній зв'язок від впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчально-виховний процес вузів, інших освітніх закладів, комерційних приватних підприємств, бюджетних організацій, що відображено в роботах автора [245; 258; 263; 275; 276].

На всіх чотирьох етапах (2009–2017 рр.) дослідження здійснювалося за декількома напрямками. Порівняння показників адекватності самооцінки і рівня сформованості соціально-психологічних очікувань курсантів вищого навчального закладу та менеджерів комерційних відділів приватної компанії $n=216$ (2010 р.) [267]. Порівняння дослідження мотиваційного компоненту соціально-психологічних очікувань експериментальної студентської вибірки та вибірки менеджерів комерційних відділів $n=179$ (2011 р.) [251]. Дослідження соціальних очікувань учнів 1–4 класів навчання спеціалізованої школи $n=53$ (2014–2015 р.) [529]. Порівняльний аналіз соціально-психологічних очікувань експериментальної групи курсантів $n=190$ (2007 р.) і соціальних очікувань експериментальних груп студентів $n=124$ (2013 р.) та учнів ліцею $n=112$ (2015 р.) у контексті дослідження функцій соціальних очікувань особистості у педагогічному процесі [257]. Перший етап апробації авторського опитувальника «Рівень соціальних очікувань» $n=141$ (2015 р.). Другий етап апробації авторського опитувальника $n=434$ (2015 р.). Експериментальне дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості $n=637$ (2015 р.) [245]. Проведення факультативів, спецкурсів і спецсеминарів для студентів $n=112$ та співробітників приватних компаній $n=252$ (2013–2016). Дослідження рівнів

соціальних очікувань наркозалежних і алкозалежних осіб, що знаходяться на стадії реабілітації $n=11$ (2016 р.). Реалізація формувального експерименту з трьома експериментальними вибірками $n=95$ (2016 р.) [258]. Загальний обсяг досліджуваних, охоплених всіма етапами дослідження психології соціальних очікувань особистості, склав $n=2553$. Серед них: студенти гуманітарного факультету Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка, мистецького факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, факультету філології та журналістики і факультету фізики, математики та інформатики Херсонського державного університету, різних факультетів Херсонського національного технічного університету; учні ДНЗ «Херсонський професійний суднобудівний ліцей», Херсонської спеціалізованої школи № 27; співробітники Всеукраїнської мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра», а саме ТОВ «Новострой-Люкс» (м. Нікополь, Дніпропетровської обл.), ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський, Одеської обл.), ТОВ «Будівельний бум» (м. Токмак), ТОВ «МАК «Монополія» (м. Херсон), ТОВ «ПМК-19» (м. Херсон); пацієнти, що проходили курс лікування в КЗ «Херсонська обласна психіатрична лікарня» ХОР, КУ «Обласний наркологічний диспансер» ХОР. Наші досліджувані знаходилися у таких вікових межах: наймолодші – учні першого класу Херсонської спеціалізованої школи № 27 – 6 років; найстаршим досліджуваними зафіксовано пацієнта жіночої статі, що проходила лікування в КЗ «Херсонська обласна психіатрична лікарня» ХОР, віком 65 років. Такий широкий спектр досліджуваних від клінічної вибірки до високо мотивованих студентів-лідерів дозволив якнайповніше відобразити змістові характеристики генеральної сукупності, забезпечити її репрезентативність і перейти до обґрунтування програми емпіричного дослідження.

4.2. Програма емпіричного дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості

Логіка теоретико-методологічного аналізу та концептуального обґрунтування соціально-психологічного змісту очікувань уможливили визначення вихідних положень програми емпіричного дослідження. Зазначимо, що ключовим моментом у створенні нашої програми було дослідження соціальних очікувань як процесу і результату конструювання, й відображення особистістю соціальної дійсності та як процесу, і результату психічної регуляції поведінки. У першому підході ми акцентували увагу на сфері «не-Я» особистості. Умовно цей підхід назвемо «горизонтальним виміром», згідно якого соціальним очікуванням особистості відводилася роль важливого чинника у конструюванні соціальної реальності. У другому підході увагу зосередили на соціальних очікуваннях, що є своєрідною вершиною, крізь призму якої зроблено спробу розглянути і проаналізувати соціально-психологічні детермінанти очікувань особистості, тобто сфера «Я» особистості. Другий підхід ми умовно називаємо «вертикальним виміром». Звісно, що ці два підходи є соціально-психологічними. Реалізація цих підходів здійснювалася, не виходячи за межі об'єкту і предмету дослідження. Ключовою категорією емпіричного дослідження залишаються соціальні очікування особистості, де джерелом і носієм очікувань є особистість. Наступним важливим положенням є дослідження змістових психологічних параметрів згідно штучно створеного прототипу – структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості. До змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості віднесено: соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічні особливості очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, соціально-психологічні особливості регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності, властивості очікувань та ін. Передбачено визначення

рівнів та змістових особливостей таких властивостей: інтернальність, екстернальність, активність, пасивність, відкритість, закритість, адекватність, неадекватність. Визначено амбівалентність та полярність властивостей. У табл. 4.1 показано психодіагностичний інструментарій та методи дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості.

Таблиця 4.1

Психодіагностичний інструментарій та методи дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості

№	Змістові психологічні параметри	Психологічні критерії	Процес конструювання і відображення особистістю соціальної дійсності (сфера «не-Я»)	Процес психічної регуляції соціальної поведінки особистості (сфера «Я»)
1	2	3	4	5
1.	Соціально-психологічні особливості обізнаності про передбачуваний перебіг подій	Сукупність знань про себе та уявленні про сприймання себе, інформація про передбачуваний перебіг подій, інформація про учасників взаємодії, сприймання оточуючих	«Експектометрія», І. С. Попович, 2008; «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії», І. С. Попович, 2013; «Очікувана ситуація» І. С. Попович, 2015; «Реалізація очікувань», І. С. Попович, 2015; проєктивні методи, контент-аналітичне дослідження, психолінгвістична діагностика, дискурс-аналіз	Шкала рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій, опитувальник «Рівень соціальних очікувань» (РСО), І. С. Попович, 2015, «Експектометрія», І. С. Попович, 2008; «Рівень домагань особистості» (РДО), В. К. Гербачевський, 1997.
2.	Соціально-психологічні особливості очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії	Ціннісно-сміслові та життєві орієнтації особистості, оцінка себе, своїх дій та вчинків, оцінка дій та вчинків оточуючих, ставлення як до себе, так і до оточуючих	«Експектометрія», І. С. Попович, 2008; «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії», І. С. Попович, 2013; «Очікувана ситуація» І. С. Попович, 2015; «Реалізація очікувань», І. С. Попович, 2015; проєктивні методи, контент-аналіз, психолінгвістична діагностика, дискурс-аналітичне дослідження	Шкала очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, тест «Смісложиттєві орієнтації особистості» (СЖО), Дж. Крамбо та Л. Махолік, 1977, адаптація К. Муздибаєва, 1981, Д. О. Леонтєва, 1988; опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК), Дж. Б. Роттер, 1960-ті рр., адаптація Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, О. М. Еткінда, 1993.

Продовж. табл. 4.1

1	2	3	4	5
3.	Соціально-психологічні особливості регуляції очікуваних результатів діяльності	Соціально-психологічна регуляція своєї поведінки та діяльності, узгодження власних думок, бажань, дій з уявленнями, сподіваннями інших, регуляція своєї поведінки з урахуванням сподівань соціуму	«Експектометрія», І. С. Попович, 2008; «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії», І. С. Попович, 2013; «Очікувана ситуація» І. С. Попович, 2015; «Реалізація очікувань», І. С. Попович, 2015; проєктивні методи, контент-аналітичне дослідження, психолінгвістична діагностика, дискурс-аналіз	Шкала рівня очікуваних результатів діяльності, опитувальник «Рівень соціальних очікувань» (PCO), І. С. Попович, 2015; опитувальник «Рівень домагань особистості» (РДО), В. К. Гербачевський, 1997.
4.	Властивості соціальних очікувань	Інтернальність, екстернальність, активність, пасивність, адекватність, неадекватність, відкритість, закритість, амбівалентність та полярність соціальних очікувань особистості	«Експектометрія», І. С. Попович, 2008; «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії», І. С. Попович, 2013; «Очікувана ситуація» І. С. Попович, 2015; «Реалізація очікувань», І. С. Попович, 2015; шкали інтернальності, екстернальності, активності, пасивності, відкритості, закритості, адекватності та неадекватності; контент-аналіз, дискурс-аналіз	Опитувальник «Рівень соціальних очікувань» (PCO) І. С. Попович, 2015; опитувальник «Рівень домагань особистості» (РДО), В. К. Гербачевський, 1997.
5.	Соціальні очікування особистості	Рівень соціальних очікувань особистості	«Експектометрія», І. С. Попович, 2008; «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії», І. С. Попович, 2013; «Очікувана ситуація» І. С. Попович, 2015; «Реалізація очікувань», І. С. Попович, 2015; проєктивні методи, контент-аналіз, психолінгвістична діагностика, дискурс-аналіз, незалежне експертне оцінювання	Зведена шкала рівня соціальних очікувань особистості, опитувальник «Рівень соціальних очікувань» (PCO), І. С. Попович, 2015; опитувальник «Рівень домагань особистості» (РДО), В. К. Гербачевський, 1997; опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК), Дж. Б. Роттер, 1960-ті рр., адаптація Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, О. М. Еткінда, 1993.

Мета першого етапу емпіричного дослідження полягала у діагностиці особливостей змістових психологічних параметрів, встановленні соціально-психологічних умов реалізації, виокремленні чинників соціальних очікувань особистості. Всі ці завдання реалізовано на констатувальному етапі дослідження. На другому етапі проводилося спеціально організоване навчання: як доповнення до традиційних форм організації навчальної діяльності студентів, які здобувають вищу освіту; низки тренінгових занять для співробітників торгового центру згідно плану навчання і розвитку персоналу в комерційній організації; спеціально організованої тренінгової програми, з наступним стажуванням учасників, що реалізовувалися у рамках проекту «Школа лідера». На третьому етапі діагностувалися зміни у сформованості соціальних очікувань особистості після завершення формувального експерименту.

Для інтерпретації результатів дослідження використано методи математичної обробки даних: λ -критерій Колмогорова-Смирнова, Т-критерій Вілкоксона, U-критерій Манна-Уїтні, критерій α -Кронбаха, коефіцієнти кореляції Спірмена і Пірсона, факторний аналіз з подальшою якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням [144; 290; 326]. Статистичну обробку даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою пакету статистичних програм SPSS v. 23.0.

Під час аналізу та інтерпретації отриманих у результаті статистичної обробки даних, взято до уваги статистично достовірні коефіцієнти кореляції на рівні $p < 0,001$; $p < 0,01$; $p < 0,05$.

Вибір методів статистичної обробки здійснено після перевірки типу розподілу результатів. З цією метою використано λ -критерій Колмогорова-Смирнова, що перевіряє розподіл значень вимірюваних параметрів. Встановлено, що розподіл значень всіх вимірюваних параметрів є нормальним і рівномірним за максимальних значень двосторонньої асимптотичної значущості при $p \leq 0,05$.

Таблиця 4.2

Методи статистики емпіричного дослідження

№	Назва методу	Позначення	Мета застосування
1	2	3	4
1.	Критерій Манна-Уїтні	U	Порівняння показників двох груп за рівнем будь-якої кількісно вимірної ознаки
2.	Критерій Ф. Вілкоксона	T	Використовується для порівняння показників, вимірних у різних умовах на одній і тій же вибірці досліджуваних. Застосовують для визначення інтенсивності зрушення
3.	Коефіцієнт кореляції Спірмена	r_s	Пошук взаємозв'язків між показниками
4.	Коефіцієнт кореляції Пірсона	r_{xy}	Пошук взаємозв'язків між показниками. Перевіряємо достовірність, застосовуємо разом з коефіцієнтом Спірмена.
5.	Коефіцієнт Колмогорова-Смирнова	λ	Визначення розподілу ознаки емпіричного з теоретичним чи двох емпіричних розподілів
6.	Дисперсійний аналіз ANOVA (Analysis of Variance) Фішера	F	Для аналізу мінливості ознаки під впливом будь-яких контрольованих змінних чинників.
7.	Кластерний аналіз методом k -середніх	k	Знаходження груп схожих об'єктів у вибірці

Практично весь масив емпіричних показників відповідає нормальному і рівномірному розподілу. Оскільки значення досліджуваних ознак виміряні неінтервальною шкалою, то перевагу віддано непараметричним методам статистики (див. табл. 4.2). З цієї причини у дослідженні віддано перевагу зваженому відносно медіани середньому арифметичному, що підвищує точність результатів.

Перейдемо до обґрунтування підбору методів дослідження. Наш дослідницький інтерес спрямований на вивчення соціальних очікувань особистості як регулятора соціально-психологічної реальності. Це завдання доцільно реалізувати, досліджуючи очікування як процес та результат конструювання, і відображення соціальної дійсності, що реалізується механізмами інтеріоризації та екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації та об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Унікальною

рисию соціальної психології останніх десятиріч є інтерес до проблеми соціального знання як елементу конструювання повсякденного життя індивіда і соціальної спільноти.

Сучасні соціально-психологічні теорії цього напрямку висувають на перший план психологічний вимір реальності й особливості її пізнання як результату – і контексту – мікросоціальної взаємодії соціальних суб'єктів [418]. П. Бергер і Т. Лукман, обґрунтовуючи своє бачення завдань соціології знання, підкреслювали, що адекватне розуміння соціальної реальності передбачає уявлення про те, як саме ця реальність конструюється [19]. Т. М. Титаренко представлено життєві завдання як спосіб, завдяки якому особистість моделює власне майбутнє. Соціосемантичні особливості взаємодії особистості і світу на кожному етапі постановки нових життєвих завдань накладають відчутний відбиток на бачення, і конструювання майбутнього [417]. Вищезазначені тези спонукають нас поставити запитання: «Яким чином суб'єктивні значення стають об'єктивною фактичністю»? Перший підхід програми емпіричного дослідження вимагає вивчення закономірностей очікувань, що конструюють соціально-психологічний зміст «мережі-взаємодій» (за В. О. Васютинським). Видається необхідним дослідити, обґрунтувати функціонування та підтримку «соціально-психологічного тла» (за Г. Гарфінкелом) через реалізацію соціальних очікувань особистості.

Ключовим методом дослідження соціальних очікувань, як процесу конструювання і відображення соціальної дійсності, є контент-аналітичне дослідження [113; 304]. Адже текст є спрощеним відображенням соціальної реальності, якою він породжений. На відміну від опитувань, контент-аналіз вимірює не те, що досліджувані говорять, що зроблять чи намагаються зробити, а те, що вони справді зробили. Ми реалізували його у декілька етапів. На першому етапі, згідно об'єкта і предмету, поставленої мети, завдань і сконструйованої вибірки, впорядковано програму дослідження, виокремлено категорії, одиниці аналізу й одиниці обліку. До одиниць аналізу

відносимо окремі слова, словосполучення, терміни, що характеризують змістові особливості об'єкту дослідження. Наприклад: «очікування», «сподівання», «прагнення», «покладати надію», «чекати», «можливий варіант», «бажаний результат» та ін. З метою дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості у контексті соціальної дійсності нами створено методика «Очікувана ситуація» (додаток В.1), яка окреслила максимально наближену соціально-психологічну ситуацію для кожної досліджуваної групи. Покажемо типовий варіант змісту такої методики: «Шановний учаснику тренінгу «Моделі і стратегії ефективної комунікації»! Будь-ласка, опиши свої очікування, сподівання, надії щодо тренінгового заняття. На що сподіваєшся, чого чекаєш, чого прагнеш досягти, що зміниться у твоїй поведінці після тренінгового навчання? Зміст своїх очікуваних висловлювань опиши у цьому аркуші. Не менше 8–10 речень». Зазвичай таку методика ми застосовували перед каскадом тренінгів чи спецкурсом. Кожному досліджуваному завчасно видавали бланк «Методика «Очікувана ситуація», на якому він описував свою очікувану соціальну дійсність. Наступною методикою, запропонованою учасникам дослідження, була «Реалізація очікувань» (додаток В.2). Покажемо типовий варіант змісту такої методики: «Шановний учаснику тренінгу «Моделі і стратегії ефективної комунікації»! Будь-ласка, опиши чи підтвердилися твої очікування, чи справдилися сподівання, надії щодо тренінгового навчання в нашій компанії. Відповідь аргументуй за допомогою 8–10 речень». Кожен досліджуваний отримував бланк «Методика «Реалізація очікувань», на якому він висвітлював думки, щодо реалізації своїх очікувань.

На другому етапі дослідження складено кодувальну інструкцію, а саме – співвіднесено категорії і підкатегорії контент-аналізу з конкретними змістовими елементами тексту. Ми відшуковували в тексті індикатори обраних категорій дослідження. Після складання кодувальної інструкції здійснено пілотажне кодування тексту. На даному етапі ми здійснили

кодування частини досліджуваного масиву текстів з метою апробації методики, викладеної в кодувальній інструкції.

На третьому етапі здійснено кодування всього масиву досліджуваних текстів, тобто реалізовано квантифікацію – переклад тексту у цифрове вираження. Реєстрацію частоти, обсягу згадування категорій і підкатегорій контент-аналізу проводили в заздалегідь підготовленій таблиці – кодувальній матриці. У кодувальній матриці відзначено перелік ознак кодування, що характеризують одиниці аналізу (див. додаток В, табл. В.2.1).

На четвертому етапі статистично опрацьовано отримані кількісні дані. Опрацювання здійснено вручну, використовуючи процентний і частотний розподіли, запропоновані нами формули, коефіцієнти кореляції тощо.

На п'ятому етапі, на основі аналізу і теоретичного контексту дослідження, інтерпретовано дані та проведено їх верифікацію. Інтерпретованими даними є дихотомічні пари властивостей соціальних очікувань особистості. Перейдемо до розкриття сутності властивостей соціальних очікувань і опису методики їх визначення.

Рівень інтернальності соціальних очікувань особистості – це відношення кількості ознак, що характеризують її рівень суб'єктного контролю над подіями, які мають місце у досліджуваній соціальній ситуації, до загальної кількості ознак окремого тексту чи масиву дослідження. Рівень інтернальності соціальних очікувань особистості визначено за формулою 4.1:

$$IE_o = \frac{n_c}{N}, \quad (4.1)$$

де IE_o – рівень інтернальності / екстернальності соціальних очікувань особистості; n_c – кількість ознак, що характеризують рівень суб'єктного контролю особистості; N – загальна кількість ознак окремого тексту. Звернемо увагу, що у контент-аналітичній методиці для визначення рівнів властивостей очікувань ми застосовуємо дихотомічну закриту шкалу. Таким

чином, наші параметри мають діапазон значень від 0,0 до 1,00. Емпірично визначено й обґрунтовано, що значення від 0,00 до 0,40 свідчать про екстернальну властивість очікувань досліджуваного, а від 0,41 до 1,00 – інтернальну. Інтернальність та екстернальність мають низький, середній та високий критерії вираженості вимірюваної ознаки. Межі встановлено емпіричним шляхом (див. табл. 4.4). Рівні інтернальності соціальних очікувань особистості відносяться до кількісної обробки зібраних даних.

Рівень активності соціальних очікувань особистості – це відношення кількості ознак, що характеризують активну позицію особистості у конкретній соціальній ситуації до загальної кількості ознак окремого тексту чи масиву дослідження. Рівень активності соціальних очікувань особистості визначається за формулою 4.2:

$$АП_o = \frac{n_a}{N}, \quad (4.2)$$

де $АП_o$ – рівень активності / пасивності соціальних очікувань особистості; n_a – кількість ознак, що характеризують майбутнє; N – загальна кількість ознак окремого тексту. Шкала дихотомічна закрита. Критерії параметрів: низький, середній та високий. Межі встановлено емпіричним шляхом (див. табл. 4.4). Рівень активності соціальних очікувань особистості відноситься до кількісної обробки зібраних даних.

Рівень відкритості соціальних очікувань особистості – це відношення кількості ознак, що характеризують майбутнє, до загальної кількості ознак окремого тексту чи масиву дослідження. Рівень відкритості соціальних очікувань особистості визначається за формулою 4.3:

$$ВЗ_o = \frac{n_m}{N}, \quad (4.3)$$

де BZ_o – рівень відкритості / закритості соціальних очікувань особистості; n_m – кількість ознак, що характеризують майбутнє; N – загальна кількість ознак окремого тексту. Шкала дихотомічна закрита. Критерії параметрів: низький, середній та високий. Межі встановлено емпіричним шляхом (див. табл. 4.4). Рівень відкритості соціальних очікувань особистості відноситься до кількісної обробки зібраних даних. Зазначимо, що однакові описові характеристики можуть бути наділені різними ознаками кодування. Наприклад, такий відтинок тексту: «сподіваюся реалізувати на практиці отримані знання» – має шість слів, володіє ознаками, що характеризують минуле, інтернальність, активність.

Рівень адекватності соціальних очікувань особистості – це співвідношення кількості ознак, що характеризують майбутнє за методикою «Очікувана ситуація» (текст 1), і кількості ознак, що підтверджують реалізовані очікування, визначені за методикою «Реалізація очікувань» (текст 2). Враховуємо у тексті 2 тільки ті ознаки, що підтверджують очікування, які окреслені у тексті 1. Рівень адекватності соціальних очікувань особистості визначається за формулою 4.4:

$$AH_o = \frac{n_m}{n_p}, \quad (4.4)$$

де AH_o – рівень адекватності соціальних очікувань особистості; n_m – кількість ознак, що характеризують майбутнє; n_p – кількість ознак, що підтверджують реалізацію очікувань. Визначення цієї пари властивостей, як і попередніх, здійснюється за дихотомічною об'єднаною шкалою, але відкритою. У попередніх вимірах застосовано закриту шкалу. Свідченням того, що шкала відкрита, є дисперсія показників від 0,00 до $+\infty$. Випробуваний у тексті 1 може значною кількістю ознак охарактеризувати майбутнє, наприклад десятьма ознаками – це є виміром його очікуваної дійсності. Але вже у тексті 2 тільки дві ознаки підтверджують реалізацію

його очікуваної дійсності. Таким чином, $10/2=5$ – високий рівень неадекватності його соціальних очікувань. Межі показників встановлено емпіричним шляхом (див. табл. 4.4). Визначення рівня адекватності соціальних очікувань особистості відносимо до якісної обробки зібраних даних.

Апробацію контент-аналітичних методик «Очікувана ситуація» і «Реалізація очікувань» нами здійснено на студентській вибірці факультету філології та журналістики ХДУ, загальною кількістю $n=122$. За допомогою λ -критерію Колмогорова-Смирнова ми визначили, що розподіл значень всіх вимірюваних параметрів є нормальним і рівномірним за максимального значення двосторонньої асимптотичної значущості ($p=0,00$; $p\leq 0,05$) при $n=122$. Найбільше позитивне екстремальне розходження $0,190$ і негативне – $0,213$.

Перейдемо до валідизації контент-аналітичних методик «Очікувана ситуація» і «Реалізація очікувань». Застосовано декілька методів визначення валідності. Конвергентну та дискримінантну валідність визначили, зіставляючи кількісні дані контент-аналізу з авторитетними методиками, які застосовано під час апробації авторського опитувальника. Доказом валідності були значущі зв'язки з ними.

Перейдемо до аналізу конвергентної валідності інтернальності соціальних очікувань зі шкалами тесту «Рівень суб'єктивного контролю» Є. Ф. Бажина, який дає можливість визначити інтернальний та екстернальний типи поведінки. Ми сподіваємося, що інтернальні соціальні очікування пов'язані з інтернальністю в усіх галузях людського буття. Це припущення підтверджується кореляцією інтернальності соціальних очікувань з інтернальністю в галузі досягнень ($r=0,141$; $p<0,001$), інтернальністю в галузі невдач ($r=0,288$; $p<0,001$), інтернальністю у сімейних стосунках ($r=0,425$; $p<0,001$), інтернальністю в галузі виробничих відносин ($r=0,511$; $p<0,001$), інтернальністю стосовно здоров'я і хвороб ($r=0,221$; $p<0,001$), і загальним рівнем інтернальності ($r=0,530$; $p<0,001$). Підтвердження наявності

дискримінантної валідності є негативний зв'язок екстернальності соціальних очікувань з інтернальністю у всіх галузях людського буття. Дискримінантна валідність екстернальності соціальних очікувань має такі значення: з інтернальністю в галузі досягнень ($r = -0,709$; $p < 0,001$); з інтернальністю в галузі невдач ($r = -0,256$; $p < 0,001$), з інтернальністю у сімейних стосунках ($r = -0,098$; $p < 0,001$), з інтернальністю в галузі виробничих відносин ($r = -0,622$; $p < 0,001$), з інтернальністю стосовно здоров'я і хвороб ($r = -0,227$; $p < 0,001$), і з загальним рівнем інтернальності ($r = -0,450$; $p < 0,001$).

Продовжимо аналіз конвергентної валідності активності соціальних очікувань за контент-аналітичною методикою зі шкалою загальної активності «Психодіагностичного тесту» В. М. Мельникова і Л. Т. Ямпольського. Активність соціальних очікувань прогнозовано позитивно корелює з загальною активністю ($r = 0,875$; $p < 0,01$). Дискримінантна валідність пасивності соціальних очікувань та ініціативності за опитувальником «РДО» має очікувано негативний зв'язок ($r = -0,182$; $p < 0,001$).

Перевіримо конвергентну валідність відкритості соціальних очікувань з шкалою обізнаності про передбачуваний перебіг подій авторського опитувальника. Очікуємо, що обізнаність про передбачуваний перебіг подій може бути пов'язана зі значущими показниками відкритості та готовності до попереднього перебігу подій. Це припущення підтверджується кореляціями відкритості соціальних очікувань з обізнаністю про передбачуваний перебіг подій ($r = 0,338$; $p < 0,001$). Допускаємо, що латентність соціальних очікувань матиме дискримінантну валідність з коефіцієнтом очікувань, визначеним «Експектометрією», і констатуємо негативну кореляцію ($r = -0,313$; $p < 0,001$).

Кореляційний позитивний зв'язок адекватності / неадекватності соціальних очікувань із загальним рівнем соціальних очікувань за опитувальником «РСО» і рівнем адекватності самоочікувань за «Експектометрією» становить ($r = 0,348$; $p < 0,001$) і ($r = 0,447$; $p < 0,001$), що є підтвердженням достовірності отриманих емпіричних даних контент-аналітичною методикою.

Далі наведемо частотні статистичні характеристики шкал методик «Очікувана ситуація» і «Реалізація очікувань» (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Частотні статистичні характеристики контент-аналітичного дослідження соціальних очікувань особистості

№	Шкала опитувальника	Середнє арифметичне, \bar{x}	Середнє відхилення, σ	Медіана	Дисперсія	Асиметрія, A	Ексцес, E
1.	Рівень інтернальності / екстернальності соціальних очікувань особистості (IE_o)	0,40	0,13	0,35	0,033	0,850	0,353
2.	Рівень активності / пасивності соціальних очікувань особистості (AP_o)	0,42	0,14	0,38	0,026	0,629	-0,657
3.	Рівень відкритості / закритості соціальних очікувань особистості (BZ_o)	0,62	0,17	0,70	0,062	-0,644	-0,792
4.	Рівень адекватності / неадекватності соціальних очікувань особистості (AN_o)	0,94	0,34	0,71	0,406	0,656	-0,600

Проаналізуємо параметри асиметричного розподілу за всіма шкалами контент-аналізу. Найбільшим значенням лівостороннього асиметричного розподілу володіє шкала інтернальності / екстернальності соціальних очікувань особистості ($A=0,850$), найбільшим правостороннім асиметричним розподілом – шкала відкритості / закритості соціальних очікувань особистості ($A=-0,644$).

Показники асиметричного розподілу всіх шкал не перевищують допустимі межі $(-1,0/1,0)$, тому можемо стверджувати, що асиметричний розподіл є допустимим і достовірним. Амплітуду значень розподілу ексцесу

констатуємо в межах $-0,792/0,353$. Оскільки ексцес не перевищує граничні межі $(-1,0/1,0)$, стверджуємо, що розподіл ексцесу також є допустимим і достовірним. На рис. 4.1 показано розподіл рівнів вимірюваної властивості інтернальність / екстернальність.

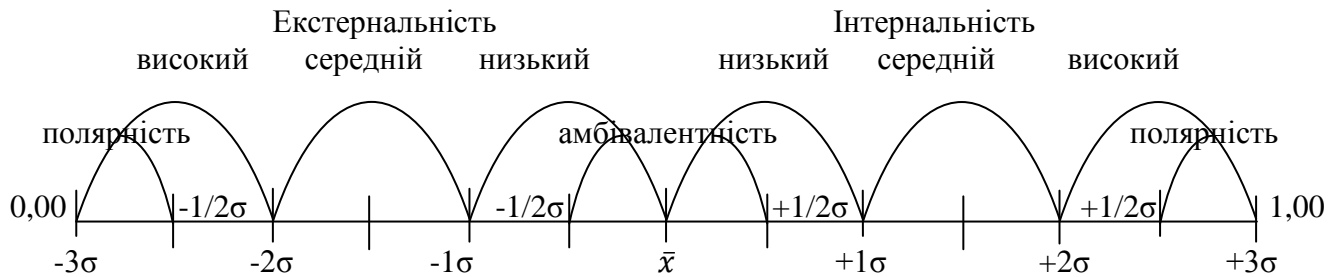

Рис. 4.1. Розподіл рівнів вимірюваної властивості інтернальність / екстернальність

Перейдемо до визначення таких психометричних характеристик, як рівні властивостей соціальних очікувань особистості (див. табл. 4.4).

Рівень амбівалентності і полярності соціальних очікувань особистості характеризує міру вираженості співвідношення сформованих властивостей соціальних очікувань у дихотомічних парах. Наприклад, у досліджуваного К. О. такі показники за шкалами соціальних очікувань: $IE_o=0,44$; $AP_o=0,48$; $BZ_o=0,80$; $AH_o=0,61$, що є свідченням того, що у досліджуваного К. О. соціальні очікування володіють такими властивостями: інтернальність (низький рівень – від 0,41 до 0,54); активність (низький рівень – від 0,43 до 0,57); відкритість (середній – від 0,80 до 0,94) і адекватність (середній – від 0,49 – 0,76). Констатуємо амбівалентність екстернальної та інтернальної властивостей соціальних очікувань, оскільки показник 0,44 не є свідченням яскравої вираженості однієї з них і знаходиться у межах високого рівня амбівалентності, а також констатуємо амбівалентність активності та пасивності – оскільки показник 0,55 знаходиться у межах високого рівня амбівалентності. Решта властивостей соціальних очікувань не є ні амбівалентними, ні полярними (див. табл. 4.4).

**Психометричні характеристики властивостей
соціальних очікувань особистості**

№	Шкала соціальних очікувань особистості	Параметри низького рівня	Параметри середнього рівня	Параметри високого рівня	
1	2	3	4	5	
1.	Дихотомічна шкала, (<i>IE_o</i>)	інтернальність	0,41 – 0,54	0,55 – 0,68	0,69 – 1,00
		екстернальність	0,27 – 0,40	0,13 – 0,26	0,00 – 0,12
		амбівалентність	0,46 – 0,47 0,33 – 0,34	0,43 – 0,45 0,35 – 0,37	0,38 – 0,42
		полярність	0,93 – 0,94 0,07 – 0,06	0,95 – 0,97 0,05 – 0,03	0,98 – 1,00 0,02 – 0,00
2.	Дихотомічна шкала, (<i>AP_o</i>)	активність	0,43 – 0,57	0,58 – 0,72	0,73 – 1,00
		пасивність	0,28 – 0,42	0,13 – 0,27	0,00 – 0,12
		амбівалентність	0,48 – 0,49 0,35 – 0,36	0,45 – 0,47 0,37 – 0,39	0,40 – 0,44
		полярність	0,93 – 0,94 0,07 – 0,06	0,95 – 0,97 0,05 – 0,03	0,98 – 1,00 0,02 – 0,00
3.	Дихотомічна шкала, (<i>BZ_o</i>)	відкритість	0,62 – 0,79	0,80 – 0,94	0,95 – 1,00
		закритість	0,44 – 0,61	0,26 – 0,43	0,00 – 0,25
		амбівалентність	0,69 – 0,71 0,53 – 0,55	0,66 – 0,68 0,56 – 0,58	0,59 – 0,65
		полярність	0,91 – 0,94 0,09 – 0,06	0,95 – 0,97 0,05 – 0,03	0,98 – 1,00 0,02 – 0,00
4.	Дихотомічна шкала, (<i>AN_o</i>)	адекватність	1,39 – 1,56 0,48 – 0,31	1,12 – 1,38 0,49 – 0,76	0,77 – 1,11
		неадекватність	1,57 – 1,74 0,30 – 0,21	1,75 – 1,92 0,20 – 0,11	1,93 < ... 0,10 – 0,00

Параметри амбівалентності і полярності визначаються емпіричним шляхом, і лежать у межах дисперсії, яка складає $1/2\sigma$ граничних значень. Таким чином, параметри амбівалентності інтернальності / екстернальності становлять $\bar{x} \pm 1/2\sigma = 0,40 \pm 1/2 \times 0,13 = 0,33$ і $0,47$. Нами визначено параметри амбівалентності і полярності всіх властивостей, крім адекватності / неадекватності соціальних очікувань особистості, оскільки остання дихотомічна пара властивостей визначена шляхом якісної обробки зібраних даних, на відміну від попередніх, які визначені кількісним шляхом. На наш погляд, визначення амбівалентності та полярності властивостей адекватність / неадекватність є недоцільною. Емпіричні результати апробації контент-аналітичної методики студентської вибірки показано у табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Емпіричні результати апробації контент-аналітичної методики

№	Шкала соціальних очікувань	Властивість соціальних очікувань	Рівень вираженості властивості	ХДУ, n=122	
				кількість	%
1	2	3	4	5	6
1.	Дихотомічна шкала, (IE_o)	інтернальність	високий	4	3,28
			середній	18	14,75
			низький	29	23,77
		екстернальність	високий	3	2,46
			середній	27	22,13
			низький	41	33,61
		амбівалентність	високий	3	2,46
			середній	4	3,28
			низький	8	6,56
		полярність	високий	0	0,00
			середній	0	0,00
			низький	1	0,82
2.	Дихотомічна шкала, (AP_o)	активність	високий	7	5,74
			середній	25	20,49
			низький	31	25,41
		пасивність	високий	2	1,64
			середній	17	13,93
			низький	40	32,79
		амбівалентність	високий	7	5,74
			середній	6	4,92
			низький	3	2,46
		полярність	високий	0	0,00
			середній	0	0,00
			низький	2	1,64
3.	Дихотомічна шкала, (BZ_o)	відкритість	високий	27	22,13
			середній	32	26,24
			низький	24	19,67
		закритість	високий	0	0,00
			середній	17	13,93
			низький	22	18,03
		амбівалентність	високий	5	4,10
			середній	8	6,56
			низький	7	5,74
		полярність	високий	1	0,82
			середній	3	2,46
			низький	4	3,28
4.	Дихотомічна шкала, (AN_o)	адекватність	високий	17	13,93
			середній	23	18,85
			низький	35	28,70
		неадекватність	високий	5	4,10
			середній	20	16,39
			низький	22	18,03

Отримані результати контент-аналізу студентської вибірки свідчать про сформованість інтернальної властивості у 41,80% досліджуваних, екстернальної – у 58,20%. Показник амбівалентності сягає 12,3%, полярності – 0,82%. Констатуємо яскраво виражену інтернальність, тобто значення високого і середнього рівнів – у 18,03%, відповідно екстернальність – у 24,59%, що не протирічить теоретичним обґрунтуванням співвідношення інтерналів та екстерналів, поданого у розд. 2.3. Активність соціальних очікувань констатуємо у 51,64% досліджуваних, пасивність у 48,36%. Встановлено очікувано позитивну кореляцію шкал IE_o і $АП_o$ ($r=0,820$; $p<0,01$).

Відкритість соціальних очікувань зафіксовано у превалюючої частини досліджуваних – 68,04%, латентними є очікування – 31,96%, показники амбівалентності і полярності склали 16,4% і 6,56%. Допускаємо, що високі показники відкритості студентів-філологів можуть бути пов'язані з прагненням досліджуваних якомога рельєфніше окреслити очікувану ситуацію, що відповідно позначилося на кількісних параметрах ознак, які характеризують майбутнє. Наприклад, у досліджуваному тексті 1 констатуємо таку максимальну кількість ознак, що характеризують майбутнє: П. В – 15; К.І. – 14 і С. А. – 14 ознак. Враховуючи вікові, змістові особливості вибірки, вважаємо, що отримані результати об'єктивно відобразили зазначений вимір очікуваної соціальної дійсності і є достовірними.

Адекватними соціальні очікування є у 61,48% і відповідно неадекватними – у 38,52% досліджуваних. Надмірна відкритість очікувань, прагнення здобути «все і одразу», юнацькі максималістські прояви, почасти упереджена, незважена позиція є характеристикою значного рівня неадекватності очікувань досліджуваних. Зазначимо, що у досліджуваних з адекватним рівнем низькі значення цього показника склали 28,70%.

Маємо підстави стверджувати, що строга квантифікація текстів, створення кодувальної матриці, кількісний і якісний аналіз, емпіричний розподіл шкал всіх рівнів досліджуваних параметрів, визначення кореляції з

параметрами, що отримані за відомими методиками, забезпечили надійність, достовірність і валідність контент-аналітичного дослідження.

Доповненням до кількісного і якісного контент-аналізу є застосування авторської методики «Експектометрія» (додаток Г). Як і в контент-аналітичній методиці, соціально-психологічна ситуація у експектометрії була максимально наближеною до реалій для кожної досліджуваної групи. Експектометрична методика дозволила спрогнозувати поведінку учасників взаємодії, дослідити соціальну дійсність, мережу-взаємодій контактної групи. Нами не тільки відтворено соціальну дійсність через побудову графічної структури міжособистісних взаємин контактної групи, але й відображено очікувану мережу взаємин. Очікувана мережа міжособистісних взаємин найкраще відображає соціальну дійсність, дозволяє глибше проаналізувати динаміку групового життя, порівняти реальний та прогнозований перебіг подій. Зіставлення очікуваного варіанту і соціометричного дозволило визначити кількість очікуваних виборів, що збіглися з соціометричними, та кількість очікувань власного вибору.

Рівень адекватності самоочікувань відображає важливий і своєрідний зміст дослідження соціальних очікувань особистості, спрямованих на себе. Самоочікування, оцінка себе, своїх дій та вчинків, оцінка дій та вчинків оточуючих, ставлення як до себе, так і до оточуючих – є змістовими складовими очікуваного ставлення особистості до оточуючих, з якими вона взаємодіє. Самооцінні ставлення, порівняно з іншими чинниками соціальних очікувань, володіють високою асимілятивною здатністю. Їх складно змінювати, «рухати» – це результат перманентної роботи соціальних очікувань, якісний і кількісний показник постійних актів апробації. Самооцінні ставлення здійснюють регулятивний вплив на рівень сформованості соціальних очікувань через інтеріоризацію та екстеріоризацію самооцінки у різних сферах життя. Деякі дослідники самооцінні ставлення вважають очікуваними ставленнями [220; 371]. Інтернальні процеси сприяють засвоєнню зовнішніх соціальних зразків поведінки, групових норм,

людських взаємин і трансформації їх у внутрішні психічні утворення, суб'єктивні уявлення, особистісні норми [34]. Екстернальні процеси здійснюють зворотні перетворення. Ці два процеси взаємоузгоджені, володіють високою регулятивною здатністю, кардинально впливають на змістові та динамічні параметри самооцінних ставлень, зокрема на рівень сформованості соціальних очікувань. Нами встановлено, що саме в цій взаємоузгодженості і виринає локус контролю як надважливий психологічний механізм. Від локус контролю залежить «технологічна», тобто процесуальна складова формування соціальних очікувань особистості.

Впродовж дослідження нами здійснено аналіз величезної кількості дискурсів, створених досліджуваними. Проаналізовано тексти зі спеціально організованих соціально-психологічних ситуацій, з повсякденної практики, зокрема бесіди учасників міжособистісної взаємодії, що мають місце у буденних ситуаціях. Очевидно, що дискурс-аналіз реалізовувався у руслі дослідження проблеми соціальних очікувань особистості. Аналіз дискурсів повертає нас до психолінгвістичної діагностики індивідуального когнітивного простору, який є унікальною сукупністю усіх знань та уявлень людини як цілісної особистості [113].

Ще одним методом нашого дослідження є незалежне експертне оцінювання, яке допомогло розібратися з соціальним контекстом, проаналізувати соціальну дійсність, оцінити соціальну ситуацію. Одним з варіантів використання методу є «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії» (додаток Д), застосованого на контрольному етапі дослідження. Перейдемо до опису процедури, обґрунтування інструментів та методів дослідження соціальних очікувань як процесу психічної регуляції поведінки.

Процес психічної регуляції поведінки особистості супроводжується локалізацією суб'єктного контролю, який позначається на всіх сферах життєдіяльності особистості. Ключову роль у локалізації суб'єктного контролю відіграє локус очікувань. Локус очікувань відображає динаміку

особистісних змін [116]. Властивості інтернальності та екстернальності соціальних очікувань позначаються на всіх діях, вчинках, результатах діяльності особистості. З метою дослідження локусу контролю ми використали методику «Рівень суб'єктивного контролю» [289]. Теоретичною основою методики виступає положення про те, що однією з найважливіших психологічних характеристик особистості є міра незалежності, самостійності та активності людини в досягненні цілей, розвиток почуття особистої відповідальності за все, що відбувається з нею. Виходячи з цього, розрізняються особи, що локалізують контроль за значущими для себе подіями. Зовні – екстернальний тип контролю – тобто вважають, що події, які відбуваються з ними є результатом зовнішніх сил – випадку, інших людей і т. д. Особи, які мають внутрішню локалізацію контролю – інтернальний тип контролю – пояснюють значущі події як результат своєї власної діяльності. На відміну від концепції Дж. Б. Роттера, який вважав локус контролю універсальною характеристикою стосовно будь-яких подій і ситуацій, автори опитувальника «РСК», ґрунтуючись на результатах численних експериментальних досліджень, запропонували визначення локусу контролю як багатовимірного профілю, складові якого прив'язані до типів соціальних ситуацій різної міри узагальнення. У методиці виокремлено декілька шкал: загальної інтернальності (I_3), інтернальності в галузі досягнень (I_d), інтернальності в галузі невдач (I_n), інтернальності в сімейних стосунках (I_c), інтернальності в галузі виробничих відносин (I_b), інтернальності стосовно здоров'я і хвороб (I_x). Методика складається з 44 тверджень, на кожне з яких досліджуваний повинен вибрати один з семи варіантів запропонованих відповідей: абсолютно не погоджуюся; не погоджуюся; швидше не погоджуюся, ніж так; не погоджуюся, не відхиляю; швидше погоджуюся, ніж ні; погоджуюся; абсолютно погоджуюся. Для зручності обробки використано спеціальні бланки. «Сирі» відповіді досліджуваних переведено в бали, застосовуючи правила прямого і зворотнього переведення. Наводимо зміст окремих тверджень методики, що безпосереднього відображають об'єкт

дослідження: 11. Коли я планую, то здебільшого, вірю, що зможу здійснити свої плани; 18. Я намагаюсь не планувати наперед, тому що багато залежить від того, як складуться обставини; 29. Те, що зі мною трапляється, – це справа моїх власних рук; 35. У складних обставинах я вважаю за краще зачекати, поки проблема розв'яжеться сама по собі; 39. Я завжди надаю перевагу прийняттю рішення і самостійним діям, а не сподіваюся на допомогу інших людей чи на долю.

Ціннісно-смилові та життєві орієнтації особистості є одним з найважливіших структурних елементів соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, серцевиною структурно-функціональної моделі соціальних очікувань. У наукових джерелах є непоодинокі випадки ототожнення ціннісних орієнтацій з соціальними очікуваннями [43; 147]. Ціннісні орієнтації відображають ставлення людини до дійсності, визначають мотивацію її поведінки, впливають на очікуваний результат діяльності. Ціннісно-смилові та життєві орієнтації формуються у процесі задоволення потреб, і є актуальними у контексті життєвих перспектив людини, конструювання нею майбутнього.

З метою дослідження складової соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, ми використали тест смисложиттєвих орієнтацій «СЖО» [165]. Російськомовна версія тесту смислів життя була розроблена та впроваджена Д. О. Леонтьєвим у 1988 р., і є адаптацією методики «Цілі у житті» (Purpose in Life Test, PIL) Джеймса Крамбо та Леонарда Махоліка (1977 р.). Також у 1981 р. адаптація тесту здійснювалася К. Муздибаєвим. При виборі цього інструменту дослідження ми спираємося на загальне положення В. Франкла про те, що радикальні зміни у статусі можуть спонукати до втрати особистісної ідентифікації та цілей у житті, до формування екзистенційного вакууму, який долається через систематичне вивчення цінностей з метою пошуку нових значень та смислів [388]. Зазначимо, що ідентифікація є

механізмом, через який соціальними очікуваннями конструюється і відображається соціальна дійсність.

Незважаючи на малий обсяг опитувальника – 20 пунктів, при факторному аналізі виділено шість чинників, п'ять з яких, за винятком другого, добре інтерпретувалися, включені з вагою не менше 0,40 від 4 до 6 пунктів кожен, і значимо ($p < 0,01$) корелювали із загальним показником свідомості життя. Результати, отримані при факторизації, дозволили стверджувати, що свідомість життя особистості не є внутрішньо однорідною структурою. Отримані чинники, за винятком другого, можна розглядати як складові сенсу життя особистості. При цьому вони розбиваються на дві групи. У першу входять власне смисложиттєві орієнтації: цілі в житті, насиченість життя і задоволеність самореалізацією. Неважко побачити, що ці три категорії співвідносяться з метою – майбутнім, процесом – теперішнім і результатом – минулим. Згідно зазначених даних, людина може черпати сенс свого життя або в одному, або в іншому, або в третьому, або у всіх трьох складових життя. Це зайвий раз підтверджує правильність думки В. Франкла, який зазначав, що сенс завжди може бути знайдений, і закладає основу для теоретичної та емпіричної типології смислів життя. Два останні чинники характеризують внутрішній локус контролю. Осмисленість життя тісно пов'язана з загальним світоглядним переконанням в тому, що контроль можливий, а у другому відображає віру у власну здатність здійснювати такий контроль – образ «Я».

На підставі цих результатів, тест свідомості життя був перетворений в тест смисложиттєвих орієнтацій, що поєднує поряд з загальним показником свідомості життя п'ять субшкал, які відображають три конкретні смисложиттєві орієнтації і два аспекти локусу контролю. Оригінальна методика, що розроблена на основі теорії прагнення до смислу та логотерапії В. Франкла, складається з трьох частин (А, В, С). Першу з них було взято за основу СЖО. У цьому опитувальнику досліджуваному пропонувалося 20 пар протилежних тверджень, у яких необхідно було обрати одне та відмітити «1»,

«2» або «3» в залежності від впевненості у власному виборі. Оцінка «0» використовувалася у тому випадку, коли жодному з тверджень досліджуваній не міг віддати перевагу.

Реалізація моделі очікуваного майбутнього, досягнення очікуваного результату діяльності вимагає від особистості неабияких морально-вольових зусиль, умотивованості до досягнення мети. Недарма деякі дослідники під соціальними очікуваннями розуміють мотив поведінки [147; 569]. Нами розглянуто соціальні очікування у мотиваційних теоріях особистості (див. розд. 2.4) і обґрунтовано змістові особливості очікувань як прогнозу ефективної трудової діяльності, що ґрунтується на аналізі валентності працівника та інструментальності роботодавця.

З метою дослідження складової соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності використано опитувальник «Рівень домагань особистості» («РДО») (докладніше див. [290]). Методика створена В. К. Гербачевським у 1997 р. для визначення рівня домагань особистості через діагностику складових мотиваційної структури. На думку автора, проблемні ситуації, що закладені у висловлюваннях опитувальника, покликані актуалізувати пізнавальні, соціальні та ін. потреби особистості. Актуалізація потреб активізує суб'єкту оцінку значущості і складності завдання, витрати часу, зусиль, складає прогностичну оцінку очікуваного розвитку. За результатами тестування визначено мотиваційну структуру особистості досліджуваного. Ця структура об'єднує чотири блоки, загальною кількістю 15 складових. Перший блок представляє ядро мотиваційної структури особистості і об'єднує: внутрішній мотив; пізнавальний мотив; мотив уникнення; мотив змагання; мотив зміни поточної діяльності і мотив самоповаги. Другий блок утворюють складові, пов'язані з досягненням досить важких цілей: надання особистісної значущості результатам діяльності; рівень складності завдання; прояв вольового зусилля; оцінка рівня досягнутих результатів і оцінка свого потенціалу. Третій блок об'єднує складові прогностичних оцінок діяльності

суб'єкта. Тісно пов'язаний з прогностичною функцією соціальних очікувань. Зміст його утворений складовими: намічений рівень мобілізації зусиль, необхідних для досягнення цілей діяльності та очікуваний рівень результатів діяльності. Четвертий блок поєднує чинники, що характеризують відповідність виконуваної діяльності, а саме закономірність результатів та ініціативність. Перераховані блоки зі складовими є потенційною мотиваційною структурою, що актуалізується в ході виконання конкретного завдання, яке дозволяє рельєфно відобразити змістові особливості параметрів соціальних очікувань особистості. Центральною ланкою в цій структурі є мотиваційні складові, а серед них складова самоповаги, яка адекватно відображає експериментальну оцінку рівня домагань особистості. Оцінки кожної складової мотиваційної структури особистості дозволяють побудувати індивідуальний профіль досліджуваного, у якому представлені кількісні співвідношення між усіма розглянутими складовими. Вимірювані ознаки «намічений рівень мобілізації зусиль» та «очікуваний рівень результатів діяльності» у змістовому плані є тотожними експериментальній оцінці соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності. Вони формуються на основі таких п'яти висловлювань: 3. Я хочу показати все, на що здатен; 10. Думаю, що мої результати будуть високими; 24. Я не збираюся «викладатися» у цій роботі; 25. Швидше за все мої результати будуть низькими; 40. Я зроблю все, що в моїх силах, для досягнення мети. Сумарна кількість балів, яку випробуваний може набрати за даними висловлюваннями цього блоку, становить від 5 до 35.

Такий підхід до організації емпіричного дослідження соціальних очікувань особистості забезпечив його логічну послідовність та поетапність проведення, й дозволив перейти до висвітлення результатів дослідження соціальних очікувань особистості.

4.3. Результати дослідження соціальних очікувань особистості

Проаналізуємо отримані нами результати дослідження соціальних очікувань особистості у такій послідовності:

I. Характеристика результатів за окремими шкалами методик з застосуванням описової статистики (див. 4.3.1);

II. З'ясування взаємозв'язків і взаємозалежностей між показниками соціальних очікувань, показниками суб'єктного контролю, смисложиттєвих орієнтацій, мотиваційної структури особистості, властивостей соціальних очікувань, та експектометричних показників очікувань особистості за допомогою кореляційного аналізу (див. 4.3.2);

III. Об'єднання емпіричних даних досліджуваних в оптимальну кількість кластерів за допомогою кластерного аналізу методом k -середніх (див. 4.3.3).

4.3.1. Описова характеристика результатів дослідження соціальних очікувань особистості. З метою вивчення особливостей, змістових психологічних параметрів та чинників соціальних очікувань особистості у реальній соціальній дійсності, нами застосовано авторський опитувальник «Рівень соціальних очікувань». Опитувальник уможливив визначення рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій; рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії; рівня очікуваних результатів діяльності та рівня соціальних очікувань особистості.

Пропонуємо оцінювати отримані індивідуальні результати досліджуваних, орієнтуючись на наступні параметри, визначені за описовими частотними характеристиками середнього арифметичного значеннями та середньоквадратичного відхилення (див. табл. 4.6).

Таблиця 4.6

**Середні значення та середньоквадратичні відхилення за показниками
«Рівня соціальних очікувань» (n=637)**

№	Показники соціальних очікувань особистості	Середнє арифметичне, \bar{x}	Середнє відхилення, σ
1	2	3	4
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	18,93	4,60
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	13,80	3,60
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	36,49	7,92
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО ₀	69,08	11,66

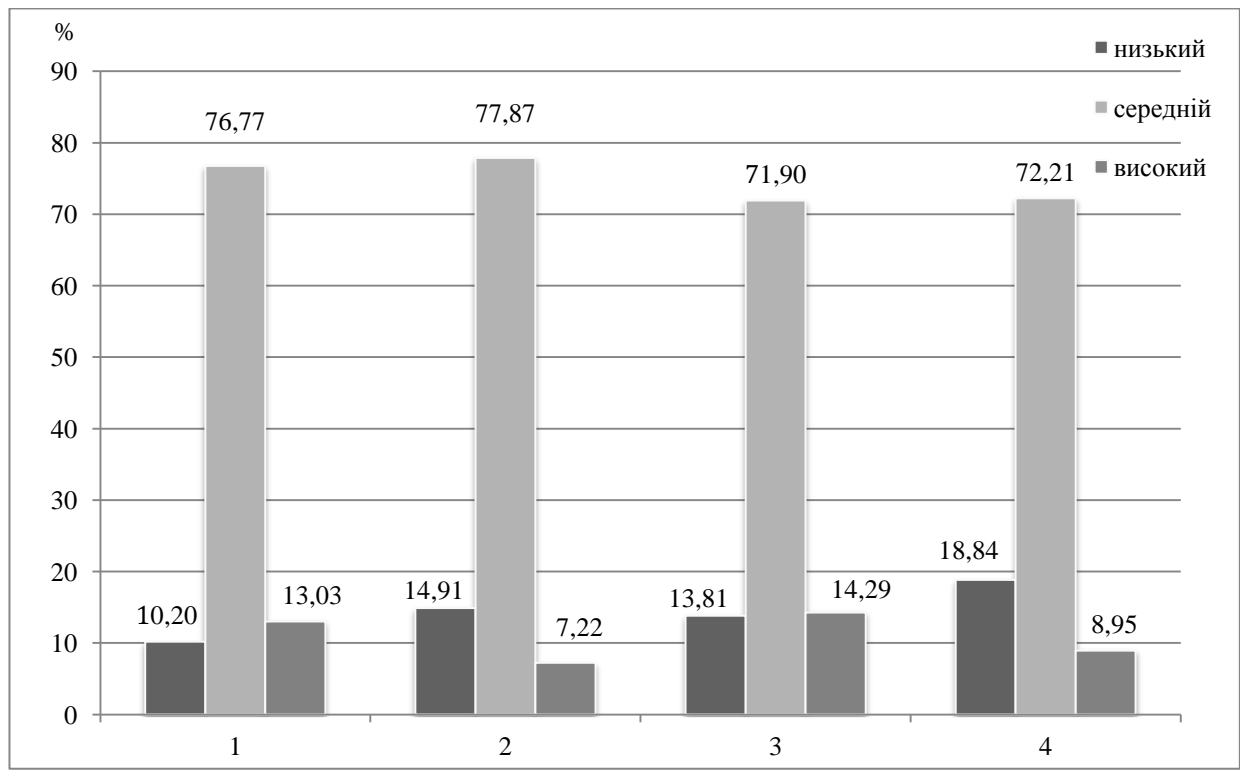
Проаналізувавши отримані дані, ми бачимо, що середнє арифметичне значення та середньоквадратичне відхилення володіє незначними відмінностями з аналогічними показниками, визначеними автором під час апробації опитувальника «PCO» (див. табл. 3.2), що зумовлено особливістю сконструйованої вибірки. Представимо у таблиці відсоткові частоти розподілу емпіричних даних досліджуваних за кожною шкалою (див. табл. 4.7).

Таблиця 4.7

**Відсотковий розподіл первинних результатів досліджуваних за
показниками «Рівня соціальних очікувань» (n=637)**

№	Показники соціальних очікувань особистості	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	65	10,20	489	76,77	83	13,03
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	95	14,91	496	77,87	46	7,22
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	88	13,81	458	71,90	91	14,29
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО ₀	120	18,84	460	72,21	57	8,95

Результати досліджуваних вибіркової сукупності за показниками соціальних очікувань особистості графічно показано на рис. 4.2.

Примітка. 1. Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій; 2. Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії; 3. Рівень очікуваних результатів діяльності; 4. Рівень соціальних очікувань особистості.

Рис. 4.2. Рівні соціальних очікувань особистості

Профіль вибірки за рівнями соціальних очікувань особистості (n=637) показав відносно схожу криву розподілу емпіричних результатів. Очікувано високі результати середніх рівнів знаходяться у межах від 71,90% до 77,87% досліджуваних, низькі рівні – 10,20 % до 18,84% і відповідно високим рівнем володіють від 7,22% до 14,29% досліджуваних. Констатуємо, що тільки у 7,22% досліджуваних сформований високий рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, і відповідно 8,95% – мають високий рівень очікуваних результатів діяльності. Значна частина, 18,84% досліджуваних, володіє низьким рівнем очікуваних результатів діяльності, і

тільки у 14,91% досліджуваних – низький рівень сформованості очікуваного ставлення.

У табл. 4.8 показано емпіричні результати рівня соціальних очікувань експериментального етапу дослідження трьох груп вибірок: студентської, комерційної та комбінованої.

Таблиця 4.8

Емпіричні результати експериментального етапу дослідження рівня соціальних очікувань особистості

Студентська вибірка								
№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	КОГПА ім. Т. Шевченка n=130		КДПУ ім. В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	7	8
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП _о	високий	14	10,77	9	8,49	13	11,50
		середній	102	78,46	84	79,25	85	75,22
		низький	14	10,77	13	12,26	15	13,28
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС _о	високий	16	12,31	11	10,38	17	15,04
		середній	106	81,54	88	83,02	90	79,65
		низький	8	6,15	7	6,60	6	5,31
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР _о	високий	14	10,77	9	8,49	15	13,27
		середній	96	73,85	82	77,36	80	70,80
		низький	20	15,38	15	14,15	18	15,93
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО _о	високий	18	13,85	13	12,26	16	14,16
		середній	102	78,46	82	77,36	88	77,88
		низький	10	7,69	11	10,38	9	7,96
Комерційна вибірка								
№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=44		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород-Дністровський) n=35		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=45	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП _о	високий	4	9,09	5	14,29	4	8,89
		середній	35	79,55	20	57,14	34	75,56
		низький	5	11,36	10	28,57	7	15,55

Продовж. табл. 4.8

№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=44		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород-Дністровський) n=35		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=45	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	високий	14	31,82	7	20,00	11	24,45
		середній	29	65,91	22	62,86	32	71,11
		низький	1	2,27	6	17,14	2	4,44
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	13	29,55	7	20,00	12	26,67
		середній	30	68,18	21	60,00	31	68,89
		низький	1	2,27	7	20,00	2	4,44
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО ₀	високий	19	43,18	7	20,00	18	40,00
		середній	24	54,55	23	65,71	25	55,56
		низький	1	2,27	5	14,29	2	4,44
Комбінована вибірка								
№	Показники соціальних очікувань особистості	Рівень	«Школа лідера» n=24		ТОВ «Монополія», hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	6	25,00	2	20,00	8	6,15
		середній	16	66,67	8	80,00	105	80,77
		низький	2	8,33	0	0,00	17	13,08
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	високий	5	20,83	3	30,00	11	8,46
		середній	18	75,00	7	70,00	104	80,00
		низький	1	4,17	0	0,00	15	11,54
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	7	29,17	2	20,00	9	6,92
		середній	17	70,83	8	80,00	93	71,54
		низький	0	0,00	0	0,00	28	21,54
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО ₀	високий	16	66,67	3	30,00	10	7,69
		середній	8	33,33	7	70,00	101	77,69
		низький	0	0,00	0	0,00	19	14,62

Подані емпіричні результати дев'яти вибірок показують, що найвищими показниками РСО₀ володіють досліджувані «Школи лідера»

($n=16$; 66,67%), співробітники ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – $n=19$; 43,18% і найнижчі значення зафіксовано в учнів ДНЗ «ХПСЛ» ($n=10$; 7,69%). Високі значення низького рівня також у досліджуваних ДНЗ «ХПСЛ» ($n=19$; 14,62%). Взагалі немає досліджуваних ($n=0$; 0,00%) з низьким рівнем соціальних очікувань серед стажерів «Школи лідера» і співробітників ТОВ «Монополія». Ми отримали контрастні показники PCO_0 у комбінованій групі вибірок. Очевидно переважають показники низького рівня соціальних очікувань у групі студентських вибірок ($n=30$; 8,60%), на відміну від групи комерційних вибірок ($n=8$; 6,45%).

Найкращі показники OP_0 у стажерів «Школи лідера» ($n=6$; 25,00%) та співробітників hr-структури ТОВ «Монополія» ($n=2$; 20,00%), найнижчі – очікувано в учнів ДНЗ «ХПСЛ» ($n=8$; 6,15%). Цікавим є той факт, що у комерційній групі вибірок превалюють показники OP_0 у досліджуваних ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський) – $n=5$; 14,29%. Допускаємо, що конфліктна ситуація сприяла активізації захисних механізмів особистості, пошуку варіантів подолання стресу і відповідно позитивно позначилася на показниках рівня обізнаності досліджуваних про передбачуваний перебіг подій.

Найвищі показники OC_0 фіксуємо у досліджуваних ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – $n=14$; 31,82% та співробітників hr-структури ТОВ «Монополія» ($n=3$; 30,00%), найнижчі – очікувано в учнів ДНЗ «ХПСЛ» ($n=11$; 8,46%). Превалюючим у рівні очікуваного ставлення є ціннісно-сміслові орієнтири, на яких базується діяльність, тому отримані емпіричні показники є очевидними.

Найкращі показники OR_0 є у досліджуваних ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – $n=13$; 29,55% та «Школи лідера» ($n=7$; 29,17%), найнижчі результати в учнів ДНЗ «ХПСЛ» ($n=9$; 6,92%). Зазначимо, що студентська група вибірок загалом володіє досить низьким показником ($n=38$; 10,89%), що є свідченням слабкого зв'язку виконуваної діяльності з очікуваним результатом. У комерційній групі вибірок отримано такі показники: $n=32$;

25,81%, що вказує на превалюючий зв'язок змісту роботи і кінцевого результату.

Перейдемо до висвітлення результатів первинної обробки за опитувальником «Рівень суб'єктивного контролю». Пропонуємо оцінювати отримані індивідуальні результати досліджуваних, орієнтуючись на наступну шкалу, визначену за середніми значеннями та середньоквадратичним відхиленням (див. табл. 4.9). Отримані межі рівнів знаходяться у значеннях інтервалів, запропонованих авторами опитувальника [290].

Таблиця 4.9

**Середні значення та середньоквадратичні відхилення за показниками
«Рівня суб'єктивного контролю» (n=637)**

№	Показники суб'єктивного контролю особистості	Середнє арифметичне, \bar{x}	Середнє відхилення, σ
1	2	3	4
1.	Шкала загальної інтернальності, I_3	197,70	20,52
2.	Шкала інтернальності в галузі досягнень, I_d	54,51	7,76
3.	Шкала інтернальності в галузі невдач, I_n	50,30	7,37
4.	Шкала інтернальності у сімейних стосунках, I_c	40,41	6,79
5.	Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин, I_b	36,51	5,31
6.	Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб, I_x	18,81	4,15

У таблиці представлено відсоткові частоти розподілу емпіричних даних досліджуваних за кожною шкалою (див. табл. 4.10).

Таблиця 4.10

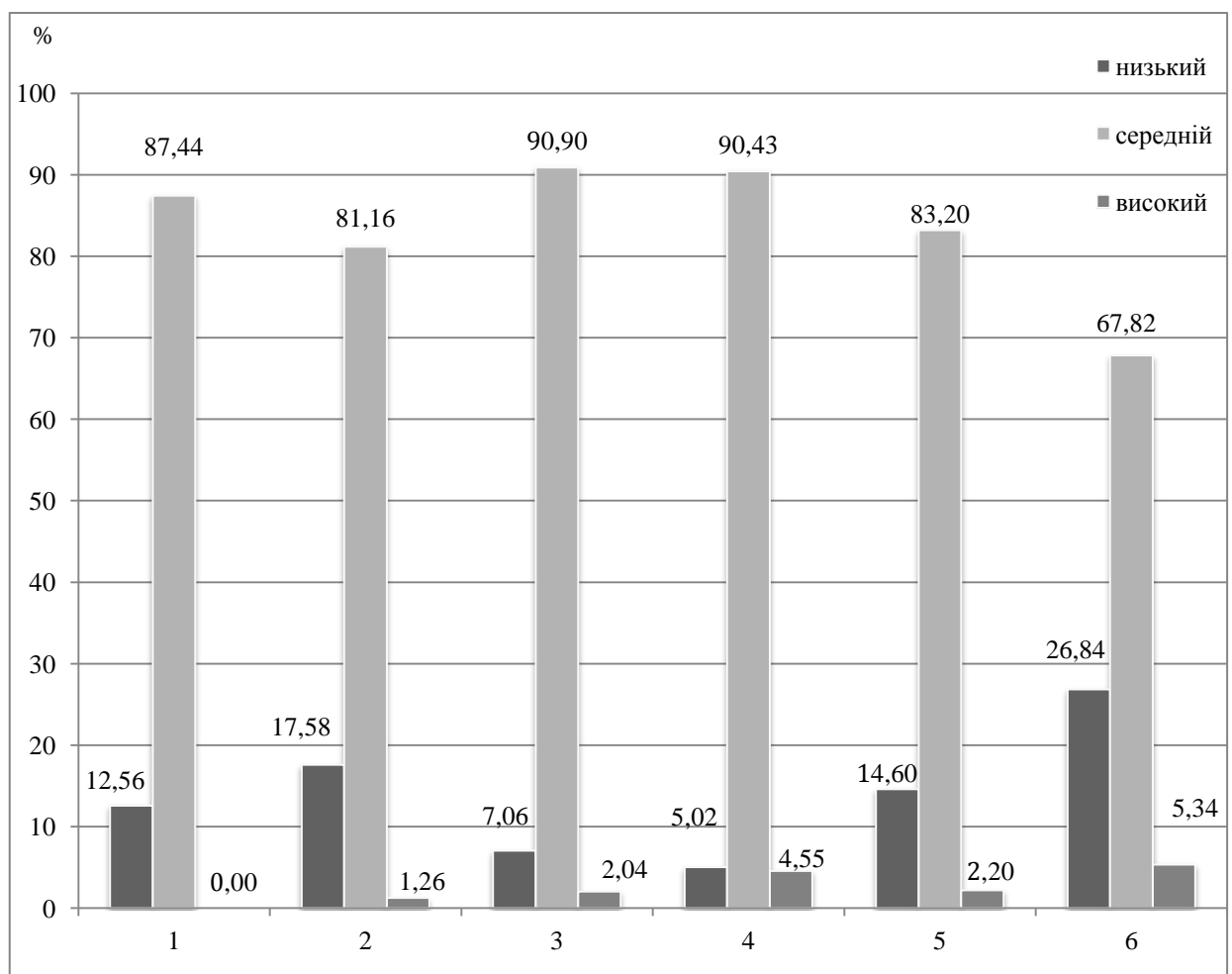
**Відсотковий розподіл первинних результатів досліджуваних за
показниками «Рівня суб'єктивного контролю» (n=637)**

№	Показники суб'єктивного контролю особистості	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Шкала загальної інтернальності, I_3	0	0,00	557	87,44	80	12,56
2.	Шкала інтернальності в галузі досягнень, I_d	8	1,26	517	81,16	112	17,58

Продовж. табл. 4.10

1	2	3	4	5	6	7	8
3.	Шкала інтернальності в галузі невдач, I_H	13	2,04	579	90,90	45	7,06
4.	Шкала інтернальності у сімейних стосунках, I_C	29	4,55	576	90,43	32	5,02
5.	Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин, I_B	14	2,20	530	83,20	93	14,60
6.	Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб, I_X	34	5,34	432	67,82	171	26,84

Результати досліджуваних вибіркової сукупності за ознаками рівнів суб'єктного контролю особистості показано графічно на рис. 4.3.

Примітка. 1. Загальна інтернальність; 2. Інтернальність в галузі досягнень; 3. Інтернальність в галузі невдач; 4. Інтернальність у сімейних стосунках; 5. Інтернальність в галузі виробничих відносин; 6. Інтернальність стосовно здоров'я і хвороб.

Рис. 4.3. Рівні суб'єктного контролю особистості

Профіль вибірки за рівнями суб'єктивного контролю особистості (n=637) показав відносно схожу з попередніми емпіричними значеннями (PCO) криву розподілу емпіричних результатів. Очікувано високі результати середніх рівнів знаходяться у межах від 67,82% до 90,90% досліджуваних, низькі рівні – 5,02% до 26,84% і, відповідно, високим рівнем володіють від 0,00% до 5,34% досліджуваних.

У табл. 4.11 показано емпіричні результати показників суб'єктивного контролю особистості експериментального етапу дослідження трьох груп вибірок: студентської, комерційної та комбінованої.

Таблиця 4.11

**Емпіричні результати експериментального етапу дослідження
показників суб'єктивного контролю особистості**

Студентська вибірка								
№	Показники суб'єктивного контролю особистості	Рівень	КОГПА ім. Т. Шевченка n=130		КДПУ ім. В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Шкала загальної інтернальності, I _з	високий	14	10,77	9	8,49	17	15,04
		середній	116	89,23	97	91,51	96	84,96
		низький	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2.	Шкала інтернальності в галузі досягнень, I _д	високий	18	13,85	14	13,21	19	16,81
		середній	109	83,85	92	86,79	93	82,30
		низький	3	2,30	0	0,00	1	0,89
3.	Шкала інтернальності в галузі невдач, I _н	високий	9	6,92	7	6,60	10	8,85
		середній	115	88,46	97	91,51	102	90,26
		низький	6	4,62	2	1,89	1	0,89
4.	Шкала інтернальності у сімейних стосунках, I _с	високий	4	3,08	3	2,83	7	6,20
		середній	118	90,77	101	95,28	101	89,38
		низький	8	6,15	2	1,89	5	4,42
5.	Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин, I _в	високий	23	17,69	11	10,38	13	11,50
		середній	107	82,31	90	84,91	100	88,50
		низький	0	0,00	5	4,72	0	0,00
6.	Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб, I _х	високий	29	22,31	39	36,79	34	30,09
		середній	90	69,23	66	62,26	76	67,26
		низький	11	8,46	1	0,95	3	2,65

Продовж. табл. 4.11

Комерційна вибірка								
№	Показники суб'єктного контролю особистості	Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=44		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород-Дністровський) n=35		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=45	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Шкала загальної інтернальності, I ₃	високий	10	22,73	5	14,29	13	28,89
		середній	34	77,27	30	85,71	32	71,11
		низький	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2.	Шкала інтернальності в галузі досягнень, I _д	високий	10	22,73	8	22,86	15	33,33
		середній	34	77,27	26	74,29	29	64,45
		низький	0	0,00	1	2,85	1	2,22
3.	Шкала інтернальності в галузі невдач, I _н	високий	4	9,09	1	2,85	3	6,67
		середній	40	90,91	33	94,30	42	93,33
		низький	0	0,00	1	2,85	0	0,00
4.	Шкала інтернальності у сімейних стосунках, I _с	високий	3	6,82	2	5,71	5	11,11
		середній	40	90,91	32	91,44	38	84,44
		низький	1	2,27	1	2,85	2	4,45
5.	Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин, I _в	високий	9	20,46	3	8,57	10	22,22
		середній	34	77,27	30	85,72	34	75,56
		низький	1	2,27	2	5,71	1	2,22
6.	Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб, I _х	високий	12	27,27	8	22,86	15	33,33
		середній	31	70,46	27	77,14	27	60,00
		низький	1	2,27	0	0,00	3	6,67
Комбінована вибірка								
№	Показники суб'єктного контролю особистості	Рівень	«Школа лідера» n=24		ТОВ «Монополія», hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Шкала загальної інтернальності, I ₃	високий	2	8,33	3	30,00	7	5,38
		середній	22	91,67	7	70,00	123	94,62
		низький	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2.	Шкала інтернальності в галузі досягнень, I _д	високий	6	25,00	2	20,00	20	15,38
		середній	18	75,00	8	80,00	108	83,08
		низький	0	0,00	0	0,00	2	1,54

Продовж. табл. 4.11

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3.	Шкала інтернальності в галузі невдач, I_n	високий	2	8,33	0	0,00	9	6,92
		середній	22	91,67	10	100,00	118	90,77
		низький	0	0,00	0	0,00	3	2,31
4.	Шкала інтернальності у сімейних стосунках, I_c	високий	2	8,33	2	20,00	4	3,08
		середній	22	91,67	8	80,00	116	89,23
		низький	0	0,00	0	0,00	10	7,69
5.	Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин, I_b	високий	6	25,00	3	30,00	15	11,54
		середній	18	75,00	7	70,00	110	84,62
		низький	0	0,00	0	0,00	5	3,84
6.	Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороб, I_x	високий	4	16,67	0	0,00	30	23,08
		середній	20	83,33	10	100,00	85	65,38
		низький	0	0,00	0	0,00	15	11,54

Перейдемо до висвітлення результатів первинної обробки за тестом «Смисложиттєві орієнтації». Оскільки у таблиці тестових норм, що запропоновані авторами тесту [165], результати представлені окремо для жінок та чоловіків, нами також визначено за потрібне зробити попередню процедуру розрахунку середніх значень та середньоквадратичних відхилень окремо для чоловічої та жіночої підгруп. Результати первинної обробки представлено у табл. 4.12.

Таблиця 4.12

**Середні значення та середньоквадратичні відхилення за показниками
«Смисложиттєві орієнтації» (n=637)**

№	Показники смисложиттєвих орієнтацій особистості	Чоловіки (n=286)		Жінки (n=351)	
		\bar{x}	σ	\bar{x}	σ
1	2	3	4	5	6
1.	Цілі в житті	33,06	7,22	31,35	7,23
2.	Процес	31,16	5,20	29,78	5,55
3.	Результат	26,66	5,01	25,34	4,80
4.	Локус контролю – Я	21,97	4,38	20,98	4,34
5.	Локус контролю – життя	30,01	4,11	29,04	4,22
6.	Загальний ОЖ	104,96	12,98	102,03	14,09

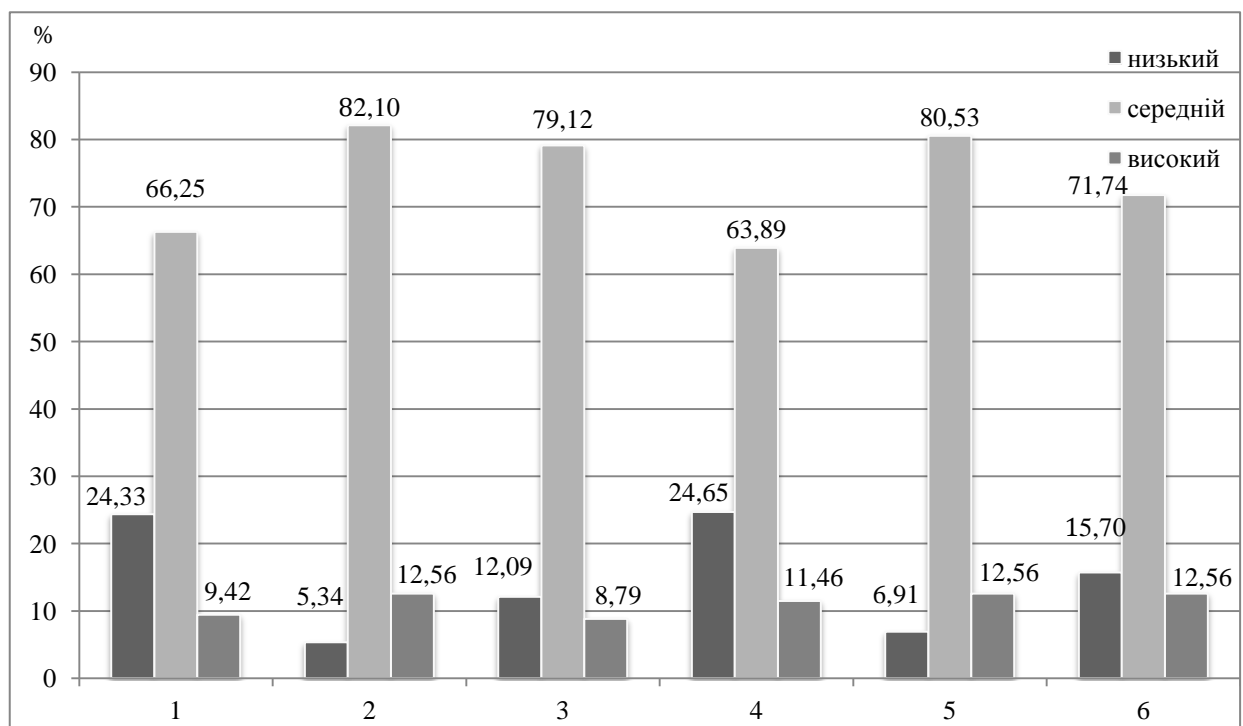
У таблиці представлено відсоткові частоти розподілу емпіричних даних досліджуваних за кожною шкалою (див. табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Відсотковий розподіл первинних результатів досліджуваних за показниками «Смисложиттєві орієнтації» (n=637)

№	Показники смисложиттєвих орієнтацій особистості	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Цілі в житті	60	9,42	422	66,25	155	24,33
2.	Процес	80	12,56	523	82,10	34	5,34
3.	Результат	56	8,79	504	79,12	77	12,09
4.	Локус контролю – Я	73	11,46	407	63,89	157	24,65
5.	Локус контролю – життя	80	12,56	513	80,53	44	6,91
6.	Загальний ОЖ	80	12,56	457	71,74	100	15,70

Результати досліджуваних вибіркової сукупності за ознаками смисложиттєвих орієнтацій особистості графічно показано на рис. 4.4.

Примітка. 1. Цілі в житті; 2. Процес; 3. Результат; 4. Локус контролю – Я; 5. Локус контролю – життя; 6. Загальний ОЖ.

Рис. 4.4. Характеристика смисложиттєвих орієнтацій особистості

Профіль вибірки за ознаками смисложиттєвих орієнтацій особистості (n=637) показав відносно наближену з попередніми емпіричними значеннями криву розподілу емпіричних результатів. На відміну від показників низького і високого рівнів суб'єктивно контролю, значення показників смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних володіють менше вираженою амплітудою, тобто є більш збалансованими. Очікувано високі результати середніх рівнів знаходяться у межах від 63,89% до 82,10% досліджуваних, низькі рівні – 5,34% до 24,65% і, відповідно, високим рівнем володіють від 8,79% до 12,56% досліджуваних. У табл. 4.14 показано емпіричні результати смисложиттєвих орієнтацій особистості експериментального етапу дослідження студентської, комерційної і комбінованої вибірок.

Таблиця 4.14

**Емпіричні результати експериментального етапу дослідження
смисложиттєвих орієнтацій особистості**

Студентська вибірка								
№	Показники смисложиттєвих орієнтацій особистості	Рівень	КОГПА ім. Т. Шевченка n=130		КДПУ ім. В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Цілі в житті	високий	41	31,53	19	17,93	19	16,81
		середній	70	53,85	83	78,30	85	75,22
		низький	19	14,62	4	3,77	9	7,97
2.	Процес	високий	12	9,23	2	1,89	3	2,65
		середній	99	76,15	88	83,02	92	81,42
		низький	19	14,62	16	15,09	18	15,93
3.	Результат	високий	5	3,85	5	4,72	17	15,04
		середній	115	88,46	92	86,79	86	76,11
		низький	10	7,69	9	8,49	10	8,85
4.	Локус контролю – Я	високий	24	18,46	28	26,42	35	30,97
		середній	85	65,39	69	65,09	69	61,06
		низький	21	16,15	9	8,49	9	7,97
5.	Локус контролю – життя	високий	15	11,54	2	1,89	8	7,08
		середній	99	76,15	85	80,19	100	88,50
		низький	16	12,31	19	17,92	5	4,42
6.	Загальний ОЖ	високий	14	10,77	12	11,32	11	9,74
		середній	95	73,08	86	81,13	87	76,99
		низький	21	16,15	8	7,55	15	13,27

Продовж. табл. 4.14

Комерційна вибірка								
№	Показники смысловиттєвих орієнтацій особистості	Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=44		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород- Дністровський) n=35		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=45	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Цілі в житті	високий	12	27,27	7	20,00	13	28,89
		середній	31	70,46	25	71,43	29	64,44
		низький	1	2,27	3	8,57	3	6,67
2.	Процес	високий	5	11,36	2	5,71	2	4,44
		середній	35	79,55	29	82,86	41	91,12
		низький	4	9,09	4	11,43	2	4,44
3.	Результат	високий	10	22,73	6	17,14	10	22,22
		середній	32	72,73	23	65,72	33	73,34
		низький	2	4,54	6	17,14	2	4,44
4.	Локус контролю – Я	високий	14	31,82	6	17,14	15	33,33
		середній	28	63,64	25	71,43	27	60,00
		низький	2	4,54	4	11,43	3	6,67
5.	Локус контролю – життя	високий	5	11,36	3	8,57	3	6,67
		середній	35	79,55	26	74,29	35	77,77
		низький	4	9,09	6	17,14	7	15,56
6.	Загальний ОЖ	високий	13	29,54	4	11,43	9	20,00
		середній	28	63,64	26	74,29	29	64,44
		низький	3	6,82	5	14,28	7	15,56
Комбінована вибірка								
№	Показники смысловиттєвих орієнтацій особистості	Рівень	«Школа лідера» n=24		ТОВ «Монополія», hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Цілі в житті	високий	4	16,67	4	40,00	36	27,69
		середній	20	83,33	5	50,00	74	56,92
		низький	0	0,00	1	10,00	20	15,39
2.	Процес	високий	4	16,67	2	20,00	2	1,54
		середній	20	83,33	7	70,00	112	86,15
		низький	0	0,00	1	10,00	16	12,31
3.	Результат	високий	5	20,83	3	30,00	16	12,31
		середній	19	79,17	6	60,00	98	75,38
		низький	0	0,00	1	10,00	16	12,31
4.	Локус контролю – Я	високий	10	41,67	5	50,00	20	15,39
		середній	14	58,33	4	40,00	86	66,15
		низький	0	0,00	1	10,00	24	18,46
5.	Локус контролю – життя	високий	2	8,33	2	20,00	4	3,07
		середній	20	83,34	7	70,00	106	81,54
		низький	2	8,33	1	10,00	20	15,39
6.	Загальний ОЖ	високий	20	83,33	5	50,00	12	9,23
		середній	4	16,67	4	40,00	98	75,38
		низький	0	0,00	1	10,00	20	15,39

Перейдемо до висвітлення результатів первинної обробки за опитувальником «Рівень домагань особистості». Керуючись інтервалами низьких, середніх та високих значень показників рівня домагань особистості, що запропоновані автором [290], ми оцінили отримані індивідуальні результати досліджуваних, орієнтуючись на шкалу, визначену за середніми значеннями та середньоквадратичним відхиленням. Отримані нами межі рівнів практично збігаються з інтервалами, запропонованими автором опитувальника. Результати первинної обробки представлено у табл. 4.15.

Таблиця 4.15

**Середні значення та середньоквадратичні відхилення за показниками
«Рівень домагань особистості» (n=637)**

№	Показники рівня домагань особистості	Середня арифметична, \bar{x}	Середнє відхилення, σ
1	2	3	4
1.	Внутрішній мотив	12,96	3,39
2.	Пізнавальний мотив	15,62	3,13
3.	Мотив уникнення	11,82	3,39
4.	Мотив змагання	12,18	3,43
5.	Мотив зміни діяльності	12,91	3,57
6.	Мотив самоповаги	14,94	3,22
7.	Значущість результатів	9,52	3,32
8.	Складність завдання	5,84	2,68
9.	Вольове зусилля	12,98	3,08
10.	Оцінка рівня досягнутих результатів	9,86	2,32
11.	Оцінка свого потенціалу	14,16	3,24
12.	Намічений рівень мобілізації зусиль	14,72	3,04
13.	Очікуваний рівень результатів	9,74	2,17
14.	Закономірність результатів	13,75	3,02
15.	Ініціативність	13,27	2,99

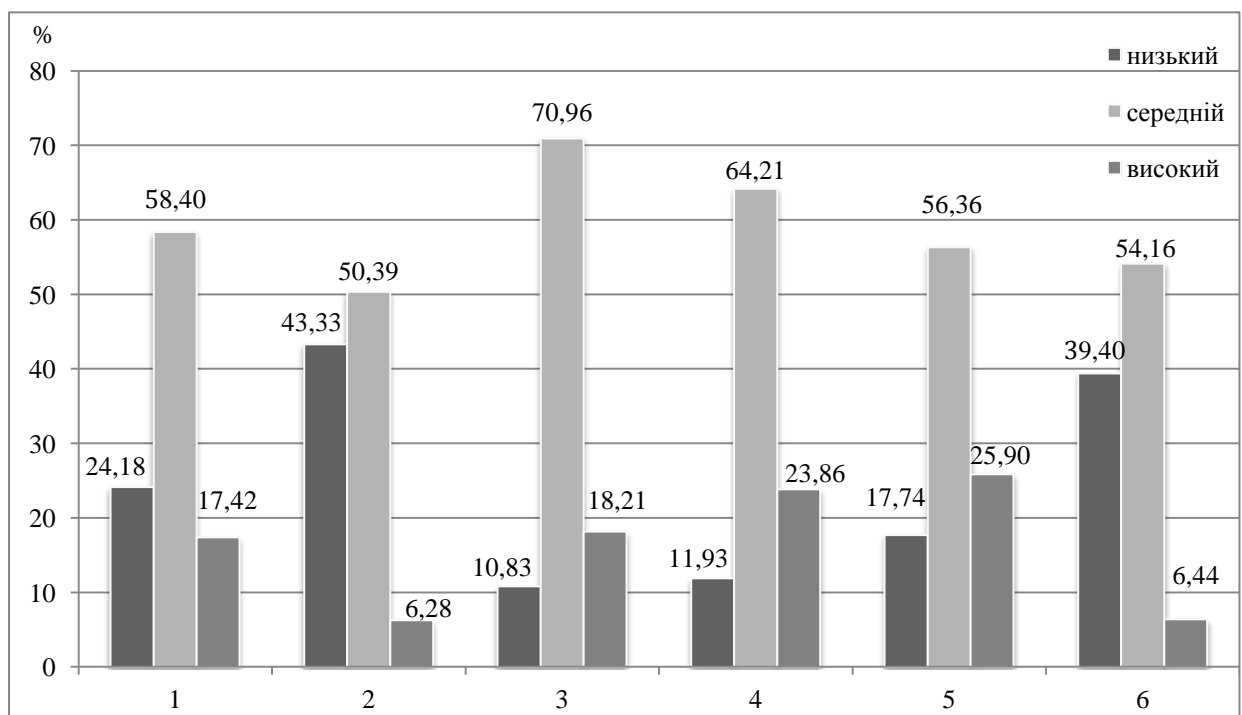
Представимо у таблиці відсоткові частоти розподілу емпіричних даних досліджуваних за кожною шкалою (див. табл. 4.16). Констатуємо, що тільки у емпіричних даних таких показників рівня домагань, як «значущість результатів» і «складність завдання» немає традиційної кривої розподілу емпіричних результатів, оскільки переважають значення високого рівня значущості результатів у 50,71% досліджуваних і значення високого рівня складності завдання у 53,85% досліджуваних.

Таблиця 4.16

Відсотковий розподіл первинних результатів досліджуваних за показниками «Рівня домагань особистості» (n=637)

№	Показники рівня домагань особистості	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Внутрішній мотив	111	17,42	372	58,40	154	24,18
2.	Пізнавальний мотив	40	6,28	321	50,39	276	43,33
3.	Мотив уникнення	116	18,21	452	70,96	69	10,83
4.	Мотив змагання	152	23,86	409	64,21	76	11,93
5.	Мотив зміни діяльності	165	25,90	359	56,36	113	17,74
6.	Мотив самоповаги	41	6,44	345	54,16	251	39,40
7.	Значущість результатів	323	50,71	270	42,38	44	6,91
8.	Складність завдання	343	53,85	255	40,03	39	6,12
9.	Вольове зусилля	136	21,35	407	63,89	94	14,76
10.	Оцінка рівня досягнутих результатів	49	7,69	379	59,50	209	32,81
11.	Оцінка свого потенціалу	56	8,79	351	55,10	230	36,11
12.	Намічений рівень мобілізації зусиль	50	7,85	392	61,54	195	30,61
13.	Очікуваний рівень результатів	60	9,42	428	67,19	149	23,39
14.	Закономірність результатів	39	6,12	438	68,76	160	25,12
15.	Ініціативність	86	13,50	452	70,96	99	15,54

Мотиваційна структура особистості, визначена за допомогою опитувальника «РДО», об'єднує чотири блоки: ядро мотиваційної структури; досягнення важких цілей; прогностична оцінка діяльності суб'єкта; відповідність виконуваної діяльності. Покажемо графічно результати досліджуваних вибіркової сукупності всіх ознак за блоками мотиваційної структури особистості. На рис. 4.5 подано ознаки ядра мотиваційної структури особистості.

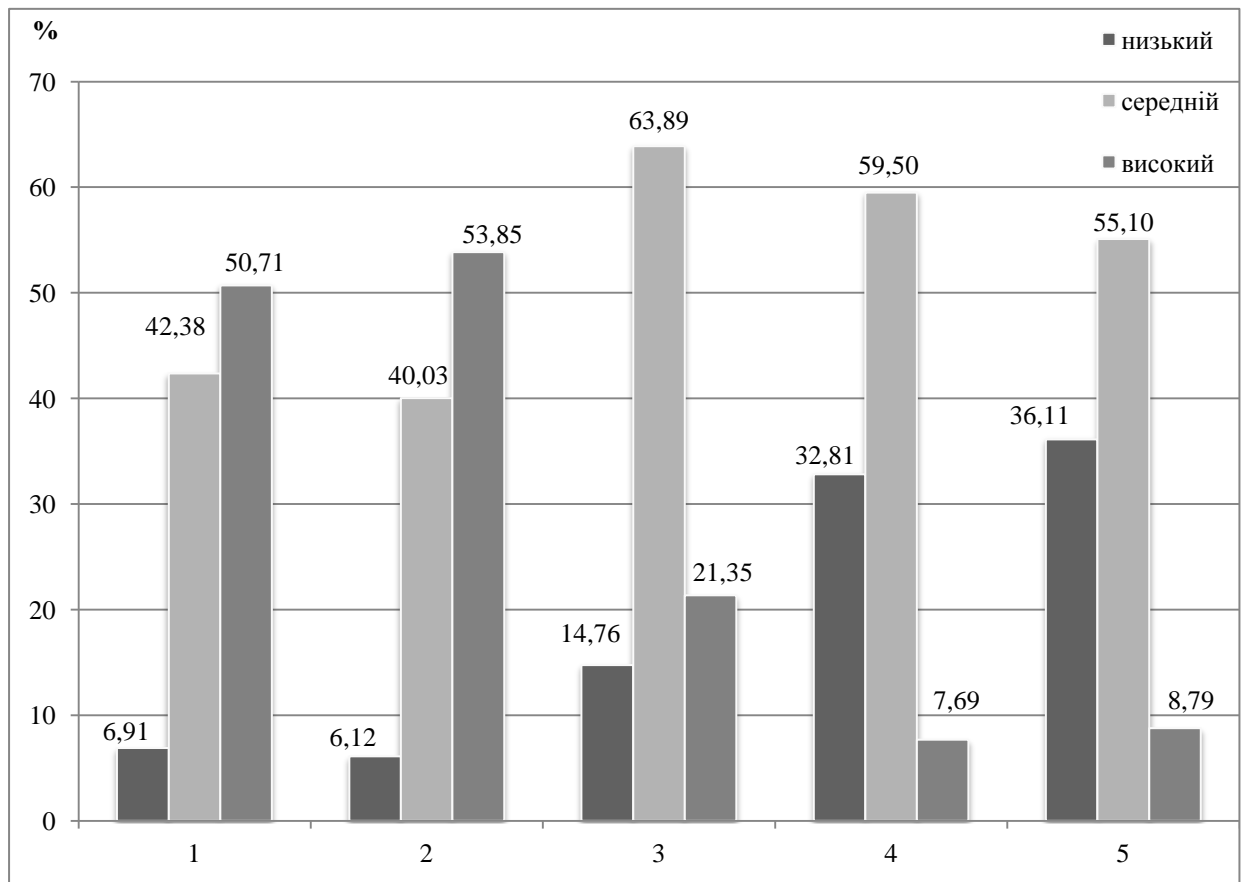
Примітка. 1. Внутрішній мотив; 2. Пізнавальний мотив; 3. Мотив уникнення; 4. Мотив змагання; 5. Мотив зміни діяльності; 6. Мотив самоповаги.

Рис. 4.5. Характеристика ознак блоку «ядро мотиваційної структури особистості»

Профіль вибірки за ознаками блоку «ядро мотиваційної структури особистості» (n=637) показав відносно відмінну від попередніх емпіричних значень криву розподілу емпіричних результатів. Спостерігаємо достатньо високі значення низького рівня ознак пізнавального мотиву (43,33%) і мотиву самоповаги (39,40%), які межують зі значеннями середнього рівня

вимірюваних ознак. Очікувано високі результати середніх рівнів знаходяться у межах від 50,39% до 70,96% досліджуваних, низькі рівні – 10,83% до 43,33%, і відповідно, високим рівнем володіють від 6,28% до 25,90% досліджуваних.

Результати визначення мотиваційних ознак блоку «досягнення важких цілей» показано на рис. 4.6.

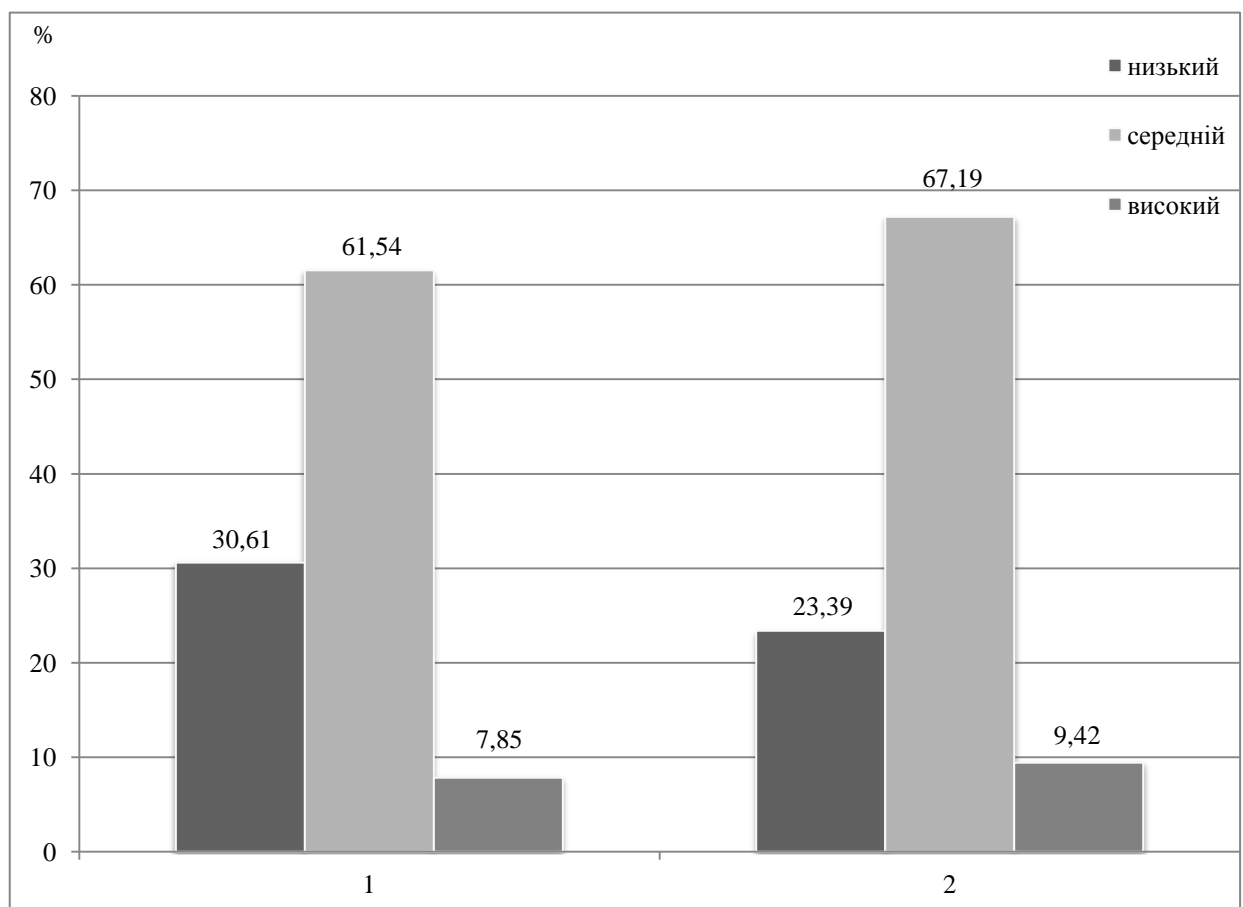
Примітка. 1. Значущість результатів; 2. Складність завдання; 3. Вольове зусилля; 4. Оцінка рівня досягнутих результатів; 5. Оцінка свого потенціалу.

Рис. 4.6. Характеристика мотиваційних ознак блоку «досягнення важких цілей»

Профіль вибірки за ознаками блоку «досягнення важких цілей» мотиваційної структури особистості (n=637) показав абсолютно відмінну від попередніх емпіричних значень криву розподілу емпіричних результатів. Спостерігаємо високі значення високого рівня ознак значущість результатів

(50,71%) і складність завдання (53,85%). У значеннях інших ознак: вольове зусилля, оцінка рівня досягнутих результатів, оцінка свого потенціалу – має місце правильна крива розподілу емпіричних результатів. Високі результати високого рівня знаходяться у межах від 7,69% до 53,85% досліджуваних, низькі рівні – 6,12% до 36,11%, і відповідно, середнім рівнем володіють від 40,03% до 63,89% досліджуваних.

Результати визначення мотиваційних ознак блоку «прогностична оцінка діяльності суб'єкта» графічно показано на рис. 4.7.

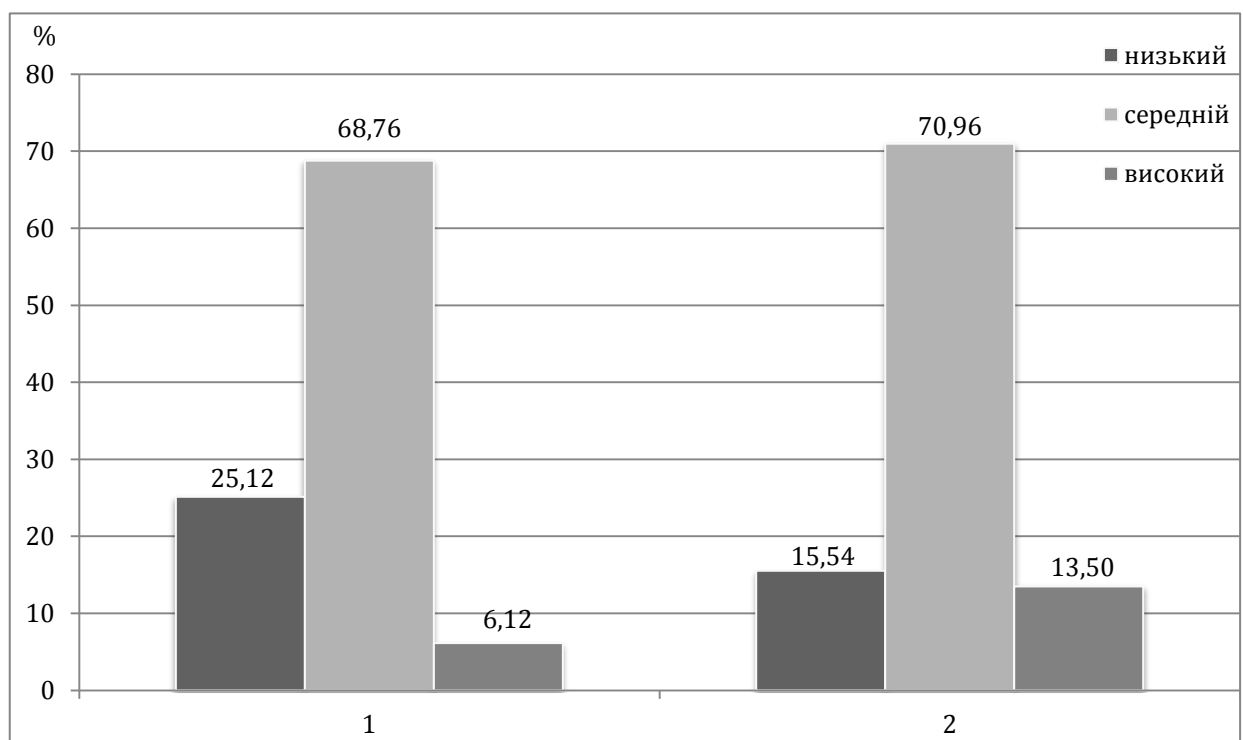
Примітка. 1. Намічений рівень мобілізації зусиль; 2. Очікуваний рівень результатів.

Рис. 4.7. Характеристика мотиваційних ознак блоку «прогностична оцінка діяльності суб'єкта»

Профіль вибірки за ознаками блоку «прогностична оцінка діяльності суб'єкта» мотиваційної структури особистості (n=637) показав відносно

схожу з блоком «ядро мотиваційної структури особистості» криву розподілу емпіричних результатів. Спостерігаємо достатньо високі значення середнього рівня ознаки «намічений рівень мобілізації зусиль» (61,54%) і ознаки «очікуваний рівень результатів» (67,19%). Очікувано низькі результати високого рівня сягають меж 7,85% і 9,42% досліджуваних, а низькі рівні – 23,39% й 30,61% досліджуваних.

Результати визначення мотиваційних ознак блоку «відповідність виконуваної діяльності» показано графічно на рис. 4.8.

Примітка. 1. Закономірність результатів; 2. Ініціативність.

Рис. 4.8. Характеристика мотиваційних ознак блоку «відповідність виконуваної діяльності»

Профіль вибірки за ознаками блоку «відповідність виконуваної діяльності» мотиваційної структури особистості (n=637) показав відносно схожу з попереднім блоком «прогностичної оцінки діяльності суб'єкта» криву розподілу емпіричних результатів. Також спостерігаємо достатньо високі значення середнього рівня ознак закономірності результатів (68,76%)

та ініціативності (70,96%). Очікувано низькі результати високого рівня знаходяться у межах 6,12% і 13,50% досліджуваних, низькі рівні – 15,54% і 25,12% досліджуваних.

У табл. 4.17 показано емпіричні результати рівня домагань особистості експериментального етапу дослідження студентської, комерційної і комбінованої вибірок.

Таблиця 4.17

**Емпіричні результати експериментального етапу дослідження рівня
домагань особистості**

Студентська вибірка								
№	Показники рівня домагань особистості	Рівень	КОГПА ім. Т. Шевченка n=130		КДПУ ім. В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Внутрішній мотив	високий	29	22,30	40	37,73	42	37,17
		середній	79	60,78	61	57,55	50	44,25
		низький	22	16,92	5	4,72	21	18,58
2.	Пізнавальний мотив	високий	48	36,92	54	50,94	52	46,02
		середній	76	58,46	47	44,34	50	44,25
		низький	6	4,62	5	4,72	11	9,73
3.	Мотив уникнення	високий	19	14,62	12	11,32	2	1,77
		середній	90	69,23	68	64,15	81	71,68
		низький	21	16,15	26	24,53	30	26,55
4.	Мотив змагання	високий	11	8,46	20	18,87	6	5,31
		середній	91	70,00	48	45,28	72	63,72
		низький	28	21,54	38	35,85	35	30,97
5.	Мотив зміни діяльності	високий	15	11,54	4	3,77	20	17,70
		середній	91	70,00	65	61,32	38	33,63
		низький	24	18,46	37	34,91	55	48,67
6.	Мотив самоповаги	високий	26	20,00	48	45,28	47	41,59
		середній	89	68,46	53	50,00	60	53,10
		низький	15	11,54	5	4,72	6	5,31
7.	Значущість результатів	високий	4	3,08	6	5,66	14	12,39
		середній	34	26,15	45	42,45	39	34,51
		низький	92	70,77	55	51,89	60	53,10
8.	Складність завдання	високий	2	1,54	7	6,60	3	2,66
		середній	45	34,62	47	44,34	39	34,51
		низький	83	63,84	52	49,06	71	62,83
9.	Вольове зусилля	високий	14	10,77	19	17,92	20	17,7
		середній	71	54,61	67	63,21	78	69,03
		низький	45	34,62	20	18,87	15	13,27

Продовж. табл. 4.17

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10.	Оцінка рівня досягнутих результатів	високий	36	27,69	42	39,62	45	39,82
		середній	92	70,77	52	49,06	61	53,98
		низький	2	1,54	12	11,32	7	6,20
11.	Оцінка свого потенціалу	високий	45	34,62	40	37,74	48	42,48
		середній	72	55,38	59	55,66	48	42,48
		низький	13	10,00	7	6,60	17	15,04
12.	Намічений рівень мобілізації зусиль	високий	19	14,62	57	53,78	42	37,17
		середній	110	84,61	45	42,45	51	45,13
		низький	1	0,77	4	3,77	20	17,7
13.	Очікуваний рівень результатів	високий	20	15,38	32	30,19	35	30,97
		середній	99	76,16	67	63,21	66	58,41
		низький	11	8,46	7	6,60	12	10,62
14.	Закономірність результатів	високий	30	23,08	39	36,79	25	22,12
		середній	94	72,31	61	57,55	82	72,57
		низький	6	4,61	6	5,66	6	5,31
15.	Ініціативність	високий	17	13,08	15	14,15	24	21,24
		середній	97	74,62	69	65,09	78	69,03
		низький	16	12,30	22	20,76	11	9,73

Комерційна вибірка

№	Показники рівня домагань особистості	Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=44		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород- Дністровський) n=35		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=45	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Внутрішній мотив	високий	12	27,27	4	11,43	6	13,33
		середній	30	68,18	24	68,57	33	73,34
		низький	2	4,55	7	20,00	6	13,33
2.	Пізнавальний мотив	високий	34	77,27	14	40,00	10	22,22
		середній	8	18,18	20	57,14	33	73,34
		низький	2	4,55	1	2,86	2	4,44
3.	Мотив уникнення	високий	4	9,09	6	17,14	4	8,89
		середній	39	88,64	27	77,14	34	75,56
		низький	1	2,27	2	5,72	7	15,55
4.	Мотив змагання	високий	13	29,55	10	28,57	2	4,44
		середній	23	52,27	23	65,71	43	95,56
		низький	8	18,18	2	5,72	0	0,00
5.	Мотив зміни діяльності	високий	1	2,27	6	17,14	5	11,11
		середній	32	72,73	22	62,86	34	75,56
		низький	11	25,00	7	20,00	6	13,33
6.	Мотив самоповаги	високий	30	68,18	14	40,00	2	4,44
		середній	12	27,27	19	54,29	38	84,45
		низький	2	4,55	2	5,71	5	11,11
7.	Значущість результатів	високий	5	11,36	2	5,71	2	4,44
		середній	20	45,46	19	54,29	20	44,44
		низький	19	43,18	14	40,00	23	51,12

Продовж. табл. 4.17

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8.	Складність завдання	високий	1	2,27	5	14,29	2	4,44
		середній	12	27,27	12	34,29	12	26,67
		низький	31	70,46	18	51,42	31	68,89
9.	Вольове зусилля	високий	10	22,73	2	5,71	2	4,44
		середній	24	54,54	26	74,29	33	73,34
		низький	10	22,73	7	20,00	10	22,22
10.	Оцінка рівня досягнутих результатів	високий	20	45,45	15	42,86	5	11,11
		середній	24	54,55	20	57,14	38	84,45
		низький	0	0,00	0	0,00	2	4,44
11.	Оцінка свого потенціалу	високий	19	43,18	16	45,71	13	28,89
		середній	25	56,82	15	42,86	28	62,22
		низький	0	0,00	4	11,43	4	8,89
12.	Намічений рівень мобілізації зусиль	високий	26	59,09	9	25,71	3	6,67
		середній	18	40,91	24	68,57	38	84,44
		низький	0	0,00	2	5,72	4	8,89
13.	Очікуваний рівень результатів	високий	8	18,18	10	28,57	12	26,67
		середній	33	75,00	23	65,71	29	64,44
		низький	3	6,82	2	5,72	4	8,89
14.	Закономірність результатів	високий	20	45,45	20	57,14	6	13,33
		середній	22	50,00	13	37,14	37	82,23
		низький	2	4,55	2	5,72	2	4,44
15.	Ініціативність	високий	10	22,73	6	17,14	3	6,67
		середній	32	72,72	22	62,86	37	82,22
		низький	2	4,55	7	20,00	5	11,11
Комбінована вибірка								
№	Показники рівня домагань особистості	Рівень	«Школа лідера» n=24		ТОВ «Монополія», hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Внутрішній мотив	високий	4	16,67	2	20,00	15	11,54
		середній	13	54,17	8	80,00	74	56,92
		низький	7	29,16	0	0,00	41	31,54
2.	Пізнавальний мотив	високий	18	75,00	2	20,00	44	33,85
		середній	5	20,83	4	40,00	78	60,00
		низький	1	4,17	4	40,00	8	6,15
3.	Мотив уникнення	високий	1	4,17	0	0,00	21	16,16
		середній	17	70,83	9	90,00	87	66,92
		низький	6	25,00	1	10,00	22	16,92
4.	Мотив змагання	високий	9	37,5	0	0,00	5	3,85
		середній	7	29,16	6	60,00	96	73,85
		низький	8	33,33	4	40,00	29	22,30
5.	Мотив зміни діяльності	високий	0	0,00	1	10,00	61	46,93
		середній	22	91,67	7	70,00	48	36,92
		низький	2	8,33	2	20,00	21	16,15
6.	Мотив самоповаги	високий	12	50,00	4	40,00	70	53,85
		середній	12	50,00	5	50,00	55	42,30
		низький	0	0,00	1	10,00	5	3,85

Продовж. табл. 4.17

1	2	3	4	5	6	7	8	9
7.	Значущість результатів	високий	0	0,00	0	0,00	11	8,46
		середній	14	58,33	3	30,00	76	58,46
		низький	10	41,67	7	70,00	43	33,08
8.	Складність завдання	високий	5	20,83	1	10,00	13	10,00
		середній	11	45,84	2	20,00	75	57,69
		низький	8	33,33	7	70,00	42	32,31
9.	Вольове зусилля	високий	0	0,00	2	20,00	25	19,23
		середній	22	91,67	6	60,00	80	61,54
		низький	2	8,33	2	20,00	25	19,23
10.	Оцінка рівня досягнутих результатів	високий	12	50,00	5	50,00	29	22,31
		середній	12	50,00	5	50,00	75	57,69
		низький	0	0,00	0	0,00	26	20,00
11.	Оцінка свого потенціалу	високий	8	33,33	4	40,00	37	28,46
		середній	16	66,67	6	60,00	82	63,08
		низький	0	0,00	0	0,00	11	8,46
12.	Намічений рівень мобілізації зусиль	високий	14	58,33	5	50,00	20	15,38
		середній	7	29,17	5	50,00	94	72,31
		низький	3	12,50	0	0,00	16	12,31
13.	Очікуваний рівень результатів	високий	6	25,00	3	30,00	23	17,69
		середній	18	75,00	7	70,00	86	66,16
		низький	0	0,00	0	0,00	21	16,15
14.	Закономірність результатів	високий	7	29,16	3	30,00	10	7,69
		середній	17	70,83	7	70,00	105	80,77
		низький	0	0,00	0	0,00	15	11,54
15.	Ініціативність	високий	5	20,83	2	20,00	17	13,08
		середній	19	79,17	8	80,00	90	69,23
		низький	0	0,00	0	0,00	23	17,69

Керуючись логікою дослідження психології соціальних очікувань особистості, вважаємо за доцільне перейти до обґрунтування емпіричних результатів у контексті горизонтального виміру – процесу конструювання і відображення особистістю соціальної дійсності. Висвітлимо результати первинної обробки контент-аналітичного дослідження.

Проаналізувавши отримані дані, ми бачимо, що середнє арифметичне значення та середньоквадратичне відхилення володіє незначними відмінностями з аналогічними показниками, визначеними автором під час

апробації контент-аналітичної обробки методик «Очікувана ситуація» і «Реалізація очікувань» (див. табл. 4.4). Зокрема, шкали ІЕ_о, АП_о, ВЗ_о володіють вищими значеннями середнього арифметичного та середньоквадратичного відхилення, а шкала АН_о має дещо нижчі значення. Пропонуємо оцінювати отримані індивідуальні результати досліджуваних, орієнтуючись на наступну шкалу, визначену за середніми значеннями та середньоквадратичним відхиленням (див. табл. 4.18).

Таблиця 4.18

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за показниками контент-аналітичного дослідження (n=577)

№	Показники властивостей соціальних очікувань особистості	Середнє арифметичне, \bar{x}	Середнє відхилення, σ
1	2	3	4
1.	Шкала інтернальності – екстернальності, ІЕ _о	0,54	0,18
2.	Шкала активності – пасивності, АП _о	0,52	0,17
3.	Шкала відкритості – закритості, ВЗ _о	0,69	0,22
4.	Шкала адекватності – неадекватності, АН _о	0,84	0,29

Представимо у таблиці відсоткові частоти розподілу емпіричних даних досліджуваних за кожною шкалою (див. табл. 4.19). Ми отримали неправильну криву розподілу емпіричних результатів, що пояснюємо застосуванням дихотомічної шкали. Якщо розмістити сукупність емпіричних даних на одній шкалі, то отримаємо правильну криву розподілу.

Таблиця 4.19

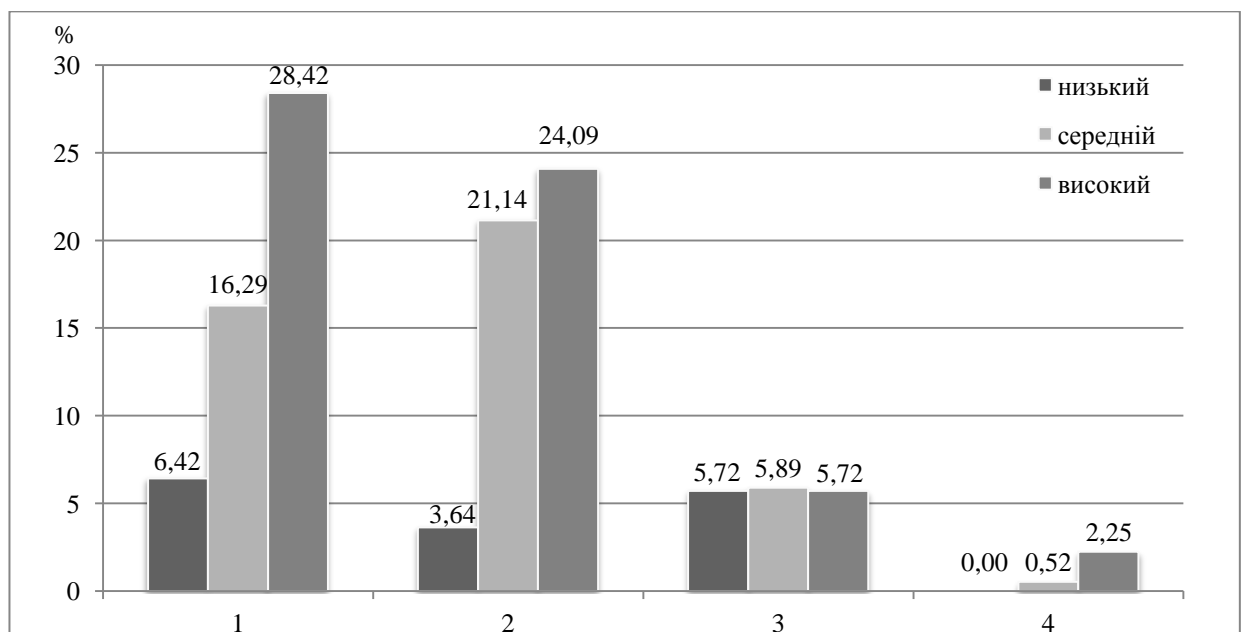
Відсотковий розподіл первинних результатів досліджуваних за показниками контент-аналітичного дослідження (n=577)

№	Показники властивостей соціальних очікувань особистості	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Рівень інтернальності	164	28,42	94	16,29	37	6,42
2.	Рівень екстернальності	139	24,09	122	21,14	21	3,64

Продовж. табл. 4.19

1	2	3	4	5	6	7	8
3.	Рівень амбівалентності за шкалою ІЕ ₀	33	5,72	34	5,89	33	5,72
4.	Рівень полярності за шкалою ІЕ ₀	13	2,25	30	0,52	0	0,00
5.	Рівень активності	155	26,86	112	19,41	39	6,76
6.	Рівень пасивності	133	23,05	115	19,93	23	3,99
7.	Рівень амбівалентності за шкалою АП ₀	33	5,72	40	6,93	31	5,37
8.	Рівень полярності за шкалою АП ₀	14	2,43	5	0,87	2	0,35
9.	Рівень відкритості	125	21,66	147	25,48	119	20,62
10.	Рівень закритості	93	16,13	74	12,82	19	3,29
11.	Рівень амбівалентності за шкалою ВЗ ₀	33	5,72	29	5,03	29	5,03
12.	Рівень полярності за шкалою ВЗ ₀	26	4,51	12	2,08	11	1,91
13.	Рівень адекватності	141	24,43	117	20,28	78	13,52
14.	Рівень неадекватності	95	16,41	97	16,81	47	8,15

Перейдемо до емпіричних результатів контент-аналітичного дослідження. Результати досліджуваних вибіркової сукупності за інтеральною / екстернальною властивостями соціальних очікувань особистості показано на рис. 4.9.

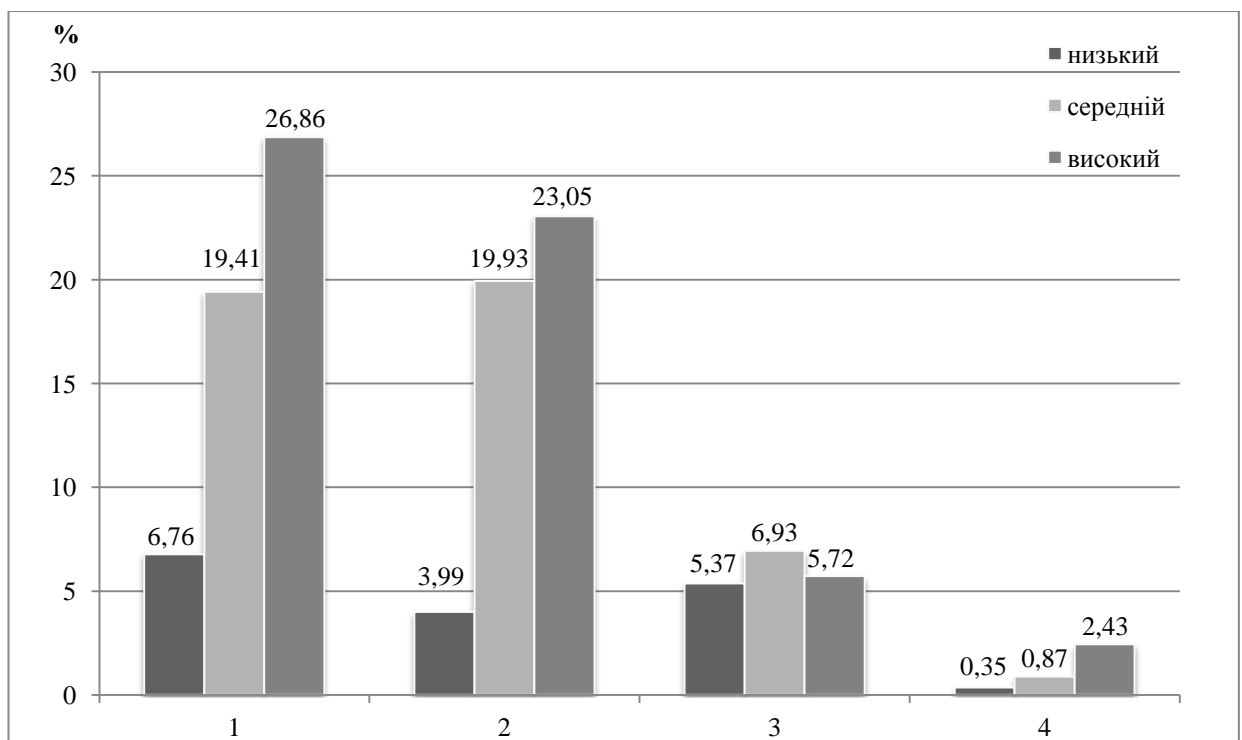

Примітка. 1. Рівень інтеральності соціальних очікувань особистості; 2. Рівень екстернальності; 3. Рівень амбівалентності; 4. Рівень полярності.

Рис. 4.9. Інтеральність та екстернальність соціальних очікувань особистості

Профіль вибірки за інтернальною і екстернальною властивостями соціальних очікувань особистості (n=577) показав превалюючі значення високих рівнів інтернальності (28,42%), і високих рівнів екстернальності (24,09%) від загальної вибірки досліджуваних. Очікувано низькі результати низьких рівнів знаходяться у межах 6,42% і 3,64% досліджуваних, середні рівні – 16,29% і 21,14% досліджуваних. Значення рівнів амбівалентності знаходяться у межах від 5,72% до 5,89%, і незначним є відсоток досліджуваних, у яких зафіксовано полярний рівень соціальних очікувань – високий рівень у 2,25%, середній – 0,52%, і немає досліджуваних з низьким рівнем полярності соціальних очікувань.

Показано графічно результати досліджуваних вибіркової сукупності за активністю / пасивністю соціальних очікувань особистості на рис. 4.10.

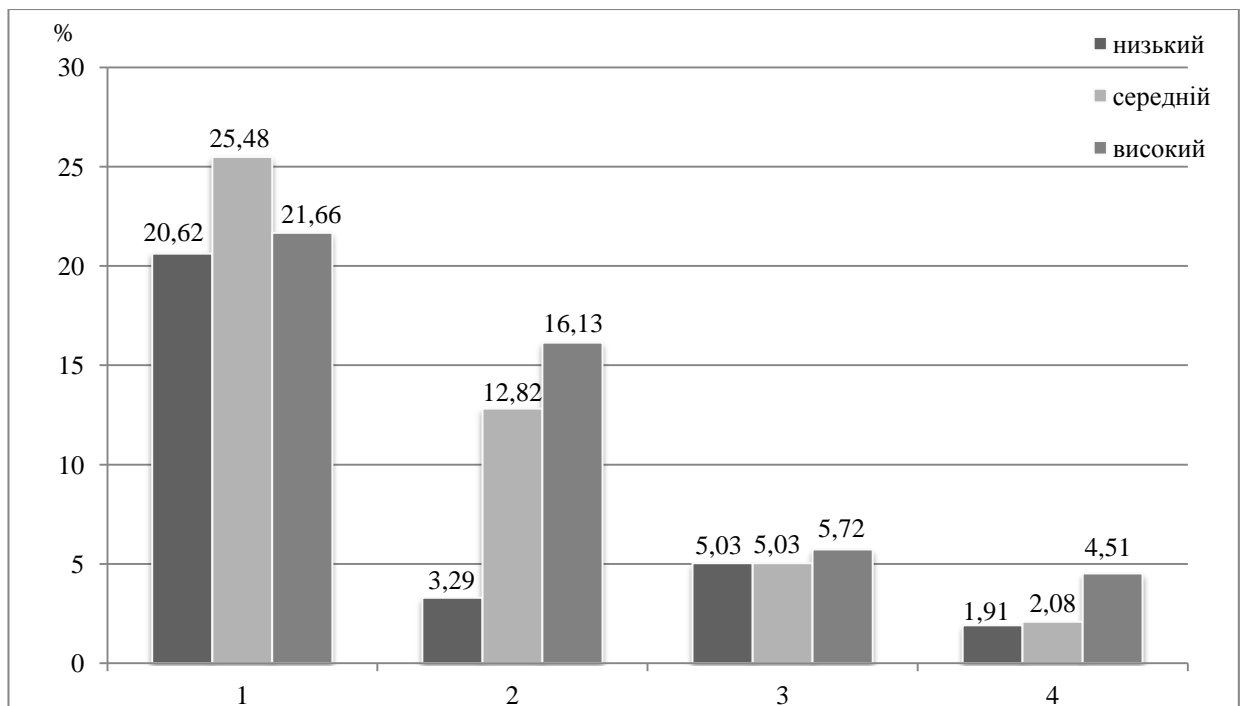

Примітка. 1. Рівень активності соціальних очікувань особистості; 2. Рівень пасивності; 3. Рівень амбівалентності; 4. Рівень полярності.

Рис. 4.10. Активність та пасивність соціальних очікувань особистості

Профіль вибірки за властивістю «активність / пасивність» соціальних очікувань особистості (n=577) показав також превалюючі значення високих рівнів активності (26,86%) і високих рівнів пасивності (23,05%) від загальної вибірки досліджуваних. Очікувано низькі результати низьких рівнів знаходяться у межах 6,76% і 3,99% досліджуваних, середні рівні – 19,41% і 19,93% досліджуваних. Значення рівнів амбівалентності знаходяться у межах від 5,37% до 6,93% і незначним є відсоток досліджуваних, у яких зафіксовано полярний рівень соціальних очікувань – високий рівень у 2,43%, середній – 0,87%, і з низьким рівнем полярності соціальних очікувань – 0,35% досліджуваних.

Результати досліджуваних вибіркової сукупності за властивістю «відкритість / закритість» соціальних очікувань особистості показано графічно на рис. 4.11.

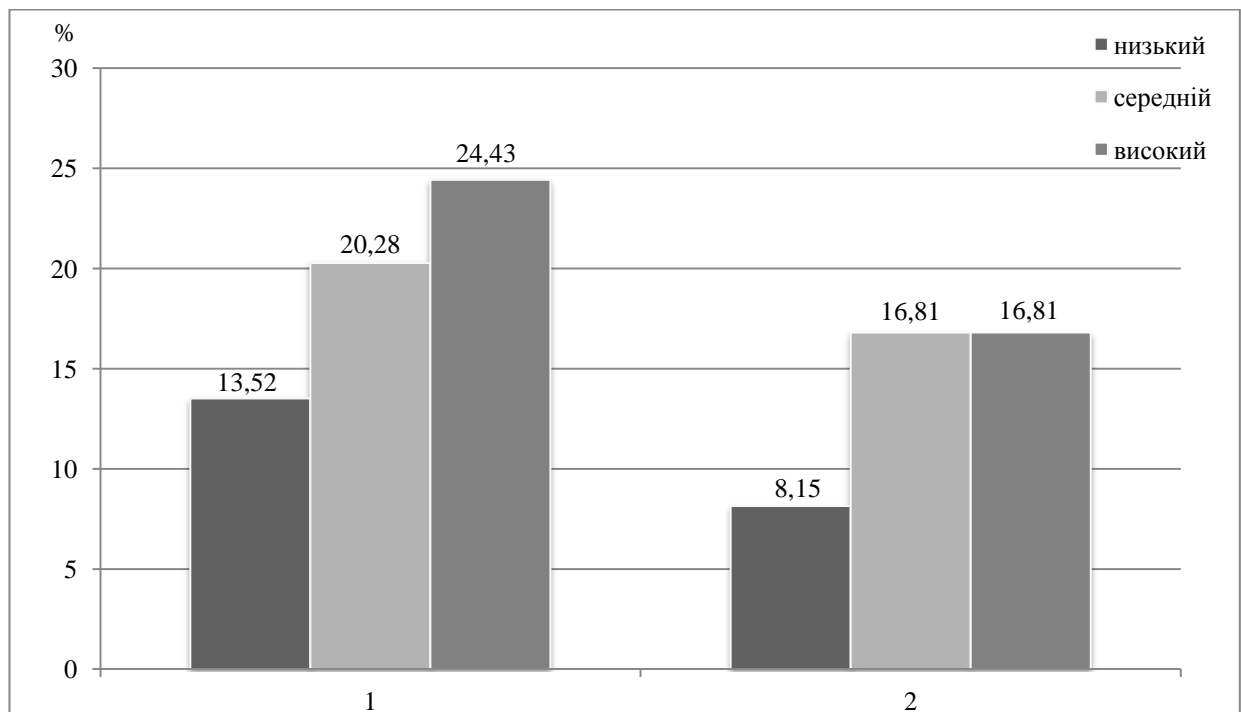

Примітка. 1. Рівень відкритості соціальних очікувань особистості; 2. Рівень закритості; 3. Рівень амбівалентності; 4. Рівень полярності.

Рис. 4.11. Відкритість та закритість соціальних очікувань особистості

Профіль вибірки за властивістю «відкритість / закритість» соціальних очікувань особистості (n=577) показав дещо іншу ситуацію превалюючих значень. Зокрема, у властивості «відкритість» переважає середній рівень – 25,48% досліджуваних, а високий і низький майже однакового рівня, відповідно 21,66% і 20,62%. Властивість «закритість» соціальних очікувань з високим рівнем сформована у 16,13%, середнім – у 12,82% і низьким – 3,29% досліджуваних. Значення рівнів амбівалентності знаходяться у межах від 5,03% до 5,72% і незначним є відсоток досліджуваних, у яких зафіксовано полярний рівень соціальних очікувань – високий рівень у 4,51%, середній – 2,08% і з низьким рівнем полярності соціальних очікувань – 1,91% досліджуваних.

Результати досліджуваних вибіркової сукупності за властивістю «адекватність / неадекватність» соціальних очікувань особистості показано графічно на рис. 4.12.

Примітка. 1. Рівень адекватності соціальних очікувань особистості; 2. Рівень неадекватності соціальних очікувань особистості.

Рис. 4.12. Адекватність та неадекватність соціальних очікувань особистості

Профіль вибірки за властивістю адекватності і неадекватності соціальних очікувань особистості (n=577) показав також превалюючі значення високих рівнів адекватності (24,43%), і високих рівнів неадекватності (16,81%) від загальної вибірки досліджуваних. Очікувано низькі результати низьких рівнів знаходяться у межах 13,52% і 8,15% досліджуваних, середні рівні – 20,28% і 16,81% досліджуваних.

Емпіричні результати контент-аналітичного дослідження експериментального етапу вибірок показано у табл. 4.20.

Таблиця 4.20

Емпіричні результати контент-аналітичного дослідження

Студентська вибірка									
№	Показники властивостей соціальних очікувань особистості		Рівень	КОГПА ім. Т. Шевченка n=130		КДПУ ім. В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
				n	%	n	%	n	%
1	2		3	4	5	6	7	8	9
1.	Шкала, ІЕ _o	інтернальність	високий	7	5,38	6	5,66	7	6,19
			середній	19	14,62	15	14,16	18	15,93
			низький	31	23,85	33	31,13	30	26,55
		екстернальність	високий	5	3,85	2	1,89	1	0,89
			середній	33	25,38	25	23,58	27	23,89
			низький	35	26,92	25	23,58	30	26,55
		амбівалентність	високий	5	3,85	8	7,55	7	6,19
			середній	5	3,85	7	6,60	6	5,31
			низький	4	3,08	4	3,77	8	7,08
		полярність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			середній	1	0,77	0	0,00	1	0,89
			низький	3	2,31	1	0,94	5	4,42
2.	Шкала, АП _o	активність	високий	9	6,92	7	6,60	7	6,19
			середній	30	23,08	20	18,87	18	15,93
			низький	29	22,31	27	25,47	31	27,44
		пасивність	високий	4	3,08	3	2,83	2	1,77
			середній	25	19,23	26	24,53	26	23,01
			низький	33	25,38	23	21,70	29	25,66
		амбівалентність	високий	6	4,62	7	6,60	7	6,19
			середній	6	4,62	7	6,60	6	5,31
			низький	5	3,85	6	5,66	8	7,08
		полярність	високий	1	0,77	1	0,94	0	0,00
			середній	2	1,54	0	0,00	2	1,77
			низький	3	2,31	2	1,89	6	5,31

Продовж. табл. 4.20

3.	Шкала, ВЗ _о	відкритість	високий	29	22,31	22	20,75	15	13,27
			середній	33	25,39	29	27,36	30	26,55
			низький	25	19,23	23	21,70	24	21,24
		закритість	високий	2	1,53	1	0,94	10	8,85
			середній	17	13,08	16	15,09	15	13,28
			низький	24	18,46	15	14,16	19	16,81
		амбівалентність	високий	6	4,62	5	4,72	3	2,65
			середній	7	5,38	7	6,60	6	5,31
			низький	6	4,62	5	4,72	5	4,42
		полярність	високий	1	0,77	0	0,00	1	0,89
			середній	2	1,53	1	0,94	3	2,65
			низький	3	2,31	3	2,83	3	2,65
4.	Шкала, АН _о	адекватність	високий	19	14,62	14	13,21	17	15,05
			середній	25	19,23	24	22,64	23	20,35
			низький	34	26,15	30	28,30	30	26,56
		неадекватність	високий	6	4,62	5	4,72	3	2,65
			середній	22	16,92	16	15,09	21	18,58
низький	24	18,46	17	16,04	19	16,81			
Комерційна вибірка									
№	Показники властивостей соціальних очікувань особистості		Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=24		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород-Дністровський) n=15		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=25	
				n	%	n	%	n	%
1	2		3	4	5	6	7	8	9
1.	Шкала, ІЕ _о	інтернальність	високий	4	16,67	1	6,68	4	16,00
			середній	5	20,83	2	13,33	5	20,00
			низький	8	33,33	6	40,00	8	32,00
		екстернальність	високий	1	4,17	2	13,33	1	4,00
			середній	2	8,33	2	13,33	1	4,00
			низький	4	16,67	2	13,33	6	24,00
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			середній	2	8,33	0	0,00	0	0,00
			низький	1	4,17	0	0,00	4	16,00
		полярність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			середній	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			низький	1	4,17	0	0,00	2	8,00
2.	Шкала, АП _о	активність	високий	4	16,67	1	6,67	3	12,00
			середній	6	25,00	3	20,00	7	28,00
			низький	7	29,16	5	33,34	7	28,00
		пасивність	високий	1	4,17	2	13,33	1	4,00
			середній	2	8,33	2	13,33	2	8,00
			низький	4	16,67	2	13,33	5	20,00
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			середній	3	12,50	0	0,00	2	8,00
			низький	1	4,17	0	0,00	3	12,00
		полярність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			середній	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			низький	1	4,17	0	0,00	1	4,00

Продовж. табл. 4.20

1	2		3	4	5	6	7	8	9
3.	Шкала, ВЗ ₀	відкритість	високий	6	25,00	3	20,00	2	8,00
			середній	6	25,00	3	20,00	3	12,00
			низький	6	25,00	4	26,67	10	40,00
		закритість	високий	0	0,00	2	13,33	4	16,00
			середній	2	8,33	2	13,33	2	8,00
			низький	4	16,67	1	6,67	4	16,00
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00	1	4,00
			середній	0	0,00	0	0,00	2	8,00
		амбівалентність	низький	3	12,50	2	13,33	3	12,00
полярність	високий		1	4,17	0	0,00	0	0,00	
	середній		1	4,17	0	0,00	0	0,00	
	низький	1	4,17	1	6,67	3	12,00		
4.	Шкала, АН ₀	адекватність	високий	4	16,67	1	6,67	3	12,00
			середній	7	29,16	2	13,33	4	16,00
			низький	4	16,67	3	20,00	6	24,00
		неадекватність	високий	1	4,16	4	26,67	7	28,00
			середній	4	16,67	3	20,00	4	16,00
			низький	4	16,67	2	13,33	1	4,00
Комбінована вибірка									
№	Показники властивостей соціальних очікувань особистості		Рівень	«Школа лідера» n=24		ТОВ «Монополія», hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
				n	%	n	%	n	%
1	2		3	4	5	6	7	8	9
1.	Шкала, ІЕ ₀	інтернальність	високий	3	12,50	1	10,00	4	3,08
			середній	10	41,67	2	20,00	18	13,84
			низький	6	25,00	4	40,00	38	29,23
		екстернальність	високий	0	0,00	0	0,00	9	6,92
			середній	0	0,00	1	10,00	31	23,85
			низький	5	20,83	2	20,00	30	23,08
		амбівалентність	високий	1	4,17	0	0,00	12	9,23
			середній	1	4,17	0	0,00	13	10,00
			низький	1	4,17	1	10,00	10	7,69
полярність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00		
	середній	0	0,00	1	10,00	0	0,00		
	низький	0	0,00	1	10,00	0	0,00		
2.	Шкала, АП ₀	активність	високий	4	16,67	1	10,00	3	2,31
			середній	8	33,33	3	30,00	17	13,08
			низький	6	25,00	3	30,00	40	30,77
		пасивність	високий	0	0,00	2	20,00	8	6,15
			середній	1	4,17	1	10,00	30	23,08
			низький	5	20,83	0	0,00	32	24,61
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00	11	8,46
			середній	1	4,17	1	10,00	14	10,77
			низький	1	4,17	0	0,00	9	6,92
полярність	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00		
	середній	0	0,00	1	10,00	0	0,00		
	низький	0	0,00	1	10,00	0	0,00		

Продовж. табл. 4.20

1	2		3	4	5	6	7	8	9
3.	Шкала, ВЗ ₀	відкритість	високий	8	33,33	1	10,00	33	25,38
			середній	6	25,00	2	20,00	35	26,92
			низький	4	16,67	2	20,00	27	20,77
		закритість	високий	0	0,00	0	0,00	0	0,00
			середній	1	4,17	2	20,00	17	13,08
			низький	5	20,83	3	30,00	18	13,85
		амбівалентність	високий	1	4,17	0	0,00	7	5,38
			середній	1	4,17	1	10,00	6	4,62
			низький	2	8,33	1	10,00	3	2,31
		полярність	високий	2	8,33	0	0,00	0	0,00
			середній	2	8,33	1	10,00	4	3,08
			низький	1	4,17	1	10,00	10	7,69
4.	Шкала, АН ₀	адекватність	високий	4	16,67	4	40,00	12	9,23
			середній	6	25,00	3	30,00	23	17,69
			низький	5	20,83	2	20,00	27	20,77
		неадекватність	високий	4	16,67	0	0,00	17	13,08
			середній	4	16,67	0	0,00	23	17,69
			низький	1	4,16	1	10,00	28	21,54

Перейдемо до висвітлення результатів первинної обробки за авторською методикою «Експектометрія». Пропонуємо оцінювати отримані індивідуальні результати досліджуваних, орієнтуючись на наступну шкалу, визначену за середніми значеннями та середньоквадратичним відхиленням (див. табл. 4.21).

Таблиця 4.21

**Середні значення та середньоквадратичні відхилення за показниками
«Експектометрія» (n=637)**

№	Експектометричні ознаки очікувань	Середнє арифметичне, \bar{x}	Середнє відхилення, σ
1	2	3	4
1.	Коефіцієнт очікувань, E	0,37	0,19
2.	Експектометричний статус, ES	0,20	0,18
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	0,69	0,22
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	0,08	0,10

Представимо у таблиці відсоткові частоти розподілу емпіричних даних досліджуваних за кожною шкалою (див. табл. 4.22).

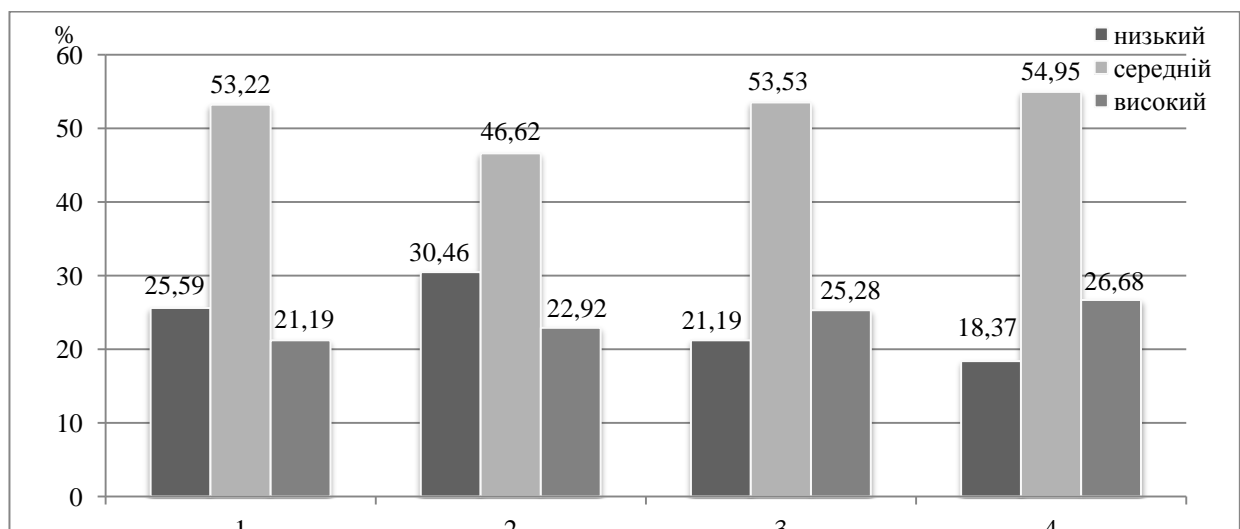
Результати досліджуваних вибіркової сукупності за експектометричними ознаками показано графічно на рис. 4.13.

Таблиця 4.22

Відсотковий розподіл первинних результатів досліджуваних за показниками «Експектометрія» (n=637)

№	Експектометричні ознаки очікувань	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Коефіцієнт очікувань, E	135	21,19	339	53,22	163	25,59
2.	Експектометричний статус, ES	146	22,92	297	46,62	194	30,46
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	161	25,28	341	53,53	135	21,19
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	170	26,68	350	54,95	117	18,37

Профіль вибірки за експектометричними ознаками соціальних очікувань особистості (n=637) показав відносно типову криву розподілу емпіричних результатів. У всіх ознаках середній рівень є превалюючим. Спостерігаємо достатньо високі значення низького рівня експектометричного статусу (30,46%) і коефіцієнту очікувань (25,59%). Високі результати середніх рівнів знаходяться у межах від 46,62% до 54,95% досліджуваних, низькі рівні – 18,37% до 30,46% і відповідно високим рівнем володіють від 21,19% до 26,68% досліджуваних.

Примітка. 1. Коефіцієнт очікувань; 2. Експектометричний статус; 3. Рівень адекватності самоочікувань; 4. Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів.

Рис. 4.13. Експектометричні ознаки соціальних очікувань особистості

У табл. 4.23 показано емпіричні результати за експектометричною методикою експериментального етапу дослідження студентської, комерційної і комбінованої вибірок.

Таблиця 4.23

**Емпіричні результати експериментального етапу дослідження
експектометричних ознак очікувань**

Студентська вибірка								
№	Експектометричні ознаки очікувань	Рівень	КОГПА ім. Т. Шевченка n=130		КДПУ ім. В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Коефіцієнт очікувань, E	високий	35	26,92	27	25,47	34	30,09
		середній	71	54,62	63	59,44	67	59,29
		низький	24	18,46	16	15,09	12	10,62
2.	Експектометричний статус, ES	високий	42	32,31	33	31,13	35	30,97
		середній	61	46,92	57	53,78	62	54,87
		низький	27	20,77	16	15,09	16	14,16
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	високий	25	19,23	23	21,70	26	23,01
		середній	81	62,31	54	50,94	68	60,18
		низький	24	18,46	29	27,36	19	16,81
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	високий	29	22,31	15	14,15	21	18,58
		середній	77	59,23	64	60,38	62	54,87
		низький	24	18,46	27	25,47	30	26,55
Комерційна вибірка								
№	Експектометричні ознаки очікувань	Рівень	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=44		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород-Дністровський) n=35		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=45	
			n	%	n	%	n	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Коефіцієнт очікувань, E	високий	14	31,82	10	28,57	13	28,89
		середній	17	38,63	17	48,57	19	42,22
		низький	13	29,55	8	22,86	13	28,89
2.	Експектометрич. статус, ES	високий	19	43,18	11	31,42	15	33,33
		середній	15	34,09	12	34,29	20	44,45
		низький	10	22,73	12	34,29	10	22,22
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	високий	13	29,55	8	22,86	14	31,11
		середній	20	45,45	15	42,85	19	42,22
		низький	11	25,00	12	34,29	12	26,67
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	високий	11	25,00	7	20,00	11	24,44
		середній	24	54,55	15	42,86	25	55,56
		низький	9	20,45	13	37,14	9	20,00

Продовж. табл. 4.23

Комбінована вибірка								
№	Експектометричні ознаки очікувань	Рівень	«Школа лідера» n=24		ТОВ «Монополія», hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
			n	%	n	%	n	%
1	2	2	3	4	5	6	7	8
1.	Коефіцієнт очікувань, E	високий	3	12,50	8	80,00	19	14,62
		середній	12	50,00	2	20,00	71	54,62
		низький	9	37,50	0	0,00	40	30,76
2.	Експектометрич. статус, ES	високий	6	25,00	4	40,00	29	22,31
		середній	9	37,50	3	30,00	58	44,61
		низький	9	37,50	3	30,00	43	33,08
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	високий	6	25,00	3	30,00	17	13,08
		середній	9	37,50	6	60,00	69	53,07
		низький	9	37,50	1	10,00	44	33,85
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	високий	3	12,50	4	40,00	16	12,31
		середній	7	29,17	1	10,00	75	57,69
		низький	14	58,33	5	50,00	39	30,00

Подані емпіричні результати дев'яти вибірок показують, що найвищими показниками коефіцієнта очікувань (E) володіють досліджувані hr-структури ТОВ «Монополія» (n=8; 80,00%), далі співробітники ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – n=14; 31,82% і найнижчі значення високого рівня зафіксовано у стажерів «Школи лідера» (n=3; 12,50%). Високі значення низького рівня – у досліджуваних «Школи лідера» (n=9; 37,50%). Низькі показники досліджуваних «Школи лідера» пов'язані з тимчасовою організацією проектної групи, дифузною стадією початкового її становлення, зародженням соціальних норм. Взагалі немає досліджуваних (n=0; 0,00%) з низьким рівнем коефіцієнта очікувань серед співробітників hr-структури ТОВ «Монополія», що є свідченням високого рівня інтерналізації соціальних норм у особистісні. Неочікувано переважають показники низького рівня соціальних очікувань комерційної вибірки (n=13 і 29,55%; n=8 і 22,86%; n=13 і 28,89%) над студентською (n=24 і 18,46%; n=16 і 15,09%; n=12 і 10,62%). Пояснюємо це стабільністю студентських груп других-третьох років навчання, порівняно з комерційними, оскільки в останніх плінність персоналу вносить свої негативні корективи у стабільну систему міжособистісних взаємин.

Найкращими показниками експектометричного статусу (ES) володіють співробітники ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – n=19; 43,18% та співробітники hr-структури ТОВ «Монополія» (n=4; 40,00%), найнижчі – очікувано в учнів ДНЗ «ХПСЛ» (n=29; 22,31%). У студентській групі вибірок показники майже рівні (32,31%; 31,13%; 30,97). Низькі показники експектометричного статусу у досліджуваних «Школи лідера» (n=9; 37,50%) пояснюємо тимчасовою організацією проектної групи і відсутністю групової перспективи.

Фіксуємо найвищі показники рівня адекватності самоочікувань (A) у випробуваних hr-структури ТОВ «Монополія» (n=3; 30,00%), далі співробітники ТЦ «33м²етра» (м. Токмак) – n=14; 31,11%, найнижчі – очікувано в учнів ДНЗ «ХПСЛ» (n=17; 13,08%). Показники рівня адекватності самоочікувань визначені через розуміння й усвідомлення внутрішньогрупових змістових процесів. Найвищі показники у комерційній вибірці досліджуваних ТЦ «33м²етра» (м. Токмак), зазначимо у них також найнижчі показники відкритості (n=2; 8,00%) і найвищі показники закритості соціальних очікувань (n=4; 16,00%).

Найкращі показники коефіцієнта взаємоочікуваних виборів ($E_{вр}$) у співробітників hr-структури ТОВ «Монополія» (n=4; 40,00%), далі співробітники ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – n=11; 25,00%, найнижчі результати – в учнів ДНЗ «ХПСЛ» (n=16; 12,31%). Зазначимо, що високі показники низького рівня коефіцієнта взаємоочікуваних виборів зафіксовано у досліджуваних «Школи лідера» (n=14; 58,33%) – причиною є мінімальний час, що минув від утворення – тренінгові робота до констатувального зрізу. Неочікувано низькі показники у досліджуваних hr-структури ТОВ «Монополія» (n=5; 50,00%), що свідчить про те, що не всі hr-співробітники працюють взаємоузгоджено у досягненні завдань структурного підрозділу, простежується нестабільність міжособистісних взаємин. Серед комерційних вибірок низькі показники досліджуваних ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський) – n=13; 37,14%, пояснюємо показниками річної недостачі, яка сприяла ескалації конфлікту і

дестабілізації міжособистісної взаємодії, що звісно позначилося на коефіцієнті взаємоочікуваних виборів співробітників ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський).

4.3.2. Кореляційний аналіз взаємозв'язків та взаємозалежностей досліджуваних показників соціальних очікувань особистості. Керуючись логікою дослідження соціальних очікувань особистості, вважаємо за доцільне почати обґрунтування статистичної обробки результатів у контексті вертикального виміру – процесу психічної регуляції соціальної поведінки особистості, з застосуванням кореляційного аналізу та визначенням коефіцієнта кореляції Спірмена r_s . Іноді для перевірки достовірності використано коефіцієнт кореляції Пірсона r_{xy} . Метою кореляційного аналізу є визначення взаємозв'язків показників соціальних очікувань досліджуваного з показниками суб'єктного контролю особистості, смисложиттєвих орієнтацій, з ознаками блоків мотиваційної структури особистості.

Проаналізовано взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань, які отримані за авторським опитувальником «PCO», з показниками суб'єктного контролю особистості, отриманими за опитувальником «PCK». Проаналізовано взаємозв'язки «всередині» показників соціальних очікувань і взаємозв'язки «всередині» показників суб'єктного контролю. Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок досліджуваних $n=577$. Оскільки за контент-аналітичною методикою отримано меншу кількість емпіричних даних, позаяк охоплено тільки тих співробітників комерційної групи вибірок $n=44$, які проходили тренінгове навчання, тому всі кореляції проведено на $n=577$, на відміну від загальної $n=637$. Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.24.

На основі отриманих статистично значущих коефіцієнтів кореляції, можна стверджувати, що загальний рівень інтернальності людини, здатність вважати, що більшість важливих подій у її житті є результатом власних дій, відчувати особисту відповідальність за ці події і за те, як складається її життя

в цілому, позитивно впливає на параметри її соціальних очікувань: рівень обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,181$; $p<0,01$), рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,231$; $p<0,01$), рівень очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,339$; $p<0,01$) і загалом на рівень соціальних очікувань особистості ($r_s=0,376$; $p<0,01$).

Таблиця 4.24

Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з показниками суб'єктного контролю особистості (n=577)

№	Досліджувані показники	PCO _o	OP _o	OC _o	OP _o	I _з	I _д	I _н	I _с	I _в	I _х
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	PCO _o	1,000	,678**	,480**	,938**	,376**	,340**	,170**	,177**	,307**	,278**
2.	OP _o	,678**	1,000	,049	,546**	,181**	,150**	,129**	,114**	,198**	,111**
3.	OC _o	,480**	,049	1,000	,389**	,231**	,183**	,049	,028	,227**	,197**
4.	OP _o	,938**	,546**	,389**	1,000	,339**	,315**	,149**	,136**	,282**	,233**
5.	I _з	,376**	,181**	,231**	,339**	1,000	,752**	,654**	,588**	,624**	,400**
6.	I _д	,340**	,150**	,183**	,315**	,752**	1,000	,375**	,525**	,448**	,254**
7.	I _н	,170**	,129**	,049	,149**	,654**	,375**	1,000	,577**	,343**	,113**
8.	I _с	,177**	,114**	,028	,136**	,588**	,525**	,577**	1,000	,211**	,214**
9.	I _в	,307**	,198**	,227**	,282**	,624**	,448**	,343**	,211**	1,000	,102*
10.	I _х	,278**	,111**	,197**	,233**	,400**	,254**	,113**	,214**	,102*	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Інтернальність в галузі досягнень є відображенням рівня суб'єктного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями життя людини.

Констатуємо, що на статистично значущому рівні показник інтернальності в галузі досягнень взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,150$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,183$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,315$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,340$; $p<0,01$). Констатуємо, що досліджувані вважають, що вони самі досягли всього того, що було і є у їхньому житті, і вони здатні успішно досягати мети в майбутньому.

Показник «інтернальність в галузі невдач» є свідченням розвиненого відчуття суб'єктного контролю стосовно негативних подій та ситуацій, які виявляються у схильності звинувачувати самого себе у різноманітних неприємностях та стражданнях. Незначущим є взаємозв'язок інтернальності в галузі невдач з показником рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,049$). Пояснюємо це тим, що почасти досліджувані приписують відповідальність іншим людям за те, що з ними трапляється, тому в очікуваному ставленні екстернальне навантаження взаємозв'язку є превалюючим.

Інтернальність в сімейних стосунках є відображенням міри відповідальності за події, які відбуваються в подружньому житті людини. Констатуємо, що на статистично значущому рівні показник інтернальності в сімейних стосунках взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,114$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,136$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,177$; $p<0,01$). Незначущим є взаємозв'язок інтернальності в сімейних стосунках з показником рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,028$). Погоджуємося з тим, що доволі часто партнери приписують відповідальність одне одному за те, що з ними трапляється, тому, як і у попередньому варіанті, в очікуваному ставленні простежується превалююча екстернальна складова взаємозв'язку.

Показник «інтернальність в галузі виробничих відносин» відображає рівень суб'єктного контролю організації власної виробничої діяльності. На статистично значущому рівні показник інтернальності в галузі виробничих відносин взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,198$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,227$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,282$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,307$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що досліджувані вважають, що всі їхні досягнення є результатом організації власної діяльності і впливають на досягнення мети в майбутньому.

Вельми цікавим на статистично значущому рівні є взаємозв'язок показника інтернальності стосовно здоров'я і хвороб з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,111$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,197$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,233$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,278$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що досліджувані вважають себе відповідальним за своє здоров'я: якщо він хворий, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить тільки від нього самого, від його дій. На рис. Е.1 наочно показано кореляції соціальних очікувань з показниками суб'єктного контролю особистості, найвищі показники статистично значущих взаємозв'язків ($p<0,01$) виокремлено товстими лініями (1,5 пт), незначущі взаємозв'язки або відсутність позначено штриховою лінією (0,75 пт).

Проаналізуємо взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань, які отримано за опитувальником «PCO», з показниками смисложиттєвих орієнтацій особистості, отриманих за опитувальником «СЖО».

Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок досліджуваних ($n=577$). Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.25.

Таблиця 4.25

**Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з показниками
смыслжиттєвих орієнтацій особистості (n=577)**

№	Досліджувані показники	Цілі в житті	Процес	Результат	Локус контролю – Я	Локус контролю – життя	Загальний ОЖ
1	2	7	8	9	10	11	12
1.	PCO ₀	,259**	,225**	,264**	,317**	,330**	,415**
2.	OP ₀	,209**	,188**	,191**	,201**	,258**	,290**
3.	OC ₀	,138**	,089*	,157**	,190**	,206**	,213**
4.	OP ₀	,205**	,204**	,204**	,272**	,276**	,347**
5.	Цілі в житті	1,000	,476**	,540**	,705**	,571**	,788**
6.	Процес	,476**	1,000	,522**	,585**	,396**	,695**
7.	Результат	,540**	,522**	1,000	,532**	,429**	,742**
8.	Локус контролю – Я	,705**	,585**	,532**	1,000	,509**	,798**
9.	Локус контролю – життя	,571**	,396**	,429**	,509**	1,000	,680**
10.	Загальний ОЖ	,788**	,695**	,742**	,798**	,680**	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

На основі отриманих статистично значущих коефіцієнтів кореляції, можна стверджувати, що цілі в житті людини, які надають її життю осмисленості й окреслюють тимчасову перспективу, позитивно впливають на параметри соціальних очікувань: рівень обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,209$; $p<0,01$), рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,138$; $p<0,01$), рівень очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,205$; $p<0,01$) і загалом на рівень соціальних очікувань особистості ($r_s=0,259$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що наявність цілей на майбутнє має високий рівень кореляції з показниками соціальних очікувань як категорією майбутнього.

Показник «процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя» є відображенням сприйняття досліджуваним процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого і сповненого смислу. Констатуємо, що на статистично значущому рівні показник «процесу» взаємопов'язаний з показником рівня

обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,188$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,089$; $p<0,05$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,204$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,225$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що категорія «процес» співвідноситься з майбутнім людини, окреслює змістову складову досліджуваного феномену.

Результативність життя або задоволеність самореалізацією є оцінкою пройденого етапу життєвого шляху, відчуттям того, наскільки результативно й осмислено його прожито. Констатуємо, що на статистично значущому рівні показник «результат» взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,191$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,157$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,204$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,264$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, результативність життя, поряд з цілями в житті та процесом є складовими майбутнього особистості, й тому перебувають у тісному взаємозв'язку.

Показник «локус контролю – Я» є відображенням «Я» – господаря життя, що характеризує людину як сильну особу, що володіє достатньою свободою вибору, щоб будувати своє майбутнє згідно власних цілей і розуміння його сенсу. Статистично значущий рівень показника «локус контролю – Я» взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,201$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,190$; $p<0,05$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,272$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,317$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що локалізація контролю свого «Я» також є категорією майбутнього, своєрідною вірою у власну здатність здійснювати такий контроль – образ «Я».

Локус контролю життя або керованість життям є відображенням здатності людини контролювати своє життя, приймати рішення і втілювати їх у життя. Констатуємо, що статистично значущий рівень показника «локус

контролю – життя» взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,258$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,206$; $p<0,05$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,276$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,330$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що локалізація контролю свого «Я» також є категорією майбутнього, своєрідною вірою у власну здатність здійснювати такий контроль – образ «Я».

Загальна осмисленість життя, на основі отриманих статистично значущих коефіцієнтів, позитивно корелює з параметрами соціальних очікувань: рівень обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,290$; $p<0,01$), рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,213$; $p<0,01$), рівень очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,347$; $p<0,01$) і з рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s=0,415$; $p<0,01$). Приходимо до висновку, що сенс життя з його змістовими і результативними складовими позитивно взаємозв'язаний з змістовими параметрами соціальних очікувань особистості. На рис. Е.2 наочно показано кореляції соціальних очікувань з показниками смисложиттєвих орієнтацій особистості.

Отримано високі показники кореляції рівня соціальних очікувань з загальною осмисленістю життя ($r=0,415$; $p<0,01$).

Проаналізуємо взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань, які отримано за опитувальником «РСО», з ознаками блоку «ядро мотиваційної структури особистості», визначеними за опитувальником «РДО». Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок досліджуваних ($n=577$). Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.26.

На основі отриманих статистично значущих коефіцієнтів кореляції, можна стверджувати, що внутрішній мотив ядра мотиваційної структури сигналізує захопленість завданням, поєднує ті аспекти, які надають виконанню завдання привабливості, позитивно впливає на параметри соціальних очікувань: рівень обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,212$; $p<0,01$), рівень очікуваного ставлення до учасників

міжособистісної взаємодії ($r_s=0,389$; $p<0,01$), рівень очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,170$; $p<0,01$) і загалом на рівень соціальних очікувань особистості ($r_s=0,218$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що внутрішній мотив має ознаки майбутнього, спрямовує досліджуваного до досягнення мети.

Таблиця 4.26

Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з ознаками блоку «ядро мотиваційної структури особистості» (n=577)

№	Досліджувані показники	Внутрішній мотив	Пізнавальний мотив	Мотив уникнення	Мотив змагання	Мотив зміни діяльності	Мотив самоповаги
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	PCO ₀	,218**	,146**	,052	,086*	-,238**	,231**
2.	OP ₀	,212**	,045	,061	,050	-,169**	,264**
3.	OC ₀	,389**	,125**	,062	,066	,053	-,118**
4.	OP ₀	,170**	,107**	,040	,076	-,248**	,154**
5.	Внутрішній мотив	1,000	,281**	,233**	,115**	-,276**	,233**
6.	Пізнавальний мотив	,281**	1,000	,044	,132**	-,168**	,316**
7.	Мотив уникнення	,233**	,044	1,000	,292**	,253**	,126**
8.	Мотив змагання	,115**	,132**	,292**	1,000	,092*	,263**
9.	Мотив зміни діяльності	-,276**	-,168**	,253**	,092*	1,000	-,010
10.	Мотив самоповаги	,233**	,316**	,126**	,263**	-,010	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Пізнавальний мотив характеризує суб'єкта, який зацікавлений результатами своєї діяльності. Констатуємо, що на статистично значущому рівні ознака пізнавального мотиву взаємопов'язана з показником рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,125$; $p<0,05$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,107$; $p<0,01$) і з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,146$; $p<0,01$). Має незначний взаємозв'язок з рівнем обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,045$). Пояснюємо це тим, що пізнавальний мотив доволі часто має

яскраво виражену ретроспективну складову і спрямований на аналіз минулого.

Мотив уникнення є свідченням побоювання показати низький результат і відповідно наслідки, що з цього випливають. Констатуємо незначний взаємозв'язок з рівнем обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,061$), рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,062$), рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,040$) і рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s=0,052$). Мотив уникнення очікувано не має статистично значущого взаємозв'язку, оскільки не відображає очікуваний результат, а швидше є прагненням уникнути небажаного результату.

Спостерігаємо дещо схожу картину взаємозв'язку мотиву змагання з рівнем обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,050$), рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,066$), рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,076$), а тільки з рівнем соціальних очікувань особистості взаємозв'язок є статистично значущим ($r_s=0,086$; $p<0,05$). Пояснюємо це тим, що мотив змагання відображає, наскільки суб'єкт надає значення високим результатам в діяльності щодо інших суб'єктів, що можемо відстежувати у прагненні отримати очікуваний результат.

Мотив зміни діяльності розкриває пережиті суб'єктом тенденції до припинення роботи, якою він зайнятий в даний момент. Констатуємо, що на статистично значущому рівні мотив до зміни поточної діяльності негативно корелює з рівнем обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s= - 0,169$; $p<0,01$), має незначний позитивний взаємозв'язок з рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,053$), негативно корелює з рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s= - 0,248$; $p<0,01$) і рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s= - 0,238$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що очікувана статистично значуща негативна кореляція є прагненням

розірвати реальні дії з очікуваним результатом діяльності, що і відображає найвищий показник ($r_s = -0,238$; $p < 0,01$).

Мотив самоповаги є відображенням прагнення суб'єкта ставити перед собою все більш і більш важкі цілі в однотипній діяльності. Констатуємо, що статистично значущий рівень ознаки мотиву самоповаги взаємопов'язаний з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s = 0,264$; $p < 0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s = 0,154$; $p < 0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s = 0,231$; $p < 0,01$), і має негативний статистично значущий зв'язок з рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s = -0,118$; $p < 0,01$). Пояснюємо негативний зв'язок тим, що високі показники мотиву самоповаги суперечать об'єктивному ставленню до учасників міжособистісної взаємодії. Загалом прагнення досліджуваного ставити перед собою все більш і більш важкі цілі позитивно корелює з іншими змістовими психологічними параметрами соціальних очікувань.

Проаналізуємо взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань, які отримано за опитувальником «PCO», з ознаками блоку «досягнення важких цілей», визначеними за опитувальником «РДО». Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок досліджуваних ($n = 577$). Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.27.

Ознака «значущість результатів» відображає надання особистісної значущості результатам діяльності. Констатуємо, що на статистично значущому рівні мотив до зміни поточної діяльності негативно корелює з рівнем обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s = -0,177$; $p < 0,01$), рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s = -0,309$; $p < 0,01$), рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s = -0,407$; $p < 0,01$) і рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s = -0,452$; $p < 0,01$). Пояснюємо це тим, що очікувана статистично значуща негативна кореляція поточної діяльності не пов'язана зі змістовими параметрами соціальних очікувань досліджуваного.

Таблиця 4.27

**Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з ознаками блоку
«досягнення важких цілей» (n=577)**

№	Досліджувані показники	Значущість результатів	Складність завдання	Вольове зусилля	Оцінка рівня досягнутих результатів	Оцінка свого потенціалу
1	2	3	4	5	6	7
1.	PCO ₀	-,452**	-,049	,105*	,248**	,211**
2.	OP ₀	-,177**	,077	,026	,084*	,163**
3.	OC ₀	-,309**	-,164**	,009	,202**	,096*
4.	OP ₀	-,407**	-,070	,070	,206**	,188**
5.	Значущість результатів	1,000	,119**	-,086*	-,176**	-,135**
6.	Складність завдання	,119**	1,000	,082	-,153**	-,137**
7.	Вольове зусилля	-,086*	,082	1,000	,251**	,204**
8.	Оцінка рівня досягнутих результатів	-,176**	-,153**	,251**	1,000	,213**
9.	Оцінка свого потенціалу	-,135**	-,137**	,204**	,213**	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Спостерігаємо протилежну картину взаємозв'язку складності завдання з рівнем обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,077$), рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s= - 0,164$; $p<0,01$), рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s= - 0,070$), рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s= - 0,070$). Пояснюємо це тим, що складність завдання відображає, наскільки суб'єкт зв'язує виконання складного завдання з моделлю очікуваного майбутнього, бажаним результатом діяльності.

Рівень прояву вольового зусилля має статистично значущу позитивну кореляцію з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s= 0,105$; $p<0,05$). Всі інші взаємозв'язки є позитивними, але незначущими. Очікуваний статистично значущий позитивний взаємозв'язок є підтвердженням довільної

регуляції цілеспрямованої поведінки у конструюванні моделі очікуваного майбутнього (див. рис. 2.2).

Оцінка рівня досягнутих результатів є відображенням співвідношення можливостей суб'єкта в певному виді діяльності з прагненням досягнути результату. Констатуємо, що статистично значущою є оцінка рівня досягнутих результатів з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,084$; $p<0,05$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,202$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,206$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,248$; $p<0,01$). Пояснюємо це тим, що об'єктивна оцінка досягнутих результатів реально відтворює зв'язок з рівнем соціальних очікувань і позначається на змістових параметрах.

Об'єктивна оцінка свого потенціалу має очікувано статистично значущий зв'язок з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,163$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,096$; $p<0,05$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,188$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,211$; $p<0,01$).

Проаналізуємо взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань, які отримано за опитувальником «PCO», з ознаками блоків «прогностичної оцінки діяльності суб'єкта» і «відповідності виконуваної діяльності» за опитувальником «РДО». Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок досліджуваних ($n=577$). Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.28.

Намічений рівень мобілізації зусиль є необхідною умовою досягнення мети діяльності. Констатуємо, що статистично значущою є оцінка наміченого рівня мобілізації зусиль з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,159$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,143$; $p<0,01$), рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,168$; $p<0,01$) і незначний позитивний взаємозв'язок рівня очікуваного ставлення до

учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,020$). Пояснюємо таку кореляцію наміченого рівня мобілізації зусиль тим, що дана ознака є ключовою у прогнозуванні суб'єктом діяльності.

Таблиця 4.28

Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з ознаками блоків прогностичної оцінки діяльності суб'єкта і відповідності виконуваної діяльності (n=577)

№	Досліджувані показники	Намічений рівень мобілізації зусиль	Очікуваний рівень результатів	Закономірність результатів	Ініціативність
1	2	3	4	5	6
1.	PCO _o	,168**	,368**	,433**	,116**
2.	OP _o	,159**	,207**	,268**	,137**
3.	OC _o	,020	,232**	,249**	,083*
4.	OR _o	,143**	,307**	,391**	,046
5.	Намічений рівень мобілізації зусиль	1,000	,180**	,179**	,192**
6.	Очікуваний рівень результатів	,180**	1,000	,339**	-,014
7.	Закономірність результатів	,179**	,339**	1,000	,127**
8.	Ініціативність	,192**	-,014	,127**	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Очікуваний рівень результатів, визначений за «РДО», є складовою мотиваційної структури особистості і має схожість з параметром «рівень очікуваних результатів діяльності» визначеним за авторським опитувальником «PCO». Прогнозовано статистично значущою є взаємозв'язок ознаки очікуваного рівня результатів з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,207$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,307$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,368$; $p<0,01$). Така кореляція є очевидною і не потребує додаткового пояснення, і слугує своєрідною «точкою дотику» структур мотивації, і соціальних очікувань особистості.

Закономірність результатів відтворює розуміння суб'єктом власних можливостей у досягненні поставлених цілей. Спостерігаємо статистично значущий взаємозв'язок ознаки закономірності результатів з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,268$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,249$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,391$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,433$; $p<0,01$). Очікувано статистично значуща кореляція є підтвердженням відповідності роботи, що виконується суб'єктом.

Ініціативність є відображенням рівня ініціативи та винахідливості індивіда при вирішенні поставлених перед собою завдань. Констатуємо, що статистично значущим є взаємозв'язок ознаки ініціативності з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,137$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,083$; $p<0,05$), незначний позитивний взаємозв'язок з рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,046$) і статистично значущий з показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,116$; $p<0,01$). Незначний позитивний взаємозв'язок пояснюємо тим, що ініціативність є своєрідною готовністю до виконання завдання, але не може гарантувати досягнення очікуваного результату. На рис. Е.3 наочно показано кореляції соціальних очікувань з ознаками мотиваційної структури особистості.

Аналіз кореляцій рівня соціальних очікувань з ознаками мотиваційної структури особистості є завершальною ланкою обґрунтування статистичної обробки результатів вертикального виміру. Перейдемо до обґрунтування статистичної обробки результатів у контексті горизонтального виміру – процесу конструювання і відображення особистістю соціальної дійсності.

Проаналізуємо взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань з властивостями очікувань особистості, визначеними за авторською контент-аналітичною методикою. Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок

досліджуваних (n=577). Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.29.

Дихотомічна пара властивостей інтернальність / екстернальність є відображенням рівня суб'єктного контролю особистості у соціальній дійсності. Прогнозовано статистично значущим є взаємозв'язок пари властивостей з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,458$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,225$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,560$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,618$; $p<0,01$).

Таблиця 4.29

Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з властивостями очікувань особистості (n=577)

№	Досліджувані показники	Шкала, ІЕ _о	Шкала, АП _о	Шкала, ВЗ _о	Шкала, АН _о
1	2	3	4	5	6
1.	РСО _о	,618**	,620**	,378**	,364**
2.	ОП _о	,458**	,421**	,177**	,162**
3.	ОС _о	,225**	,262**	,138**	,139**
4.	ОР _о	,560**	,579**	,400**	,385**
5.	Шкала, ІЕ _о	1,000	,907**	,258**	,251**
6.	Шкала, АП _о	,907**	1,000	,298**	,281**
7.	Шкала, ВЗ _о	,258**	,298**	1,000	,984**
8.	Шкала, АН _о	,251**	,281**	,984**	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Дихотомічна пара властивостей активність / пасивність є відображенням рівня активної позиції особистості у соціальній ситуації. Статистично значущим є взаємозв'язок пари властивостей з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,421$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,262$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,579$; $p<0,01$) і рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s=0,620$; $p<0,01$). Встановлення

кореляційних взаємозв'язків підтвердило правомірність наших припущень про достатньо високий рівень кореляції між ними ($r_s=0,907$; $p<0,01$).

Дихотомічна пара властивостей відкритість / закритість є відображенням ознак особистості, що характеризують її майбутнє стосовно конкретного соціального виміру. Прогнозовано статистично значущим є взаємозв'язок пари властивостей з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,177$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,138$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,400$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,378$; $p<0,01$).

Дихотомічна пара властивостей адекватність / неадекватність є відображенням міри співвідношення очікуваного до реального перебігу подій. Оскільки отримані дані зібрано якісною обробкою, з застосуванням відкритої дихотомічної шкали, нами адаптовано їх до кореляційного аналізу. Адаптацією даних є переведення їх у шкалу від найвищого показника до найнижчого. У нашому дослідженні найвищим показником є адекватність очікувань з показником 0,91, що знаходиться у межах рівня адекватності від 0,70 до 1,11. Найнижчими показниками є занижена неадекватність 0,0, що знаходиться у межах рівня неадекватності від 0,0 до 0,10, а також показник завищеної неадекватності 3,50, що знаходиться у межах від 1,93 і вище. Статистично значущим є взаємозв'язок пари властивостей з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,162$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,139$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,385$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,364$; $p<0,01$). Визначення й аналіз кореляційних взаємозв'язків підтверджує нашу думку, що дихотомічні пари властивостей є змістовим наповненням рівнів соціальних очікувань особистості (див. рис. Е.4).

Проаналізуємо взаємозв'язки між показниками соціальних очікувань, які отримано за опитувальником «PCO», з експектометричними ознаками

очікувань особистості, визначеними за авторською методикою «Експектометрія». Кореляційним аналізом охоплено три групи вибірок досліджуваних ($n=577$). Результати кореляційного аналізу див. табл. 4.30.

Таблиця 4.30

Кореляційні зв'язки показників соціальних очікувань з експектометричними ознаками очікувань особистості ($n=577$)

№	Досліджувані показники	Коефіцієнт очікувань, E	Експектометричний статус, ES	Рівень адекватності самоочікувань, A	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}
1	2	3	4	5	6
1.	PCO _o	,200**	,068	,315**	,144**
2.	OP _o	,117**	,047	,112**	,011
3.	OC _o	,202**	,080	,142**	,028
4.	OP _o	,267**	,046	,443**	,141**
5.	Коефіцієнт очікувань, E	1,000	,051	,233**	,338**
6.	Експектометричний статус, ES	,051	1,000	,118**	,500**
7.	Рівень адекватності самоочікувань, A	,233**	,118**	1,000	,277**
8.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	,338**	,500**	,277**	1,000

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Коефіцієнт очікувань відображає міру збігу очікуваного і реального перебігу подій. Констатуємо, що має місце негативний статистично значущий рівень взаємозв'язку коефіцієнта очікувань з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s = -0,117$; $p < 0,01$). Пояснюємо це тим, що коефіцієнт очікувань як результуюча складова, взаємопов'язана з конкретним варіантом перебігу подій, а обізнаність (OP_o) радше відображає ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій (див. рис. 2.1), про що свідчить рівень взаємозв'язку.

Позитивним статистично значущим є взаємозв'язок коефіцієнта очікувань з рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s = 0,202$; $p < 0,01$), рівнем очікуваних результатів діяльності ($r_s = 0,267$; $p < 0,01$) і рівнем соціальних очікувань особистості ($r_s = 0,20$; $p < 0,01$).

Експектометричний статус має не значущий взаємозв'язок з показниками рівня соціальних очікувань особистості ($r_s = 0,046 - 0,080$). Очікувані прагнення особистості стосовного експектометричного статусу закладають певний елемент надії, сподівання кращого, що не завжди отримує підтвердження в дійсності і супроводжується відсутністю статистично значущого взаємозв'язку.

Рівень адекватності самоочікувань є відображенням сприймання себе у соціальній дійсності. Прогнозовано статистично значущим є взаємозв'язок рівня адекватності самоочікувань з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,112$; $p<0,01$), рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,142$; $p<0,01$), рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,443$; $p<0,01$) і показником рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,315$; $p<0,01$).

Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів є відношенням взаємоочікуваних виборів досліджуваного до можливої їх кількості і є своєрідним поєднанням змістових особливостей очікуваного статусу ($r_s=0,500$; $p<0,01$), і власних сподівань ($r_s=0,277$; $p<0,01$), що підтвердили результати кореляції. Статистично незначущим є взаємозв'язок коефіцієнту взаємоочікуваних виборів з показником рівня обізнаності про попередній перебіг подій ($r_s=0,011$) та рівнем очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($r_s=0,028$). Статистично значущим є взаємозв'язок коефіцієнта взаємоочікуваних виборів з показниками рівня очікуваних результатів діяльності ($r_s=0,141$; $p<0,01$) і показниками рівня соціальних очікувань особистості ($r_s=0,144$; $p<0,01$). На рис. Е.5 наочно показано кореляції експектометричних ознак з показниками соціальних очікувань особистості.

На основі кореляційного аналізу взаємозв'язків параметрів соціальних очікувань особистості з показниками суб'єктного контролю, показниками смисложиттєвих орієнтацій, ознаками мотиваційної структури особистості, властивостями соціальних очікувань та експектометричними ознаками досліджуваної групи вибірок ($n=577$), можна дійти наступних висновків:

1. Більш високі показники рівня соціальних очікувань і рівня суб'єктивного контролю спостерігаються у досліджуваних комерційної групи вибірок, співробітників hr-структури ТОВ «Монополія», що є свідченням взаємозв'язку суб'єктності контролю значущих ситуацій з моделлю очікуваного майбутнього. Зміст організованих виробничих відносин, на противагу іншим галузям, у яких проводилося дослідження, підсилює взаємозв'язок з бажаним результатом.

2. Осмисленість життя людини як внутрішня однорідна структура, що взаємозв'язує минуле з теперішнім, а теперішнє з майбутнім, є поєднанням цілі, процесу і результату. Сенс життя людини і те, чого вона чекає, на що сподівається, плекає надію і пов'язує своє майбутнє, знаходить значущу статистичну кореляцію всіх показників осмисленості життя з показниками рівнів її соціальних очікувань.

3. Нами з'ясовано, що мотиваційна структура особистості, а саме індивідуальний профіль досліджуваного, є відображенням всіх особливостей взаємозв'язків з параметрами соціальних очікувань особистості. Оцінюючи себе і свої дії, у досліджуваного актуалізуються потреби, серед яких: пізнавальні, соціальні, самоповаги. На базі цих потреб суб'єкт оцінює значущість і складність завдання, планує витрати ресурсів: час, зусилля, складає прогностичну оцінку своєї діяльності і доволно регулює процес конструювання моделі очікуваного майбутнього.

4. Встановлено, що дихотомічні пари властивостей соціальних очікувань є «змістом», а показники рівнів соціальних очікувань є «формою» досліджуваного феномену і підтвердженням триєдності психології соціальних очікувань особистості як процесу, стану і властивості.

5. Очікувані прагнення людини стосовно самої себе, що є відображенням її експектометричного статусу, попри високі рівні адекватності очікувань коригуються як надією і сподіваннями на краще, так і песимістичними проявами негативних очікувань, що не завжди відображає

реальну дійсність, а радше контур чи амплітуду ймовірних варіантів розвитку подій.

4.3.3. Кластерний аналіз соціальних очікувань досліджуваних.

Проаналізувавши величезний масив даних, логічним видається об'єднати досліджувані змістові психологічні параметри соціальних очікувань особистості у організовані комплекси досліджуваних показників, тобто наочні таксономії. Доцільним варіантом такої таксономії є кластерний аналіз методом *k*-середніх (*k*-means clustering) [499; 502; 560; 568], який полягає в об'єднанні параметрів у статистичні однорідні групи – кластери. Кластерний аналіз є незамінним методом класифікації великого масиву інформації на групи, які придатні для подальшого аналізу. Кластерний аналіз методом *k*-середніх дає найбільш ймовірно-значуще рішення.

Проведення кластерного аналізу нами реалізовано у декілька етапів. На першому етапі отримано емпіричні дані ($n=577$). На другому етапі здійснено підготовку даних до кластерного аналізу і внесено їх у базу даних SPSS v. 23.0. Саме на цьому етапі нами визначено необхідний перелік досліджуваних показників, за яким здійснювалася кластеризація: рівень соціальних очікувань (PCO_o), рівень суб'єктного контролю (I_3), рівень осмисленості життя (ЗОЖ), намічений рівень мобілізації зусиль (НРМЗ), очікуваний рівень результатів (ОРР), показники властивостей соціальних очікувань за дихотомічними шкалами: інтернальності/екстернальності (IE_o), активності/пасивності (AP_o), відкритості/закритості (BZ_o) та коефіцієнт очікувань (E). Такий перелік із дев'яти ознак вважаємо оптимальним, оскільки крім рівня соціальних очікувань застосовано чотири ознаки, що характеризують соціально-психологічні детермінанти очікувань особистості; наступні чотири ознаки характеризують соціальні очікування як важливий чинник конструювання особистістю соціальної реальності. Така логіка вибору ознак дозволяла врахувати однакову кількість параметрів вертикального і горизонтального вимірів дослідження соціальних очікувань

особистості, і розраховувати на об'єктивне відображення змістових особливостей в отриманих кластерах. Ми відштовхувалися від рівнів соціальних очікувань досліджуваного як ключового виміру. На третьому етапі ми визначилися, що кластерний аналіз проводимо методом k -середніх. Наступним, четвертим етапом є розподіл n спостережень на k кластерів так, щоб кожне спостереження належало до кластера з найближчим до нього середнім значенням. Однією з вимог є мінімально допустима кількість спостережень у кластері, у нашому варіанті $n \geq 41$.

Таблиця 4.31

Початкові центри кластерів (n=577)

№	Досліджувані показники	Кластер 1 (n=44)	Кластер 2 (n=47)	Кластер 3 (n=78)	Кластер 4 (n=283)	Кластер 5 (n=125)
1	2	3	4	5	6	
1.	Рівень соціальних очікувань, PCO_0	93	82	81	70	47
2.	Рівень суб'єктивного контролю, I_3	266	136	228	209	154
3.	Рівень осмисленості життя, ЗОЖ	122	123	46	154	60
4.	Намічений рівень мобілізації зусиль, НРМЗ	21	15	21	19	12
5.	Очікуваний рівень результатів, ОРР	8	13	13	14	2
6.	Рівень інтернальності / екстернальності, IE_0	0,83	0,65	0,70	0,65	0,15
7.	Рівень активності / пасивності, AP_0	0,80	0,65	0,60	0,55	0,15
8.	Рівень відкритості / закритості, BZ_0	1,00	1,00	1,00	1,00	0,60
9.	Коефіцієнт очікувань, E	0,17	0,69	0,17	0,56	0,42

Наступною вимогою до вибірки є її однорідність. Оскільки кластерному аналізу передував факторний аналіз, то дана вимога задовольнялася процедурою факторного моделювання. На цьому етапі методом проб визначено оптимальну кількість кластерів – п'ять. Варіант з трьома і чотирма кластерами не відповідає вимогам мінімально допустимої

кількості спостережень, а об'єднання у два чи шість кластерів вважаємо недоцільним. Робота алгоритму кластеризації починається з того, що перший об'єкт (у нашому варіанті – рівень соціальних очікувань, PCO_0) вважається центром першого кластера, другий – другого і т.д. Іноді це вважають недоліком, але ми дотримуємося думки, що початок кластеризації з рівня соціальних очікувань є доцільним і важливим у контексті нашого наукового пошуку. Покажемо початкові центри кластерів у табл. 4.31.

Важливою особливістю кластерного аналізу k -середніх є те, що в результаті оптимізації відмінності між об'єктами одного і того ж кластера стають малими, а різних кластерів стають великими. Визначення початкових центрів кластерів є необхідною умовою встановлення мінімальних відмінностей між досліджуваними показниками одного кластера. Показано кінцеві центри кластерів у табл. 4.32.

Таблиця 4.32

Кінцеві центри кластерів (n=577)

№	Досліджувані показники	Кластер 1 (n=44)	Кластер 2 (n=47)	Кластер 3 (n=78)	Кластер 4 (n=283)	Кластер 5 (n=125)
1	2	3	4	5	6	
1.	Рівень соціальних очікувань, PCO_0	83	72	71	73	62
2.	Рівень суб'єктивного контролю, I_3	236	173	209	204	182
3.	Рівень осмисленості життя, ЗОЖ	116	107	87	113	83
4.	Намічений рівень мобілізації зусиль, НРМЗ	17	16	16	16	14
5.	Очікуваний рівень результатів, ОРР	11	11	10	10	8
6.	Рівень інтернальності / екстернальності, IE_0	0,73	0,56	0,58	0,59	0,45
7.	Рівень активності / пасивності, AP_0	0,71	0,58	0,58	0,57	0,46
8.	Рівень відкритості / закритості, BZ_0	0,72	0,67	0,69	0,71	0,60
9.	Коефіцієнт очікувань, E	0,38	0,35	0,34	0,37	0,34

Визначення кінцевих центрів кластерів показало межі масиву досліджуваних показників, що віднесені до певного кластера. Вважаємо за необхідне охарактеризувати отримані кластери.

Отримані кластери є уособленням наочної таксономії. Послідовність досліджуваних показників свідчить про те, що після рівня соціальних очікувань у пріоритеті поставлений нами вертикальний вимір – соціально-психологічні детермінанти очікувань особистості, а далі розташовано досліджувані показники соціальних очікувань як чинника конструювання особистістю соціальної реальності. Аналіз отриманих результатів проведено у зазначеній послідовності з урахуванням соціально-особистісних і міжособистісних особливостей соціальних очікувань. Подамо характеристику отриманих кластерів, беручи за основу середні значення та середньоквадратичні відхилення, що подані в п. 4.3.1.

Кластер 1 є найменшим за своєю чисельністю ($n=44$), але таким, що задовольняє вимоги мінімально допустимої кількості варіантів. Його характеризують досліджувані, що наділені високим рівнем соціальних очікувань (PCO_o , 93–82), високим рівнем суб'єктного контролю (I_3 , 266–236), високим рівнем загальної осмисленості життя ($ЗОЖ$, 122–116), високим рівнем наміченої мобілізації зусиль ($НРМЗ$, 21–17), середнім рівнем очікуваних результатів ($ОРР$, 8–11), середнім рівнем інтернальності (IE_o , 0,83–0,73), середнім рівнем активності ($АП_o$, 0,80–0,71), високим рівнем відкритості ($BЗ_o$, 1,00–0,72), середнім рівнем коефіцієнта очікувань (E , 0,17–0,38). Важливими характеристиками цього типу очікувань є такі, що відносять його до високого рівня соціальних очікувань, і за своїми змістовими особливостями очікування таких досліджуваних є інтернальними, активними і відкритими.

Кластер 2 має також невелику чисельність ($n=47$). Його досліджувані характеризуються середніми рівнями соціальних очікувань (PCO_o , 82–72), низьким рівнем суб'єктного контролю (I_3 , 136–173), показниками середнього і високого рівнів загальної осмисленості життя ($ЗОЖ$, 123–107), середнім

рівнем наміченої мобілізації зусиль (НРМЗ, 15–16), показниками середнього і високого рівнів очікуваних результатів (ОРР, 13–11), низьким рівнем інтернальності (ІЕ_о, 0,65–0,56), низьким рівнем активності (АП_о, 0,65–0,58), відкритістю (ВЗ_о, 1,00–0,67), показниками середнього і високого рівнів коефіцієнта очікувань (Е, 0,69–0,35).

Кластер 3 об'єднує середню групу досліджуваних, загальною кількістю (n=78). Його склали досліджувані з середнім рівнем соціальних очікувань (РСО_о, 81–71), показниками середнього і високого рівнів суб'єктного контролю (І_з, 228–209), низьким рівнем загальної осмисленості життя (ЗОЖ, 46–87), показники середнього і високого рівнів наміченої мобілізації зусиль (НРМЗ, 21–16), показники середнього і високого рівнів очікуваних результатів (ОРР, 13–10), низький рівень інтернальності (ІЕ_о, 0,70–0,58), низький рівень активності (АП_о, 0,60–0,58), відкритість (ВЗ_о, 1,00–0,69), середній рівень коефіцієнта очікувань (Е, 0,17–0,34).

Кластер 4 є найбільшим за своєю чисельністю (n=283). Його характеризують досліджувані з середнім рівнем соціальних очікувань (РСО_о, 70–73), володіють середнім рівнем суб'єктного контролю (І_з, 209–204), показниками середнього і високого рівнів загальної осмисленості життя (ЗОЖ, 154–113), показниками низького і середнього рівнів наміченої мобілізації зусиль (НРМЗ, 19–16), середнім і високим рівнем очікуваного результату (ОРР, 14–10), низьким рівнем інтернальності (ІЕ_о, 0,65–0,59), низьким рівнем активності (АП_о, 0,55–0,57), відкритістю (ВЗ_о, 1,00–0,71), показниками середнього рівня коефіцієнта очікувань (Е, 0,56–0,37). Інтернальність, активність і відкритість є характерною ознакою соціальних очікувань особистості.

Кластер 5 об'єднує значну кількість досліджуваних, загальною чисельністю (n=125). Його характеризують досліджувані з низьким рівнем соціальних очікувань (РСО_о, 47–62), низьким і середнім рівнями суб'єктного контролю (І_з, 154–182), низьким рівнем загальної осмисленості життя (ЗОЖ, 60–83), показниками низького і середнього рівнів наміченої мобілізації

зусиль (НРМЗ, 12–14), низьким рівнем очікуваних результатів (ОРР, 2–8), екстернальністю (ІЕ_о, 0,15–0,45), пасивністю (АП_о, 0,15–0,46), закритістю (ВЗ_о, 0,60–0,60), показниками середнього рівня коефіцієнта очікувань (Е, 0,42–0,34). Важливими характеристиками цього кластера є такі, що відносять його до низького рівня соціальних очікувань, володіють низьким рівнем очікуваних результатів. За своїми змістовими особливостями очікування таких досліджуваних є екстернальними, пасивними і закритими. Кластеризація методом *k*-середніх об'єднала вибірку досліджуваних (n=577) у 5 кластерів і дозволила провести розподіл типів соціальних очікувань особистості.

Реалістичний (РЛ) – кластер 1 – високий рівень соціальних очікувань досліджуваних з високими показниками суб'єктного контролю і загальної осмисленості життя. Досліджувані володіють високим рівнем наміченої мобілізації зусиль та середнім рівнем очікуваних результатів. Соціальні очікування наділені високими показниками інтернальності, активності і відкритості.

Пасивноосмислений (ПО) – кластер 2 – середній рівень соціальних очікувань досліджуваних з низькими показниками суб'єктного контролю, з середніми та високими показниками загальної осмисленості життя. Мають середній рівень наміченої мобілізації зусиль, середній і високий рівні очікуваних результатів. Соціальні очікування є інтернальними, активними і відкритими.

Поміrkований (ПМ) – кластер 3 – середній рівень соціальних очікувань досліджуваних з показниками середнього і високого рівнів суб'єктного контролю, та низьким рівнем загальної осмисленості життя. Досліджувані наділені показниками середнього і високого рівнів наміченої мобілізації зусиль, та очікуваних результатів. Соціальні очікування є інтернальними, активними і відкритими.

Активноосмислений (АО) – кластер 4 – середній рівень соціальних очікувань досліджуваних з показниками середнього рівня суб'єктного

контролю, з середнім і високим рівнями загальної осмисленості життя. Досліджувані володіють показниками низького і середнього рівня наміченої мобілізації зусиль, середнім і високим рівнями очікуваного результату. Соціальні очікування є інтернальними, активними і відкритими.

Нереалістичний (НР) – кластер 5 – низький рівень соціальних очікувань досліджуваних з низьким і середнім рівнями суб'єктного контролю та низьким рівнем загальної осмисленості життя. Мають показники низького і середнього рівнів наміченої мобілізації зусиль, низький рівень очікуваного результату. Соціальні очікування досліджуваних є екстернальними, пасивними і закритими.

Отримані і проаналізовані комплекси досліджуваних показників дають можливість стверджувати про наявність п'яти типів соціальних очікувань досліджуваних, і свідчать про правомірність такого розподілу. У табл. 4.33 показано емпіричні результати розподілу типів соціальних очікувань досліджуваних студентської, комерційної і комбінованої вибірок.

Подані емпіричні результати розподілу типів соціальних очікувань дев'яти вибірок показують, що реалістичний тип соціальних очікувань найбільше представлений у досліджуваних ІІІ-структури ТОВ «Монополія» (n=2; 20,00%), далі співробітники ТЦ «33м²етра» (м. Нікополь) – n=4; 16,67%. Серед студентської вибірки найчисельнішою є представленість у досліджуваних ХДУ – n=11; 9,73%. Очікувано найнижчою є представленість у вибірці ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський) – n=1; 6,67% і учнівській вибірці ДНЗ «ХПСЛ» – n=6; 4,61%. Пояснюємо це річною нестачею, значними штрафними санкціями, накладеними на персонал супермаркету, як наслідок, складним соціально-психологічним кліматом та плінністю кадрів у ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський). Учнівська вибірка ДНЗ «ХПСЛ» поступається всім студентським, що можливо пояснюється як соціально-особистісними детермінантами досліджуваних, так і змістовими особливості організації освітнього соціокультурного простору.

Привертає увагу домінування пасивноосмисленого типу соціальних очікувань в комерційній вибірці ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський) – n=2; 13,33%; учнівській вибірці ДНЗ «ХПСЛ» – n=14; 10,77% та студентських – КОГПА імені Т. Шевченка (n=13; 10,00%) і КДПУ імені В. Винниченка (n=10; 9,43%).

Таблиця 4.33

Розподіл типів соціальних очікувань досліджуваних за результатами кластерного аналізу методом *k*-середніх (n=577)

Студентська вибірка, n=349							
№	Тип соціальних очікувань особистості	КОГПА імені Т. Шевченка n=130		КДПУ імені В. Винниченка n=106		ХДУ n=113	
		n	%	n	%	n	%
1.	РЛ	9	6,92	5	4,72	11	9,73
2.	ПО	13	10,00	10	9,43	3	2,66
3.	ПМ	21	16,15	19	17,92	12	10,62
4.	АО	59	45,39	52	49,06	48	42,48
5.	НР	28	21,54	20	18,87	39	34,51
Комерційна вибірка, n=64							
№	Тип соціальних очікувань особистості	ТЦ «33м ² етра» (м. Нікополь) n=24		ТЦ «33м ² етра» (м. Білгород-Дністровський) n=15		ТЦ «33м ² етра» (м. Токмак) n=25	
		n	%	n	%	n	%
1.	РЛ	4	16,67	1	6,67	4	16,00
2.	ПО	2	8,33	2	13,33	2	8,00
3.	ПМ	3	12,50	2	13,33	4	16,00
4.	АО	14	58,33	6	40,00	14	56,00
5.	НР	1	4,17	4	26,67	1	4,00
Комбінована вибірка, n=164							
№	Тип соціальних очікувань особистості	«Школа лідера» n=24		ТОВ «МАК«Монополія» hr-структура n=10		ДНЗ «ХПСЛ» n=130	
		n	%	n	%	n	%
1.	РЛ	2	8,33	2	20,00	6	4,61
2.	ПО	0	0,00	1	10,00	14	10,77
3.	ПМ	0	0,00	0	0,00	17	13,08
4.	АО	22	91,67	6	60,00	62	47,69
5.	НР	0	0,00	1	10,00	31	23,85

Найнижчі значення пасивноосмисленого типу у досліджуваних ХДУ – n=3; 2,66% і відсутній пасивноосмислений тип соціальних очікувань у стажерів «Школи лідера» (n=0; 0,00%). Оскільки ПО тип соціальних

очікувань наділений показниками середнього рівня соціальних очікувань і, що важливо, низькими показниками суб'єктного контролю, то превалювання таких очікувань серед учнівської та студентських вибірок є логічним. У той же час серед стажерів-студентів «Школи лідера» ПО тип очікувань не спостерігаємо. Можемо стверджувати, що соціально-особистісні детермінанти, рівень самоорганізації навчально-професійної діяльності та соціокультурний простір визначальним чином впливають на тип соціальних очікувань людини.

Науково цікавим видається той факт, що поміркований тип соціальних очікувань має найбільшу представленість з усіх дев'яти вибірок у студентських вибірках – КДПУ імені В. Винниченка (n=19; 17,92% і КОГПА імені Т. Шевченка (n=21; 16,15%). Відсутній ПМ тип у досліджуваних «Школи лідера» (n=0; 0,00%) і співробітників hr-структури ТОВ «Монополія» (n=0; 0,00%). Що важливо, ПМ тип наділений показниками середнього рівня соціальних очікувань, показниками середнього і високого рівнів суб'єктного контролю, і у той же час низькою загальною осмисленістю життя.

Кількісні показники активноосмисленого типу соціальних очікувань досліджуваних «Школи лідера» є значно більшими за всіх інших учасників (n=22; 91,67%). Найменша представленість у ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський) – n=6; 40,00% і студентській вибірці – ХДУ – n=48; 42,48%. Цікавим є той факт, що досліджувані «Школи лідера» володіють тільки реалістичним і активноосмисленим типами соціальних очікувань, що свідчить про тимчасову проектну організацію такої групи і вдалий селекційний відбір стажерів. Всі чотири типи очікувань наділені інтернальними, активними і відкритими властивостями. Зазначимо, що ПО, ПМ і АО типи є своєрідною деталізацією середнього рівня соціальних очікувань з варіантами змістових особливостей.

Привертає увагу домінування нереалістичного типу соціальних очікувань у досліджуваних ХДУ (n=39; 34,51%) і учнів ДНЗ «ХПСЛ» – n=31;

23,58%. Отримано очікувані показники нереалістичного типу в інших комбінованих і комерційних вибірках. Зазначимо, що нереалістичний тип соціальних очікувань характеризується показниками низьких рівнів соціальних очікувань, суб'єктного контролю, загальної осмисленості життя у поєднанні з екстернальністю, пасивністю і закритістю властивостей очікувань. Розподіл коефіцієнта очікувань за всіма типами є рівномірним. Пояснюємо превалюючі показники нереалістичного типу у студентських і учнівській вибірках у першу чергу соціально-особистісними детермінантами, що впливають на тип очікувань, а вже потім тиском соціуму та іншими соціальними впливами. На основі проведеного кластерного аналізу приходимо до наступних висновків:

1. Здійснено класифікацію емпіричних показників досліджуваного феномену і виокремлено п'ять типів очікувань: реалістичний (РЛ), пасивноосмислений (ПО), поміркований (ПМ), активноосмислений (АО), нереалістичний (НР).

2. Емпіричні результати й обґрунтування типів очікувань показали правомірність вибраних показників соціальних очікувань. Послідовність кластеризації від параметрів, які характеризують соціально-психологічні детермінанти очікувань особистості, до параметрів, що характеризують соціальні очікування як важливий чинник конструювання особистістю соціальної реальності, дозволила відшукати причинно-наслідкові зв'язки типів очікувань, пояснити взаємозв'язок особистісного з соціальним у контексті соціальних очікувань.

3. Обґрунтування емпіричних результатів розподілу типів соціальних очікувань у поєднанні з валідизацією методом відомих груп, уможливило констатувати, що соціально-особистісні детермінанти, рівень самоорганізації навчально-професійної діяльності та соціокультурний простір визначальним чином впливають на типізацію очікувань людини.

4. Виокремлення типів соціальних очікувань дозволило рельєфніше подивитися на психологію соціальних очікувань особистості, описати реальні

типи, якими наділені конкретні досліджувані, відстежити і дослідити їх змістові психологічні параметри.

Висновки до четвертого розділу

У четвертому розділі здійснено обґрунтування ходу та процедури емпіричного дослідження змістових психологічних параметрів соціальних очікувань особистості.

Визначено методичні підходи, сконструйовано вибірку досліджуваних, окреслено основні етапи та напрямки проведення дослідження. Обґрунтовано використання методичного інструментарію дослідження структурних складових соціальних очікувань особистості як процесу і результату конструювання та відображення соціальної дійсності, і як процесу психічної регуляції поведінки. Встановлено взаємозв'язок змістових психологічних параметрів досліджуваного феномену з соціально-особистісними детермінантами досліджуваного.

Описано п'ять етапів реалізації контент-аналітичної методики. Здійснено кодування досліджуваного масиву текстів, квантифікацію, розроблено кодувальну матрицю. Розкрито сутність властивостей і описано методику їх визначення. Подано формули, емпіричним шляхом визначено частотні характеристики і встановлені рівні досліджуваних властивостей. Описано сутність і методику визначення амбівалентності, полярності соціальних очікувань особистості. Виокремлено властивості соціальних очікувань особистості в залежності від локусу контролю, активності, відкритості, адекватності. Досліджено амбівалентність і полярність очікувань у дихотомічних парах властивостей. Наведено результати надійності та валідності методики. Висвітлено результати емпіричного дослідження апробації контент-аналітичної методики $n=122$. Здійснено валідизацію, визначено конвергентну і дискримінантну валідність, подано психометричні характеристики, зазначено, що отримані результати не суперечать науковим

здобуткам.

Проаналізовано отримані емпіричні результати дослідження соціальних очікувань особистості. Охарактеризовано результати за окремими шкалами методик з застосуванням описової статистики. З'ясовано взаємозв'язки, взаємозалежності між показниками соціальних очікувань і показниками суб'єктного контролю, смисложиттєвих орієнтацій, мотиваційної структури особистості, властивостей соціальних очікувань та експектометричних ознак за допомогою кореляційного аналізу.

Встановлено, що осмисленість життя людини як внутрішня однорідна структура, що взаємозв'язує минуле з теперішнім, а теперішнє з майбутнім, є поєднанням цілі, процесу і результату. Сенс життя людини і те, чого вона чекає, знаходить значущу статистичну кореляцію всіх показників осмисленості життя з показниками рівнів її соціальних очікувань.

З'ясовано, що мотиваційна структура особистості є відображенням всіх особливостей взаємозв'язків з параметрами соціальних очікувань особистості. Оцінка себе і своїх дій актуалізує потреби особистості, серед яких: пізнавальні, соціальні, самоповаги. На базі цих потреб суб'єкт оцінює значущість і складність завдання, складає прогностичну оцінку своєї діяльності і доволіно регулює процес конструювання моделі очікуваного майбутнього.

Встановлено, що всі досліджені дихотомічні пари властивостей соціальних очікувань є «змістом», а показники рівнів соціальних очікувань – «формою» досліджуваного феномену і підтвердженням триєдиної природи соціальних очікувань особистості як процесу, стану і властивості.

Очікувані прагнення людини стосовно самої себе, що є відображенням її експектометричного статусу, попри високі рівні адекватності очікувань коригуються як надією і сподіваннями на краще, так і песимістичними проявами негативних очікувань, що не завжди відображає реальну дійсність, а радше контур чи амплітуду ймовірних варіантів розвитку подій.

Об'єднано емпіричні дані досліджуваних у оптимальну кількість таксономій за допомогою кластерного аналізу методом *k*-середніх. Кластерний аналіз уможливив виокремлення п'яти типів очікувань досліджуваних: реалістичний (РЛ), пасивноосмислений (ПО), поміркований (ПМ), активноосмислений (АО), нереалістичний (НР).

Обґрунтовано, що соціально-особистісні детермінанти, рівень самоорганізації навчально-професійної діяльності та соціокультурний простір визначальним чином впливають на типізацію очікувань людини. Наглядні таксономії дозволили обґрунтувати детермінанти типів очікувань констатувальної вибірки, розкрити змістові особливості і умови утворення того чи іншого типу очікувань. Виокремлені типи очікувань, дозволили рельєфніше подивитися на психологію соціальних очікувань особистості, описати реальні типи, якими наділені конкретні досліджувані, відстежити і дослідити їх змістові психологічні параметри.

Основні положення четвертого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [246; 247; 258; 274; 275; 277; 527; 529].

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Обґрунтовано методологічні принципи створення програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Подано принципи як верифіковану систему, на яких базувалася побудова програми дослідження і яка забезпечила формувальному експерименту системність, змістовність, соціально-психологічну наповненість. Розроблено три програми, описано змістові сутнісні особливості, показано варіативність реалізації у різних соціокультурних просторах. Виокремлено етапи, блоки, напрямки, прийоми, методи, форми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань досліджуваних. Окреслено напрямки формуально-корекційного етапу програми дослідження: профілактичний, формуально-розвивальний та психокорекційний. Акцентовано увагу на прийомах, методах і формах, що були застосовані на всіх етапах реалізації програми. Проведено констатувальний, формувальний і контрольний етапи дослідження. Наведено емпіричні дані формуального експерименту, розкрито соціально-психологічний зміст оптимізації соціальних очікувань. Визначено соціально-психологічні засади оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості.

5.1. Методологічні принципи створення програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості

Теоретико-методологічний аналіз проблеми засвідчив, що психологія соціальних очікувань особистості базується на дослідженні соціальних очікувань як психічного процесу, стану і властивості, що утворюють основний понятійний базис досліджуваного феномену. Соціальні очікування

мають глибоку психологічну сутність, що потребує досконалого дослідження. Вони носять поліфункційний характер, здатні виступати механізмами низки соціально-психологічних явищ, процесів. На соціальні очікування впливає величезна гамма складних чинників за своєю суттю та функціонуванням, і чинники нижчого, вторинного порядку, які є не менш важливими. Значущим є погляд на соціальні очікування особистості як на процес конструювання і відображення соціальної дійсності, що реалізується механізмами інтеріоризації та екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації, об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Теоретично обґрунтовано, що варіативність реакцій на конкретний перебіг подій чи участь в міжособистісній взаємодії, сприяє утворенню і розвитку складної розгалуженої системи соціальних очікувань особистості, яка вибудовується в ієрархічному порядку, утворюючи так зване «дерево соціальних очікувань особистості». Теоретико-методологічні положення дозволяють окреслити контури програми дослідження, врахувати змістові та процесуальні психологічні особливості досліджуваного феномену. Психологічні механізми та функції дозволяють операціоналізувати програму дослідження, зробити її дієвим засобом оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань досліджуваних.

Проведені наукові розвідки спонукали нас до необхідності реалізації формувального експерименту, розробки програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. У процесі констатувального етапу дослідження ми визначили рівні сформованості соціальних очікувань і превалюючі типи очікувань досліджуваних. Прийшли до висновку, що, здійснюючи формувальні, розвивальні та психокорекційні впливи на обізнаність особистості про попередній перебіг подій, або здійснюючи психокорекцію ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії, ми оптимізуємо розвиток соціальних очікувань. Нами обґрунтовано доцільність розподілу соціальних очікувань на рівні та охарактеризовано наукові категорії: «формування», «розвиток», «оптимізація

розвитку», «рівень сформованості», що мають ключове значення у реалізації формувального експерименту нашого дослідження.

Методологічну базу розробки програми склала система принципів системно-генетичного, особистісно-діяльнісного, вчинкового підходів до оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, гуманістична теорія самоактуалізації та самореалізації особистості, теорія саморегуляції діяльності та поведінки. Принципи, застосовані у нашому дослідженні, зумовлювалися чи верифікувалися один через інший, створюючи завдяки цьому систему принципів оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Це надало формувальному експерименту системності, змістовності, соціально-психологічної наповненості.

Принцип саморегуляції діяльності і поведінки як системотворний чинник спрямованості дій особистості досліджуваного, який передбачав свідоме, цілеспрямоване планування, побудову і перетворення суб'єктом власних дій, вчинків у відповідності з особистісно значущою метою та актуальними потребами. **Принцип активності** відображається в саморегуляції поведінки особистості, має визначальний вплив на процес та зміст формування соціальних очікувань. Завдяки останнім, процес саморегуляції поведінки досліджуваного детермінується не лише тими внутрішніми утвореннями, котрі в інтегрованій формі складають структуру самосвідомості особистості, але й тим реальним досвідом спілкування, взаємодії з оточенням, в процесі якого соціальні очікування підлягають соціальній апробації. Принцип суб'єктної активності акумулює в собі принципи детермінізму, відображення, принцип єдності діяльності та свідомості як необхідні умови активності особистості. Згідно з **принципом детермінізму**, вихідною одиницею аналізу є взаємодія суб'єкта з його навколишнім природним та соціальним середовищем. При інтерпретації принципу детермінізму, в контексті нашого дослідження, важливого значення набували психологічні механізми інтеріоризації та екстеріоризації,

інтерналізації, екстерналізації, об'єктивзації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації.

Будь-які соціально-психологічні закономірності мають місце не тільки у загальних властивостях досліджуваного феномену, але й в окремих соціальних проявах. Виокремлення в дослідженні соціальних очікувань індивідуального аспекту дало можливість розглядати досліджуваного як суб'єкта поведінки і діяльності, здатного розвивати свій внутрішній суб'єктивний світ, змінювати свою свідомість, своє ставлення до себе і оточуючих. Це зумовило виокремлення **принципу індивідуального підходу** як важливого під час розробки та реалізації системи формувальних впливів.

Наступним провідним принципом, реалізація якого суттєво визначала як процесуальні, так і змістові показники формувального експерименту, є **принцип гуманістичного підходу**. Потреба людини реалізувати свої вроджені потенційні можливості є основною рушійною силою функціонування особистості. Основою особистості виступає психологічна реальність, тобто суб'єктний досвід, відповідно з яким інтерпретується дійсність.

Зазначені вище теоретико-методологічні положення, стали ключовими у розробці програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, яка передбачала:

- орієнтацію на досліджуваного як суб'єкта навчально-виховної, професійної чи проектної діяльності;
- індивідуальний підхід до досліджуваних як унікальних індивідуальностей, самобутніх особистостей, які реалізують себе у актуальній діяльності;
- суб'єкт-суб'єктні відносини та взаємини між досліджуваними, і особами, які здійснюють на них впливи;
- системний підхід до організації та створення розвивального середовища: актуалізаційний характер взаємин, комплексне поєднання

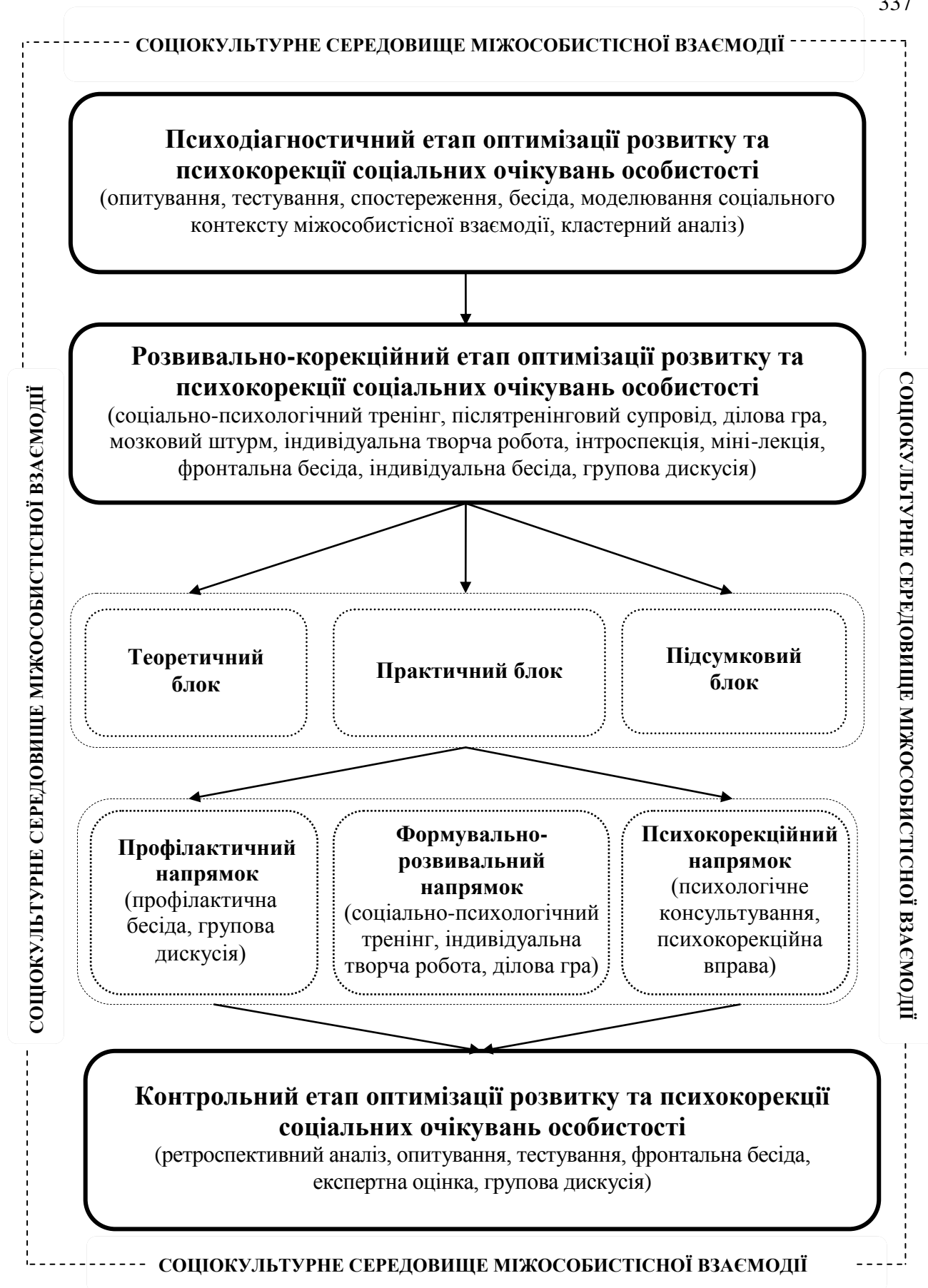
різних видів діяльності, єдність розвитку, навчання, виховання, самовдосконалення;

- поєднання системи формувальних впливів: дидактичне оснащення, розвивальні заходи, психокорекційні прийоми та неупереджений контроль;
- саморегуляційний зміст діяльності досліджуваного як свідоме, цілеспрямоване планування власних дій і вчинків у відповідності з особистісно значущою метою, та актуальними потребами сьогодення.

Реалізація таких теоретичних положень забезпечила **системність і цілісність** навчальних, розвивальних та психокорекційних впливів на особистість досліджуваного, що дало можливість вести мову про оптимізацію розвитку та психокорекцію соціальних очікувань як узгодженої єдності трьох структурних складових: соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій; соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії; соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності.

Важливим положенням концепції формувального експерименту виступає думка провідних психологів про соціальну контекстуальність, згідно з якою розвиток людського індивіда неможливий поза зв'язком з іншими, оскільки він завжди існує і розвивається у певній спільноті, і через неї. Зміст та сукупність особистісних зв'язків у межах цієї спільноти, динаміка їх трансформації утворюють ситуацію соціальної дійсності [206–208].

Перейдемо до висвітлення змістових особливостей програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Подамо структурні складові програми дослідження на рис. 5.1.

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Рис. 5.1. Структурні складові програми дослідження соціальних очікувань особистості

Реалізація програми об'єднала три взаємопов'язаних етапи: психодіагностичний, розвивально-корекційний та контрольний. Програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості була реалізована на трьох експериментальних групах. Перша група була представлена студентською вибіркою (академічна група другого року навчання факультету філології та журналістики ХДУ). Другу групу склали досліджувані комерційної вибірки – співробітники торгівельного центру Всеукраїнської мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра» ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський). Третю групу обрали з комбінованої групи вибірок, нею стали учасники «Школи лідера». Зрозуміло, що зазначені групи внесли складність і своєрідність в організацію, і реалізацію програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань. Ми вважали за доцільне реалізувати програму у цих експериментальних групах, оскільки одним з завдань нашої роботи є дослідження соціальних очікувань особистості у різних соціокультурних просторах. Програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань була підготовлена для кожної експериментальної групи з урахуванням особливостей їхньої діяльності та функціонального призначення. Психодіагностичний і контрольний етапи для експериментальних груп були схожими, відмінності стосувалися тільки розвивально-корекційного етапу.

На психодіагностичному етапі проаналізовано отримані емпіричні дані показників рівня сформованості соціальних очікувань досліджуваних, рівня суб'єктного контролю, загальної осмисленості життя, показників структури мотивації особистості, експектометричних ознак та властивостей соціальних очікувань особистості досліджуваного. Взято до уваги інформацію про індивідуально-типологічні та особистісні особливості досліджуваних, конкретизовано дані щодо типів очікувань досліджуваних, визначених методом кластерного аналізу, здійснено моделювання соціального контексту міжособистісної взаємодії. Враховано особливості конструювання

досліджуваними моделі очікуваного майбутнього в залежності від рівнів сформованості, типологічних ознак у різних соціокультурних просторах.

Розвивально-корекційний етап об'єднав декілька блоків, зокрема теоретичний, практичний і підсумковий. Робота теоретичного блоку розвивально-корекційного етапу полягала в ознайомленні з завданнями, формами роботи, підготовці досліджуваних до оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань. Подача матеріалу здійснювалася у формі міні-лекцій, фронтальних, індивідуальних бесід, групових дискусій. Метою теоретичного блоку було формування і засвоєння досліджуваними когнітивно-пізнавальних комплексів, які складають концептуальне поле складової соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій. У залежності від експериментальної групи досліджуваних змінювалися форми, методи і час, відведений на реалізацію теоретичного блоку, незмінною залишалася тільки мета.

Практичний блок розвивально-корекційного етапу нашого дослідження є найваріативнішим у поєднанні прийомів, методів і змістових особливостей, що реалізовувалися в експериментальних групах. Практичний блок об'єднав такі три напрямки роботи: профілактичний, формувально-розвивальний та психокорекційний. Профілактика здійснювалася через роз'яснювальні бесіди та групові дискусії. Формувально-розвивальні впливи реалізовувалися через соціально-психологічний тренінг, післятренінговий супровід, ділові ігри, мозковий штурм, індивідуальну творчу роботу. Активного застосування отримав метод організації експериментальних ситуацій. Психокорекційний напрямок об'єднав психологічне консультування та психокорекційні вправи. Системно проводилося тестування й опитування досліджуваних.

Підсумковий блок розвивально-корекційного етапу дослідження сприяв узагальненню здобутків формувального експерименту, консолідації профілактичних, формувальних, розвивальних і психокорекційних впливів, сприяв визначенню прогалів, що утворилися на попередніх етапах роботи, і тільки на підсумковому блоці ми змогли їх з'ясувати і попрацювати з ними.

Підсумковий блок об'єднав такі прийоми, методи та форми роботи: ретроспективний аналіз, опитування, тестування, фронтальна бесіда, експертна оцінка, групова дискусія. Підсумковий блок розвивально-корекційного етапу логічно переходив до наступного етапу роботи – контрольного.

Контрольний етап програми передбачав оцінку ефективності впроваджених заходів. Як показали наші спостереження, спеціально організоване навчання створює сприятливе розвивальне середовище – своєрідне соціальне поле, що впливає на рівні сформованості та властивості соціальних очікувань досліджуваних.

5.2. Змістово-процесуальні засади реалізації програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості

Розробка програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань передбачала створення і забезпечення сприятливих психолого-педагогічних умов формування, розвитку і психокорекції досліджуваних експериментальних груп з урахуванням особливостей їхньої діяльності, функціонального призначення, в залежності від соціокультурного простору, укладу, сфери діяльності. Нами було обрано три експериментальні групи, згідно сконструйованої вибірки констатувального етапу дослідження, яка об'єднала три групи вибірок: студентську, комерційну і комбіновану. Отже, формувальним експериментом охоплено студентів академічної групи факультету філології та журналістики ХДУ (n=24), співробітників торговельного центру Всеукраїнської мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра» ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський), загальною кількістю n=35 і проектну групу учасників «Школи лідера» (n=24). Організація формувального експерименту передбачала розробку і впровадження програми з урахуванням особливостей, завдань, які стояли перед кожною групою, що спонукало нас готувати програму для кожної експериментальної групи і реалізовувати її впродовж формувального

експерименту. Таким чином, нами створено три програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Перша програма проходила апробацію у навчальних групах ХДУ, ХНТУ, ДНЗ «ХПСЛ». З 2009 року автором організовано і проведено низку спецкурсів, факультативних занять, лекцій, семінарів, розвивальних ігор, дискусій, бесід, що дозволило обрати найбільш вдалий варіант і реалізувати його у рамках соціокультурного простору навчального закладу. Такою формою стало впровадження спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» (див. дод. Ж.1). Його основний зміст відображено в авторському навчально-методичному посібнику «Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі» [254].

Дещо іншою була ситуація з програмою для співробітників ТЦ «33м²етра» ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський). Реалізація програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань була продиктована природно створеною конфліктною ситуацією, пов'язаною з річною нестачею, пересортуванням і виявленням значної кількості некондиційного товару. З 2009 по 2016 рік автором реалізовано проект «HR-структура ТОВ «МАК «Монополія»». У рамках цього проекту автором та бізнес-тренерами відділу навчання і розвитку персоналу hr-структури апробовано низку тренінгових програм, в яких здійснювалася оптимізація розвитку та психокорекція соціальних очікувань. У різний час учасниками тренінгових програм був персонал торгових центрів, комерційних та адміністративних відділів організацій ТОВ «МАК «Монополія» (м. Херсон), ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський), ТОВ «Новострой-Люкс» (м. Нікополь), ТОВ «Будівельний бум» (м. Токмак) та ін. Досвід організованої та проведеної нами роботи дозволив створити оптимальний варіант програми тренінгових занять, післятренінгового супроводження «Очікуваний результат», врахувати вимоги виробничої ситуації, особливості соціокультурного простору середовища міжособистісної взаємодії. (див. дод. Ж.2).

Унікальною була програма для учасників проекту «Школа лідера» – студентів других-четвертих курсів різних факультетів Херсонського національного технічного університету, які в рамках проведення навчального проекту «Школа лідера» пройшли курс тренінгів, і кращі з них були запрошені для проходження стажування на базі однієї з провідних комерційних організацій півдня України – ТОВ «МАК «Монополія». Особливість полягала у тому, що група була тимчасовою, штучно створеною, знаходилася на дифузній стадії розвитку ціннісно-орієнтаційної єдності як колективу і була наділена первинними його ознаками. У той же час її учасниками були «надміру цілеспрямовані» і «максимально мотивовані» студенти. Унікальність ситуації полягала ще й у тому, що переміщення студентів з соціокультурного простору вузу у соціокультурний простір приватної організації, створювало сприятливі умови для дослідження збігу очікувань майбутніх фахівців з реаліями на ймовірних робочих місцях. Впровадження програми «Школа лідера» (див. дод. Ж.3) мало за мету – підготувати студентів-стажерів до отримання очікуваного результату – реалізації бажаної мети.

5.2.1. Розробка та впровадження спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» у студентській групі. Зупинимося детально на спецкурсі «Соціальні очікування особистості: теорія і практика», апробованому в навчальних групах, адаптованому до умов соціокультурного простору ВНЗ і впровадженому в студентській групі. Програма спецкурсу передбачала поєднання теоретичних занять, міні-лекцій, фронтальних та індивідуальних бесід, психотерапевтичних методів, прийомів та засобів, соціально-психологічного тренінгу, психокорекційних вправ, психотехнічних вправ загальною кількістю 60 годин (два кредити, один змістовий модуль). Теоретичний блок склали: вступне заняття – 2 години і 10 годин лекційних занять, практичний блок – 28 аудиторних годин практичних занять різної форми і змісту, та 18 годин самостійної роботи. Підсумковий блок: заключне

заняття – 2 години. Також проводилися індивідуальні бесіди і консультації, на які відведено 24 години (одна година на кожного досліджуваного). Вони стосувалися практичного блоку, оскільки відображали соціальну дійсність і дозволяли отримувати поточний зворотній зв'язок формувальних впливів. Реалізація програми здійснювалася безперервно, впродовж трьох місяців (див. дод. Ж.1).

Зміст спецкурсу сприяв формуванню відкритої творчої позиції особистості досліджуваного, спрямуванню її на саморозвиток і самовдосконалення, підвищенню рівнів показників соціальних очікувань, суб'єктного контролю та загальної осмисленості життя, підвищенню показників загальної ефективності навчально-професійної діяльності.

Мета спецкурсу: ознайомити студентів із сутністю соціальних очікувань особистості, їх значенням у життєдіяльності, соціальній і професійній траєкторії особистості; кількісно і якісно підвищити показники рівнів сформованості соціальних очікувань особистості та їх властивостей; збагатити знання про психологічні особливості соціальних очікувань у міжособистісній взаємодії; ознайомити з умовами конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього; сприяти інтеграції та збагаченню системи знань, вдосконаленню практичних умінь та навичок, спрямованих на досягнення очікуваного результату. Основними аспектами програми вважаємо: профілактичний, теоретико-методологічний, формувальний, розвивальний, психокорекційний. Програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань у студентській групі побудована у тематичному, логічному взаємозв'язку. Кожне заняття відповідало логічній послідовності та доцільності. Впровадження програми базувалося на таких принципах психолого-педагогічної науки: комплексність, системність, систематичність, логічність, послідовність, доступність, ситуативність, проблемність, особистісний підхід.

У змісті спецкурсу акцентовано увагу на саморегуляційному, розвивальному, психокорекційному, алоцентричному та прогностичному

компонентах. Саморегуляційний компонент передбачав досконале оволодіння прийомами, засобами і методами свідомого, цілеспрямованого планування, побудови і перетворення студентом власних дій у відповідності з особистісно значущою метою та актуальними потребами. Розвивальний компонент полягав у створенні актуалізаційного змісту міжособистісної взаємодії, тренуванні студентів у вмінні планувати виконання завдання, прогнозувати перебіг подій, створювати ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій, візуалізувати свої мрії, конструювати модель очікуваного майбутнього; сприяв підвищенню рівня обізнаності про ймовірний перебіг подій та рівня соціальної компетентності особистості студента. Психокорекційний забезпечував виправлення та поліпшення неадекватної, завищеної чи заниженої самооцінки, рівня домагань, відповідно і самоочікувань, котрі зумовлювали реактивні, неадекватні поведінкові прояви в міжособистісних патернах взаємодії. Алоцентричний компонент сприяв формуванню стійкого гуманістичного характеру спрямованості особистості студента і забезпечував можливість усвідомлення себе як цінності у нерозривному зв'язку з усвідомленням цінності інших. Прогностичний компонент передбачав спрямованість студентів на досягнення високих результатів при виконанні окремих завдань, у своїй діяльності, прагненні саморозвитку, що забезпечувало якісну постановку цілей життя, тобто сприяло процесу цілепокладання. Перехід від зовнішнього цілепокладання до внутрішнього забезпечувався наявністю міцного взаємозв'язку між метою і мотивом, що зумовлювало особистість самостійно формувати мету і програмувати себе до досягнення її, створюючи ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій, конструюючи модель очікуваного майбутнього. Розвиток цієї здатності у студентів здійснюється в процесі їх спілкування і діяльності. Особливе значення мають тренувальні вправи «Очікуваний вибір», що реалізовувалися методом організації експериментальних ситуацій.

Запропонований спецкурс вирізнявся превалюючою інтерактивною складовою навчання. Науковці виокремлюють низку переваг застосування

інтерактивних методів навчання, зокрема учасники інтерактивного навчання під час взаємодії стимулюють і активізують один одного. Учасники тренінгу взаємообмінюються знаннями, вміннями і навичками. У процесі інтеракції існує можливість змагання і суперництва, активізується робота феномену «соціально-психологічного зараження». Будь-яка висловлена учасником тренінгу думка здатна активізувати власні аналогічні або протилежні точки зору. Учасники отримують можливість опанувати досвід застосування своїх знань у конкретних ситуаціях. Під час інтерактивних методів навчання спільна навчальна діяльність перетворюється на певну модель соціального спілкування особистостей в реальній діяльності. У процесі спільної навчальної діяльності саме особистісні компоненти навчальних дій, а не самі по собі засвоєні студентами знання, здійснюють безпосередній вплив на їх внутрішній світ і виступають основними носіями виховної функції навчальної ситуації [124; 131; 198; 257; 402].

У процесі читання лекцій висвітлення матеріалу про соціальні очікування здійснювалося у формі відкритої системи, здатної до перманентного поповнення та переструктурування. Студенти налаштовувалися на постійне опанування нових знань щодо своїх очікувань, прогнозування перебігу подій, на перманентний пошук нової інформації. Цьому сприяла логічно вибудована послідовність тренінгових занять, тренувальних вправ, штучно створених проблемних ситуацій, участь у ділових іграх тощо.

Практика проведення ділових ігор показала, що студенти через участь у ділових іграх збагачують когнітивний, емоційний, операційний досвід. Це, у свою чергу, наділяє їх компетенціями успішної міжособистісної взаємодії. Значна частина вправ, ділових ігор, а іноді і цілі блоки, є авторською розробкою, яка неодноразово проходила апробацію у різних соціокультурних просторах міжособистісної взаємодії навчальної групи.

Однією з особливостей програми була самостійна робота студентів, індивідуальні бесіди та консультації. Програмою спецкурсу було

передбачено підготовку студентами матеріалів до занять, рефлексія тренінгових вправ заняття, відпрацювання тренувальних вправ самостійно, підготовка коротких повідомлень, самоаналіз і самопостереження. Індивідуальні бесіди та консультації дозволяли «розкрити» досліджуваного, краще збагнути соціально-психологічну сутність очікувань студента. Завершено курс проведенням експертної оцінки і підведенням підсумків. Підведення підсумків відбувалося із застосуванням методики «Реалізація очікувань», що дозволило у природно створеній ситуації – проведення спецкурсу, отримати емпіричний зріз контенту соціальної дійсності, дані якого були оброблені на контрольному етапі дослідження. Студенти показали високий рівень зацікавленості спецкурсом, активною участю в тренінговій роботі, що підтвердилося високими показниками властивостей соціальних очікувань – інтернальності, активності та відкритості. До позитивних сторін було віднесено інтерактивну форму роботи, правила організації тренінгового заняття, можливість висловлювати свою думку, не отримуючи критику на свою адресу, відкритість позицій учасників. До недоліків було віднесено прагнення обговорити багато проблем одночасно, мінімізований час для отримання зворотнього зв'язку після виконання самостійної роботи, пасивність незначної частини учасників, відсутність бажання у незначної кількості учасників планувати, прогнозувати, конструювати своє майбутнє. Саме на подолання таких пасивних тенденцій, спробу показати шляхи досягнення очікуваної мети і був спрямований спецкурс «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Подамо короткий зміст програми спецкурсу.

Вступне заняття. «Вступ до спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Мета: ознайомити студентів із завданнями і формами роботи, зацікавити і мотивувати їх до подальшої співпраці; сприяти становленню групових норм і засвоєнню студентами основних вимог тренінгової роботи.

Знайомство групи і керівника є важливим елементом підготовки соціально-психологічного тренінгу. Спочатку проведено групову бесіду, під час якої розкрито мету, завдання, терміни і тривалість програми спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Підведено підсумки вступного заняття.

Лекційне заняття 1. «Особистість. Свідомість та самосвідомість». Мета: розкрити сутність таких складних психологічних феноменів, як особистість, потребово-мотиваційна сфера особистості, свідомість та самосвідомість; ознайомити студентів з теоретичними особливостями розвитку та формування особистості. Подати особистість як соціальну сутність людини, самовизначену цілісність, що поєднує ставлення до предметів довкілля, оточуючих і самої себе. Особистість як вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінкову активність. Особистість постійно планує і спрямовує власні процеси саморозвитку, самотворення, самореалізації, конструює своє майбутнє.

Студенти засвоїли, що потреби – це рушійна сила розвитку особистості. Проаналізували психологічний зміст мотиву і потреби. Потреба – це необхідність суб'єкта у чомусь конкретному, а мотив – обґрунтування рішення задовольнити або не задовольнити зазначену потребу. Мотивом може стати тільки усвідомлена потреба, що пройшла через етап мотивації. Мотив є результатом мотивації і внутрішньою психічною активністю, що організовує, планує діяльність та поведінку, в основі яких лежить необхідність задоволення потреби. У структурі особистості джерелом активності виступають потреби та мотиви, спрямованість, цілепокладання, перспективні лінії розвитку, ідеали. Підведено підсумки лекційного заняття.

Лекційне заняття 2. «Взаємозв'язок соціальних очікувань і самосвідомості особистості». Мета: розкрити сутність, зміст, природу соціальних очікувань і показати їх взаємозв'язок з такими складовими самосвідомості особистості, як самооцінка, рівень домагань, образ «Я», Я-концепція, ціннісні орієнтації, рефлексивність, ідентифікація.

Розглянуто соціальні очікування як процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною та регулятивною готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Зазначено, що когнітивна, емоційна та регулятивна готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних дій. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до суб'єкта діяльності, від особистості до індивідуальності.

Студенти засвоювали, що виокремлення в структурі самосвідомості її складових є дією вельми умовною, оскільки усі складові будь-якого системного утворення, а самосвідомість є таким, знаходяться в нерозривному, взаємозалежному зв'язку. Самооцінка – оцінка особистістю себе, своїх фізичних, інтелектуальних, комунікативних, моральних якостей, життєвих можливостей, а також ставлення до себе інших людей і свого місця серед них. Особистість, складаючи собі оцінку, одночасно формує власні суб'єктивні орієнтації, звісно в контексті очікуваних подій. Підведено підсумки лекційного заняття.

Лекційне заняття 3. «Роль соціальних очікувань в міжособистісній взаємодії малої групи». Мета: розкрити соціально-психологічний зміст очікувань, показати взаємозв'язок «Я» та «не-Я» особистості студента.

Розглянуто соціально-психологічний зміст малої групи як реально існуючої «контактної» групи, члени якої об'єднані спільною соціальною діяльністю та безпосередньо взаємодіють один з одним, усвідомлюючи себе членами даної спільноти; мають розподілені функції і ролі, підтримують певні стосунки між собою, що спонукає виникнення групових процесів, норм та певних регулятивних механізмів.

Студенти засвоювали, що соціальні очікування є одним з феноменів, який має суттєвий вплив на міжособистісну взаємодію малої групи і знаходиться в тісному взаємозв'язку з її ціннісно-нормативною системою, соціальними настановами, рефлексією та ідентифікацією.

Внутрішнє життя в студентській групі надзвичайно багате, тому виокремлено те, що значною мірою впливає на регуляцію поведінки студента в цій групі. Одним з таких регуляторів виступала ціннісно-нормативна система групи, яка здатна спрямовувати поведінку членів групи в необхідне русло. Звернуто увагу студентів, що невизначеність і суперечливість соціальних очікувань знижують ефективність спільної діяльності, і є передумовою міжособистісних та внутрішньоособистісних конфліктів. Підведено підсумки лекційного заняття.

Лекційне заняття 4. «Мотиваційна складова соціальних очікувань». Мета: розкрити сутність, зміст, природу мотиваційної складової соціальних очікувань; показати взаємозв'язок мотивації і соціальних очікувань людини.

Розглянуто мотиваційну складову соціальних очікувань, яка тісно пов'язана з очікуваним результатом діяльності (ОРД), очікуваннями позитивного перебігу подій, налаштуванням на бажаний результат, і впливає на успішність як окремої людини, так і групи загалом.

Студенти засвоювали, що мотивація – складне психологічне утворення, що не може існувати поза діяльністю людини, оскільки саме в діяльності можна збагнути глибину і сутність цього психологічного утворення. Мотивація трактується як сукупність мотивів, що спонукають людину до активної діяльності; стимулювання самого себе та інших на діяльність, спрямовану на досягнення індивідуальної і спільної мети. Мотиваційна складова є необхідним динамічним утворенням становлення і розвитку соціальних очікувань. Підведено підсумки лекційного заняття.

Лекційне заняття 5. «Психологічні механізми і функції соціальних очікувань в людських взаєминах». Мета: розкрити сутність, зміст, природу регулятивної, посередницької, коригувальної, орієнтаційної, прогностичної, оцінювальної, стабілізаційної, трансформувальної та контрольної функцій соціальних очікувань; вивчити функціонування механізму очікуваної дії та механізму неочікуваної дії.

Зазначено, що під людськими взаєминами розуміємо контакти, зв'язки двох або більше людей, в результаті яких відбувається зміна або утвердження їхніх суджень, оцінок, ставлень, настановлень, поведінки та діяльності. Глибина, багатоманітність, прогнозованість і непрогнозованість людських взаємин повною мірою залежать від унікальності і неповторності людини. Міжособистісні взаємини постійно представляли і будуть представляти величезну пізнавальну цінність.

Студенти засвоювали, що соціальні очікування – це процес конструювання і відображення соціальної дійсності, який реалізується механізмами інтеріоризації та екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації та об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Підведено підсумки лекційного заняття.

Практичне заняття 1. «Взаємозв'язок самооцінки і соціальних очікувань». Мета: розкрити взаємозалежність соціальних очікувань та самооцінки особистості; визначити рівень адекватності самооцінки кожного студента; здійснити психокорекційні вправи.

Далі здійснено перехід до практичного блоку. Розглянуто «Декларацію власної самоцінності» [254, с. 139]. Студенти виокремили вихідні положення, які є для них актуальними. Відкоректовано неадекватні прояви. Здійснено психокорекційні впливи.

Реалізовано методику «Дослідження самооцінки особистості» [254, с. 140–145], яка дозволила дослідити самооцінку студента, її рівень і адекватність як відношення між ідеальним «Я», і реальним «Я». Уявлення будь-якої людини про себе, як правило, здається їй правильним і переконливим, незалежно від того, ґрунтується воно на об'єктивних знаннях чи суб'єктивній думці. Самооцінка – це завжди суб'єктивне утворення, незалежно від того, що лежить в її основі – власні міркування про себе чи інтерпретації ставлень інших людей. Тому зіставлення студентом реальних та ідеальних уявлень про себе – це його суб'єктивна орієнтація про зовнішні стандарти та належний власний рівень їх розвитку. Значущим чинником у

формуванні самооцінки є її зв'язок з інтеріоризацією оцінок і соціальних реакцій інших членів малої групи, а також зв'язок з позицією, яку обирає людина в системі суспільних та міжособистісних стосунків. Підведено підсумки практичного заняття.

Практичне заняття 2. «Рівень адекватності домагань особистості студента». Мета: розглянути рівень домагань та цілепокладання як важливі динамічні складові самосвідомості особистості студента; визначити рівень домагань кожного студента; реалізувати психокорекційні вправи на учасників взаємодії; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Проведено рефлексію заняття. Активізовано пізнавальну діяльність студентів, налаштовано на злагоджену спільну роботу.

Важливою складовою самосвідомості особистості є домагання. Рівень домагань студента знаходиться в органічному взаємозв'язку з його самооцінкою. Домагання виступають своєрідною проекцією самооцінки назовні в ситуації вибору. Учасники засвоїли, що соціальні очікування виступають своєрідним джерелом виникнення домагань особистості. Зміст, модальність, спрямованість соціальних очікувань знаходяться в прямій залежності з рівнем домагань особистості студента. Тестова методика «Який я в спілкуванні?» [254, с. 146–147] дала можливість не тільки визначити їхню комунікабельність, вміння спілкуватися і розуміти співбесідника, але й простежити динамічну складову відповідей – рівень домагань. Проведено тестування одночасно усієї групи. Далі досліджуваних ознайомлено з інтерпретацією результатів, здійснено аналіз відповідей і виокремлено ті вихідні положення, які були актуальними. Здійснено психокорекцію неадекватних висловлювань студентів у контексті дослідження рівня домагань, проведено фронтальне психологічне консультування. Здійснено психокорекційні вправи, які спрямовані на оптимізацію розвитку психологічних параметрів соціальних очікувань особистості студента.

Проведено методику «Дослідження рівня домагань» [254, с. 148–152] за цільовим відхиленням, тобто за різницею між тим, що учасник намітив

виконати за визначений час, і тим, що він насправді виконав. Під час психокорекції рівня домагань, спрямовано свої дії на погодження уявлень про бажаний результат з можливостями і здатностями студента. Психокорекція домагань здійснювалася впродовж декількох занять, повторюючи вправи, оскільки рівень домагань володіє високою асиміляційною здатністю, і потрібен тривалий час, щоб відбулися незначні змістові психологічні зміни. Студентів налаштовано на самостійне виконання вправ поза заняттями. Підведено підсумки практичного заняття.

Практичне заняття 3. «Самооцінка та рівень домагань. Самоаналіз, саморозвиток, самовиховання та самореалізація особистості студента». Мета: провести низку тренувальних вправ, пов'язаних з самооцінкою та рівнем домагань; розкрити значущість самоаналізу, саморозвитку, самовиховання та самореалізації особистості студента; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Системне проведення рефлексії попереднього заняття сприяло ефективній тренінговій роботі. На початку кожного практичного заняття учасники відкрито ділилися враженнями про те, що було минулого разу, що спробували зробити після заняття, про свої результати та наміри. Це сприяло відкритим, доброзичливим взаєминам, створювало сприятливе розвивальне середовище.

Спрямовано формувальні впливи на виконання творчої роботи «Самоаналіз позитивних і негативних якостей». Творчу роботу виконувала одночасно вся група. Безпосередньо завдання виконувалося індивідуально. На виконання завдання відводилося 15 хв. У групі панувала тиша, оскільки робота передбачала зосередження думок, концентрацію уваги, аналіз своїх дій, вчинків, розмірковування про себе, спогади про різні сторінки свого життя. Досліджуваний занотовував своїх 10 позитивних і 10 негативних якостей, розглядав свої досягнення, здійснював самоаналіз своїх негативних і позитивних якостей. Підведено підсумки практичного заняття.

Практичне заняття 4. «Я-концепція особистості студента». Мета: розкрити сутність Я-концепції особистості студента; розглянути шість типів «Я»; порівняти реальний та очікуваний образ студента з образом створеним презентатором; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Проведено рефлексію попереднього заняття. Надано можливість висловитись всім учасникам дискусії. Студенти ділилися своїми враженнями, розповідали, над чим замислювалися поза заняттям, що опрацьовували вдома. Це сприяло відкритим взаєминам, активізувало творчу взаємодію.

Зазначено, що Я-концепція особистості студента – це відносно стійка, як правило, усвідомлена, неповторна система уявлень про самого себе, на базі якої він будує свої взаємини з оточуючими і формує ставлення до себе. Зупинилися на Я-концепції особистості студента, елементах його внутрішнього світу, що сприяло організації тренінгового заняття.

Створено таке формувальне середовище, яке давало можливість привідкрити таємничість, загадковість людського «Я», викликати цікавість до внутрішнього світу як свого потенційного багатства, і спрямувати студента на пошук відповідей на актуальні запитання не тільки на заняттях, але й поза ними. Організовано дискусію.

Реалізовано авторську методику «Пізнаючи себе» [254, с. 153–154]. Особливість цієї методики полягала в тому, що студентам необхідно дослідити свої морально-вольові, професійні якості через унікальність і неповторність іншого учасника, а також порівняти свої образи: реальний, очікуваний та створений презентатором.

Проведено методику одночасно з усією групою. Об'єднання учасників у пари відбувалося добровільно. Констатуємо, що студенти, які вивчали свого опонента, не просто ставили запитання, а прагнули зайняти, якщо не провідну, то хоча б активну позицію у парній роботі. Правильність і послідовність поставлених запитань дозволяла краще зрозуміти партнера, ймовірно і його презентацію. Порівняння досліджуваним свого реального і

очікуваного образів з образом, який створив презентатор, носило психокорекційний ефект.

Проведено наступну тренінгову методику «Пізнай самого себе». Сутність тренінгової методики полягала у парній роботі. Упродовж тренінгової роботи часто проводили «міксування» партнерів, даючи можливість попрацювати учасникам у різних парах. Також міксування проводили, коли падала загальна активність роботи тренінгового заняття. Організовано низку експериментальних ситуацій, завчасно спланованих. Досліджувані ділилися відповідями, за нами залишалися функції спостереження і контролю. За допомогою методики «Пізнай самого себе» ми закріпили у студентів твердження, що самого себе необхідно пізнавати постійно. Пізнання самого себе – це процес глибокоособистісний. Виходячи з цього, створено сприятливі умови зародження цікавості до психологічних станів особистості, потягів, інтересів, бажань.

Проведено опитувальник «Чи маєте ви своє «Я»?» [254, с. 155–157]. Це модифікована форма однойменного опитувальника, автором якого є С. Рейзарс. Опитуванням визначено міру впевненості в собі, отримано змістові психологічні характеристики свого «Я», що надало можливість проаналізувати процесуальний характер рівня домагань особистості студента і здійснити психокорекційні вправи, які були спрямовані на підвищення низьких і коригування високих показників рівня домагань учасників. Підведено підсумки практичного заняття.

Практичне заняття 5. «Унікальність «Я» особистості студента». Мета: вивчити особливості внутрішнього світу особистості студента; розкрити сутність «Я» та «не-Я» особистості; сформувати у студентів об'єктивне уявлення про свої сильні та слабкі сторони; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Зазначено, що внутрішній світ особистості студента унікальний і неповторний. «Я» студента – це його глибинна сутність, що дозволяє йому виокремлювати себе серед оточуючих, усвідомлювати реальність свого

існування. «Я» володіє здатністю зберігати свою самобутність, неповторність і унікальність, незважаючи на несприятливі внутрішні та зовнішні чинники. «Я» порівнюють з оточуючими, з різними особливостями «не-Я», підкреслюючи як властиві, так і відсутні особливості «Я». Зазначено, що соціальні очікування здійснюють функцію своєрідного посередника між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням, тобто функцію зв'язку між «Я» та «не-Я» особистості. Проведено методичку «Самопрезентація, або Хто я?» [288, с. 365–366]. Студенти впродовж 10 хв. відповідали на єдине запитання «Хто я?», використовуючи для цього 20 якостей. Досліджувані, розмірковували про себе, писали найважливіше. У глибокі роздуми не вдавалися, тобто писали те, що спадало їм на думку. Учасники були зосереджені на розумінні самих себе, на своїх особливостях, яскравих проявах, індивідуальних характеристиках. Після виконання завдання, організовано обговорення відповідей, що дало можливість глибше зрозуміти себе через свою унікальність і неповторність, вивчити значущих інших, оточуючих, здійснити порівняння, провести аналіз. На першому етапі роботу здійснено індивідуально, а в подальшому – в складі всієї тренінгової групи, перед якою виступив кожен учасник. Кожен студент, який презентував себе, дав відповідь на запитання: «Що сприяло формуванню тієї чи іншої особистісної якості?».

Підведено підсумки цієї справи. Враховано, що всі відповіді класифікуються на три групи в залежності від пояснення причин: «Я», тобто все, що відбувається, залежить від мене; «І», тобто все це залежить від інших учасників взаємодії; «О», тобто, все просто так сталося, залежить від обставин. Наприклад, студентка П. К. використала характеристику «Я ерудована» і дала наступні варіанти пояснення: «Я» – це залежить переважно від мене, бо я весь час старанно навчалася в школі, захоплювалася літературою, багато читала; студентка А. В.: «І» – те, що я стала ерудованою, заслуга переважно моїх батьків, оскільки вони змушували мене навчатися; студентка І. Р.: «О» – це збіг обставин, вимогливий вчитель, сильний клас.

Обробка результатів відповідей показала: чим більше відповідей досліджуваного належить до групи «Я», тим вищий бал він отримує. Бали можуть бути від 0 до 20. Це означало, що всі 20 характеристик розподілено в залежності від типу пояснення, але сума повинна залишитися незмінною.

Дана методика спрямовувалася на саморозкриття студентів, краще розуміння одне одного. Домінуючі показники відповідей, віднесені до першої групи «Я», свідчать про високий рівень лідерських домагань досліджуваного учасника.

Практичне заняття входило до циклу занять, які носили тренувальний характер, спрямовані на пізнання свого внутрішнього світу, формування об'єктивного уявлення про свої сильні та слабкі сторони. Методика «Серед людей» спрямовувалася на сприйняття себе та інших такими, якими студент та особи, які його оточують, є насправді. Лише сприймання себе з усіма своїми вадами та недоліками, щире та відкрите прийняття їх, і одночасне розумне ставлення до своїх сильних сторін, дозволяє студенту розвивати себе як особистість. Учасники вчилися презентувати себе, при цьому створювалися різні ситуативні варіанти презентації. Матеріалом для презентації були результати попередньої методики, виконуючи яку, студент давав відповідь на запитання «Хто я?» Це дало змогу узагальнити теоретичні положення, активізувати практичні вміння і навички, сформовані впродовж останніх занять.

Представлено план самопрезентації. Учасники працювали над творчим завданням. Після його виконання по черзі презентували себе, відповідали на актуальні запитання. Вміння грамотно себе презентувати свідчило про соціальну компетентність та самодостатність особистості учасника. Підведено підсумки практичного заняття.

Практичні заняття 6 і 7. «Образ «Я» особистості студента». Мета: розкрити теоретичні положення образу «Я» особистості студента як інтегральної складової знань про своє «Я»; узагальнити знання про самого

себе, свій внутрішній світ, образ «Я»; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Студенти пригадували яскраві моменти попереднього заняття, висловлювали свої думки. Від заняття до заняття фіксувалися зміни, що мали місце навіть впродовж проведення рефлексії. Відповіді студентів ставали змістовними, вони починали аналізувати те, що переживають, що практикують; на заняття приходили сповнені бажанням пізнавати нове, з низкою цікавих ідей; ділилися враженнями про свої спроби самовиховання, розповідали про самокорекційні вправи. Надали можливість висловитись всім учасникам дискусії. Сприяли відвертій розмові. Студенти розповіли, над чим замислювалися поза заняттям, що опрацьовували вдома. На практичному занятті активізовано студентів на творчу роботу, налаштовано на ефективну міжособистісну взаємодію.

Виконано творче завдання «Я очима групи», яке передбачало відповідь на запитання «Як мене сприймає група загалом і окремі студенти зокрема?» Завдання виконували одночасно всі присутні. Оскільки на практичне заняття «Образ «Я» особистості студента» відведено чотири академічні години, почато виконання творчої роботи на занятті, а завершено самостійно. Роз'яснено, що у кожного студента, учасника програми за час спільної роботи формується стосовно кожного певне уявлення. Комуś ви більш симпатичні та приємні, комуś менше, хтось вас так і не зрозумів. Учасники відповідали на одне питання: «Як мене сприймає група загалом і окремі студенти зокрема?» Описували докладно оцінку групи. Студенти ділилися висновками творчої роботи з усіма учасниками тренінгу.

Перманентна психокорекційна робота, виправлення один одного, порівняння очікуваного образу студентів і реального, який відображає група та окремі її члени, сприяли оптимізації розвитку адекватних соціальних очікувань та самоочікувань студента.

Проведено тестову методику «Чи знаєш ти себе?» [254, с. 158–160], яка дозволила визначити міру прагматичності досліджуваного, бачення ним

реалій сьогодення. Методика проводилася одночасно з усією групою. Учасники впродовж 10 хв. читали сімнадцять тверджень опитувальника, оцінювали їх по відношенню до себе і давали відповідь «так» або «ні». Досліджуваний обробляв результати, аналізував їх, визначав міру своєї прагматичності, порівнював свої показники з показниками інших учасників.

Методика «Який я насправді?» [254, с. 161–164] дозволила визначити характеристику особистості студента: з одного боку – як його сприймали оточуючі, а з іншого – яким він був насправді. Це дало можливість налаштувати учасників тренінгу на вивчення самих себе, закріпити навички самоаналізу, глибокого особистісного розкриття, і на цій основі створити сприятливі умови для вдосконалення самого себе. Використано дану методику з метою глибшого розкриття і узагальнення знань про свій внутрішній світ, свій образ «Я». Студенти відповідали на запитання, обробляли результати, аналізували їх, визначали свої характеристики: з одного боку – як їх сприймали оточуючі, а з іншого – якими вони були насправді. Після виконання завдання організовано обговорення результатів дослідження, що дало можливість краще зрозуміти себе, отримати оцінку інших учасників тренінгового заняття, почути їхню думку, порівняти свої результати з результатами інших студентів. Підведено підсумки двох практичних занять.

Практичне заняття 8 і 9. «Групові динамічні процеси в студентській групі. Соціальний статус». Мета: дослідити групові динамічні процеси студентської групи; розкрити сутність соціального статусу студента; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Дослідження і розуміння групових динамічних процесів малої групи є вельми складним завданням, що потребує різнобічного аналізу. Розкрито сутність експектометрії як методики вивчення групових динамічних процесів малої групи [247]. Вказано, що експектометричний метод дозволяє визначити не тільки кількісні показники і побудувати графічну структуру міжособистісних взаємин в малій групі, виходячи з кількості і змісту

взаємних виборів її членів за певним соціометричним критерієм, але й дає можливість відобразити очікувану структуру міжособистісних взаємин. Очікувана структура міжособистісних взаємин дозволила глибше проаналізувати динаміку групового життя, порівняти реальний і прогнозований перебіг подій.

Метою проведення «Експектометрії» (див. дод. Г) було визначення структури студентської групи, її лідерів, експектометричного статусу, коефіцієнта очікувань студента, групового коефіцієнта очікувань, коефіцієнта взаємоочікуваних виборів, рівня адекватності самоочікувань та коефіцієнта згуртованості групи. Проведено методику одночасно зі всією групою. Студенти вивчали на прикладі своєї групи групові динамічні процеси, які в ній відбуваються. Наголошено на етиці дослідження і налаштовано студентів на відповідальну роботу.

Вивчення групових динамічних процесів малої групи сприяло: формуванню уявлення студентів про важливі соціально-психологічні явища, розумінню значення нерозривності формування особистості з її соціальним оточенням, соціальними групами; обґрунтуванню необхідності інтегрованого підходу до психології людини як цілісного системного утворення. Підведено підсумки практичних занять.

Практичне заняття 10. «Перспективні лінії розвитку особистості студента». Мета: виокремити актуальні завдання, які стоять перед студентом; побудувати перспективні лінії його саморозвитку, застосовуючи засоби інтроспективного аналізу; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Упродовж заняття кожен студент відчував себе творцем свого майбутнього, прагнув зрозуміти, що «все в його руках». Приведено приклади переходу позитивних соціальних очікувань, думок, намірів у бажаний результат; приклади, як негативні соціальні очікування сприяють невдачам. Вибудовано наочно лінії цього зв'язку і продемонстровано самокорекційні вправи, які необхідно застосовувати студентам, працюючи над собою. На цій творчій ноті перейдено до індивідуальної роботи «Роздуми про самого себе».

Проведена індивідуальна робота «Роздуми про самого себе» дала досліджуваним змогу глибше та повніше розібратися в собі, в ставленні до оточуючих, важливе значення мала процесуальна сторона самоаналізу, формування звички задумуватися над власними діями, діями значущих інших, реальною та очікуваною поведінкою. Одним із завдань у контексті цієї роботи було виокремлення своїх трьох позитивних та негативних якостей і визначення перспективних ліній розвитку своєї особистості. На спеціально підготовленому психокорекційному аркуші студенти виконали індивідуальну роботу [254, с. 178].

Особливої уваги заслуговували спроби студентів створити деякі елементи власної програми психокорекційних заходів щодо подолання негативних звичок, якостей. Звернуто їхню увагу на те, що позитивні якості також потрібно розвивати. Спроби студентів радше можна було назвати бажанням діяти у правильному напрямку, що варте особливої поваги, зокрема у контексті нашого практичного заняття і загалом для творення особистості.

У контексті виконання цього завдання розглянуто вправу «Чи гідний я бути капітаном команди?». Для роботи над цією вправою учасникам необхідно було заповнити спеціальну аналітичну таблицю, в якій кожен вписував свої переваги та недоліки, тобто сильні і слабкі сторони (див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Аналітична таблиця

№	Мої переваги, сильні сторони	№	Мої недоліки, слабкі сторони
1	2	3	4
1.		1.	
2.		2.	
3.		3.	
4.		4.	
5.		5.	
6.		6.	

Учасникам тренінгу було запропоновано уявити собі, що їх обирають капітаном спортивної команди. Студенти здійснювали глибокий аналіз своїх сильних та слабких сторін. Всі коментарі і зауваження записували в бланк. Після аналізу сильних і слабких сторін кожен студент приймав рішення про готовність бути капітаном спортивної команди. Проаналізовано отримані результати дослідження. Підведено підсумки практичного заняття.

Практичні заняття 11 і 12. «Очікуваний вибір. Приклади з навчально-професійної діяльності студентів». Мета: розглянути психологічні особливості очікуваного вибору; створити та проаналізувати експериментальні ситуації з вивчення очікуваної поведінки студентів в контексті навчально-професійної діяльності; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Експериментальні ситуації завчасно продумані та підготовлені. Приклад першої експериментальної ситуації: студент А. П. впродовж першого навчального семестру різко підвищив показники навчально-професійної діяльності, зокрема, середній бал з 3,3 – до 4,5. Ми обрали студента, в якого дійсно середній бал успішності коливався в межах 3,3, що надало нашому дослідженню екологічної валідності. Після розкриття змісту ситуації, студенти описували свою реакцію, думки, дії, поведінку на змодельовану ситуацію. Досліджуваний А. П. на спеціально підготовленому бланку для відповідей «Очікувана поведінка» давав відповідь на таке запитання: «Яких реакцій, дій, оцінок, суджень я очікую від своїх одногрупників?» Навпроти прізвища кожного студента коротко описував поведінку, якої очікував від конкретного студента у контексті даного дослідження (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Бланк для відповідей «Очікувана поведінка»

№	Член групи	Короткий опис очікуваної поведінки
1.	К.А.	
2.	К.Б.	
...	...	
24.	О.Х.	

Всі члени студентської групи, крім досліджуваного А. П., здали керівникові свої записи. Проаналізовано можливі варіанти діадних взаємин очікуваної поведінки в такій послідовності: 1) досліджуваний А. П. охарактеризував очікувану поведінку першого учасника, використовуючи свої нотатки; 2) зачитано опис поведінки першого учасника; 3) здійснено аналіз діадної взаємодії, а саме проявів мотивів та змістових психологічних характеристик очікуваної поведінки, і реальної; 4) проведено узагальнення і психокорекцію висловлювань, поведінки, проаналізовано наступні діадні взаємини. Після аналізу всіх діадних взаємин створено наступну експериментальну ситуацію. На цих двох практичних заняттях приклади експериментальних ситуацій стосувалися тільки навчально-професійної діяльності. Проаналізовано отримані результати, здійснено формувальні та психокорекційні впливи в контексті експериментальних ситуацій. Підведено підсумки практичних занять.

Практичні заняття 13. «Очікуваний вибір. Приклади з культурно-дозвіллевої сфери студентів». Мета: розглянути сутність культурно-дозвіллевої сфери студентів; створити та проаналізувати експериментальні ситуації з вивчення очікуваної поведінки студентів в контексті культурно-дозвіллевої сфери; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Зосереджено увагу студентів на формах та видах відпочинку, деяких аспектах культурно-дозвіллевої сфери. Показано, що правильно організований вільний час сприяє творенню особистості, збагачує її внутрішній світ.

Створені експериментальні ситуації стосувалися виключно культурно-дозвіллевої сфери студентів. Підведено підсумки двох практичних занять.

Практичне заняття 14. «Експертна оцінка успішності навчально-професійної діяльності студентів вищих навчальних закладів». Мета: здійснити об'єктивну експертну оцінку успішності навчально-професійної

діяльності студентів; порівняти середній бал успішності та коефіцієнт якості знань студентів до проведення комплексної програми оптимізації розвитку соціальних очікувань, і за останні два тижні її проведення; здійснити рефлексію попереднього заняття.

Зазначено, що навчально-професійна діяльність студентів – це провідний вид діяльності, що рухає психічний розвиток юнаків, які здобувають фах. Помічено, що з кожним заняттям у студентів зростав рівень соціальної компетентності і розсудливості під впливом очікування позитивних змін у ставленні до них навколишніх, зокрема значущих інших, активістів студентської групи, старости групи, куратора групи, лідерів студентського самоврядування. Нами порівняно середній бал успішності та коефіцієнт якості знань студентів до проведення програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, і за останні два тижні її проведення. До проведення цього заняття отримано низку відгуків, як правило схвального змісту, в бесідах з представниками професорсько-викладацького складу, які проводили заняття у студентській групі, що свідчило про позитивні результати впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань. Це виражалось вербальною оцінкою, підкріпленою здобутками студентів у навчально-професійній діяльності та культурно-дозвіллевій сфері.

За допомогою авторської методики «Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії» (див. дод. Д), запрошеними експертами оцінено кожного студента за 12-бальною шкалою. Результати оцінювання внесено у бланк для експертних оцінок і обґрунтовано їх. Після цього здійснено рангування студентів і визначено групу професійної придатності кожного студента, його рівень навчально-професійної підготовки.

Студенти отримали об'єктивну експертну оцінку своєї навчально-професійної діяльності, мали можливість здійснити порівняльний аналіз

своїх попередніх показників і теперішніх, задуматися над своїми подальшими планами. Підведено підсумки практичного заняття.

Заключне заняття. «Ретроспективний аналіз спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Мета: здійснити ретроспективний аналіз всього спецкурсу занять; підбити підсумки впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань; підготувати студентів до реалізації отриманого досвіду в повсякденному житті; здійснити рефлексію попереднього заняття.

На заключному занятті підведено підсумки співпраці, яка тривала майже три місяці і охопила 42 години аудиторних, і тренінгових занять. Здійснено ретроспективний аналіз всього спецкурсу занять, проаналізовано ситуації, фрагменти, прояви, котрі найбільше вразили студентів, спонукали керуватися як власними очікуваннями, так і очікуваннями значущих інших.

Учасників програми попереджено, щоб вони не переносили відносини в групі під час тренінгових занять безпосередньо в життя, інші колективи. Підготовлено студентів до реалізації отриманого досвіду в повсякденному житті. Звернуто увагу студентів, що спочатку потрібно з'ясувати рівень розвитку іншої спільноти, групи людей, колективу, а згодом підходити до реалізації своїх стосунків з людьми доброзичливо, але критично, використовуючи досвід, набутий в процесі реалізації програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань. Тільки тоді можна сподіватися на позитивні зміни.

Ми спостерігали за позитивними змінами впродовж останніх занять, спілкуючись з професорсько-викладацьким складом, отримали численні відгуки спеціалістів навчально-виховного відділу, оцінки незалежних експертів. Підбили підсумки спецкурсу і завершили програму оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань у студентській групі.

Зробили висновок, що навчально-професійна підготовка має застосовувати такі технології навчання, які б підвищували у суб'єктів учіння рівні показників соціальних очікувань, суб'єктного контролю та загальної

осмисленості життя; формували спрямованість до самостійності, рефлексивності, до самопізнання та прагнення перманентного саморозвитку, і самовдосконалення у професійному плані. Така навчально-професійна підготовка у поєднанні з розвивальним середовищем соціокультурного простору навчального закладу сприяла внутрішньоособистісним змінам і перетворенням, що підносили особистість до статусу суб'єкта навчально-професійної діяльності, сприяли конструюванню моделі очікуваного майбутнього.

5.2.2. Розробка, впровадження програми тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» для співробітників торгового центру. Розкриємо сутність програми «Очікуваний результат», апробованої в торгових центрах Всеукраїнської мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра», адаптованої до умов соціокультурного простору комерційної приватної організації і впровадженої у виробничий процес ТЦ «33м²етра» ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський). Програма представляла поєднання тренінгових занять і післятренінгового супроводу, загальним обсягом 40 годин, з частковим відривом від виробництва (див. дод. Ж.2). Програма об'єднала чотирьохгодинні класичні тренінгові заняття і чотирьохгодинний післятренінговий супровід, які організовувалися кожного дня впродовж робочого тижня. Метою тренінгового циклу занять було тренування необхідних навиків ефективної комунікації, організації роботи з продажу товарів, формування уявлень про ефективну реалізацію бізнес-процесу та спроба його реалізувати. Метою післятренінгового супроводу було закріплення на практиці вищеперелічених вмінь та навиків. Г. О. Горбань, розглядаючи особливості застосування різних форм психологічної практики в управлінні, зазначає, що психологічний супровід є доповнюючою (допоміжною) дією з боку спеціально підготовлених фахівців, яка зумовлюється необхідністю забезпечення відповідності простору

внутрішньої і зовнішньої активності особистості нормативно-ціннісному і ціннісно-смісловому наповненню оточуючого середовища. Цільову спрямованість авторка вбачає у відповідності і рівновазі особистості й оточення [74]. Застосована нами комбінована модель навчально-професійної підготовки дозволила швидко та ефективно, з мінімальними витратами часу і матеріальних засобів отримати «результат на вкладений ресурс» (за Д. Кіркпатріком «Оцінка програми навчання: чотири рівні») [488]. Ми не прагнули чіткого розмежування теоретичного, практичного і підсумкового блоків. Особливість реалізації нашої програми і унікальність проблемної ситуації полягали у тому, що ефективність діяльності групи комерційної вибірки залежали від виконання плану, тому в пріоритет поставлено ефективність і доцільність проведення програми, і меншою мірою зверталася увага на процесуальність та змістове наповнення. Важливу роль останніх ми також не відкидали. Водночас змістом нашої програми було охоплено ці блоки.

Впровадження організовано наступним чином. У першій частині робочого дня, з 8.00 до 12.00, проведено тренінгові заняття з відривом від виробництва, далі з 12.00 до 13.00 – обідня перерва, і з 13.00 до 17.00 – післятренінговий супровід, без відриву від виробництва. Заздалегідь підготовлено графік реалізації програми з планом занять і об'єднано штатний персонал у тренінгові групи. На цьому етапі враховано графік роботи персоналу торгового центру і побудовано графік програми таким чином, щоб не нашкодити поточному виробничому процесу. Звісно, що неможливо було одночасно задіяти весь торговий персонал на тренінгове заняття, оскільки на робочих місцях відбувався прийом товару, викладка, торгівля, оформлення документів, упакування і відвантаження, та й неефективно одночасно тренувати 28 продавців-консультантів. Так само неможливо було задіяти весь штат торгового персоналу у післятренінговому супроводі, оскільки згідно з графіком є персонал на вихідному дні.

Особливість проблемної ситуації внесла вагомі корективи у зміст та мету програми «Очікуваний результат». Суть її полягала у тому, що за результатами проведення річної інвентаризації у ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський) зафіксовано недостачу товароматеріальних цінностей, персортування і некондиційний товар, грубі порушення трудової дисципліни, касової дисципліни, відсутність або спотворене виконання бізнес-процесів, і небажання дотримуватися регламентів роботи. Адміністрацією компанії прийнято рішення компенсувати збитки організації за рахунок накладення зарплатних штрафних санкцій на матеріально-відповідальних учасників процесу – продавців-консультантів, згідно актів про результати інвентаризація за звітній період. Це привело до ескалації конфлікту, дестабілізації міжособистісної взаємодії, плинності персоналу. На час проведення констатувального етапу експерименту, неукмплектованість сягала 10 продавців-консультантів, 2 категорійні менеджери, 1 касир-оператор, 1 бухгалтер і 2 охоронці, загальною кількістю 15 штатних одиниць. За штатним розкладом у торговому центрі 51 штатна одиниця, укомплектованість стрімко впала до 70,59%. На час проведення формувального експерименту було вирішено питання річної недостачі, укомплектовано персонал на 94,12% згідно штатного розкладу, прийнято низку заходів з подолання плинності персоналу. Метою формувальних впливів було завдання у короткий проміжок часу вивести персонал торгового центру на достатній рівень функціональної готовності реалізовувати завдання і плани організації, що знайшло своє відображення у програмі тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат». Подамо короткий зміст програми. Розкриємо сутність і деякі змістово-процесуальні особливості тренінгових занять.

Тренінгове заняття «Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі управління» було вступним, для адміністративного персоналу. На вступному занятті найважливішим завданням, яке ми розв'язували, було становлення групових норм і засвоєння учасниками головних вимог тренінгу

[233; 234]. Докладно ознайомлено всіх учасників з головними нормами і принципами спілкування у тренінговій групі. У програмі оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань знайшли відображення такі принципи: спілкування здійснюється «тут і тепер», персоніфікація висловлювань, наголошування мови почуттів, активності, довірливого спілкування, конфіденційності.

Однією з особливостей початкового етапу співпраці була деяка протидія з боку окремих учасників, яка виникала через боязкі очікування, і дуже розвинений психологічний захист. Відкриття кожним учасником у собі позитивних якостей надавало впевненості і примножувало сили для подальших конструктивних змін у собі. Ефективність навчання багато в чому залежала від того, як учасник вміє використовувати отриманий матеріал, «витягати» з нього навчальний ефект, організовувати творчу взаємодію, оскільки навіть найефективніші ігри і ситуації іноді були непродуктивними.

Для здійснення творчої взаємодії, формування корпоративної культури спілкування, нами використано діалогічні методи [25; 373; 374].

Для оптимізації рівня очікувань співробітників торгового центру важливо було знати про ті уявлення та очікування, які склалися в міжособистісних контактах, стосунках, взаєминах з іншими співробітниками стосовно виконання ним посадових обов'язків, їхньої соціальної ролі. Нами здійснено класифікацію членів міжособистісної взаємодії за рівнями сформованості та типами соціальних очікувань. Це стало необхідною умовою вибору правильної стратегії спілкування з будь-якою групою. Оскільки нерідко в умовах залежності однієї людини від іншої дійсні ставлення не проявляються, а приховуються, маскуються. Пізнати очікування учасників міжособистісної взаємодії – важливе завдання, успішне розв'язання якого вимагало наявності спеціальних психологічних знань.

Учасниками першого тренінгового заняття «Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі управління» є адміністративний персонал, який здійснює керівництво торговим центром, відповідає за ключові керівні

ланки роботи. Ми почали реалізацію програми і виконання формувальних впливів з «голови», що допомогло краще збагнути сутність проблеми і озброїтися необхідними засобами у роботі з іншими тренінговими групами торгового центру.

На початковому занятті тренінгової групи нами традиційно використано авторську методику «Очікувана ситуація» (див. дод. В). Природність створеної ситуації дозволила отримати валідні емпіричні значення досліджуваних показників властивостей соціальних очікувань. Методика «Очікувана ситуація» дозволила зафіксувати окреслений соціально-психологічний контекст досліджуваної групи. Учасники заняття описали свої очікування, сподівання, надії щодо тренінгу. Зміст своєї очікуваної соціальної дійсності досліджувані зафіксували на окремих аркушах.

Тренінгові заняття зазвичай починались з тренінгових вправ, що слугувало розминкою, зокрема «Хто ця людина?». Дана методика дозволила відпрацювати техніку відкритих запитань. Досвід, якого набували співробітники у рамках реалізації програми, додавав їм впевненості, створив своєрідний соціально-психологічний «імунітет», котрий допомагав розв'язувати складні завдання у міжособистісних взаєминах, збагачувати їх, долати труднощі.

Складнішим завданням тренінгової роботи була «Побудова ефективного бізнес-процесу обліку товароматеріальних цінностей (ТМЦ)». Задано конкретні умови виконання даного завдання. Зокрема, побудова блок-схем, розмежування зон відповідальності, визначення очікувань і поведінки учасників процесу. Це дозволило неодноразово здійснювати акти планування, прогнозування, передбачення ймовірного розвитку подій, моделювати ситуації, аналізувати і враховувати ризики. Адміністративний персонал наводив приклади і давав пояснення, чому мала місце недостача і що потрібно робити, щоб уникнути небажаного результату, вчився вибудовувати алгоритм досягнення бажаного очікуваного результату.

Учасники тренінгового заняття «Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі обліку і продаж» проходили тренування за схожим сценарієм, але ситуації, які нами розглядалися, стосувалися сфери бухгалтерського обліку, касової дисципліни, взаємин з покупцями і супроводжувалися прагненням зрозуміти їх очікування. Зазначимо, що виробнича необхідність зумовила об'єднати персонал у дві схожі групи, які склалися з продавців-консультантів, касирів-операторів, бухгалтерів внутрішнього обліку і бухгалтерів-інвентаризаторів.

Оскільки на час проведення формувального експерименту було прийнято на роботу 8 продавців-консультантів, категорійного менеджера, касира-оператора і охоронця, загальною кількістю 12 штатних одиниць, необхідно було здійснити стажування і адаптацію персоналу до нових умов роботи, оптимізувати очікування учасників процесу. У цьому контексті проведення тренінгового заняття «Введення на посаду продавця-консультанта» для торгового персоналу набувало неабиякої актуальності. Щось схоже для інших оптантів проводити було недоцільно. Формувальні впливи на цих учасників були реалізовані через післятренінговий супровід. Тренінг «Введення на посаду продавця-консультанта» є звичайним тренінговим заняттям, яке наближає стажерів до сприятливого очікуваного результату.

Тренінгове заняття «Методи і прийоми ефективних продаж. Очікуваний результат. Виконання плану» є схожим за своєю метою з попереднім заняттям, що проведено для стажерів, але відрізняється рівнем і змістово-процесуальними особливостями. Проведено тренінгову вправу «Очікуваний результат». Окреслено суть завчасно підготовленої експериментальної ситуації. Учасники вчилися ставити себе на місце покупця, свого керівника, що дозволило цілісно зрозуміти деякі бізнес-процеси, активізувати рефлексивні ресурси учасників тренінгу, сприяло конструктивній побудові і реалізації моделі очікуваного майбутнього.

Післятренінговий супровід, метою якого було закріпити отримані вміння і навички, дало можливість визначити реальну соціальну дійсність, мотиви участі в тренінгу, відповідно конкретизувати соціальні очікування і прагнення співробітників торгового центру. Через супровід здійснено активізацію ресурсів учасників, формування цікавості до нового, налаштування на тривалу дистанцію. Нами успішно закріплено створений на початковому етапі співпраці позитивний образ програми «Очікуваний результат». Для ефективного післятренінгового супроводу застосовано низку психотерапевтичних та психотехнічних прийомів, серед них такі, як налагодження психологічного контакту, створення сприятливого емоційного фону. Впродовж індивідуальної форми супроводу суттєві вербальні та невербальні реакції занотовано у протоколі, що дозволило отримати і зафіксувати значну кількість відповідей, описати психологічні стани очікуваної поведінки, які допомогли краще збагнути змістово-процесуальні особливості соціальних очікувань учасників програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, доторкнутися і відстежити чутливу грань досліджуваного феномену.

Завершальною ланкою реалізації програми «Очікуваний результат» було проведення авторської методики «Реалізація очікувань» (див. дод. В.2). Застосування методики «Реалізація очікувань» дозволило отримати емпіричні дані дослідження соціальної дійсності з позиції кожного учасника взаємодії, окреслити рівні та виміри властивостей соціальних очікувань досліджуваних.

5.2.3. Розробка і впровадження програми тренінгових занять «Школа лідера» для учасників проектної групи. Розкриємо сутність програми «Школа лідера», апробованої і адаптованої до умов соціокультурного простору комерційної приватної організації ТОВ «МАК «Монополія». Мета реалізації програми полягала в оптимізації розвитку соціальних очікувань «надміру цілеспрямованих» студентів других-

четвертих курсів різних факультетів ХНТУ до професійної діяльності в організації (див. дод. Ж.3). На стадії організації проекту студенти проявили активність і бажання взяти участь у «Школі лідера», кращі з них були відібрані та об'єднані у проектну групу. Тренінгові заняття проводилися у другій половині дня, після традиційного навчання студентів, два рази на тиждень.

Для учасників «Школи лідера» умовами проекту передбачено двотижневе стажування на майбутніх робочих місцях за рахунок організації, матеріальне заохочення та подальше повне або часткове працевлаштування в ТОВ «МАК «Монополія» та її підрозділах, що додатково стимулювало їх до досягнення очікуваного результату. Часткове працевлаштування передбачало проектну зайнятість, якщо це не суперечило правилам внутрішнього розпорядку організації. На початковій стадії досліджуваних було $n=24$, усі вони пройшли констатувальний експеримент і приступили до програми.

Теоретико-методологічне обґрунтування програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, висвітлення компонентів змісту програми, принципи спілкування у тренінговій групі, низка тренувальних вправ, навіть схожі тренінгові заняття – уже розглянуто нами вище. Тому акцентуємо увагу виключно на змістово-процесуальних особливостях, які ми не висвітлювали раніше.

Метою проведених тренінгових занять «Моделі і стратегії ефективної комунікації в міжособистісній взаємодії», «Тайм-менеджмент. Особистісна ефективність», «Публічний виступ», «Розв'язання конфліктів. Стресостійкість. Соціальні очікування особистості», «Формування лідерських якостей», «Ефективні стратегії в професійній діяльності. Очікуваний результат» – було сформувати готовність учасників до майбутньої професійної діяльності, оптимізувати розвиток соціальних очікувань стажерів, збагатити їх прикладними інструментами для вирішення поточних завдань, розширити уявлення про деякі змістові психологічні особливості професійної діяльності, сформувати позитивний очікуваний

образ майбутньої професійної діяльності.

Мету досягали такими методами і формами роботи: соціально-психологічний тренінг, тренувальні та психокорекційні вправи, індивідуальні та фронтальні бесіди, мозковий штурм, аналіз результатів діяльності, інтроспекція, доповідь, ділові ігри та ін.

Розпочато тренінгові заняття традиційно з авторської методики «Очікувана ситуація» (див. дод. В.1). Організована програма навчально-професійної підготовки створювала сприятливі умови для висвітлення активізованих очікувань, сподівань, надій.

Досить успішно на тренінговому занятті «Моделі і стратегії ефективної комунікації в міжособистісній взаємодії» реалізовано тренувальну вправу «Очікуваний вибір. Приклади з майбутньої професійної діяльності». Створення експериментальних ситуацій, проектування ймовірних сценаріїв розвитку подій дозволило учасникам проекту розширити соціально-психологічну обізнаність про попередній перебіг подій, замислитися над довільною регуляцією цілеспрямованої поведінки на шляху досягнення бажаного результату.

На тренінговому занятті «Формування лідерських якостей» проведено ділову гру «Чи гідний я бути керівником комерційного відділу?». Ділова гра сприяла формуванню вміння поставити себе на місце керівника відділу, оцінити відповідальність і важливість цієї ролі як для окремої особистості, так і для організації загалом. На першому етапі визначено морально-вольові та професійні якості успішного керівника відділу, розкрито сутність ключових якостей. Далі об'єднано учасників у чотири групи по 5–6 осіб і проведено мозковий штурм. Метою мозкового штурму було сформулювати перелік необхідних якостей, якими повинен володіти начальник комерційного відділу як лідер. На наступному етапі кожен учасник оцінював наявність у себе якостей та потенційних можливостей стати керівником відділу чи керівником окремого проекту. Після цього здійснено оцінку цих якостей у інших учасників. Наприкінці заняття в кожного учасника був

створений профіль з оцінок його якостей. Учасники порівнювали очікуваний варіант оцінок з реальним, отримували роз'яснення свого опонента, вчилися вислуховувати його точку зору, рахуватися з його думкою, що сприяло адекватному сприйняттю своєї ролі в міжособистісних взаєминах. Нами розкрито і показано значення рефлексії в об'єктивному сприйманні себе у вирі подій, і в ефективному управлінні діяльністю загалом. Надто високий рівень розвитку рефлексії, як і недостатній, можуть негативно позначитися на прийнятті людиною важливих рішень, спонукати до необ'єктивного сприйняття реалій, невиправданих соціальних очікувань, низького рівня очікуваного результату діяльності.

Наприкінці роботи тренінгової групи учасникам було запропоновано авторську методику «Реалізація очікувань» (див. дод. В.2). Застосування методики дозволило отримати зворотній зв'язок реалізації програми, емпіричні дані для визначення властивостей соціальних очікувань. Значна частина учасників проекту зазначає, що проведена програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань виправдала сподівання, допомогла оволодіти прикладними інструментами, техніками особистісного та професійного зростання, розширила уявлення про майбутню професійну діяльність, дозволила кращим отримати очікуваний результат діяльності – стажування в організації.

Розробка і впровадження програм оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості, дозволили на контрольному етапі експерименту акцентувати увагу на об'єктивних і суб'єктивних критеріях оцінювання. Суб'єктивними критеріями були думки, висловлювання, враження досліджуваних від реалізації програм оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Об'єктивними критеріями ефективності виступали дані, визначені психодіагностичними методиками, що висвітлені в наступному підрозділі.

5.3. Оцінка ефективності впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості

Ефективність дослідження психології соціальних очікувань особистості була забезпечена формувальним експериментом. Оцінка ефективності впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань потребувала організації контрольного етапу дослідження. Варіативність і логіка побудови формувального експерименту вимагали у такій же послідовності подати результати контрольного зрізу. Контрольний зріз був спрямований на з'ясування якісних та кількісних змін, що відбулися у змістових психологічних параметрах соціальних очікувань досліджуваних, рівнях суб'єктивного контролю, показниках загальної осмисленості життя, структурі мотивації особистості, властивостях та експектометричних ознаках соціальних очікувань особистості досліджуваного.

5.3.1. Результати впровадження спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» у студентській групі. Контрольним етапом дослідження було охоплено дві академічні студентські групи другого року навчання факультету філології та журналістики ХДУ. 211 група склала експериментальну групу дослідження (n=24), інша, 231 – контрольну групу дослідження (n=23).

Порівняння контрольної та експериментальної груп до початку впровадження спецкурсу показало відсутність значущих розбіжностей за показниками дослідження. Експериментальна та контрольна групи не розрізнялися за досліджуваними показниками, що додатково підтверджувалося майже повністю однаковим гендерним складом двох груп: в експериментальній групі – три учасники чоловічої статі, у контрольній – чотири. Незначущою є перевага показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій контрольної групи над експериментальною: високого рівня (n=1; 4,35%) і низького рівня (n=9; 39,13%). Всі учасники експериментальної

групи наділені середнім рівнем показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (n=24; 100,00%). Також незначною є перевага показника очікуваних результатів діяльності контрольної групи над експериментальною: високого рівня (n=3; 13,04%) і низького рівня (n=10; 43,48%). Показники рівнів соціальних очікувань всіх учасників дослідження знаходилися у діапазоні значень ($PCO_0=47-83$). Закономірно, в учасників контрольної групи показники рівня соціальних очікувань мали незначну перевагу над учасниками експериментальної групи: високого рівня (n=1; 4,35%) і низького рівня (n=12; 52,17%).

Перейдемо до аналізу результатів, що характеризують соціальні очікування як процес і результат психічної регуляції поведінки. Розглянемо основні результати впровадження програми на основі порівняння показників соціальних очікувань досліджуваних до і після формувального експерименту (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної групи до і після формувального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	До експерименту n=24		Після експерименту n=24		Т-критерій Ф.Віллкоксона (сума рангів), $T_p, * T_n^{**}$	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
			n	%	n	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, OP_0	високий	0	0,00	1	4,17	позитивні 289,50 негативні 10,50	0,000
		середній	14	58,33	19	79,17		
		низький	10	41,67	4	16,66		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, OC_0	високий	0	0,00	1	4,17	позитивні 90,00 негативні 15,00	0,180
		середній	24	100,00	23	95,83		
		низький	0	0,00	0	0,00		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, OP_0	високий	2	8,33	4	16,66	позитивні 105,00 негативні 0,00	0,001
		середній	9	37,50	13	54,17		
		низький	13	54,17	7	29,17		

Продовж. табл. 5.3

4.	Рівень соціальних очікувань, РСО _о	високий	0	0,00	2	8,33	позитивні 295,50 негативні 4,50	0,000
		середній	10	41,67	16	66,67		
		низький	14	58,33	6	25,00		

T_n^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння результатів показників соціальних очікувань експериментальної групи до і після формульованого експерименту, підтвердило ефективність проведеного спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Значущі зміни фіксуємо за допомогою Т-критерія Вілкоксона для непараметричних критеріїв, двох зв'язаних вибірок з застосуванням пакету статистичних програм SPSS v. 23.0. З таблиці видно, що зафіксовано значущі позитивні зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($T_n=289,50$; $p=0,000$), значущі позитивні зміни очікуваних результатів діяльності ($T_n=105,00$; $p=0,001$) і значущі позитивні зміни показника рівня соціальних очікувань досліджуваних ($T_n=295,50$; $p=0,000$). Незначущими є позитивні зміни показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($T_n=90,00$; $p=0,180$).

Констатуємо, що формувальні впливи забезпечили результат у соціально-психологічній складовій, пов'язаній з когнітивною готовністю та готовністю діяти. Припускаємо, що незначущі зміни в складовій соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії пов'язані з тим, що емоційно-ціннісна готовність є складним соціально-психологічним утворенням, що володіє високою асиміляційною здатністю. Це пояснює, чому значущих змін короткотривалими формувальними впливами досягнути не вдалося. Для переоцінки своїх дій, формування ставлення, переосмислення життєвої чи професійної траєкторії людині потрібен тривалий час. Іноді деякі події, що мають для неї цінність, можуть підштовхнути до такого самоаналізу. У табл. 5.3 подано позитивні і негативні значення суми рангів Т-критерію

Віллоксона, що показує кількість зафіксованих позитивних та негативних «зсувів» у емпіричних показниках досліджуваного параметру експериментальної групи. Розглянемо зміни досліджуваних показників у контрольній групі (див. табл. 5.4).

Порівняння результатів показників соціальних очікувань контрольної групи, у якій не проводилися формувальні впливи, також засвідчило позитивні зміни. Тільки значущими є зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($T_n=69,50$; $p=0,016$). Зміни в інших показниках хоч і є позитивними, але не є значущими.

Таблиця 5.4

Порівняння показників соціальних очікувань контрольної групи до і після формувального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	До експерименту n=23		Після експерименту n=22		Т-критерій Ф.Віллоксона (сума рангів), T_n^* , T_n^{**}	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
			n	%	n	%		
1	2		3	4	5	6	7	8
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	1	4,35	1	4,55	позитивні 69,50 негативні 8,50	0,016
		середній	13	56,52	14	63,64		
		низький	9	39,13	7	31,81		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	високий	1	4,35	0	0,00	позитивні 84,00 негативні 36,00	0,265
		середній	21	91,30	22	100,0		
		низький	1	4,35	0	0,00		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	3	13,04	3	13,64	позитивні 141,00 негативні 30,00	0,116
		середній	10	43,48	10	45,45		
		низький	10	43,48	9	40,91		
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО ₀	високий	1	4,35	1	4,55	позитивні 68,50 негативні 9,50	0,121
		середній	10	43,48	12	54,54		
		низький	12	52,17	9	40,91		

T_n^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Віллоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Віллоксона.

З таблиці видно, що зафіксовані в контрольній групі зміни показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($T_{п}=84,00$; $p=0,265$) є найменшими, що є підтвердженням нашого припущення, поданого вище. Зазначимо, що різниця між показником очікуваного ставлення експериментальної групи ($T_{п}=90,00$ і $T_{н}=15$; $p=0,180$) і контрольної групи ($T_{п}=84,00$ і $T_{н}=36$; $p=0,180$) показує формувальний ефект спецкурсу, який був спрямований на дану складову. Очевидно, порівняно незначна частина негативних змін в експериментальній групі ($T_{н}=15$), на противагу значній частині негативних змін у контрольній групі ($T_{н}=36$), показує результат нашої психокорекційної роботи у рамках програми дослідження. Розглянемо зміни в показниках експериментальної та контрольної групи після формувального експерименту (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	ЕГ* n=24		КГ** n=22		U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
			n	%	n	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП _о	високий	1	4,17	1	4,55	140,00	0,033
		середній	19	79,17	14	63,64		
		низький	4	16,66	7	31,81		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС _о	високий	1	4,17	0	0,00	439,50	0,365
		середній	23	95,83	22	100,0		
		низький	0	0,00	0	0,00		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР _о	високий	4	16,66	3	13,64	143,00	0,043
		середній	13	54,17	10	45,45		
		низький	7	29,17	9	40,91		
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО _о	високий	2	8,33	1	4,55	168,50	0,048
		середній	16	66,67	12	54,54		
		низький	6	25,00	9	40,91		

* ЕГ – експериментальна група; ** КГ – контрольна група.

Вважаємо за доцільне порівняти показники соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту. Значущі зміни фіксуємо за допомогою U-критерія Манна-Уїтні для непараметричних критеріїв двох незалежних вибірок. Констатуємо, що формувальні впливи, які реалізовані у експериментальній групі, мають значущі позитивні зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($U=289,50$; $p=0,033$), значущі позитивні зміни очікуваних результатів діяльності ($U=143,00$; $p=0,043$) і значущі позитивні зміни показника рівня соціальних очікувань досліджуваних ($U=168,50$; $p=0,048$).

Незначущими є позитивні зміни показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($U=439,50$; $p=0,365$). Отримані показники значущих позитивних змін у незалежних вибірках підтверджують ефективність програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості, і правомірність її застосування.

Продовжимо висвітлення результатів, отриманих на контрольному етапі дослідження, які стосуються показників соціальних очікувань як процесу і результату регуляції психічної діяльності особистості. Подамо показники суб'єктного контролю, загальної осмисленості життя, мотиваційної структури особистості експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту, визначені за допомогою U-критерію Манна-Уїтні (див. табл. 5.6).

Порівняння досліджуваних показників експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту показують, що очікувано значущими є позитивні зміни в показниках загальної інтернальності ($U=172,00$; $p=0,034$) та її складових, крім показника інтернальності у сімейних стосунках ($U=241,00$; $p=0,061$). Позитивно значущі зміни показників загальної осмисленості життя ($U=121,00$; $p=0,033$) та складових, за виключенням показника «локус контролю – життя» ($U=177,00$; $p=0,054$).

Таблиця 5.6

**Порівняння показників досліджуваних ознак експериментальної та
контрольної груп після експерименту**

№	Показник досліджуваних ознак	U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
1	2	3	4
1.	Загальна інтернальність, I_z	172,00	0,034
2.	Інтернальність в галузі досягнень, I_d	184,00	0,042
3.	Інтернальність в галузі невдач, I_n	169,00	0,036
4.	Інтернальність у сімейних стосунках, I_c	241,00	0,061
5.	Інтернальність в галузі виробничих відносин, I_b	140,00	0,011
6.	Інтернальність стосовно здоров'я і хвороб, I_x	164,00	0,044
7.	Цілі в житті	110,00	0,038
8.	Процес	124,00	0,045
9.	Результат	104,00	0,035
10.	Локус контролю – Я	112,50	0,024
11.	Локус контролю – життя	177,00	0,054
12.	Загальний ОЖ	121,00	0,033
13.	Внутрішній мотив	111,00	0,024
14.	Пізнавальний мотив	133,50	0,049
15.	Мотив уникнення	236,50	0,543
16.	Мотив змагання	116,00	0,029
17.	Мотив зміни діяльності	244,00	0,658
18.	Мотив самоповаги	121,00	0,041
19.	Значущість результатів	221,00	0,339
20.	Складність завдання	238,00	0,560
21.	Вольове зусилля	227,50	0,407
22.	Оцінка рівня досягнутих результатів	146,50	0,012
23.	Оцінка свого потенціалу	152,00	0,032
24.	Намічений рівень мобілізації зусиль	141,50	0,007
25.	Очікуваний рівень результатів	105,00	0,018
26.	Закономірність результатів	118,50	0,046
27.	Ініціативність	155,00	0,042

Позитивні значущі зміни мають місце в значній частині складових мотиваційної структури особистості, виключення складають показники: мотив уникнення ($U=236,50$; $p=0,543$), мотив зміни діяльності ($U=244,00$; $p=0,658$), значущість результатів ($U=221,00$; $p=0,339$) і вольове зусилля ($U=227,50$; $p=0,407$). Отримані результати, що зведені в табл. 6.7, свідчать про значущі зміни, що були досягнуті формувальним експериментом у показниках суб'єктного контролю, загальної осмисленості життя, мотиваційної структури особистості. Перейдемо до аналізу результатів, що характеризують соціальні очікування як процес і результат конструювання, і відображення особистістю соціальної дійсності. Подамо зміни досліджуваних показників властивостей соціальних очікувань у експериментальній групі (див. табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань експериментальної групи до і після формувального експерименту

№	Показник властивостей соціальних очікувань, шкала		Рівень	До експерименту n=24		Після експерименту n=24		Т-критерій Ф.Віллкосона (сума рангів), $T_p, * T_n^{**}$	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
				n	%	n	%		
1	2		3	4	5	6	7	8	
1.	ІЕ ₀	інтернальність	високий	1	4,17	2	8,33	позитивні 46,00 негативні 9,00	0,053
			середній	3	12,50	4	16,67		
			низький	4	16,67	7	29,16		
		екстернальність	високий	4	16,67	3	12,50		
			середній	5	20,83	4	16,67		
			низький	7	29,16	4	16,67		
		амбівалентність	високий	5	20,83	0	0,00		
			середній	1	4,17	1	4,17		
			низький	1	4,17	2	8,33		
	полярність	високий	0	0,00	1	4,17			
		середній	1	4,17	2	8,33			
		низький	1	4,17	1	4,17			
2.	АП ₀	активність	високий	2	8,33	3	12,50	позитивні 91,00 негативні 14,00	0,013
			середній	3	12,50	4	16,66		
			низький	4	16,67	6	25,00		
	пасивність	високий	2	8,33	3	12,50			
		середній	6	25,00	4	16,67			
		низький	7	29,17	4	16,67			

Продовж. табл. 5.7

1	2			3	4	5	6	7	8
2.	АП ₀	амбівалентність	високий	5	20,83	0	0,00	позитивні 91,00 негативні 14,00	0,013
			середній	0	0,00	1	4,17		
			низький	2	8,33	3	12,50		
		полярність	високий	0	0,00	1	4,17		
			середній	1	4,17	2	8,33		
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	4	16,67	8	33,34	позитивні 55,00 негативні 0,00	0,004
			середній	7	29,17	5	20,83		
			низький	6	25,00	7	29,17		
		закритість	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	2	8,33	2	8,33		
			низький	5	20,83	2	8,33		
		амбівалентність	високий	1	4,17	0	0,00		
			середній	1	4,17	0	0,00		
			низький	2	8,33	1	4,17		
		полярність	високий	0	0,00	1	4,17		
			середній	0	0,00	3	12,50		
			низький	1	4,17	2	8,33		
		4.	АН ₀	адекватність	високий	4	16,67		
середній	6				25,00	6	25,00		
низький	6				25,00	6	25,00		
неадекватність	високий			1	4,16	0	0,00		
	середній			3	12,50	2	8,33		
		низький	4	16,67	4	16,67			

T_p^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Високі показники значущості властивості «відкритість / закритість» пояснюємо вагомими значущими змінами у складовій соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, прагненням досліджуваних об'єктивно окреслити реалізацію своїх очікувань щодо пройденої програми формувального експерименту. Незначущі зміни у дихотомічній парі властивостей «інтернальність / екстернальність» є свідченням того, що суб'єктний контроль особистості пов'язаний з такими складними соціально-психологічними утвореннями як відчуття досліджуваним своєї сили, достоїнства, відповідальності за те, що відбувається, з самоповагою, соціальною зрілістю та самостійністю особистості. Розглянемо зміни досліджуваних показників властивостей соціальних очікувань у контрольній групі (див. табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань контрольної групи до і після формувального експерименту

№	Показник властивостей соціальних очікувань, шкала		Рівень	До експерименту n=23		Після експерименту n=22		Т-критерій Ф.Вілкоксона (сума рангів), T _п ,* T _н **	Коеф. значущості, p≤0,05
				n	%	n	%		
1	2			3	4	5	6	7	8
1.	ІЕ ₀	інтернальність	високий	1	4,35	1	4,55	позитивні 17,00 негативні 4,00	0,167
			середній	4	17,39	4	18,18		
			низький	5	21,74	4	18,18		
		екстернальність	високий	3	13,04	3	13,63		
			середній	5	21,74	5	22,73		
			низький	5	21,74	5	22,73		
		амбівалентність	високий	3	13,04	4	18,18		
			середній	1	4,35	1	4,55		
			низький	1	4,35	1	4,55		
		полярність	високий	0	0,00	1	4,55		
			середній	1	4,35	1	4,55		
			низький	1	4,35	1	4,55		
2.	АП ₀	активність	високий	2	8,70	2	9,08	позитивні 14,50 негативні 6,50	0,395
			середній	3	13,04	5	22,73		
			низький	4	17,39	4	18,18		
		пасивність	високий	2	8,70	1	4,55		
			середній	5	21,74	5	22,73		
			низький	7	30,43	5	22,73		
		амбівалентність	високий	5	21,74	5	22,73		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	2	8,70	2	9,09		
		полярність	високий	0	0,00	1	4,55		
			середній	1	4,35	1	4,55		
			низький	1	4,35	1	4,55		
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	5	21,74	4	18,18	позитивні 40,00 негативні 5,00	0,020
			середній	6	26,08	7	31,82		
			низький	5	21,74	5	22,73		
		закритість	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	2	8,70	2	9,09		
			низький	5	21,74	4	18,18		
		амбівалентність	високий	1	4,35	1	4,55		
			середній	2	8,70	2	9,09		
			низький	1	4,35	1	4,55		
		полярність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	1	4,55		
			низький	1	4,35	0	0,00		
4.	АН ₀	адекватність	високий	3	13,04	3	13,64	позитивні 10,00 негативні 0,00	0,046
			середній	5	21,74	6	27,26		
			низький	6	26,09	4	18,18		

Продовж. табл. 5.8

1	2			3	4	5	6	7	8
4.	АН ₀	неадекватність	високий	2	8,70	1	4,55	позитивні 10,00 негативні 0,00	0,046
			середній	3	13,04	5	22,73		
			низький	4	17,39	3	13,64		

T_n^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань контрольної групи засвідчило також позитивні зміни. Значущими є зміни у дихотомічних парах властивостей соціальних очікувань особистості: відкритість / закритість ($T_n=40,00$; $p=0,020$), адекватність / неадекватність ($T_n=10,00$; $p=0,046$). Незначущими є позитивні зміни у дихотомічній парі властивостей «інтернальність / екстернальність» ($T_n=17,00$; $p=0,167$) та дихотомічній парі «активність / пасивність» ($T_n=14,50$; $p=0,395$). Очевидно, організація соціокультурного середовища міжособистісної взаємодії сприяє формуванню відкритості та адекватності соціальних очікувань учасників. Значущі зміни в інтернальності та активності соціальних очікувань вимагають цілеспрямованих формувальних впливів. Розглянемо показники властивостей соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту (див. табл. 5.9).

Таблиця 5.9

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту

№	Показник властивостей очікувань, шкала		Рівень	ЕГ*		КГ**		U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
				n=24		n=22			
1	2			n	%	n	%	7	8
1.	ІЕ ₀	інтернальність	високий	2	8,33	1	4,55	189,00	0,095
			середній	4	16,67	4	18,18		
			низький	7	29,16	4	18,18		
	екстернальність	високий	3	12,50	3	13,63			
		середній	4	16,67	5	22,73			
		низький	4	16,67	5	22,73			

Продовж. табл. 5.9

1	2			3	4	5	6	7	8
1.	Е ₀	амбівалентність	високий	0	0,00	4	18,18	189,00	0,095
			середній	1	4,17	1	4,55		
			низький	2	8,33	1	4,55		
		полярність	високий	1	4,17	1	4,55		
			середній	2	8,33	1	4,55		
			низький	1	4,17	1	4,55		
2.	АП ₀	активність	високий	3	12,50	2	9,08	138,50	0,045
			середній	4	16,66	5	22,73		
			низький	6	25,00	4	18,18		
		пасивність	високий	3	12,50	1	4,55		
			середній	4	16,67	5	22,73		
			низький	4	16,67	5	22,73		
		амбівалентність	високий	0	0,00	5	22,73		
			середній	1	4,17	0	0,00		
			низький	3	12,50	2	9,09		
		полярність	високий	1	4,17	1	4,55		
			середній	2	8,33	1	4,55		
			низький	2	8,33	1	4,55		
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	8	33,34	4	18,18	323,50	0,209
			середній	5	20,83	7	31,82		
			низький	7	29,17	5	22,73		
		закритість	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	2	8,33	2	9,09		
			низький	2	8,33	4	18,18		
		амбівалентність	високий	0	0,00	1	4,55		
			середній	0	0,00	2	9,09		
			низький	1	4,17	1	4,55		
		полярність	високий	1	4,17	0	0,00		
			середній	3	12,50	1	4,55		
			низький	2	8,33	0	0,00		
4.	АН ₀	адекватність	високий	6	25,00	3	13,64	229,00	0,247
			середній	6	25,00	6	27,26		
			низький	6	25,00	4	18,18		
		неадекватність	високий	0	0,00	1	4,55		
			середній	2	8,33	5	22,73		
			низький	4	16,67	3	13,64		

* ЕГ – експериментальна група; ** КГ – контрольна група.

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту показує, що значущі зміни зафіксовано тільки в одній дихотомічній парі властивостей соціальних очікувань особистості – активність / пасивність ($T_{\pi}=138,50$; $p=0,045$). У всіх інших парах зміни незначущі: інтернальність /

екстернальність ($T_n=189,00$; $p=0,095$), відкритість / закритість ($T_n=323,50$; $p=0,209$), адекватність / неадекватність ($T_n=229,00$; $p=0,247$).

Незначущі позитивні зміни у більшості дихотомічних пар пояснюємо тим, що навіть без формувальних впливів, у межах організації навчально-виховної роботи вузу можна отримати значущі результати позитивних змін властивостей відкритості та адекватності соціальних очікувань особистості. Тому, у порівнянні з експериментальною групою, маємо позитивні зміни після формувальних впливів, але незначущі. Подамо порівняння показників експектометричних ознак експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту, визначені за допомогою U-критерію Манна-Уїтні (див. табл. 5.10).

Таблиця 5.10

Порівняння показників експектометричних ознак експериментальної та контрольної груп після експерименту

№	Показник експектометричної ознаки	U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
1	2	3	4
1.	Коефіцієнт очікувань, E	113,00	0,011
2.	Експектометричний статус, ES	124,00	0,037
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	139,50	0,046
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, $E_{вр}$	129,00	0,039

Порівняння показників експектометричних ознак експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту показує, що всі позитивні зміни в досліджуваних показниках є значущими: коефіцієнт очікувань ($U=113,00$; $p=0,011$), експектометричний статус ($U=124,00$; $p=0,037$), рівень адекватності самоочікувань ($U=139,50$; $p=0,046$) та коефіцієнт взаємоочікуваних виборів ($U=129,00$; $p=0,039$). Це переконливо свідчить, що спецкурс «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» сприяв формуванню відкритої творчої позиції особистості досліджуваного, налаштуванню на саморозвиток і самовдосконалення, оптимізацію розвитку рівнів соціальних очікувань, становленню суб'єктного контролю та

підвищенню рівня загальної осмисленості життя, що простежувалося у щоденній міжособистісній взаємодії та позначилося на результатах загальної ефективності навчально-професійної діяльності.

5.3.2. Результати впровадження програми тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» для співробітників торгового центру. Контрольним етапом дослідження охоплено співробітників трьох торгових центрів мережі будівельно-господарських супермаркетів «33м²етра». Експериментальну вибірку склали співробітники ТОВ «Максі Трейд» (м. Білгород-Дністровський, Одеської обл.), загальною кількістю n=45. Контрольну вибірку склали співробітники ТОВ «Новострой-Люкс» (м. Нікополь, Дніпропетровської обл.), загальною кількістю n=45.

Порівняння контрольної та експериментальної груп до початку впровадження програми тренінгових занять, та післятренінгового супроводження «Очікуваний результат» показує значущі розбіжності за показниками дослідження, оскільки констатувальний етап дослідження проведено після річної інвентаризації у ТЦ «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський). Актами річної інвентаризації зафіксовано недостачу товароматеріальних цінностей, пересортування, некондиційний товар на значну суму. Також виявлено грубі порушення трудової та касової дисципліни, та інші порушення. Така соціальна дійсність вимагала суттєвих позитивних змін. Значущою є перевага показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій контрольної групи над експериментальною: низького рівня (n=5; 11,36%) і середнього рівня (n=35; 79,55%). Інші показники соціальних очікувань експериментальної групи показують відносно рівномірний розподіл: високого рівня 20,00%, середнього – орієнтовно 60,00–65,00% і решта показники – низького рівня. Показники соціальних очікувань контрольної групи мають значно вищі значення, зокрема рівень соціальних очікувань складає: високий (n=19; 43,18%), середній (n=24; 54,55%), низький (n=1; 2,27%). Показники рівнів соціальних

очікувань всіх учасників дослідження мають ширшу варіативність діапазону значень, на відміну від попередньої пари експериментальної та контрольної груп ($PCO_o=41-89$).

Проаналізуємо експериментальні дані, що характеризують соціальні очікування як процес і результат психічної регуляції поведінки. Розглянемо основні результати впровадження програми на основі порівняння показників соціальних очікувань досліджуваних до і після формуального експерименту (див. табл. 5.11).

Таблиця 5.11

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної групи до і після формуального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	До експерименту n=35		Після експерименту n=45		Т-критерій Ф.Вілкоксона (сума рангів), T _п , * T _н **	Коеф. значущості, p≤0,05
			n	%	n	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП _о	високий	5	14,29	5	11,11	позитивні 220,50 негативні 30,50	0,001
		середній	20	57,14	32	71,11		
		низький	10	28,57	8	17,78		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС _о	високий	7	20,00	13	28,89	позитивні 660,00 негативні 35,00	0,381
		середній	22	62,86	28	62,22		
		низький	6	17,14	4	8,89		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР _о	високий	7	20,00	11	24,44	позитивні 135,00 негативні 10,00	0,015
		середній	21	60,00	31	68,89		
		низький	7	20,00	3	6,67		

Продовж. табл. 5.11

1	2	3	4	5	6	7	8	9
4.	Рівень соціальних очікувань, PCO_0	високий	7	20,00	17	37,78	позитивні 275,50 негативні 9,50	0,007
		середній	23	65,71	24	53,33		
		низький	5	14,29	4	8,89		

T_n^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної групи до та після формувального експерименту підтвердило ефективність програми тренінгових занять, та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат». З таблиці видно, що зафіксовано значущі позитивні зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($T_n=220,50$; $p=0,001$), значущі позитивні зміни очікуваних результатів діяльності ($T_n=135,00$; $p=0,015$) і значущі позитивні зміни показника рівня соціальних очікувань досліджуваних ($T_n=275,50$; $p=0,007$). Незначущими є позитивні зміни показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($T_n=660,00$; $p=0,381$).

Констатуємо, що реалізована програма забезпечила зміни у складовій соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій та складовій соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності, що і забезпечило значущі зміни показника рівня соціальних очікувань досліджуваного. Розглянемо змін у показниках соціальних очікувань досліджуваних контрольної групи (див. табл. 5.12).

Порівняння показників соціальних очікувань контрольної групи, у якій не проводилися формувальні впливи, але до рівня якої нам необхідно «підтягнути» експериментальну групу, засвідчило також позитивні зміни. Тільки значущими є зміни показника очікуваних результатів діяльності

($T_n=69,50$; $p=0,016$). Зміни в інших показниках хоч і є позитивними, але не є значущими.

Таблиця 5.12

Порівняння показників соціальних очікувань контрольної групи до і після формувального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	До експерименту n=44		Після експерименту n=45		Т-критерій Ф.Вілкоксона (сума рангів), T_n^* , T_n^{**}	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
			n	%	n	%		
1	2		3	4	5	6	7	8
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, OP_0	високий	4	9,09	4	8,89	позитивні 10,50 негативні 20,50	0,655
		середній	35	79,55	34	75,55		
		низький	5	11,36	7	15,56		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, OC_0	високий	14	31,82	13	28,89	позитивні 10,00 негативні 0,00	0,059
		середній	29	65,91	31	68,89		
		низький	1	2,27	1	2,22		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, OP_0	високий	13	29,55	12	26,67	позитивні 15,00 негативні 0,00	0,025
		середній	30	68,18	31	68,89		
		низький	1	2,27	2	4,44		
4.	Рівень соціальних очікувань, PCO_0	високий	19	43,18	18	40,00	позитивні 25,50 негативні 12,50	0,546
		середній	24	54,55	25	55,56		
		низький	1	2,27	2	4,44		

T_n^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

З таблиці видно, що в контрольній групі зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($T_n=10,50$; $p=0,655$) є найменшими. Допускаємо, що чітка регламентація роботи, орієнтація на результат особливим чином позначаються на змістово-процесуальних особливостях

обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій. Значущі зміни показника очікуваних результатів діяльності є підтвердженням нашого припущення. Розглянемо показники соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту (див. табл. 5.13).

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту дало можливість констатувати, що формувальні впливи, які реалізовані на експериментальній групі, мають значущі позитивні зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($U=721,00$; $p=0,018$), значущі позитивні зміни очікуваних результатів діяльності ($U=675,50$; $p=0,006$) і значущі позитивні зміни показника рівня соціальних очікувань досліджуваних ($U=688,50$; $p=0,009$).

Таблиця 5.13

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	ЕГ* n=45		КГ** n=45		U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
			n	%	n	%		
1	2		3	4	5	6	7	8
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	5	11,11	4	8,89	721,00	0,018
		середній	32	71,11	34	75,55		
		низький	8	17,78	7	15,56		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	високий	13	28,89	13	28,89	923,50	0,117
		середній	28	62,22	31	68,89		
		низький	4	8,89	1	2,22		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	11	24,44	12	26,67	675,50	0,006
		середній	31	68,89	31	68,89		
		низький	3	6,67	2	4,44		

Продовж. табл. 5.13

1	2		3	4	5	6	7	8
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО _о	високий	17	37,78	18	40,00	688,50	0,009
		середній	24	53,33	25	55,56		
		низький	4	8,89	2	4,44		

* ЕГ – експериментальна група; ** КГ – контрольна група.

Незначущими є позитивні зміни показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($U=923,50$; $p=0,117$). Отримані показники значущих позитивних змін у незалежних вибірках підтверджують ефективність програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості, і правомірність її застосування.

Продовжимо висвітлення результатів, отриманих на контрольному етапі дослідження, які стосуються показників соціальних очікувань як процесу і результату регуляції психічної діяльності особистості. Подамо порівняння показників суб'єктного контролю, загальної осмисленості життя, мотиваційної структури особистості експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту, визначені за допомогою U-критерію Манна-Уїтні (див. табл. 5.14).

Порівняння досліджуваних показників експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту показують, що очікувано значущими є позитивні зміни в показниках загальної інтернальності ($U=766,50$; $p=0,048$); інтернальності в галузі досягнень ($U=740,50$; $p=0,028$); інтернальності у сімейних стосунках ($U=760,00$; $p=0,041$); інтернальності в галузі виробничих відносин ($U=740,00$; $p=0,028$), крім показників «інтернальність в галузі невдач» ($U=976,50$; $p=0,771$) та «інтернальність стосовно здоров'я і хвороб» ($U=835,00$; $p=0,150$).

Таблиця 5.14

Порівняння показників досліджуваних ознак експериментальної та контрольної груп після експерименту

№	Показник досліджуваних ознак	U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
1	2	3	4
1.	Загальна інтернальність, I_3	766,50	0,048
2.	Інтернальність в галузі досягнень, I_d	740,50	0,028
3.	Інтернальність в галузі невдач, I_n	976,50	0,771
4.	Інтернальність у сімейних стосунках, I_c	760,00	0,041
5.	Інтернальність в галузі виробничих відносин, I_b	740,00	0,028
6.	Інтернальність стосовно здоров'я і хвороб, I_x	835,00	0,150
7.	Цілі в житті	781,00	0,048
8.	Процес	701,00	0,011
9.	Результат	763,00	0,042
10.	Локус контролю – Я	750,5	0,033
11.	Локус контролю – життя	965,00	0,701
12.	Загальний ОЖ	741,50	0,029
13.	Внутрішній мотив	756,50	0,049
14.	Пізнавальний мотив	813,00	0,054
15.	Мотив уникнення	958,00	0,658
16.	Мотив змагання	780,50	0,028
17.	Мотив зміни діяльності	993,50	0,877
18.	Мотив самоповаги	597,00	0,001
19.	Значущість результатів	862,50	0,224
20.	Складність завдання	886,00	0,302
21.	Вольове зусилля	780,50	0,059
22.	Оцінка рівня досягнутих результатів	729,00	0,033
23.	Оцінка свого потенціалу	756,00	0,038
24.	Намічений рівень мобілізації зусиль	700,50	0,025
25.	Очікуваний рівень результатів	705,50	0,026
26.	Закономірність результатів	636,00	0,002
27.	Ініціативність	632,50	0,002

Позитивно значущі зміни є в значеннях показника «загальна осмисленість життя» ($U=741,50$; $p=0,029$) та її складових, за виключенням

показника «локус контролю – життя» ($U=965,00$; $p=0,701$). Позитивні значущі зміни мають місце в значній частині складових мотиваційної структури особистості, виключення складають показники: пізнавальний мотив ($U=813,00$; $p=0,054$), мотив уникнення ($U=958,00$; $p=0,658$), мотив зміни діяльності ($U=993,50$; $p=0,877$). Отримані результати, що зведені в табл. 5.14, свідчать про значущі зміни, що були досягнуті реалізацією програми тренінгів та післятренінгового супроводу у досліджуваних показниках експериментальної вибірки.

У 2011 році автором здійснено дослідження мотиваційного компоненту соціально-психологічних очікувань особистості [251]. Порівняння мотивації до досягнення мети, сформованості соціально-психологічних очікувань у студентів і менеджерів дозволили зробити висновок, що професійна діяльність зумовлює активізацію мотиваційних процесів особистості менеджера. У експериментальній групі студентів позитивний незначущий зв'язок можна пояснити тим, що навчально-виховний процес студентів носить процесуальний характер. Студенти менше орієнтовані на кінцевий результат, оскільки має місце значна кількість недиференційованих заліків, де достатньо отримати відмітку «зараховано», немає жорсткої конкуренції за кожен бал знань. Вагомими кількісними показниками, що вимірюють результати їхньої праці, є коефіцієнт якості знань і середній бал, але вони носять статистичний характер. Студенти, порівняно з менеджерами, менше часу знаходяться в міжособистісній взаємодії. Встановлено, що зміст, тривалість та інтенсивність міжособистісної взаємодії впливають на рівні сформованості соціально-психологічних очікувань [277]. Високий рівень сформованості соціально-психологічних очікувань, у поєднанні з високими показниками мотивації до досягнення мети, є необхідною умовою успішної діяльності. Високий рівень мотивації, у поєднанні з низькими або навіть і середніми показниками соціально-психологічних очікувань, може спонукати до невдач, розчарувань, низьких результатів діяльності або взагалі їх відсутності.

Доведено, що професійна діяльність зумовлює активізацію мотиваційних процесів людини. У студентів має місце незначний зв'язок мотивації до досягнення мети та рівня сформованості соціально-психологічних очікувань. Показники менеджерів є яскравим прикладом орієнтованості на кінцевий результат, на винагороду, що зумовлює наявність позитивного значущого зв'язку досліджуваних складових. Обґрунтовано і доведено, що мотиваційний компонент – необхідна динамічна складова становлення і розвитку соціально-психологічних очікувань [251].

Перейдемо до аналізу результатів, що характеризують соціальні очікування як процес і результат конструювання, й відображення особистістю соціальної дійсності. Розглянемо основні результати змін показників властивостей соціальних очікувань досліджуваних до і після формувального експерименту (див. табл. 5.15).

Таблиця 5.15

**Порівняння показників властивостей соціальних очікувань
експериментальної групи до і після формувального експерименту**

№	Показник властивостей соціальних очікувань, шкала		Рівень	До експерименту n=15		Після експерименту n=35		Т-критерій Ф.Вілкоксона (сума рангів), T _п , * T _н **	Коеф. значущості, p≤0,05
				n	%	n	%		
1	2			3	4	5	6	7	8
1.	ІЕ _о	інтернальність	високий	1	6,68	6	17,14	позитивні 16,00 негативні 9,00	0,153
			середній	2	13,33	6	17,14		
			низький	6	40,00	9	25,71		
		екстернальність	високий	2	13,33	1	2,86		
			середній	2	13,33	5	14,29		
			низький	2	13,33	8	22,86		
	амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00			
		середній	0	0,00	0	0,00			
		низький	0	0,00	0	0,00			
	полярність	високий	0	0,00	1	2,86			
		середній	0	0,00	2	5,71			
		низький	0	0,00	1	2,86			

Продовж. табл. 5.15

1	2			3	4	5	6	7	8
2.	АП ₀	активність	високий	1	6,67	6	17,14	позитивні 41,00 негативні 10,00	0,043
			середній	3	20,00	6	17,14		
			низький	5	33,34	9	25,72		
		пасивність	високий	2	13,33	1	2,86		
			середній	2	13,33	7	20,00		
			низький	2	13,33	6	17,14		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	0	0,00	0	0,00		
		полярність	високий	0	0,00	1	2,86		
			середній	0	0,00	1	2,86		
			низький	0	0,00	3	8,57		
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	3	20,00	7	20,00	позитивні 95,00 негативні 0,00	0,004
			середній	3	20,00	6	17,14		
			низький	4	26,67	9	25,72		
		закритість	високий	2	13,33	1	2,86		
			середній	2	13,33	6	17,14		
			низький	1	6,67	6	17,14		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	2	13,33	0	0,00		
		полярність	високий	0	0,00	3	8,57		
			середній	0	0,00	2	5,71		
			низький	1	6,67	4	11,43		
4.	АН ₀	адекватність	високий	1	6,67	7	20,00	позитивні 28,00 негативні 0,00	0,038
			середній	2	13,33	5	14,29		
			низький	3	20,00	11	31,42		
		неадекватність	високий	4	26,67	5	14,29		
			середній	3	20,00	4	11,43		
			низький	2	13,33	3	8,57		

$T_{п}^*$ – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; $T_{н}^{**}$ – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань експериментальної групи до і після формувального експерименту показує зміни, що відбулися в експериментальній групі після формувальних впливів. З таблиці видно, що зафіксовано значущі позитивні зміни у дихотомічних парах властивостей соціальних очікувань особистості: активність /

пасивність ($T_n=41,00$; $p=0,043$), відкритість / закритість ($T_n=95,00$; $p=0,004$), адекватність / неадекватність ($T_n=28,00$; $p=0,038$). Незначущими є позитивні зміни у дихотомічній парі властивостей «інтернальність / екстернальність» ($T_n=16,00$; $p=0,153$).

Показники T-критерія Вілкоксона констатують схожу картину з студентською експериментальною групою. Очевидно, дихотомічна пара властивостей «інтернальність / екстернальність» володіє високою асиміляційною здатністю і вимагає тривалих формувальних, та психокорекційних впливів, які могли б забезпечити значущі зміни. Розглянемо зміни досліджуваних показників властивостей соціальних очікувань у контрольній групі (див. табл. 5.16).

Таблиця 5.16

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань контрольної групи до і після формувального експерименту

№	Показник властивостей соціальних очікувань, шкала		Рівень	До експерименту n=24		Після експерименту n=31		T-критерій Ф.Віллкоксона (сума рангів), $T_n, * T_n^{**}$	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
				n	%	n	%		
1	2			3	4	5	6	7	8
1.	ІЕ ₀	інтернальність	високий	4	16,67	4	12,90	позитивні 19,00 негативні 4,00	0,179
			середній	5	20,83	5	16,13		
			низький	8	33,33	11	35,49		
		екстернальність	високий	1	4,17	1	3,23		
			середній	2	8,33	4	12,90		
			низький	4	16,67	6	19,35		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	2	8,33	2	6,45		
			низький	1	4,17	1	3,23		
		полярність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	1	4,17	1	3,23		
2.	АП ₀	активність	високий	4	16,67	4	12,90	позитивні 11,50 негативні 6,50	0,285
			середній	6	25,00	6	19,35		
			низький	7	29,16	9	29,04		
		пасивність	високий	1	4,17	3	9,68		
			середній	2	8,33	5	16,13		
			низький	4	16,67	4	12,90		

Продовж. табл. 5.16

1	2			3	4	5	6	7	8
2.	АП ₀	амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00	позитивні 11,50 негативні 6,50	0,285
			середній	3	12,50	3	9,68		
			низький	1	4,17	1	3,23		
		полярність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	1	3,23		
			низький	1	4,17	0	0,00		
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	6	25,00	6	19,35	позитивні 30,00 негативні 4,00	0,043
			середній	6	25,00	6	19,35		
			низький	6	25,00	9	29,04		
		закритість	високий	0	0,00	1	3,23		
			середній	2	8,33	4	12,90		
			низький	4	16,67	5	16,13		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	3	12,50	3	9,68		
		полярність	високий	1	4,17	1	3,23		
			середній	1	4,17	1	3,23		
			низький	1	4,17	0	0,00		
4.	АН ₀	адекватність	високий	4	16,67	5	16,13	позитивні 16,00 негативні 2,00	0,086
			середній	7	29,16	8	25,81		
			низький	4	16,67	4	12,90		
		неадекватність	високий	1	4,16	4	12,90		
			середній	4	16,67	5	16,13		
			низький	4	16,67	5	16,13		

T_n^* - сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} - сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань контрольної групи також засвідчило позитивні зміни. Значущими є зміни у дихотомічних парі властивостей соціальних очікувань особистості: відкритість / закритість ($T_n=30,00$; $p=0,043$). Незначущими є позитивні зміни у всіх інших дихотомічних парах властивостей. Очевидно, організація соціокультурного середовища міжособистісної взаємодії торгового центру сприяє формуванню відкритості соціальних очікувань учасників. Значущі зміни у всіх інших властивостях соціальних очікувань вимагають цілеспрямованих формувальних впливів. Розглянемо результати показників властивостей

соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту (див. табл. 5.17).

Таблиця 5.17

Порівняння властивостей соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту

№	Показник властивостей соціальних очікувань,		Рівень	ЕГ* n=35		КГ** n=31		U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, p≤0,05
				n	%	n	%		
1	2			3	4	5	6	7	8
1.	ІЕ ₀	інтернальність	високий	6	17,14	4	12,90	795,50	0,065
			середній	6	17,14	5	16,13		
			низький	9	25,71	11	35,49		
		екстернальність	високий	1	2,86	1	3,23		
			середній	5	14,29	4	12,90		
			низький	8	22,86	6	19,35		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	2	6,45		
			низький	0	0,00	1	3,23		
		полярність	високий	1	2,86	0	0,00		
			середній	2	5,71	0	0,00		
			низький	1	2,86	1	3,23		
2.	АП ₀	активність	високий	6	17,14	4	12,90	745,50	0,036
			середній	6	17,14	6	19,35		
			низький	9	25,72	9	29,04		
		пасивність	високий	1	2,86	3	9,68		
			середній	7	20,00	5	16,13		
			низький	6	17,14	4	12,90		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	3	9,68		
			низький	0	0,00	1	3,23		
		полярність	високий	1	2,86	0	0,00		
			середній	1	2,86	1	3,23		
			низький	3	8,57	0	0,00		
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	7	20,00	6	19,35	801,00	0,102
			середній	6	17,14	6	19,35		
			низький	9	25,72	9	29,04		
		закритість	високий	1	2,86	1	3,23		
			середній	6	17,14	4	12,90		
			низький	6	17,14	5	16,13		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	0	0,00	3	9,68		
		полярність	високий	3	8,57	1	3,23		
			середній	2	5,71	1	3,23		
			низький	4	11,43	0	0,00		

Продовж. табл. 5.17

1	2			3	4	5	6	7	8
4.	АН ₀	адекватність	високий	7	20,00	5	16,13	730,00	0,032
			середній	5	14,29	8	25,81		
			низький	11	31,42	4	12,90		
	неадекватність	високий	5	14,29	4	12,90			
		середній	4	11,43	5	16,13			
		низький	3	8,57	5	16,13			

* ЕГ – експериментальна група; ** КГ – контрольна група.

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту показує, що значущі зміни зафіксовано у дихотомічних парах властивостей соціальних очікувань особистості: активність / пасивність ($T_n=745,50$; $p=0,036$) і адекватність / неадекватність ($T_n=730,00$; $p=0,032$). У всіх інших парах зміни незначні: інтернальність / екстернальність ($T_n=795,50$; $p=0,065$), відкритість / закритість ($T_n=801,00$; $p=0,102$). Незначущі позитивні зміни у дихотомічній парі «відкритість / закритість» пояснюємо тим, що навіть без формувальних впливів, соціокультурне середовище міжособистісної взаємодії торгового центру забезпечує сприятливі умови для формування високих показників відкритості соціальних очікувань учасників взаємодії. Незначні зміни в дихотомічній парі «інтернальність / екстернальність» є очевидними і причини описано вище. Подамо порівняння показників експектометричних ознак експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту, результати визначені за допомогою U-критерію Манна-Уїтні (див. табл. 5.18).

Порівняння показників експектометричних ознак експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту показує, що всі позитивні зміни в досліджуваних показниках є значущими: коефіцієнт очікувань ($U=714,50$; $p=0,031$), експектометричний статус ($U=724,50$; $p=0,037$), рівень адекватності самоочікувань ($U=738,50$; $p=0,048$) та коефіцієнт взаємоочікуваних виборів ($U=729,00$; $p=0,042$).

Таблиця 5.18

Порівняння показників експектометричних ознак експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту

№	Показник досліджуваних ознак	U-критерій Манна-Уїтні	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
1	2	3	4
1.	Коефіцієнт очікувань, E	714,50	0,031
2.	Експектометричний статус, ES	724,50	0,037
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	738,50	0,048
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, E _{вр}	729,00	0,042

Маємо підстави стверджувати, що формувальні впливи програми тренінгів та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» сприяли швидким якісним змінам соціальної дійсності у торговому центрі «33м²етра» (м. Білгород-Дністровський). Програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань забезпечила формування необхідних навиків ефективної комунікації, організації роботи з продажу товарів, формування уявлень про реалізацію бізнес-процесу та спробу його ефективно впровадити, а застосування комбінованої моделі навчально-професійної підготовки дозволило закріпити на практиці вищеперелічені вміння та навички.

5.3.3. Результати впровадження програми тренінгових занять «Школа лідера» для учасників проектної групи. Однією з особливостей впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань учасникам «Школи лідера» є те, що дана група є проектною, і контрольна група відсутня. Порівнювати зі студентською групою недоцільно, оскільки перед проектною групою стоять дещо інші завдання. У такому випадку виходимо зі значущості і величини позитивного «зсуву», що мав місце в експериментальній групі, а також загальної мети, задля чого була організована проектна група загальною кількістю $n=24$.

Перейдемо до аналізу результатів, що характеризують соціальні очікування як процес і результат психічної регуляції поведінки. Розглянемо основні результати впровадження програми на основі порівняння показників соціальних очікувань досліджуваних до і після формуального експерименту (див. табл. 5.19).

Таблиця 5.19

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної групи до і після формуального експерименту

№	Показник соціальних очікувань	Рівень соціальних очікувань	До експерименту n=24		Після експерименту n=24		Т-критерій Ф.Вілкоксона (сума рангів), T _п * T _н **	Коеф. значущості, p≤0,05
			n	%	n	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, ОП ₀	високий	6	25,00	9	37,50	позитивні 66,00 негативні 0,00	0,003
		середній	16	66,67	15	62,50		
		низький	2	8,33	0	0,00		
2.	Рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, ОС ₀	високий	5	20,83	4	16,67	позитивні 13,00 негативні 42,00	0,134
		середній	18	75,00	18	75,00		
		низький	1	4,17	2	8,33		
3.	Рівень очікуваних результатів діяльності, ОР ₀	високий	7	29,17	10	41,67	позитивні 66,00 негативні 0,00	0,003
		середній	17	70,83	14	58,33		
		низький	0	0,00	0	0,00		
4.	Рівень соціальних очікувань, РСО ₀	високий	16	66,67	18	75,00	позитивні 91,00 негативні 0,00	0,001
		середній	8	33,33	6	25,00		
		низький	0	0,00	0	0,00		

T_п* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_н** – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників соціальних очікувань експериментальної групи до і після формувального експерименту підтвердило ефективність програми тренінгових занять «Школа лідера». З таблиці видно, що зафіксовано значущі позитивні зміни показника обізнаності про передбачуваний перебіг подій ($T_n=66,00$; $p=0,003$), значущі позитивні зміни очікуваних результатів діяльності ($T_n=66,00$; $p=0,003$) і значущі позитивні зміни показника рівня соціальних очікувань досліджуваних ($T_n=91,00$; $p=0,001$). Незначущими є позитивні зміни показника очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії ($T_n=13,00$; $p=0,134$). Зазначаємо, що третя експериментальна група не стала виключенням і продемонструвала схожі результати порівняння параметрів соціальних очікувань особистості з двома попередніми.

Констатуємо, що реалізована програма забезпечила значущу різницю «зсувів» у складовій соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій ($T_n=66,00$; $T_n=0,00$; при $p \leq 0,05$) та складовій соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності ($T_n=66,00$; $T_n=0,00$; при $p \leq 0,05$), що і сприяло значущим змінам показника рівня соціальних очікувань досліджуваного ($T_n=91,00$; $T_n=0,00$; при $p \leq 0,05$). Отримано негативну різницю «зсувів» у складовій соціально-психологічних особливостей очікуваного ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії ($T_n=13,00$; $T_n=42,00$; $p \geq 0,05$). Припускаємо, що через реалізацію програми відбулися позитивні динамічні зміни когнітивної і поведінкової готовності до передбачуваного перебігу подій. Учасники проектної групи отримали можливість оцінити майбутню перспективу, перенестися у вир подій професійної діяльності, що внесло корективи у їхні соціальні очікування, модель очікуваного майбутнього. Не виключаємо, що значна частина могла виявитися неготовою до швидкої зміни статусу, хоча і висловлювала свої прагнення. Та й саме формування емоційної готовності вимагає тривалих формувальних впливів. У жодній з попередніх експериментальних та

контрольних груп ми не отримували такі превалюючі значення суми негативних рангів. Подамо результати порівняння показників суб'єктного контролю, загальної осмисленості життя, мотиваційної структури особистості експериментальної групи до і після формуального експерименту, визначені за допомогою Т-критерію Ф. Вілкоксона (див. табл. 5.20).

Таблиця 5.20

Порівняння показників досліджуваних ознак експериментальної групи до і після формуального експерименту

№	Показник досліджуваних ознак	Т-критерій Ф.Віллкоксона (сума рангів), T_p^* T_n^{**}	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
1	2	3	4
1.	Загальна інтернальність, I_z	позитивні 74,50 негативні 16,50	0,042
2.	Інтернальність в галузі досягнень, I_d	позитивні 119,00 негативні 17,00	0,008
3.	Інтернальність в галузі невдач, I_n	позитивні 26,00 негативні 1,50	0,033
4.	Інтернальність у сімейних стосунках, I_c	позитивні 43,50 негативні 1,50	0,012
5.	Інтернальність в галузі виробничих відносин, I_b	позитивні 58,00 негативні 8,00	0,022
6.	Інтернальність стосовно здоров'я і хвороб, I_x	позитивні 48,00 негативні 18,00	0,132
7.	Цілі в житті	позитивні 120,00 негативні 16,00	0,007
8.	Процес	позитивні 15,00 негативні 0,00	0,039
9.	Результат	позитивні 97,00 негативні 23,00	0,034
10.	Локус контролю – Я	позитивні 59,00 негативні 7,00	0,020
11.	Локус контролю – життя	позитивні 39,00 негативні 16,00	0,229
12.	Загальний ОЖ	позитивні 123,00 негативні 30,00	0,027
13.	Внутрішній мотив	позитивні 67,00 негативні 14,00	0,022
14.	Пізнавальний мотив	позитивні 19,50 негативні 1,50	0,052
15.	Мотив уникнення	позитивні 28,00 негативні 0,00	0,015

Продовж. табл. 5.20

1	2	3	4
16.	Мотив змагання	позитивні 45,00 негативні 0,00	0,007
17.	Мотив зміни діяльності	позитивні 15,00 негативні 13,00	0,865
18.	Мотив самоповаги	позитивні 35,00 негативні 1,00	0,015
19.	Значущість результатів	позитивні 71,00 негативні 7,00	0,012
20.	Складність завдання	позитивні 28,50 негативні 7,50	0,136
21.	Вольове зусилля	позитивні 11,00 негативні 4,00	0,336
22.	Оцінка рівня досягнутих результатів	позитивні 84,00 негативні 7,00	0,006
23.	Оцінка свого потенціалу	позитивні 36,00 негативні 0,00	0,011
24.	Намічений рівень мобілізації зусиль	позитивні 53,50 негативні 1,50	0,008
25.	Очікуваний рівень результатів	позитивні 130,00 негативні 6,00	0,001
26.	Закономірність результатів	позитивні 66,00 негативні 0,00	0,001
27.	Ініціативність	позитивні 66,00 негативні 12,00	0,031

$T_{п}^*$ – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; $T_{п}^{**}$ – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння досліджуваних показників експериментальної групи після формуального експерименту свідчить, що очікувано значущими є позитивні зміни в показниках загальної інтернальності ($T_{п}=74,50$; $p=0,042$) та її складових, крім показника інтернальності стосовно здоров'я і хвороб ($T_{п}=48,00$; $p=0,132$). Позитивно значущі зміни є в показниках загальної осмисленості життя ($T_{п}=123,00$; $p=0,027$) та її показниках, за виключенням показника «локус контролю – життя» ($T_{п}=39,00$; $p=0,229$). Позитивні значущі зміни мають місце в значній частині складових мотиваційної структури особистості, виключення складають показники: пізнавальний мотив ($T_{п}=19,50$; $p=0,052$), мотив зміни діяльності ($T_{п}=15,00$; $p=0,865$), складність завдання ($T_{п}=28,50$; $p=0,136$). Отримані результати, що зведені в табл. 5.20, свідчать про значущі зміни, що були досягнуті реалізацією програми тренінгових занять «Школа лідера» в досліджуваних показниках

експериментальної вибірки. Перейдемо до аналізу результатів, що характеризують соціальні очікування як процес і результат конструювання, й відображення особистістю соціальної дійсності. Подамо зміни показників властивостей соціальних очікувань досліджуваних до і після формувального експерименту (див. табл. 5.21).

Таблиця 5.21

**Порівняння показників властивостей соціальних очікувань
експериментальної групи до і після формувального експерименту**

№	Показник властивостей соціальних очікувань, шкала		Рівень	До експерименту n=24		Після експерименту n=24		Т-критерій Ф.Віллкоксона (сума рангів), T _п ,* T _н **	Коеф. значущості, p≤0,05
				n	%	n	%		
1	2			3	4	5	6	7	8
1.	ІЕ ₀	інтернальність	високий	3	12,50	5	20,83	позитивні 66,00 негативні 5,00	0,003
			середній	10	41,67	10	41,67		
			низький	6	25,00	4	16,67		
		екстернальність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	0	0,00	0	0,00		
			низький	5	20,83	5	20,83		
		амбівалентність	високий	1	4,17	1	4,17		
			середній	1	4,17	1	4,17		
			низький	1	4,17	1	4,17		
	полярність	високий	0	0,00	0	0,00			
		середній	0	0,00	2	8,33			
		низький	0	0,00	1	4,17			
2.	АП ₀	активність	високий	4	16,67	5	20,82	позитивні 36,00 негативні 0,00	0,008
			середній	8	33,33	10	41,67		
			низький	6	25,00	4	16,67		
		пасивність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	1	4,17	1	4,17		
			низький	5	20,83	4	16,67		
		амбівалентність	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	1	4,17	0	0,00		
			низький	1	4,17	0	0,00		
	полярність	високий	0	0,00	0	0,00			
		середній	0	0,00	1	4,17			
		низький	0	0,00	1	4,17			

Продовж. табл. 5.21

1	2			3	4	5	6	7	8
3.	ВЗ ₀	відкритість	високий	8	33,33	8	33,33	позитивні 21,00 негативні 0,00	0,026
			середній	6	25,00	8	33,33		
			низький	4	16,67	4	16,67		
		закритість	високий	0	0,00	0	0,00		
			середній	1	4,17	1	4,17		
			низький	5	20,83	3	12,50		
3.	ВЗ ₀	амбівалентність	високий	1	4,17	0	0,00	позитивні 21,00 негативні 0,00	0,026
			середній	1	4,17	0	0,00		
			низький	2	8,33	2	8,33		
		полярність	високий	2	8,33	2	8,33		
			середній	2	8,33	2	8,33		
			низький	1	4,17	1	4,17		
4.	АН ₀	адекватність	високий	4	16,67	5	20,83	позитивні 55,00 негативні 0,00	0,003
			середній	6	25,00	7	29,18		
			низький	5	20,83	5	20,83		
		неадекватність	високий	4	16,67	5	20,83		
			середній	4	16,67	2	8,33		
			низький	1	4,16	0	0,00		

$T_{п}^*$ - сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; $T_{н}^{**}$ - сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників властивостей соціальних очікувань експериментальної групи до і після формувального експерименту показує зміни, що відбулися в експериментальній групі після формувального експерименту. З таблиці видно, що зафіксовано значущі позитивні зміни у всіх дихотомічних парах властивостей соціальних очікувань особистості: інтернальність / екстернальність ($T_{п}=66,00$; $p=0,003$), активність / пасивність ($T_{п}=36,00$; $p=0,008$), відкритість / закритість ($T_{п}=21,00$; $p=0,026$), адекватність / неадекватність ($T_{п}=55,00$; $p=0,003$). На відміну від попередніх експериментальних груп отримано значущі зміни у показниках дихотомічної пари властивостей «інтернальність / екстернальність», що свідчить про налаштованість на результат, який учасники проекту прагнуть отримати. Такі показники радше вважаємо виключенням, оскільки на стадії комплектування проектної групи до неї потрапили всі інтернали, а на етапі формувального експерименту, впроваджена програма тільки підсилила інтернальну складову соціальних очікувань учасників. Інші високі показники властивостей є очевидними і прогнозовано значущими. Подамо результати порівняння

показників експектометричних ознак експериментальної групи до і після формувального експерименту, визначені за допомогою Т-критерію Ф. Вілкоксона (див. табл. 5.22).

Таблиця 5.22

Порівняння показників експектометричних ознак експериментальної групи до і після формувального експерименту

№	Показник експектометричної ознаки	Т-критерій Ф.Вілкоксона (сума рангів), T_n^* T_n^{**}	Коеф. значущості, $p \leq 0,05$
1	2	3	4
1.	Коефіцієнт очікувань, E	позитивні 91,00 негативні 0,00	0,001
2.	Експектометричний статус, ES	позитивні 66,00 негативні 0,00	0,001
3.	Рівень адекватності самоочікувань, A	позитивні 37,00 негативні 5,50	0,025
4.	Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів, $E_{вр}$	позитивні 36,00 негативні 0,00	0,010

T_n^* – сума позитивних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона; T_n^{**} – сума негативних рангів Т-критерія Ф. Вілкоксона.

Порівняння показників експектометричних ознак експериментальної групи до і після формувального експерименту свідчить про високі значущі позитивні зміни: коефіцієнта очікувань ($T_n=91,00$; $p=0,001$), експектометричного статусу ($T_n=66,00$; $p=0,001$), рівня адекватності самоочікувань ($T_n=37,00$; $p=0,025$) та коефіцієнта взаємоочікуваних виборів ($T_n=36,00$; $p=0,010$). Пояснюємо такі значні зміни тим, що проектна група на стадії створення, коли був проведений констатувальний зріз, показала дуже низькі показники експектометричних ознак. Високий потенціал учасників проекту, робота у тренінговій групі, колективне прагнення об'єднатися перед невідомим, своєрідний соціально-психологічний ефект «небезпеки» (адже мета у кожного учасника була індивідуальна), сприяли значущим змінам параметрів експектометричних ознак. Маємо підстави стверджувати, що формувальні впливи програми тренінгових занять «Школа лідера» сприяли

оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань студентів ХНТУ до професійної діяльності на майбутніх робочих місцях. Позитивним результатом впровадження програми вважаємо запрошення найкращих 13 учасників на стажування з подальшим працевлаштуванням.

Результати впровадження зазначеної програми показали високий рівень валідності попередньо розроблених діагностичних процедур та ефективність застосованих методів формувального впливу щодо оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості. Ефективність запропонованої програми доведена позитивними змінами у показниках рівня сформованості соціальних очікувань та його складових; підвищенням показників властивостей соціальних очікувань, таких як інтернальність, активність, відкритість та адекватність; зростанням інтернальності у сфері виробничих стосунків та загальної інтернальності; підвищенням показників загальної осмисленості життя; зростанням орієнтації на цілі в житті та результативність життя або задоволеність самореалізацією.

Висновки до п'ятого розділу

Доведено, що створена програма оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань для кожної експериментальної групи, з урахуванням особливостей їхньої діяльності та функціонального призначення, є дієвим і ефективним засобом формування рівнів соціальних очікувань та їх змістових психологічних параметрів. Програмою оптимізації розвитку та психокорекції передбачено створення умов, що сприяли розгляду досліджуваного як суб'єкта поведінки і діяльності, здатного розвивати свій внутрішній суб'єктивний світ, змінювати ставлення до себе і оточуючих; забезпечували цілеспрямоване планування, побудову і перетворення суб'єктом власних дій, вчинків у відповідності з особистісно значущою метою та актуальними потребами.

В основу програми формувального експерименту покладено такі теоретико-методологічні положення: орієнтація на досліджуваного як суб'єкта навчально-професійної, професійної та проектної діяльності; суб'єкт-суб'єктні відносини та взаємини між досліджуваними і особами, які здійснюють на них впливи; системний підхід до організації та створення розвивального середовища: актуалізаційний характер взаємин, комплексне поєднання різних видів діяльності, єдність розвитку, навчання, самовдосконалення; вміле поєднання системи формувальних впливів: дидактичне оснащення, розвивальні заходи, психокорекційні прийоми та неупереджений контроль; саморегуляційний зміст діяльності досліджуваного як свідоме, цілеспрямоване планування власних дій і вчинків у відповідності з особистісно значущою метою, та актуальними потребами сьогодення.

Методологічну основу розробки програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості складає верифікована система принципів системно-генетичного, особистісно-діяльнісного, вчинкового підходів до оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, гуманістична теорія самоактуалізації та самореалізації, теорія саморегуляції діяльності і поведінки особистості.

Програма складалася з трьох взаємопов'язаних етапів: психодіагностичного, розвивально-корекційного та контрольного. Психодіагностичний етап передбачав отримання емпіричних даних показників, інформації про індивідуально-типологічні та особистісні особливості досліджуваних, конкретизацію даних щодо типів очікувань досліджуваних, аналіз моделювання соціального контексту міжособистісної взаємодії, врахування особливостей конструювання досліджуваними моделі очікуваного майбутнього. Розвивально-корекційний етап об'єднав теоретичний, практичний і підсумковий блоки. Робота теоретичного блоку розвивально-корекційного етапу полягала в ознайомленні з завданнями і формами роботи, підготовці досліджуваних до оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань. Практичний блок об'єднав такі три

напрямки роботи: профілактичний, формувально-розвивальний та психокорекційний. Профілактика здійснювалася через роз'яснювальні бесіди та групові дискусії. Формувально-розвивальні впливи реалізовувалися через соціально-психологічний тренінг, ділові ігри, мозковий штурм, індивідуальну творчу роботу. Психокорекційний напрямок об'єднав психологічне консультування та психокорекційні вправи. Підсумковий блок розвивально-корекційного етапу дослідження сприяв узагальненню здобутків формувального експерименту, консолідації профілактичних, формувальних, розвивальних і психокорекційних впливів. Контрольний етап програми передбачав оцінку ефективності впроваджених заходів, оцінку спеціально організованого розвивального середовища – своєрідне соціальне поле, яке впливало на рівень сформованості соціальних очікувань досліджуваних.

Результати впровадження зазначеної програми показали високий рівень валідності розроблених діагностичних процедур та методів формувального впливу. Ефективність запропонованої програми доведена позитивними змінами у показниках рівня сформованості соціальних очікувань та його складових: студентська група ($T_n=295,50$; $T_n=4,50$; $p=0,000$); торгівельний колектив ($T_n=274,50$; $T_n=9,50$; $p=0,007$); проектна група ($T_n=91,00$; $T_n=0,00$; $p=0,001$); підвищенням показників властивостей соціальних очікувань, таких як активність ($p \leq 0,05$), відкритість ($p \leq 0,05$) та адекватність ($p \leq 0,05$); зростанням показників суб'єктного контролю у сфері виробничих стосунків ($p=0,011-0,028$, при $p \leq 0,05$) та зростанням показників загальної інтернальності ($p=0,034-0,048$, при $p \leq 0,05$); підвищенням показників загальної осмисленості життя ($p=0,027-0,33$, при $p \leq 0,05$); зростанням орієнтації на цілі в житті ($p=0,007-0,048$, при $p \leq 0,05$) та результативність життя ($p=0,034-0,042$, при $p \leq 0,05$).

Отже, оптимізація розвитку та психокорекції соціальних очікувань є важливим складником в системі підготовки фахівців. Від узгоджених дій членів міжособистісної взаємодії може залежати не тільки результат

виконання завдання, розкриття злочинів, ефективність військових операцій, але й в екстремальних, складних умовах – життя кожного учасника взаємодії.

Основні положення розділу опубліковані в таких працях автора: [244; 251; 254; 255; 558; 531].

ВИСНОВКИ

У роботі представлено нове вирішення проблеми психології соціальних очікувань особистості. Узагальнення отриманих у дисертаційній роботі результатів дозволило сформулювати такі висновки:

1. Проведений теоретичний аналіз дозволив розглянути проблему соціальних очікувань як базового психологічного механізму саморегуляції поведінки особистості, складової ціннісно-сміслової сфери особистості, комунікативно-рольової взаємодії. Соціальні очікування проаналізовано в теоріях мотивації особистості та розкрито прикладні аспекти їх дослідження.

Обґрунтовано визначення соціальних очікувань особистості як процесу психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною та поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Показано, що когнітивна, емоційна та поведінкова готовність супроводжується здатністю особистості до соціальних контактів, дій, вчинків. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до індивідуальності, до особистості. Констатовано, що дослідження соціальних очікувань як психічного процесу, стану і властивості утворює основний понятійний базис, на якому будується психологія соціальних очікувань особистості.

2. Обґрунтовано методологічну базу вивчення соціальних очікувань особистості та проведено їх аналіз в системі регуляції соціальної поведінки особистості; розкрито сутність і науково обґрунтовано внутрішні детермінанти досліджуваного феномену. Соціальні очікування розглянуто як процес конструювання і відтворення соціальної дійсності, процес психічної регуляції поведінки, як процес відображення і конструювання соціальної дійсності, що реалізується механізмами інтеріоризації та екстеріоризації, інтерналізації, екстерналізації та об'єктивації, рефлексії, ідентифікації та стереотипізації. Доведено, що варіативність реакцій на конкретний перебіг подій чи участь в міжособистісній взаємодії сприяє утворенню і розвитку

складної розгалуженої системи соціальних очікувань особистості, яка вибудовується в ієрархічному порядку, утворюючи так зване «дерево соціальних очікувань особистості».

Встановлено, що соціальні очікування особистості є важливим соціально-психологічним чинником, який через систему функцій, психологічних механізмів сприяє розвитку та становленню особистості, і в той же час призупиняє, стримує цей розвиток, що призводить до стагнації, деформації, емоційного вигорання й навіть до її деградації.

3. Розроблено соціально-психологічну концепцію соціальних очікувань особистості. Показано, що конструювання моделі очікуваного майбутнього є побудованим особистістю проектом результату, тобто своєрідним передбаченням, яке реалізується через прогностичну та контрольну функції соціальних очікувань.

Побудовано структурно-функціональну схему взаємозв'язку соціальних очікувань особистості з іншими процесами психічної регуляції поведінки. Показано, що соціальні очікування особистості забезпечують довільну регуляцію соціальної поведінки. Встановлено, що соціальні очікування особистості є регулятором соціально-психологічної реальності, складовою системи соціальної поведінки особистості, яка перебуває в органічному взаємозв'язку з соціальними нормами. Зазначено, що перманентна трансформація соціальних очікувань особистості у соціальні норми і зворотній вплив соціальних норм на її соціальні очікування утворюють двосторонній механізм регуляції соціальної поведінки особистості.

Структурно-функціональна модель соціальних очікувань особистості розглянута в єдності таких складових: соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю очікуваних результатів діяльності.

4. Розроблено психодіагностичний інструментарій дослідження соціальних очікувань особистості, зокрема створено опитувальник «Рівень соціальних очікувань». Проведені процедури стандартизації та апробації опитувальника показали достатні показники валідності, ретестової надійності, що дозволяє використовувати створений опитувальник як засіб дослідження соціальних очікувань особистості, конструювання моделі очікуваного майбутнього.

Емпірично виявлено особливості соціальних очікувань особистості різних груп досліджуваних. З'ясовано взаємозв'язки та взаємозалежності між показниками соціальних очікувань, суб'єктного контролю, смисложиттєвих орієнтацій, мотиваційної структури особистості, властивостей соціальних очікувань та експектометричних ознак очікувань особистості за допомогою кореляційного аналізу. Встановлено, що осмисленість життя людини, як внутрішня однорідна структура, яка пов'язує минуле з теперішнім, а теперішнє з майбутнім, є поєднанням цілі, процесу і результату. Сенс життя людини і те, чого вона чекає, пов'язаний з осмисленістю життя та рівнем її соціальних очікувань.

З'ясовано, що мотиваційна структура особистості, а саме її індивідуальний профіль, є відображенням всіх особливостей взаємозв'язків з параметрами соціальних очікувань. Оцінюючи себе і свої дії, у досліджуваного актуалізуються потреби, серед яких превалюють пізнавальні, соціальні, потреби самоповаги. На базі цих потреб суб'єкт оцінює значущість і складність завдання, планує витрати ресурсів (час, зусилля), складає прогностичну оцінку своєї діяльності і доволно регулює процес конструювання моделі очікуваного майбутнього.

Обґрунтовано, що соціально-особистісні детермінанти, рівень самоорганізації навчально-професійної діяльності та соціокультурний простір визначальним чином впливають на типізацію соціальних очікувань людини. Наочні таксономії дозволили виокремити детермінанти типів (реалістичного, пасивноосмисленого, поміркованого, активноосмисленого,

нереалістичного) соціальних очікувань досліджуваних, розкрити змістові особливості й умови їх утворення.

5. Методологічну основу побудови програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості склала верифікована система принципів системно-генетичного, особистісно-діяльнісного, вчинкового підходів до оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань, гуманістична теорія самоактуалізації і самореалізації, теорія саморегуляції діяльності та поведінки особистості. Програма поєднала психодіагностичний, розвивально-корекційний та контрольний етапи.

Змістово-процесуальними засадами побудови програми слугували: орієнтація на досліджуваного як суб'єкта навчальної, професійної та проектної діяльності; суб'єкт-суб'єктні відносини, взаємини між досліджуваними і особами, які впливають на них; системність організації та створення розвивального середовища (актуалізаційний характер взаємин, комплексне поєднання різних видів діяльності, єдність розвитку, навчання, виховання, самовдосконалення); поєднання системи формувальних впливів (дидактичне оснащення, розвивальні заходи, психокорекційні прийоми та неупереджений контроль); саморегуляційний зміст діяльності досліджуваного як свідоме, цілеспрямоване планування власних дій, вчинків у відповідності з особистісно значущою метою та актуальними потребами сьогодення.

6. Результати впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості показали високий рівень валідності розроблених діагностичних процедур та методів формувального впливу. Ефективність запропонованої і реалізованої в експериментальних групах програми доведена позитивними змінами у таких показниках: підвищенні рівня сформованості соціальних очікувань; активності, відкритості та адекватності соціальних очікувань; суб'єктному контролю у сфері виробничих відносин; загальній інтернальності; загальній осмисленості життя; орієнтації на цілі в житті та результативності життя.

Показано, що оптимізація розвитку та психокорекції соціальних очікувань є важливим складником в системі підготовки фахівців. Отримані знання, навички конструктивної міжособистісної взаємодії, вміння планувати, прогнозувати перебіг подій, поєднувати толерантність і вимогливе ставлення до учасника взаємодії, узгоджувати власні дії з діями інших членів, зокрема навчальної групи, виробничого колективу, тимчасово створеної проектної групи – позитивно вплинули на рівень суб'єктного контролю, загальну осмисленість життя, орієнтацію на цілі та результативність життя.

Перспективи подальшого дослідження. Запропоноване у дисертаційній роботі тлумачення психологічної сутності соціальних очікувань особистості, а також методів і шляхів їх вивчення, не є вичерпним. Воно може бути продовженим у напрямку конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. Серед перспективних напрямків вбачаємо також дослідження соціальних очікувань на різних етапах соціалізації особистості, у контексті відображення і конструювання соціальної дійсності. Заслуговує на увагу і гендерний аспект вивчення проблеми соціальних очікувань особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Время личности и время жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская, Татьяна Николаевна Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 299 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Социальное мышление личности : проблемы и стратегии исследования / К. А. Абульханова-Славская // Социальная психология в трудах отечественных психологов / Сост. Свенцицкий А. Л. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – С. 289–315.
3. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности») / Т. Адорно // Социологические исследования. – 1993. – № 3. – С. 75–85.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 2000. – 350 с.
5. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси, Сьюзан Урбина. – 7-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2007. – 688 с. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. завед. / Галина Михайловна Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 364 с.
7. Анохин П. К. Опережающее отражение действительности / П. К. Анохин // Вопросы философии. – 1962. – № 7. – С. 97–111.
8. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / Петр Кузьмич Анохин. – М., 1975. – 225 с.
9. Асмолов А. Г. Деятельность и установка / А. Г. Асмолов // Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М. : Издательство «ИПП» ; Воронеж : НПО «Модэк», 1996. – С. 258–372.
10. Асмолов А. Г. Проблема установки в необихевиоризме : прошлое и настоящее. «Вероятностное ожидание» / А. Г. Асмолов

- // Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / Под ред. И. М. Фейгенберг, Г. Е. Журавлева. – М. : Наука, 1977. – С. 75–81.
11. Аткинсон Р. Л. Введение в психологию / Р. Л. Аткинсон, Р. С. Аткинсон, Э. Е. Смит, Д. Дж. Бем [и др.] ; под. общ. ред. В. П. Зинченко. [15-е международ. изд.]. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 641 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
 12. Базилевич Т. Ф. Системное исследование антиципации в структуре индивидуальности / Т. Ф. Базилевич // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 46–55.
 13. Балл Г. А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Георгий Алексеевич Балл. – К. – Донецк : Ровесник, 1993. – 32 с.
 14. Балл Г. А. Синтез эгалитарности и элитарности в разработке категории «личность» [Электронный ресурс] / Г. А. Балл // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Электронный сборник материалов XX симпозиума / под ред. Г. А. Вайзер, Н. В. Кисельниковой, Т. А. Поповой. – М.: ФГНУ «Психологический институт РАО», 2015. – С. 64–66 (дата звернення: 13.08.2016).
 15. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура ; [Пер. с англ. Н. Н. Чубарь]. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
 16. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Іван Гергійович Батраченко ; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». – Одеса, 2010. – 42 с.
 17. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини / Іван Георгійович Батраченко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. – 204 с.

18. Баякина О. А. Амбивалентность социальных ожиданий педагогов в отношении одаренных детей / О. А. Баякина // Психология и педагогика : актуальные вопросы, достижения и инновации : Материалы II Междун. науч.-практ. конф., 10 нояб. 2016 г., г. Пенза / Под общ. ред. Г. Ю. Гуляева. – Пенза : МЦНС «Наука и Просвещение», 2016. – С. 112–115.
19. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман ; [Пер. з англ. Е. Д. Руткевич]. - М. : Медиум, 1995. – 323 с.
20. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Эрик Берн ; [Пер. с англ. А. А. Грузберг]. – Екатеринбург : Изд-во «ЛИТУР», 2001. – 320 с.
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Б. Бернс; [Пер. с англ. М. Б. Гнедовский, М. А. Ковальчук]. – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
22. Бернс Р. Что такое Я-концепция / Р. Бернс // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 333–392.
23. Бернс Р. Я-концепция и Я-образы / Р. Бернс // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 133–219.
24. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Николай Александрович Бернштейн. – М. : «Медицина», 1966. – 349 с.
25. Блинова О.Є. Використання діалогічних методів формування відкритості до спілкування у студентів / О.Є. Блинова // Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти: Зб. наук. праць. – Херсон, Персей, 2000. – С. 17–18.

26. Блинова О. Є. Особистісні детермінанти прояву соціальних стереотипів / О. Є. Блинова // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 51–55.
27. Блинова О. Є. Особистісні чинники розвитку соціальних стереотипів / О. Є. Блинова // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України : зб. наук. праць / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 28. – С. 67–73.
28. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у реалізації особистісної свободи / О. Є. Блинова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 6. – С. 22–26.
29. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у становленні Я-концепції майбутніх педагогів / О. Є. Блинова // Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р., м. Чернівці. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 261–265.
30. Блинова О. Є. Стереотипи як засіб соціальної та психологічної адаптації людини / О. Є. Блинова // Психологічна безпека та адаптація особистості : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер., 7–8 лист. 2007 р., м. Дніпропетровськ. – К., 2007. – С. 76–81.
31. Блинова О. Є. Трудова міграція населення України : соціально-психологічні механізми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Олена Євгенівна Блинова ; Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. – К., 2011. – 32 с.
32. Блинова О. Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : монографія / Олена Євгенівна Блинова. – Херсон : РІПО, 2011. – 486 с.

33. Бобнева М. И. Нормы общения и внутренний мир личности / М. И. Бобнева // Социальная психология в трудах отечественных психологов / Сост. Свенцицкий А. Л. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – С. 339–362. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
34. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения : монография / Марина Исидоровна Бобнева. – М. : Изд-во «Наука», 1978. – 311 с.
35. Бодалев А. А. Психология общения : избранные психологические труды / Алексей Александрович Бодалев. – 2-е изд. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : МО ДЕК, 2002. – 256 с.
36. Большаков В. Ю. Психотренинг. Социодинамика. Игры. Упражнения / В. Ю. Большаков. – СПб. : «Социально-психологический центр», 1996. – 381 с. – (Серия «Библиотека практической психологии»).
37. Борисова Т. П. Социально-психологическая среда высшего учебного заведения и ее роль в формировании профессиональных ожиданий студентов / Т. П. Борисова // Вестник университета (Государственный университет управления). – М. : ГУУ, 2010. – № 25. – С. 20–22.
38. Борисова Т. П. Социально-психологическая феноменология профессиональных ожиданий студентов в социообразовательной среде вуза : автореф. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Татьяна Павловна Борисова ; ФГБОУ ВПО «Государственный университет управления». – М., 2012. – 20 с.
39. Борисюк А. С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз : монографія / Алла Степанівна Борисюк. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. – 440 с.
40. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності / Олена Іванівна Бондарчук. – К. : Науковий світ, 2008. – 318 с.

41. Боришевський М. Й. Дорога до себе : Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / Мирослав Йосипович Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія «Монограф»).
42. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / Мирослав Йосипович Боришевський. – К. : СКО «Беркут», 2000. – 63 с.
43. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія / Мирослав Йосипович Боришевський. – Суми : видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
44. Бохонкова Ю. О. Психологічні основи випереджальної стратегії поведінки особистості : монографія / Юлія Олександрівна Бохонкова. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2012. – 405 с.
45. Бочелюк В. Й. Професіоналізм особистості: теоретико-методологічний аспект : монографія / під ред. В. Й. Бочелюка. – Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного та муніципального управління». – Запоріжжя, 2007. – 248 с.
46. Бочелюк В. Й. Психологічні засади готовності учасників освітньої діяльності до управління інноваційними процесами в школі : дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / Бочелюк Віталій Йосипович. – К., 2004. – 467 с.
47. Брушлинский А. В. Психология субъекта : индивида и группы [Часть I] / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 71–80.
48. Бураков С. Л. Социально-правовые ожидания осужденных / С. Л. Бураков // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для правоохранительных органов: Материалы междунар. науч.-практ. конф., 7 апр. 2016 г., г. Минск / Отв. ред. А. В. Яскевич. – Минск, 2016. – С. 318–319.

49. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика / Леонид Фокич Бурлачук. – СПб. : Питер, 2003. – 350 с.
50. Варбан М. Ю. Диагностика профессиональных ожиданий в юношеском возрасте / М. Ю. Варбан // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 3. – С. 32–36.
51. Васютинський В. О. Категорія «колективний суб'єкт» у феноменологічному дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2005. – Вип. 1 (15). – С. 23–37.
52. Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Олександрович Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
53. Васютинський В. О. Психологічні особливості потребово-мотиваційного компоненту громадянської свідомості та самосвідомості молоді / В. О. Васютинський // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : монографія. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 1. – С. 173–204.
54. Ващенко І. В. Система рефлексивних уявлень соціального працівника щодо професійної ситуації соціального втручання / І. В. Ващенко // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. : Зб. наук. праць. – Вип. 447–448. – Педагогіка та психологія. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 79–82.
55. Ващенко І. В. Стадії соціалізації в процесі становлення особистості / І. В. Ващенко, К. О. Ковалюк // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. : Зб. наук. праць. – Вип. 447–448. – Педагогіка та психологія. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 82–84.
56. Веккер Л. М. Психика и реальность : Единая теория психических процессов / Лев Маркович Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
57. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 6-е вид. (з дод. на CD): 250 000 / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.

58. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / Под ред. И. М. Фейгенберг, Г. Е. Журавлева. – М. : Наука, 1977. – 392 с.
59. Вилюнас В. К. Основные проблемы психологической теории эмоций / В. К. Вилюнас // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 3–28.
60. Витгенштейн Л. И. И. Логико-философский трактат / Людвиг Иозеф Иоганн Витгенштейн ; [Пер. с нем. А. Добронравова и Д. Лахути ; Общ. ред. и предисл. В. Ф. Асмуса]. – М. : Наука, 2009. – 133 с.
61. Волкова А. Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений / А. Н. Волкова, Т. М. Трапезникова // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 110–116.
62. Вундт В. Психология душевных волнений / В. Вундт // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 47-63.
63. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Лев Семенович Выготский // Психология развития человека. – М. : Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо. – 2005. – С. 208-543. – 1136 с. – (Серия «Библиотека всемирной психологии»).
64. Галян И. М. Психологический анализ концептуальной модели ценностной саморегуляции будущих педагогов / И. М. Галян // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – 2014. – №4 (20). – С. 38–45.
65. Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гарольд Гарфінкел ; [Пер. з англ. В. Й. Шовкун]. – К. : Курс, 2005. – 340 с.
66. Гиберт В. В. Моделирование будущего / Виталий Владимирович Гиберт. – К. : ООО «Изд. Дом Калита», 2013. – 320 с.
67. Говорун Т. В. Гендерна психологія у суб'єктно-вчинковому вимірі / Т. В. Говорун // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-

- психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 92–116.
68. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Тамара Василівна Говорун ; Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 35 с.
69. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
70. Головаха Е. И. Революция ожиданий в украинском обществе: опыт применения индекса социальных ожиданий до и после президентских выборов 2004 г. / Е. И. Головаха // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2005. – № 6 (80). – С. 39–44.
71. Головаха Е. И. Структура ценностных ориентаций и формирование профессиональной перспективы молодежи / Е. И. Головаха // Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / [Л. А. Аза, А. И. Вишняк, Е. И. Головаха и др. ; отв. ред. В. Л. Оссовский] ; АН СССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 289–300.
72. Гомелаури М. Л. Вопросы мотивационного значения социальных ожиданий / М. Л. Гомелаури. – Тбилиси, 1968. – 172 с.
73. Гомелаури М. Л. К вопросу о мотивационном значении социальных ожиданий : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук (по психологии) / М. Л. Гомелаури ; Изд. Тбилис. ун-та. – Тбилиси, 1967. – 25 с.
74. Горбань Г. О. Соціально-психологічний аналіз процесу прийняття рішення / О. Г. Горбань // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Серія «Психологічні науки» / За ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв, ТОВ «Ілон», 2010. – Т. 2., вип. 4. –

- С. 54–60.
75. Горбунова В. В. Психологія командотворення : ціннісно-рольова парадигма : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / Вікторія Валеріївна Горбунова ; Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. – К., 2014. – 32 с.
 76. Горбунова В. В. Психологія командотворення : ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія / Вікторія Валеріївна Горбунова. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2014. – 380 с.
 77. Горностай П. П. Личность и роль : Ролевой подход в социальной психологии личности : монография / Павел Петрович Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
 78. Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / Павло Петрович Горностай ; Ін-т соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2009. – 32 с.
 79. Готтсданкер Р. М. Основы психологического эксперимента : учеб. пособ. / Роберт М. Готтсданкер; [Пер. с англ. Ч. А. Измайлова и В. В. Петухова; науч. ред. рус. текста Ю Б. Гиппенрейтер]. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 368 с. – (Серия «Высшее профессиональное образование»).
 80. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман / [Общ. ред. и перевод. А. Д. Ковалев]. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 304 с.
 81. Гоффман Э. Представление себя другим // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 640–650.
 82. Грибов Д. Е. Социальные ожидания как регулятор социального

- поведения личности: теоретические проблемы исследования / Д. Е. Грибов // Гуманитарий Юга России. – М., 2016. – № 3. – С. 182–189.
83. Гришина Н. В. Психология конфликта / Наталия Владимировна Гришина. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»).
84. Губерман І. М. Як мозок передбачає майбутнє. – 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті : <http://www.poznavayka.org/uk/biologiya-2/yak-mozok-peredbachaye-maybutnye/> (дата звернення: 03.01.2016).
85. Гудзовская А. А. Психология социальной зрелости : монография / Алла Анатольевна Гудзовская. – Самара : СИПКРО, 2014. – 256 с.
86. Гуменюк О. Є. Психологія впливу : монографія / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 304 с.
87. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : монографія / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 186 с.
88. Гуткина Н. И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая, детская и возрастная психология» / Гуткина Нина Иосифовна ; НИИ общ. и пед. психол. – М., 1983. – 24 с.
89. Гуткина Н. И. О психологической сущности рефлексивных ожиданий / Н. И. Гуткина // Психология личности : теория и эксперимент : сбор. науч. трудов. – М., 1982. – С. 100–108.
90. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х тт. – П-Р. – М. : ОЛМА-ПРЕСС. – Т. 3, 2001. – 576 с.
91. Дарендорф Р. Г. Элементы теории социального конфликта / Р. Г. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142–147.

92. Денни М. Р. Теория ожидания [expectancy theory] / М. Р. Денни // Психологическая энциклопедия : 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха ; [Науч. редакц. перевода на рус. язык проф. А. А. Алексеева]. – СПб. : Питер, 2006. – С. 885–886.
93. Джемс У. Личность // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 7–44.
94. Джерджен К. Дж. Социальный конструктивизм: знание и практика: сб. статей / Кеннет Дж. Джерджен ; [Пер с англ. А. М. Корбута] ; Под общ. ред. А. А. Полонникова. – Мн.: БГУ, 2003 – 232 с.
95. Долгополов Н. Б. Сотворение мира. Футуропрактика: проектирование «новых миров» с детьми и взрослыми / Н. Б. Долгополов // Гештальтподход и психодрама в образовании. – М. : Мысль, 1997. – С. 11–21.
96. Долинский Г. Д. Исследование социально-психологических особенностей ролевых ожиданий (на примере деятельности руководителя школы) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Георгий Дмитриевич Долинский ; ЛГУ. – Л., 1974. – 22 с.
97. Дронова И. Г. Проблема дискурсного конструирования социальной реальности / И. Г. Дронова, Е. А. Кожемякин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия : Философия. Социология. Право. – Белгород : 2008, т. 6, № 14 (54). – С. 5–11.
98. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / Владимир Николаевич Дружинин. – СПб : Питер, 2000. – 320 с.
99. Друкер П. Ф. Практика менеджмента : [Пер. с англ.] / Питер Фердинанд Друкер. – СПб. : Вильямс, 2007. – 400 с.
100. Дубровська Д. М. Ціннісні орієнтації як психологічна проблема / Д. М. Дубровська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України

- / За ред. С. Д. Максименка – К. : «ГНОЗИС», 2002. – Т. VI. – Ч. 6. – С. 65–69.
101. Дюркгейм Э. Представления индивидуальные и представления коллективные // Э. Дюркгейм. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М. : Канон, 1995. – С. 208–243.
102. Емельянова Т. П. Социальных представлений концепция / Т. П. Емельянова // Психология : словарь. – М., 1990. – С. 375–377.
103. Жадан І. В. Соціальні уявлення молоді : проблема моральних експектацій / І. В. Жадан // Наук. студії із соц. та політ. психології. – 2007. – Вип. 18. – С. 163–169.
104. Желтикова И. В. Ожидание будущего : утопия, эсхатология, танатология : монография / И. В. Желтикова, Д. В. Гусев. – Орел : Изд-во ОГУ, 2011. – 172 с.
105. Журавлева Н. А. Структура ценностных ориентаций руководителей с разными личностными характеристиками / Н. А. Журавлева // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – С. 215–235. – (Серия «Интеграция академической и университетской психологии»).
106. Завалова Н. Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Наталья Дмитриевна Завалова, Борис Федорович Ломов, Владимир Александрович Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 168 с.
107. Завацька Н. Є. Психологія ресоціалізації особистості в умовах соціальної ізоляції : монографія / Н. Є. Завацька, І. Є. Жигаренко. – Луганськ : СНУ імені В. Даля, 2011. – 270 с.
108. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні аспекти адаптації молоді до умов ринкової економіки : монографія / Н. Є. Завацька, В. Є. Харченко / Під ред. Н. Є. Завацької. – Луганськ : СНУ імені В. Даля, 2012. – 228 с.

109. Завацька Н. Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі : монографія / Під ред. Н. Є. Завацької. – Луганськ : Вид-во імені В. Даля, 2012. – 320 с.
110. Завацька Н. Є. Суб'єктне самовизначення та адаптація особистості в системі економічних відносин : соціально-психологічний аспект : монографія / Н. Є. Завацька, В. Є. Харченко, Л. В. Хитрош / Під ред. Н. Є. Завацької. – Луганськ : СНУ імені В. Даля, 2012. – 192 с.
111. Заграй Л. Д. Молодіжна субкультура : гендерний досвід [текст] : монографія / Л. Д. Заграй. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2012. – 376 с.
112. Заграй Л. Д. Молодіжна субкультура як дискурсивний простір конструювання інтерпретативних схем особистості / Л. Д. Заграй // Соціальна психологія. Український науковий журнал. – Полтава: Центр соціальних комунікацій, 2012. – № 4. – С. 60–69.
113. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2008. – 188 с.
114. Злобіна О. Г. Особистість: на перетині соціального та індивідуального / О. Г. Злобіна // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 131–141.
115. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Олена Геннадіївна Злобіна ; Інститут соціології НАН України. – К., 2005. – 36 с.
116. Злобіна О. Г. Соціальні орієнтації та локус очікувань : динаміка особистісних змін / О. Г. Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 25–42.

117. Злобіна О. Г. Українська молодь : на перетині реалій і сподівань / О. Г. Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. Вип. 6. – К., 2003. – С. 324–341.
118. Злобіна О. Г. Уявлення про успіх як регулятор поведінкових стратегій особистості / О. Г. Злобіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К., 2007. – В. 16 (19). – С. 85–97.
119. Иванова С. В. Мотивация на 100% : А где же у него кнопка? / Светлана Владимировна Иванова. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 288 с. – (Серия «Бизнес на 100%»).
120. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Марианне В. Йоргенсен, Луиза Дж. Филлипс ; [Пер с англ. А. А. Киселевой]. – 2-е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. – 352 с.
121. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций : монография / Вячеслав Петрович Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
122. Казміренко В. П. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій / В. П. Казміренко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 5–29.
123. Карамушка Л. М. Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін : монографія / Л. М. Карамушка, О. С. Толков. – Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2013. – 260 с.
124. Карамушка Л. М. Психологія організаційної культури вищого навчального закладу : монографія / Л. М. Карамушка, О. В. Іщук. – К., Запоріжжя : Кругозір, 2015. – 276 с.
125. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості : монографія / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

126. Карпицкий Н. Н. Феноменология детского ожидания / Н. Н. Карпицкий // Приволжский научный вестник. – 2013. – Вып. 11 (28). – Ч. 1. – С. 75–76.
127. Кисловская В. Р. Зависимость между социометрическим статусом и симптомом тревожности ожиданий в социальном общении (в возрастном плане) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая, детская и возрастная психология» / В. Р. Кисловская ; МГУ. – М., 1973. – 17 с.
128. Келли Г. Процесс каузальной атрибуции / Г. Келли // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – С. 127–137.
129. Келли Дж. Теория личности : психология личных конструктов / Джордж А. Келли ; [Пер. с англ. и науч. ред. А. А. Алексеева]. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
130. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование / П. Клайн ; [Пер с англ. Е. П. Савыченко]. – К.: ПАН ЛТД, 1994. – 283 с.
131. Кларин М. В. Корпоративный тренинг от А до Я : науч.-практ. пособие / Михаил Владимирович Кларин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Дело, 2002. – 224 с.
132. Кляпець О. Я. Оптимізація самоздійснення особистості в сімейній сфері / О. Я. Кляпець // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 386–419.
133. Книгин А. Н. Философские проблемы сознания : монография / Альберт Николаевич Книгин. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1999. – 338 с.

134. Коган И. И. Ожидание как проект : методическое руководство к действию / И. И. Коган // Социальные явления. Ожидание как социальное состояние индивида : журн. междунар. исслед. – № 4. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2016. – С. 42–46.
135. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія / Олег Матвійович Кокун. – К. : ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2012. – 200 с.
136. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности) : учеб. пособ. – 2-е изд., доп. / Яков Львович Коломинский. – Мн. : ТетраСистемс, 2000. – 432 с.
137. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 15–33.
138. Кон И. С. Проблема «Я» в психологии / И. С. Кон // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 45–122.
139. Коновалова О. А. Глибиннопсихологічне пізнання феномена експектацій методом активного соціально-психологічного навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Олена Анатоліївна Коновалова ; Ін-т. пед. і психол. проф. освіти. – К., 2002. – 20 с.
140. Кононенко О. І. Взаємозв'язок між різними проявами перфекціонізму та особистісними чинниками особистості / О. І. Кононенко // Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. праць ХДУ. – Серія : психологічні науки / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2015. – Вип. 3. – С. 38–42.
141. Кононенко О. І. Обґрунтування та зміст корекційної програми негативних проявів перфекціонізму особистості / О. І. Кононенко

- // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : наук. журнал. – Серія : Психологія. – Одеса : Вид-во ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016. – Т. 21. – Вип. 1(39). – С. 108–116.
142. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк / Під ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
 143. Кочубейник О. М. Автентична особистість : особливості постановки життєвих завдань / О. М. Кочубейник // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 108–130.
 144. Кочубейник О. М. «Позиція дослідника» в процедурах якісного дослідження / О. М. Кочубейник // Проблеми емпіричних досліджень у психології. Вип. 4. – К. : Гнозис, 2010. – С. 174–180.
 145. Кроник А. А. В главных ролях : вы, мы, он, ты, я. Психология значимых отношений / Александр Александрович Кроник, Екатерина Анатольевна Кроник. – М. : Мысль, 1989. – 204 с.
 146. Крысько В. Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах / Владимир Гаврилович Крысько. – Мн. : Харвест, 1999. – 384 с. – (Серия «Библиотека практической психологии»).
 147. Крысько В. Г. Социальная психология : словарь-справочник / Владимир Гаврилович Крысько. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001 – 688 с. – (Серия «Библиотека практической психологии»).
 148. Крысько В. Г. Социальная психология : схемы и комментарии / Владимир Гаврилович Крысько. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 208 с.
 149. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія / Світлана Борисівна Кузікова. – Суми : МакДен, 2011. – 412 с.

150. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Світлана Борисівна Кузікова ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2012. – 44 с.
151. Кузьменко Н. В. Врахування вчителями очікувань старшокласників щодо особистісних якостей сучасного вчителя в навчальній взаємодії / Н. В. Кузьменко // Проблеми безпеки Української нації на порозі XXI ст. : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 жовт. 1998 р., м. Чернівці. – К. – Чернівці : Вид-во КВГІ, 1998. – Ч. 2. – С. 116–120.
152. Кузьменко Н. В. Навчально-комунікативні очікування старшокласників / Н. В. Кузьменко // Українська психологія: сучасний потенціал : зб. наук. праць. – В 3 т. – К. : ДОК, – 1996. Т. II – С. 45–51.
153. Кузьменко Н. В. Очікування старшокласників щодо особистісних якостей вчителя / Н. В. Кузьменко // Проблеми безпеки Української нації на порозі XXI ст. : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 жовт. 1998 р., м. Чернівці. – Чернівці : Вид-во КВГІ, 1998. – Ч. 2 – С. 100–106.
154. Кузьменко Н. В. Досвід вивчення комунікативних очікувань старшокласників / Н. В. Кузьменко, С. О. Мусатов // Діалог культур і духовний розвиток людини : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 24–26 січ. 1995 р., м. Київ. – К., 1995. – С. 43–45.
155. Кулачківська С. Є. Роль дитячих очікувань у розвитку взаємин «вихователь-дитина» / С. Є. Кулачківська // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 10–13 жовт. 1994 р., м. Дрогобич. – К. – Дрогобич, 1994. – С. 59–60.
156. Кун М. «Кто Я»? / М. Кун, Т. Макпартлэнд // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 460–468.

157. Куприянова Ю. В. Социальные ожидания молодежи : структурный аспект : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Юлия Васильевна Куприянова ; Саратовский государственный технический университет. – Саратов, 1999. – 20 с.
158. Лагонда Г. В. Экспектационная теория брачных отношений : монография / Глеб Владимирович Лагонда. – Брест : БрГУ, 2013. – 225 с.
159. Лагонда Г. В. Экспектационный подход к психологическому анализу брачных отношений / Г. В. Лагонда // Психологический журнал. – 2007. – № 4. – С. 44–50.
160. Лагонда Г. В. Экспектационный подход к психологическому анализу процесса супружеской адаптации / Г. В. Лагонда // Вестник Одесского нац. ун-та. Ч. 1 (Психология). – 2010. – Т. 15. – Вып. 11. – С. 278–287.
161. Лазоренко Б. П. Життєві завдання як форми моделювання майбутнього проблемною молоддю / Б. П. Лазоренко // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 322–335.
162. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Анна Євгенівна Левенець ; Національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
163. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / Алексей Николаевич Леонтьев. – 4-е изд. – М. : МГУ, 1981. – 584 с.
164. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным : социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник МГУ. Серия 14. «Психология». – 1996. – № 4. – С. 35–44.

165. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). 2-е изд. / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл, 2000. – 18 с. – («Психодиагностическая серия»).
166. Лепіхова Л. А. Роль соціально-психологічних властивостей особистості у плануванні майбутнього / Л. А. Лепіхова // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 173–185.
167. Липер Р. У. Мотивационная теория эмоций / Р. У. Липер // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 138–151.
168. Линчевский Э. Э. Психологический климат туристской группы. – 2-е изд., перераб. и доп. / Эдгар Эмильевич Линчевский. – СПб. : Речь, 2008 – 160 с.
169. Літвінова О. В. Вплив гендерних експектацій на соціально-рольову позицію майбутнього фахівця : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук : спец. 19.00.05 «соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / Ольга Володимирівна Літвінова ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 24 с.
170. Літвінова О. В. Гендерні експектації як предмет психологічного аналізу / О. В. Літвінова // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Логос, 2006. – Т. 7. – Вип. 7. – С. 139–146.
171. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ольга Миколаївна Лозова ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. –

- К., 2008. – 40 с.
172. Лозова О. М. Структура самоставлення майбутніх психологів як основа конструювання образу світу професії / О. М. Лозова // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2013. – Вип. 21. – С. 338–348.
 173. Лок Э. А. / «О теории мотивирования и стимулирования целями» : [Edwin Locke]. – М., 1968. [Электронный ресурс] – Режим доступа к статье : http://www.treko.ru/show_dict_1469 (дата звернення: 03.10.2014).
 174. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
 175. Ломов Б. Ф. Память и антиципация / Б. Ф. Ломов // Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М. : Педагогика, 1991. – С. 73-81.
 176. Ломов Б. Ф. Психическая регуляция деятельности : Избранные труды / Борис Федорович Ломов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 624 с. – (Серия «Выдающиеся ученые Института психологии РАН»).
 177. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Борис Федорович Ломов, Евгений Николаевич Сурков. – М. : Наука, 1980. – 278 с.
 178. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
 179. Львов Д. М. Лишенные определенности социальные ожидания как почва для злоупотреблений в межличностном общении / Д. М. Львов // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 144–152.

180. Майерс Д. Социальная психология / Девид Дж. Майерс ; [Пер с англ., С. Меленевская, Д. Викторова, В. Гаврилов, С. Шпак. – 2-е изд., испр.]. – СПб. : Питер, 2000. – 688 с. – (Серия «Мастера психологии»).
181. МакКлелланд Д. Мотивация человека / Дэвид Кларенс МакКлелланд. – СПб. : Изд-во «Питер», 2007. – 672 с. – (Серия «Мастера психологии»).
182. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 1-13.
183. Максименко С. Д. Структура особистості : теоретико-методологічний аспект / С. Д. Максименко, С. А. Мул // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені І. Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 3–13.
184. Мартенс Й.-Уве. Искусство управлять своей жизнью : распознавание, влияние и изменение установок / Йенс-Уве Мартенс ; [Пер с англ. А. А. Киселевой]. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2013. – 208 с.
185. Маслов Е. С. Ожидание осуществления социального идеала как феномен массового сознания : дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Евгений Сергеевич Маслов ; КГУ имени В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2003. – 188 с.
186. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу ; Под общ. ред. Г. А. Балла [и др.] ; [Пер. с англ. Г. А. Балл, А. П. Попогребский]. – М. : Смысл, 1999. – 423 с.
187. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / Абрахам Маслоу ; [Пер. с англ. Г. А. Балла]. – К. – Донецк, 1994. – 52 с.
188. Махарам Р. Типы людей. Взгляд из XXI века / Рауф Махарам. – СПб. : Питер, 2006. – 224 с.
189. Мелара Х. У нас есть время для успеха : руководство для лидеров / Хулио Мелара. М. : Дали, 2006. – 36 с.

190. Мельников В. М. Введение в экспериментальную психологию личности : учеб. пособ. для слуш. ИПК препод. пед. дисциплин ун-тов и пед. ин-тов / Владимир Михайлович Мельников, Леонид Тевьевич Ямпольский. – М. : Просвещение, 1985. – 319 с.
191. Менделевич В. Д. Антиципационные механизмы неврогенеза / В. Д. Менделевич // Психологический журнал, 1996. – Т. 17. – № 4. – С. 107–115.
192. Менегетти А. Психология лидера / Антонио Менегетти ; [Пер. с итал. М. Родик. – изд. 4-е.] – М. : ННБФ «Онтопсихология», 2002. – 208 с.
193. Мерлин В. С. Личность как предмет психологического исследования / Вольф Соломонович Мерлин. – Пермь : ПГПИ, 1988. – 80 с.
194. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов / Джордж Герберт Мид ; Отв. ред. Д. В. Ефременко ; [сост. и перев. В. Г. Николаев]. – М. : РАН ИНИОН, 2009. – 290 с.
195. Михальская А. К. Значение и толкование слова. Экспектация. – Е. Словарь. [Электронный ресурс] – Режим доступа к статье : http://eslovar.com.ua/pedagogicheskoe_rechevedenie/page/ekspektatsiya.282/ (дата звернення: 02.01.2016).
196. Михальский А. В. Психология конструирования будущего : монография / Алексей Владимирович Михальский. – М. : МГППУ, 2014. – 192 с.
197. Морено Я. Л. Социометрия : экспериментальный метод и наука об обществе / Якоб Леви Морено ; [Пер. с англ. В. М. Корзинкина]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 289 с.
198. Морозов А. В. Психология влияния / А. В. Морозов. – 2-е изд., стереотипное. – Х. : Изд-во «Гуманитарный центр», 2014. – 560 с.
199. Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства : монографія / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. – К. : «ППП», 2005. – 307 с.

200. Москаленко В. В. Соціалізація як соціальний контроль / В. В. Москаленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 11 : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : Вип. 10. – К. : Фенікс, 2014. – С. 76–90.
201. Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи ; [Пер. с фр. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского]. – М. «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 560 с. – (Серия «Библиотека социальной психологии»).
202. Московичи С. Социальное представление : исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3–18.
203. Московичи С. Социальное представление : исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 3–14.
204. Мясичев В. Н. Психология отношений / Владимир Николаевич Мясичев ; Под ред. А. А. Бодалева. – М. : Ин-т практ. психол. – Воронеж : НПО «Модек», 1995. – 356 с.
205. Найдьонова Л. А. Психологічні закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот : дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05. «Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / Любов Антонівна Найдьонова ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2013. – 483 с.
206. Найдьонова Л. А. Психологія рефлексії на межі тисячоліть : основні тенденції розвитку / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2011. – Вип. 26 (29). – С. 52–64.
207. Найдьонов М. І. Проблема субекта в психології рефлексії / М. І. Найдьонов // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-

- психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 197–229 с.
208. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях : монографія / Михайло Іванович Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
209. Нердингер Ф. В. Ориентация на клиента / Фридемманн В. Нердингер ; [Пер. с нем. И. В. Разваляева]. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 180 с.
210. Нечаев А. В. Желания и ожидания : социально-философский взгляд / А. В. Нечаев // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 10–21.
211. Нечаев И. А. Влияние социальных ожиданий на мотивацию субъекта в модели «ожидание-ценность» / И. А. Нечаев // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 46–52.
212. Никулина Е. В. Психологические детерминанты формирования конструктивных социальных ожиданий старшеклассников : дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Елена Владимировна Никулина ; КГУ. – Курск, 2005. – 174 с.
213. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад. Яременко В. В., Сліпушко О. М.]. – К. : Аконт. – Т. 4. – 1999.– 941 с. – (Серія «Нові словники»).
214. Новожилова Т. Н. Социальные ожидания субъектов педагогического процесса высшей школы : психолого-педагогический аспект / Т. Н. Новожилова // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журнал международных исследований. –

- № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 94–98.
215. Нюттен Ж. Процесс формирования цели / Ж. Нюттен // Хрестоматия по общей психологии. Раздел 2. Субъект деятельности / Под общ. ред. В. В. Петухова. – М. : Учебно-методический коллектор «Психология», 2000. – С. 189–191.
216. Ольшанский В. Б. Личность в российской социологии и психологии / Вадим Борисович Ольшанский // Социология в России. – М. : Ин-т социологии РАН, 1998. – С. 346–369.
217. Ольшанский В. Б. Межличностные отношения / Вадим Борисович Ольшанский // В кн. : Социальная психология. – М., 1975. – С. 196–240.
218. Ольшанский В. Б. Ожидания социальные / В. Б. Ольшанский // Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – С. 454–455.
219. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціально-психологічна структура особистості / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. Серія : філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ : «Плай», 2002. – Вип. 3. – С. 137–146.
220. Осадько О. Ю. Соціальні очікування учнів щодо педагога-професіонала та рефлексування цих очікувань вчителями / О. Ю. Осадько, С. П. Тищенко // Українська психологія : сучасний потенціал : зб. наук. праць : В 3 т. – К. : ДОК, 1996. – Т. 2. – С. 284–293.
221. Особистісний вибір : психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
222. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «Я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова

- психологія» / Катерина Олексіївна Островська ; Ін-т психол. імені Г. С. Костюка. – К., 2003. – 20 с.
223. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / Иван Петрович Павлов. – Т. III. – Кн. 2. – М. – Л., Изд-во АН СССР, 1951. – 630 с.
224. Павлов И. П. Рефлекс цели / И. П. Павлов // Полное собрание трудов / Иван Петрович Павлов. – Т. III. – М. – Л., АН СССР, 1949. – С. 242–347.
225. Павлова Е. А. Социальные ожидания как фактор возникновения психической напряженности одаренных школьников / Е. А. Павлова // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 132–135.
226. Панкратов В. Н. Психотехнология управления людьми : практическое руководство / Вячеслав Николаевич Панкратов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 336 с. – (Серия «Психология успеха и эффективного управления»).
227. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
228. Парсонс Т. О структуре социального действия / Толкотт Парсонс ; Под общ. ред. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского. – М. : Академический Проект, 2002. – 877 с.
229. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Борис Дмитриевич Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
230. Педагогическое речеведение : словарь-справочник для учителя. – 2-е изд. / Под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской. – М. : «Флинта-Наука», 1999. – 396 с.
231. Періг І. М. Діагностика креативності студентів [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті : http://novyn.kpi.ua/2007-3-2/19_Perig.pdf (дата звернення: 03.01.2016).

232. Песина Е. А. Ожидания в бытии пожилого человека / Е. А. Песина // Социальные явления. Ожидание как социальное состояние индивида : журн. междунар. исслед. – № 4. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2016. – С. 79–84.
233. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 216 с.
234. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 168 с.
235. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / : Жан Пиаже [Пер. с англ. и фр. вступ. статья В. А. Лекторского, В. Н. Садовского, Э. Г. Юдина]. – М. : 1994. – 680 с.
236. Пілецька Л. С. Вплив професійної мобільності особистості на професійне становлення молоді в координатах сучасних парадигм / Л. С. Пілецька // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди». – Вип. 35. – Т. III. – К. : Гнозис, 2015. – С. 370–376.
237. Пілецька Л. С. Ідентичність у контексті проблеми соціальної мобільності особистості / Л. С. Пілецька // Зб. наук. праць Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Серія : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 52–58.
238. Пілецька Л. С. Професійна мобільність особистості: соціально-психологічний аспект : монографія / Л. С. Пілецька. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. – 220 с.
239. Пілецька Л. С. Соціалізація особистості в умовах трансформації

- сучасного суспільства / Л. С. Пілецька, Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. М. Москаленко // Зб. наук. праць Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Серія : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – Вип.14. – Ч. 2. – С. 207–218.
240. Пілецька Л. С. Соціально-психологічні основи професійної мобільності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Любомира Сидорівна Пілецька ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2014. – 44 с.
241. Пілецька Л. С. Соціально-психологічний аналіз організаційної культури випускників вищих навчальних закладів / Л. С. Пілецька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015. – Вип. 42. – С. 24–28.
242. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / Константин Константинович Платонов. – 2-е изд. – М. : Высшая школа, 1984 – 174 с.
243. Полунін О. В. Переживання людиною плину часу : експериментальне дослідження : монографія / Олексій Васильович Полунін. – К. : ГНОЗІС, 2011. – 360 с.
244. Попович І. С. Визначення типів соціальних очікувань методом кластерного аналізу / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2017. – Вип. 1. – Т. II. – С. 160–166.

245. Попович І. С. Досвід створення й апробації методики «Рівень соціальних очікувань» («PCO») / І. С. Попович // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки, Ін-ту соціальної і політичної психології НАПН України / за наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. В. Засекої. – Вип. 29. – Луцьк : СЛУ імені Лесі Українки, 2017. – С. 208–221.
246. Попович І. С. Експектометрія – методика дослідження соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : ВД «ТРОЯ», 2008. – Вип. 36. – С. 275–284.
247. Попович І. С. Експектометрія як методика вивчення групових динамічних процесів малої групи / І. С. Попович // Педагогічні науки : зб. наук. праць / ред. кол. Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва [та ін.]. – Херсон : В-во ХДУ, 2012. – Вип. 62. – С. 385–390.
248. Попович І. С. Експериментальні дослідження соціальних очікувань особистості в англійській науковій літературі / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2016 р., м. Кам'янець-Подільський / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2016. – С. 73–75.
249. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2015. – Вип. 6. – С. 145–154.
250. Попович І. С. Концептуальні положення дослідження соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-т. психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія : Вип. 10. – К.: Фенікс,

2016. – С. 277–288.
251. Попович І. С. Мотиваційний компонент соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2011, т. XIII, ч. 4. – С. 290–297.
252. Попович І. С. Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості : теоретико-методологічний аналіз / І. С. Попович // Педагогіка та психологія : науковий вісник Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2015. – Вип. 743. – С. 195–202.
253. Попович І. С. Науково-категорійний аналіз поняття «соціальні очікування» / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 11 : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : Вип. 12 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України – К. : Фенікс, 2015. – С. 398–408.
254. Попович І. С. Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі : навч.-метод. посіб. / Ігор Степанович Попович. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2013. – 204 с.
255. Попович І. С. Оцінка ефективності впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості [Електронний ресурс] / І. С. Попович // Психологічний часопис: зб. наук. праць / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Ін-т. психол. імені Г. С. Костюка НАПН України, 2017. – № 2(6). – Вип. 6. – С. 70–87.
256. Попович І. С. Психологічний аналіз структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 9:

- Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія: Вип. 9 / Інститут психол. імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Талком, 2016. – С. 420–431.
257. Попович І. С. Психологічний аспект соціальних очікувань / І. С. Попович // Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 верес. 2014 р., м. Одеса. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 17–20.
258. Попович І. С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості : монографія / Ігор Степанович Попович. – Херсон: ПАТ «ХМД», 2017. – 504 с.
259. Попович І. С. Психологічні особливості соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Особистість у сучасному світі : Матеріали III Всеукр. психологічного конгресу за міжнар. уч., 20–22 лист. 2014 р., м. Київ / За заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : ВД «ТРОЯ», 2014. – С. 198–201.
260. Попович І. С. Регулятивна функція соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2014. – Т. XVI, ч. 1, 2. – С. 165–173.
261. Попович І. С. Роль соціальних очікувань в саморегуляції поведінки особистості / І. С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 481–490.
262. Попович І. С. Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянської компетентності [Електронний ресурс] / І. С. Попович // Актуальні питання формування та розвитку громадянських

- компетентностей в Україні: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. уч., 17–18 берез. 2016 р., м. Київ / За заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Н. Г. Протасової, Ю. О. Молчанової. – К. : «Основа», НАДУ при Президентові України, 2016. – С. 206–210. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор. ; 12 см. – (Швейцарсько-український проект «Розвиток громадянських компетентностей в Україні – DOCCU»). – Систем. вимоги : Pentium–266; 32 Мб RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
263. Попович І. С. Роль соціальних очікувань у формуванні професійної культури особистості / І. С. Попович // Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 лист. 2016 р., м. Суми. – Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. – С. 34–37.
264. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20, ч. 2. – С. 213–220.
265. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Духовність у становленні та розвитку особистості: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 9–11 жовт. 2014 р., м. Івано-Франківськ. – К. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014. – С. 570–579.
266. Попович І. С. Самооцінка – стрижневий компонент соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні питання сучасної педагогіки та психології : наукові дискусії : Матеріали Міжнар. наук.-

- практ. конф., 26–27 верес. 2014 р., м. Львів. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 55–58.
267. Попович І. С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2010. – Т. XII, ч. 3. – С. 326–333.
268. Попович І. С. Семантичний аналіз наукової категорії «соціальні очікування» / І. С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 29. – С. 528–538.
269. Попович І. С. Соціальні очікування в кризових умовах та критичних ситуаціях життя / І. С. Попович // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 лют. 2015 р., м. Суми / За ред. : С. Б. Кузікової, І. М. Щербакової та ін. – Суми : Вид-во СДУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 76–79.
270. Попович І. С. Соціальні очікування в людських взаєминах / І. С. Попович // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія : психологія : наук. журнал. – Одеса : Астропринт, 2015. – Т. 20. – Вип. 2 (36), ч. 2. – С. 144–153.
271. Попович І. С. Соціальні очікування в саморегуляції поведінки особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2015 р., м. Кам'янець-Подільський / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 114–116.

272. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки / І. С. Попович // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки, Ін-ту соціальної і політичної психології НАПН України / За наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. В. Засекіної. – Вип. 27. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – С. 184–194.
273. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : Вип. 44 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України – К. : Фенікс, 2016. – С. 138–143.
274. Попович І. С. Соціальні очікування учасника АТО / І. С. Попович // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 лют. 2016 р., м. Суми / За ред. : С. Б. Кузікової, І. М. Щербакової [та ін.]. – Суми : Вид-во СДУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 76–79.
275. Попович І. С. Соціальні очікування як чинник професійного становлення менеджера освітньої галузі / І. С. Попович // Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід : Матеріали Всеукр. (за міжнар. уч.) наук.-практ. конф., 10–11 лист. 2016 р., м. Херсон. – Херсон : ВД «Гельветика», 2016. – С. 141–143.
276. Попович І. С. Соціальні очікування як чинник професійної культури особистості / І. С. Попович // Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток : колективна монографія / кол. авт. ; відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 21–36.

277. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах : монографія / Ігор Степанович Попович. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2009. – 240 с.
278. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в міжособистісній взаємодії у групах курсантів вищих навчальних закладів МВС України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / Ігор Степанович Попович ; Ін-т соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2008. – 223 с.
279. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування як складова самосвідомості особистості / І. С. Попович // Педагогічні науки : зб. наук. праць / ред. кол. Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва [та ін.]. – Вип. 54. – Херсон : В-во ХДУ, 2009. – Вип. 54. – С. 198–203.
280. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування як детермінанта психологічної культури особистості / І. С. Попович // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток : монографія / кол. авт., відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – С. 104–120.
281. Попович І. С. Типологічні особливості очікувань / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2014. – Вип. 1. – Т. II. – С. 64–70.
282. Попович І. С. Феноменологія соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; редакційна колегія : Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко [та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 3–10.
283. Попович І. С. «НОМО SPERATOR» / І. С. Попович // Чинники розвитку психологічних та педагогічних наук у XXI столітті : Матеріали

- Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 лист. 2014 р., м. Одеса). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 20–22.
284. Проскурина А. А. Место социальных институтов в системе ожиданий общества в отношении развития личности / А. А. Проскурина // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 22–31.
285. Прохоров А. О. Методы изучения психических состояний. Теоретические и прикладные аспекты / А. О. Прохоров // Психология состояний. Хрестоматия / [сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова]. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Речь, 2004. – С. 82–85.
286. Прохоров А. О. Модели функциональных структур психических состояний / А. О. Прохоров // Психология состояний. Хрестоматия / [сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова]. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Речь, 2004. – С. 202–216.
287. Прохоров А. О. Определение понятия «психическое состояние» / А. О. Прохоров // Психология состояний. Хрестоматия / [сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова]. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Речь, 2004. – С. 34–39.
288. Прутченков А. С. Социально-психологической тренинг в школе / Александр Сергеевич Прутченков. – 2-е изд., дополн. и перераб. – М. : ЭКМО-Прес, 2001. – 640 с. – (Серия «Практическая психология»).
289. Психические состояния / Сост. и общая редакция Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
290. Психодиагностика персонала. Методика и тесты : учеб. пособ. для факультетов: психологических, экономических и менеджмента : В 2 т. / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2007. – Т. 1. – 672 с.

291. Психологическая энциклопедия : 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха ; [Науч. редакц. перевода на рус. язык проф. А. А. Алексеева]. – СПб. : Питер, 2006. – 1096 с.
292. Психологический словарь / авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова ; Под общ. ред. Ю. Л. Неймера. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 640 с.
293. Психологический словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. В. Ломова [и др.] – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
294. Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
295. Психология. Словарь / Под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
296. Психология состояний. Хрестоматия / [сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова]. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Речь, 2004. – 608 с.
297. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
298. Психологічна енциклопедія : наук. видання / Автор-упорядник Олександр Максимович Степанов. – К. : ВЦ «Академвидав», 2006. – 424 с. – (Серія «Енциклопедія ерудита»).
299. Психологічна культура : види, інваріанти, розвиток : монографія / кол. авт., відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – 404 с.
300. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
301. Психологія групової ідентичності : закономірності становлення : монографія / П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна [та ін.] ; За наук. ред. П. П. Горностая ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.

302. Психологія особистості: словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
303. Регуш Л. А. Психология прогнозирования : Успехи в познании будущего / Людмила Александровна Регуш. – СПб. : Речь. – 2003. – 352 с.
304. Реконструкция субъективной реальности. Психология и лингвистика / науч. ред. А. А. Кисилёва ; [Пер. с англ. О. В. Свинченко]. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2010. – 172 с.
305. Ричи Ш. Управление мотивацией : учеб. пособ. для вузов / Шейла Ричи, Питер Мартин ; [Пер. с англ, под ред. проф. Е. А. Климова]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 399 с. – (Серия «Зарубежный учебник»).
306. Роббинс С. П. Правда об управлении персоналом / Стивен П. Роббинс ; [Пер. с англ. О. А. Полищук]. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2003. – 304 с.
307. Роджерс К. Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы : монография / Карл Рэнсом Роджерс ; [Пер. с англ. О. Кондрашовой, Р. Кучкаровой]. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с. – (Серия «Психологическая коллекция»).
308. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 508 с.
309. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / сост. А. В. Брушлинский, К. А. Абульханова-Славская. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с. – (Серия «Мастера психологии»).
310. Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-психологических различий / Владимир Михайлович Русалов. – М. : Наука, 1979. – 352 с.
311. Русско-украинский словарь. В трёх томах. [изд. 2-е, испр.]. К. : ГР «УСЭ». – Т. 2. – 1980. – 924 с.

312. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : монографія / Мирослав Васильович Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 252 с. – (Серія «Монограф»).
313. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : наук. видання / Мирослав Васильович Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.
314. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – 656 с.
315. Сапогова Е. Е. Экзистенциальные ожидания как фактор развития во взрослости и старости / Е. Е. Сапогова // Психология социального развития : Человек в современном мире / Под науч. ред. Ю. Н. Карандашева, В. Н. Шашок. – Минск : Изд. Центр БГУ, 2007. – С. 99–111.
316. Сарджвеладзе Н. И. Самоотношение личности / Н. И. Сарджвеладзе // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 174–207.
317. Сартр Ж. П. Бытие и нечто: Опыт феноменологической онтологии / Ж. П. Сартр ; [Пер. с фр., предисл., примеч., В. И. Колядко]. – М. : Республика, 2000. – С. 106–117.
318. Святий Августин. Сповідь [пер. з франц. Ю. Мушак, стаття С. Здіорук, VII, 17]. – К. : Основи, 1996. – 320 с.
319. Сергиенко Е. А. Антиципация в раннем онтогенезе человека / Елена Алексеевна Сергиенко. – М. : Наука, 1992. – 142 с.
320. Сергиенко Е. А. Контроль поведения как субъектная регуляция : науч. издание / Елена Алексеевна Сергиенко, Галина Альфредовна Виленская, Юлия Валерьевна Ковалева. – М. : Изд-во «Институт психологи РАН», 2010. – 352 с. – (Серия «Экспериментальные исследования»).

321. Серль Дж. Природа интенциональных состояний / Дж. Серль // Философия, логика, язык / Под ред. Д. П. Горского и В. В. Пегрова. – М., 1997. – С. 96–126.
322. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга / Иван Михайлович Сеченов. – М. : АН СССР, 1942. – 232 с.
323. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / Иван Михайлович Сеченов. – М. : Госполитиздат, 1947. – 435 с.
324. Сеченов И. М. Физиология нервной системы. Избранные труды / Иван Михайлович Сеченов, Иван Петрович Павлов, Николай Евгеньевич Введенский. – М. : Гос. из-во медицинской литературы, 1952. – Вып. 1. – 439 с.
325. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические сочинения / Иван Михайлович Сеченов. – М. : Госполитиздат, 1961. – 100 с.
326. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Елена Васильевна Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 2002. – 350 с.
327. Симонов П. В. Информационная теория эмоций / П. В. Симонов // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 178–185.
328. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Харвест, 2001. – 976 с.
329. Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М. І. Пірен, Г. В. Ложкіна. – Київ – Чернівці : Чернівецький держуніверситет імені Ю. Федьковича, 1995. – 318 с.
330. Словник української мови : в 11 т. / [редак. Л. К. Артем'єва, М. М. Друченко та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 5. – 1975. – 840 с.
331. Словник української мови : в 11 т. / [редак. Л. К. Артем'єва, М. М. Друченко та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 6. – 1975. – 832 с.
332. Слюсаревський М. М. Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наукові

- студії із соціальної та політичної психології : Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К. : Міленіум, 2005. – В. 10 (13). – С. 3–14.
333. Слюсаревський М. М. Ми і Я в сучасному світі : Вибрані твори / Микола Миколайович Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
334. Слюсаревський М. М. Належність до спільноти як соціально-психологічний феномен / М. М. Слюсаревський // Психологічні перспективи : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, Ін-т соціальної та політичної психології АПН України / Гол. ред. В. О. Татенко. – Луцьк, 2007. – Вип. 10. – С. 53–58.
335. Слюсаревський М. М. Соціальна психологія як наука в українському і світовому вимірах / М. М. Слюсаревський // Педагогічна і психологічна наука в Україні. – Т. 3. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 61–71.
336. Соболева Н. И. Социальные ожидания как предмет социологического анализа / Н. И. Соболева // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Наукові доповіді і повідомлення I Всеукраїнської соціологічної конференції. – К. : Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України, 2001. – С. 150–154.
337. Соболева Н. И. Социальные ожидания молодежи / Н. И. Соболева // Молодежь Украины : ожидания, ориентации, поведение. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 136–152.
338. Соболева Н. И. Соціологія суб'єктивної реальності / Наталія Іванівна Соболева. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 296 с.
339. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности : монографія / Елена Теодоровна Соколова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.

340. Соколова Е. Т. Я-образ тела / Е. Т. Соколова // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 406–422.
341. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин ; [Пер. с англ. А. Ю. Самогонов] / [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с. – (Серия «Мыслители XX века»).
342. Социальные явления. Ожидание как социальное состояние индивида : журн. междунар. исслед. – № 4. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2016. – 106 с.
343. Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – 164 с.
344. Соціальні уявлення молоді : особливості та шляхи формування. Колективна монографія / За ред. І. В. Жадан. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 218 с.
345. Социология : Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов [и др.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
346. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста : Общ. ред. С. Ю. Циркин. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 752 с.
347. Столин В. В. Состояния самосознания личности / В. В. Столин // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 66–83.
348. Сурякова М. В. Психологічні особливості кар'єрних очікувань майбутніх інженерів-металургів у процесі професійного становлення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психологія праці, інженерна психологія» / Марина Володимирівна

- Сурякова ; Українська інженерно-педагогічна академія. – Харків, 2009. – 237 с.
349. Сушков И. Р. Психологические отношения человека в социальной системе / Игорь Рудольфович Сушков. – М. : Ин-т психол. РАН, 2008. – 412 с.
350. Тарнапольская Г. М. О реальности присутствия другого в межличностном бытии / Г. М. Тарнапольская // Философия и культура. – М., 2009. – № 1. С. 62–71.
351. Тарнапольская Г. М. Эмоциональное ожидание в структуре эмоциональной сферы / Г. М. Тарнапольская // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 337. – С. 178–180.
352. Татенко В. О. Особистісне зростання і гуманізація стосунків між поколіннями у світлі суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. наук. пр. – К., 2007. – В. 16 (19). – С. 127–140.
353. Татенко В. О. Про теоретико-методологічні засади психологічного дослідження суспільних явищ / В. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2000. – Вип. 2 (5). – С. 19–26.
354. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія / Віталій Олександрович Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 214 с.
355. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–357.
356. Татенко В. О. Сучасна психологія і теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. / Віталій Олександрович Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
357. Теория справедливости Адамса [Электронный ресурс] – Режим доступа к статье : <http://www.klubok.net/article2422.html> (дата звернення: 02.10.2014).

358. Типы экзистенциальных ожиданий в «ego-trip»-нарративах [Электронный ресурс] // Вызовы эпохи в аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики: Материалы Второй Всерос. науч.-практ. конф., 28–29 нояб. 2006 г., г. Казань : Казанский гос. ун-т. – Казань : ЗАО «Новое знание», 2006. – С. 42–46. – Режим доступа к статье : <http://podelise.ru/docs/61044/index-1328.html> (дата звернення: 22.02.2015).
359. Титаренко Т. М. Вплив життєвих завдань на моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 379–386.
360. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі / Т. М. Титаренко // Інституту психології ім. Г. С. Костюка – 60 років : Наук. зап. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Вид-во «Міленіум», 2006. – Вип. 25. – С. 416–430.
361. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності : монографія / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
362. Титаренко Т. М. Надія і відчай як життєве тло вибору / М. М. Титаренко // Особистісний вибір : психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005. – С. 15–24 с.
363. Титаренко Т. М. Особистісне самоконструювання : циклічно-поступальна динаміка / Т. М. Титаренко // Психологія і особистість. – 2013. – № 1 (3). – С. 85–96.
364. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Тетяна Михайлівна

- Титаренко, Ольга Миколаївна Кочубейник, Катерина Олегівна Черемних ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
365. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики особистості : варіанти життєконструювання / Т. М. Титаренко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Серія : «Психологічні науки» / наук. ред. М. О. Носко. – 2012. – Вип. 103, т. 2. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – С. 143–146.
366. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. / Тетяна Михайлівна Титаренко. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2013. – 372 с.
367. Титаренко Т. М. Чого чекаю від життя? (психологічний зміст поняття «життєві домагання») / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. наук. пр. – К., 2004. – В. 8 (11). – С. 3–13.
368. Тищенко С. П. Емоційно-ціннісне ставлення до себе як структурний компонент образу «Я» / С. П. Тищенко // Психологія : респ. наук.-метод. зб. – К. : Рад. школа, 1983. – В. 12. – С. 3–19.
369. Тищенко С. П. Особистісні сподівання як форма прояву самосвідомості / С. П. Тищенко // Психологія : респ. наук.-метод. зб. – К. : Рад. школа, 1976. – В. 15. – С. 108–115.
370. Тищенко С. П. Рефлексія як механізм розвитку структур самосвідомості в ранньому онтогенезі / С. П. Тищенко // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження : зб. наук. пр. – К. : Вид-во «Любіть Україну», 1999. – С. 84–86.
371. Тищенко С. П. Характер личностных ожиданий ребенка как показатель психологического климата семьи / С. П. Тищенко // Личность в системе общественных отношений. Социально-психологические проблемы в условиях развитого социального общества : Всесоюз. съезд Общ. психологов СССР. – М., 1983. – Ч. 4. – С. 904–905.

372. Ткаченко Н. Н. Оценочная зависимость как возможное последствие социальных ожиданий / Н. Н. Ткаченко // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междунар. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 136–143.
373. Тоба М. В. Діалогічні взаємовідносини як предмет наукового дослідження// Філософія. Соціологія. Психологія : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 1998. – Вип. 2. – Ч. 1– С. 120–128.
374. Тоба М. В. Психологічні особливості діалогового спілкування в педагогічній діяльності / М. В. Тоба // Філософія. Соціологія . Психологія: зб. наук. праць. – Івано-Франківськ : вид-во «Плай», 1998. – Вип. 2.– Ч. 2– С. 47–54.
375. Токарева Н. М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Наталя Миколаївна Токарева ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2015. – 40 с.
376. Тышковский А. В. Социально-психологические основы формирования и реализации ожиданий в профессиональном выборе и карьере : дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Александр Владимирович Тышковский ; Государственный университет управления. – М., 1999. – 481 с.
377. Улановский А. М. Феноменологический метод в психологии, психиатрии и психотерапии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – М., 2007. – Т. 2. – Вип. 1. – С. 130–150.
378. Уразаев А. М. Социальные ожидания современной молодежи, завершающей обучение в вузе / А. М. Уразаев, И. Л. Шелехов // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Томь, 2009. – Вып. 1 (79). – С. 76–81.

379. Фейгенберг И. М. Вероятностное прогнозирование и преднастройка к движениям / Иосиф Моисеевич Фейгенберг, Вячеслав Андреевич Иванников. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 112 с.
380. Фейгенберг И. М. Николай Бернштейн : от рефлекса к модели будущего / Иосиф Моисеевич Фейгенберг. – М. : Смысл, 2004. – 239 с.
381. Фейербах Л. Избранные философские произведения / Людвиг Фейербах : В 2 т. – М., 1976. – Т. 1–2.
382. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер ; [Пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.
383. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
384. Філософський словник / За ред. акад. В. І. Шинкарука. – 2-е вид. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
385. Фрадинська А. П. Мотивація як чинник формування професійних очікувань майбутніх фахівців / А. П. Фрадинська // Психологічні перспективи : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки / за ред. Л. В. Засекиної. – Луцьк, 2011. – Вип. 18. – С. 270–278.
386. Фрадинська А. П. Психологічні особливості професійних очікувань майбутніх соціальних працівників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Аліна Петрівна Фрадинська ; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2012. – 16 с.
387. Фрадинська А. П. Психологічні особливості формування змісту професійних очікувань майбутніх фахівців у процесі їх первинної професіоналізації / А. П. Фрадинська // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені І. Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред.

- С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 810–820.
388. Франкл В. Воля к смыслу / Виктор Франкл ; [Пер. с англ. Д. Гурьева, А. Суворовой]. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с. – (Серия «Психологическая коллекция»).
389. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Эрих Фромм ; [Пер. с англ. ; предисл. П. С. Гуревича]. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 352 с. – (Серия «Человек и мир»).
390. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; [Пер с нем. В. В. Бибихина]. – Харьков : «Фолио», 2003. – 503 с. – (Серия «Philosophy»).
391. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 93–119.
392. Харламенкова Н. Е. Сущность и механизмы ценности Я / Н. Е. Харламенкова // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – С. 148–165. – (Серия «Интеграция академической и университетской психологии»).
393. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : учеб.пособ. для студ. вузов, обуч. по направлению и специальности «Психология», «Клиническая психология» / Хайнц Хекхаузен. – 2 изд. – СПб. : Изд-во «Питер», 2003. – 860 с. – (Серия «Мастера психологи»).
394. Хлопоніна Н. Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Наталія Євгенівна Хлопоніна ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2007. – 16 с.
395. Хорни К. Я-идеальное / К. Хорни // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 423–441.

396. Хьелл Л. А. Теории личности : монография / Ларри А. Хьелл, Дэниел Дж. Зиглер ; [Пер с англ., С. Меленевская, Д. Викторова]. – 2-е изд., испр. – СПб. : Изд-во «Питер», 2001. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).
397. Хьюсман Р. Фактор справедливости / Ричард Хьюсман, Джон Хэтфилд ; [Пер. с англ. О. Р. Семёновой]. – М. : Знание, 1991. – 96 с.
398. Черемних К. О. Моделі завданневого структурування майбутнього / К. О. Черемних // Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 75–89.
399. Черноиваненко Ю. О. Социальные ожидания и надежда / Ю. О. Черноиваненко, М. М. Валиахметова // Социальные явления. Ожидания и педагогический процесс : журн. междуна. исслед. – № 3. – Самара : СРОО «Ассоциация выпускников Самарского (Куйбышевского) университета». – 2015. – С. 41–45.
400. Чеснокова И. И. К проблеме психических состояний личности / И. И. Чеснокова // Психология состояний. Хрестоматия / [составители Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова]. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Речь, 2004. – С. 47–50.
401. Чеснокова И. И. Особенности регуляции психических состояний / И. И. Чеснокова // Психология состояний. Хрестоматия / [составители Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / Под ред. проф. А. О. Прохорова]. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Речь, 2004. – С. 513–515.
402. Шавель С. А. Социальная структура, мобильность. Идентификация / Сергей Александрович Шавель. – Мн. : Ин-т социологии НАН РБ, 1998. – 228 с.

403. Шадриков В. Д. От индивида к индивидуальности : науч. издание / Владимир Дмитриевич Шадриков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 656 с. – (Серия «Достижения в психологии»).
404. Шадриков В. Д. Психология деятельности человека : монография / Владимир Дмитриевич Шадриков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 464 с. – (Серия «Достижения в психологии»).
405. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Юрий Михайлович Швалб. – К. : Стилос, 1997. – 240 с.
406. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования / Юрий Михайлович Швалб. – К. : Миллениум, 2003. – 152 с.
407. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; [Пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов н / Д. : «Феникс», 2002. – 544 с. – (Серия «Высшее образование»).
408. Шибутани Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства / Т. Шибутани // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 220–231.
409. Шибутани Т. Я-концепция / Т. Шибутани // Психология самосознания. Хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – С. 245–269.
410. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Эверетт Шостром ; [Пер. с англ. Н. Шевчук, Р. Кучкаровой]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 240 с. – (Серия «Как стать психологом»).
411. Штофф В. А. Моделирование и философия / Виктор Александрович Штофф. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 302 с.

412. Шюц А. Социальный мир и теория социального действия / А. Шюц // Социология. – М. : ИНИОН РАН, 1997. – № 2. – С. 57–76.
413. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира : очерки по феноменологической социологии / А. Шюц // Сост. А. Я. Алхасов; Пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой; Научн. ред. перевода Г. С. Батыгин. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.
414. Щокін Г. В. Практична психологія менеджменту : Як робити кар'єру. Як будувати організацію : науково-практ. посіб. / Георгій Васильович Щокін. – К. : Україна, 1994. – 399 с.
415. Яблонська Т. М. Психологічні засади розвитку ідентичності в системі сімейних взаємин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Тетяна Миколаївна Яблонська ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2014. – 46 с.
416. Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : монографія / Тетяна Миколаївна Яблонська. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. – 444 с.
417. Як будувати власне майбутнє : життєві завдання особистості : монографія / Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова [та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.
418. Якимова Е. В. Социальное конструирование реальности : социально-психологические подходы : науч.-аналит. обзор / Е. В. Якимова ; РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. – М.: ИНИОН, 1999. – 115 с. – (Серия «Социальная психология»).
419. Янотовская Ю. В. Экспериментальное исследование самостоятельности в трудовой деятельности : автореф. дис. на

- соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая, детская и возрастная психология» / Юлия Вениаминовна Янотовская ; МГУ. – М., 1973. – 17 с.
420. Alderfer C. P. A critique of Salancik and Pfeffer's examination of need-satisfaction theories / C. P. Alderfer // *Administrative Science Quarterly*, 1977. – № 22 (4). – P. 658–669.
421. Arnold H. J. A test of the validity of the multiplicative hypothesis of expectancy-valence theories of work motivation / H. J. Arnold // *The Academy of Management Journal*. – 1981. – № 24 (1). – P. 128–141.
422. Arnold V. *Advances in Accounting Behavioural Research* / V. Arnold // Emerald Group Publishing Limited, 2010. – № 13. – P. 89–111.
423. Atkinson J. W. *An introduction to motivation* / John William Atkinson. – New York : Van Nostrand Reinhold, 1964. – 355 p.
424. Atkinson J. W. Personality dynamics / J. W. Atkinson // *Annual Review of Psychology*, 1960. – № 11. – P. 255–290.
425. Bandura A. *Social foundations of thought and action : A social cognitive theory* / Albert Bandura. – Engl. С 1. (HJ) : Prentice–Hall, 1986. – 617 p.
426. Bandura A. *Social learning and personality development* / Albert Bandura, Rodri H. Walters. – New-York, etc. : Holt, etc., 1964. – 329 p.
427. Bartol K. M. Expectancy theory as a predictor of female occupational choice and attitude toward business / K. M. Bartol // *The Academy of Management Journal*. – 1976. – № 19 (4). – P. 669–675.
428. Behling O. The postulates of expectancy theory / O. Behling, F. A. Starke // *The Academy of Management Journal*. – 1973. – № 16 (3). – P. 373–388.
429. Behling O. Alternatives to expectancy theories of work motivation / O. Behling, C. Schriesheim and J. Tolliver // *Decision Sciences*. – 1975. – № 6 (3). – P. 449–461.
430. Belkaoui A. *Behavioral Accounting : The Research and Practical Issues* / Ahmed Belkaoui . – Publisher : Quorum Books. – 1989. – 179 p.

431. Bonner S. E. The effects of monetary incentives on effort and task performance : Theories, evidence, and a framework for research / S. E. Bonner and G. B. Sprinkle // Accounting, Organizations and Society. – 2002. – № 27 (4-5). – P. 303–345.
432. Brunswik E. Probability as a determiner of rat behavior / E. Brunswik // Journal of Experimental Psychology, 1939. – Vol. 25 (2). – P. 175–197.
433. Bushmann B. J. Violent Video Games and Hostile Expectations : A Test of the General Aggression Model / B. J. Bushmann, C. A. Anderson // International Journal of Management, Business, and Administration. – 2012. – № 1., Vol. 15. – P. 52–57.
434. Butler J. Hierarchical vs. non-nested test for contrasting expectancy-valence models : Some effects of cognitive characteristics / J. Butler and K. Womer // Multivariate Behavioral Research. – 1985. – P. 335–352.
435. Collins F. Career self-interest and concern for others – The effects of co-worker attitudes on fraudulent behavior / F. Collins // Accounting and the Public Interest. – 2006. – № 6. – P. 95–115.
436. Campbell S. V. Using expectancy theory to assess group-level differences in student motivation : a replication in the Russian far east / S. V. Campbell, T. Baronina, B. P. Reider // Issues in Accounting Education. – 2003. – May. – P. 125–136.
437. Cooley C. H. The Soots of Social Knowledge / C. H. Cooley // American Journal of Sociology. – 1926. – Vol. 32. – P. 4.
438. Connolly T. Some conceptual and methodological issues in expectancy models of work performance motivation / T. Connolly // Academy of Management Review. – 1976. – P. 179–186.
439. Cyert R. M. The role of expectations in business decision making / R. M. Cyert, W. R. Dill, J. G. March // Administrative Science Quarterly. – 1958. – № 3 (3). – P. 307–340.
440. Dahrendorf R. G. Homo Sociologicus / Ralf Gustav Dahrendorf. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1965. – 255 p.

441. Darboe K. An Empirical Study of the Social Correlates of Job Satisfaction Among Plant Science Graduates of a Mid-Western University : A Test of Victor H. Vroom's 1964 Expectancy Theory / Kebba Darboe. – University Press of America. – 2003. – 125 p.
442. Davies B. Positioning : the discursive production of selves / B. Davies, R. Harre // J. for the theory of social behaviour. – Oxford, 1990. – Vol. 20, № 1. – P. 43–64.
443. Dawis R. V. A psychological theory of work adjustment / Rene V. Dawis, Lloyd H. Lofquist. – Minneapolis, MN : University of Minnesota Press, 1984. – 245 p.
444. Dawis R. V. Manual for the Minnesota Importance Questionnaire : A measure of vocational needs and values / R. V. Dawis, L. H. Lofquist, J. B. Rounds, G. A. Henley, D. J. Weiss. – Minneapolis, University of Minnesota : Work Adjustment Project, 1981 – 68 p.
445. Deci E. L. Intrinsic motivation / Edward L. Deci. – New York : Plenum Press, 1975. – 123 p.
446. De Sanctis G. Expectancy theory as explanation of voluntary use of a decision support system / G. De Sanctis // Psychological Reports. – 1983. – № 52. – P. 247–260.
447. Dillard J. F. Valence-instrumentality – expectancy model validation using selected accounting groups / J. F. Dillard // Accounting, Organizations and Society. – 1979. – № 4 (1-2). – P. 31–38.
448. Dillard J. F. A longitudinal evaluation of an occupational goal-expectancy model in professional organizations / J. F. Dillard // Accounting, Organizations and Society. – 1981. – № 6 (1). – P. 17–26.
449. Dillard J. F. Expectancy theory in a budgetary setting : A comment / J. F. Dillard and J. Jiambalvo // The Accounting Review (July) : 1979. – P. 630–634.
450. Eden D. Pygmalion in Management / Dov Eden. – Lexington, MA : Lexington Books, 1990. – 165 p.

451. Eden D. Pygmalion goes to boot camp: Expectancy, leadership, and trainee performance / D. Eden, A. B. Shani // *Journal of Applied Psychology*, 1982. – P. 194–199.
452. Eerde V. W. Vroom's expectancy model and work-related criteria : a meta-analysis / Wendelien van Eerde, H. Thierry // *Journal of Applied Psychology*. – 1996. – Vol. 81. – № 5. – P. 575–586.
453. Ehstein S. The nature of anxiety with emphasis upon its relationship to expectancy / S. Ehstein // C. D. Spielberger (Ed.) *Anxiety : Contemporary theory and research*. – New York, Academic Press, 1972.
454. Estes B. Examining Motivation Theory in Higher Education : An Expectancy Theory Analysis of Tenured Faculty Productivity / B. Estes and B. Polnick // *International Journal of Management, Business, and Administration*. – 2012. – № 1. – Vol. 15. – P. 13–19.
455. Feather N. T. Success probability and choice of behavior / N. T. Feather // *Journal of Experimental Psychology*, 1959. – № 58. – P. 257–266.
456. Feather N. T. The relationship of persistence at a task to expectation of success and achievement-related motives / N. T. Feather // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1961. – № 63. – P. 552–561.
457. Feather N. T. The study of persistence / N. T. Feather // *Psychological Bulletin*. – 1962. – Vol. 59 (2). – P. 94–115.
458. Ferris K. R. A test of the expectancy theory of motivation in an accounting environment / K. R. Ferris // *The Accounting Review* (July). – 1977. – P. 605–615.
459. Ferris K. R. A test of the expectancy theory of motivation in an accounting environment : A response / K. R. Ferris // *The Accounting Review* (April). – 1979. – P. 412–413.
460. Galbraith J. An empirical investigation of the motivational determinants of task performance: Interactive effects between instrumentality-valence and motivation ability / J. Galbraith and L. Cummings // *Organizational Behavior and Human Performance*. – 1967. – № 2. – P. 237–257.

461. Geiger M. A. Using expectancy theory to assess student motivation / M. A. Geiger and E. A. Cooper // *Issues In Accounting Education* (Spring). – 1996. – P. 113–129.
462. Geiger M. A. Using expectancy theory to assess student motivation: An international replication / M. A. Geiger, E. A. Cooper, I. Hussain, B. T. O’Connell, J. Power, K. Raghunandan, D. V. Rama and G. Sanchez // *Issues In Accounting Education* (February). – 1998. – P. 139–156.
463. Gergen K. J. Social psychology and the wrong revolution / K. J. Gergen // *European journal of social psychology*. – Chichester, 1989. – Vol. 19. – № 5. – P. 463–484.
464. Gergen K. J. Social psychology as social construction : The emerging vision / K. J. Gergen // *The message of social psychology : Perspectives on mind of society*. – Oxford : Blackwell, 1997. – P. 113–128.
465. Gibbs J. P. Norms : The problem of definition and classification / J. P. Gibbs // *American Journal of Social*. – 1965. – Vol. 70. – P. 586–594.
466. Glasser W. M. D. Control theory: a new explanation of how we control our lives / William Glasser M. D. – New York : Harper and Row, 1985. – 162 p.
467. Green T. B. Performance and Motivation Strategies for Today’s Workforce : A Guide to Expectancy Theory Applications / Thad B. Green. – Greenwood Publishing Group, 1992. – 247 p.
468. Green T. B. Performance and Motivation Strategies for Today’s Workforce : A Guide to Expectancy Theory Applications / Thad B. Green. – Quorum Books. Hardcover – July 30, 1992. – P. 243.
469. Griffin L. An empirical examination of managers’ motivation to implement just-in-time procedures / L. Griffin and A. Harrell // *Journal of Management Accounting Research*. – 1991. – № 3. – P. 98–112.

470. Harrell A. Additive information processing and the relationship between expectancy of success and motivational force / A. Harrell and M. Stahl // *The Academy of Management Journal*. – 1986. – № 29 (2). – P. 424–433.
471. Harrell A. Modeling managers' effort-level decisions for a within-persons examination of expectancy theory in a budget setting / A. Harrell and M. J. Stahl // *Decision Sciences*. – 1984. – № 15 (1). – P. 52–73.
472. Harrell A. Within-person expectancy theory predictions of accounting students' motivation to achieve academic success / A. Harrell, C. Caldwell and E. Doty // *The Accounting Review* (October). – 1985. – P. 724–735.
473. Harre R. The second cognitive revolution / R. Harre // *American behavioral scientist*. – L., 1992. – Vol. 36 – № 1. – P. 5–7.
474. Heider F. *The psychology of interpersonal relations* / Fritz Heider. – New-York : Wiley, 1958. – 313 p.
475. Herzberg F. One more time : How do you motivate employees? / F. Herzberg // *Harvard Business Review* (January). – 2003. – P. 87–96.
476. Hollanger E. P. Conformity status and idiosyncrasy credit / E. P. Hollanger // *Psychology Review*. – 1958. – № 3. – P. 21–34.
477. Holloway H. *The Thin Ideal : A Study in Expectancy Theory* / Hannah Holloway. – VDM Verlag. – 2010. – 147 p.
478. House R. J. Expectancy theory as a predictor of work behavior and attitude: A re-evaluation of empirical evidence / R. J. House, H. J. Shapiro and M. A. Wahba // *Decision Sciences*. – 1974. – № 5 (3). – P. 481–506.
479. Isaac R. G. Leadership and motivation : the effective application of expectancy theory / Robert G. Isaac, Wilfred J. Zerbe, Douglas C. Pitt // *Journal of Managerial Issues*. – 2001. – Vol. XIII. – № 2. – P. 212–226.
480. James W. Cross-Cultural Study of Perceptual Predominance in Binocular Rivalry / W. James, A. Bagby // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1957. – № 5. – P. 331–334.

481. Jensen M. C. Theory of the firm : Managerial Behaviour, Agency Costs and Ownership Structure / M. C. Jensen, W. H. Meckling // Journal of Financial Economics, 1976. – № 3. – P. 305–360.
482. Johnson S. G. An evaluation of expectancy-instrumentality theory as a model of organizational interaction / S. G. Johnson. – 1978. – 196 p.
483. Johnson W. B. A test of the expectancy theory of motivation in an accounting environment : A comment / W. B. Johnson // The Accounting Review (April). – 1979. – P. 409–411.
484. Kaplan S. Evaluation of research on expectancy theory predictions of auditor effort judgments / S. Kaplan // Advances in Accounting. – 1985. – № 3. – P. 332–340.
485. Kelley H. H. Personal relationships : their structures and processes / Harold H. Kelley. – Hillsdale, N.J. : L. Erlbaum Associates ; New York : distributed by Halsted Press, 1979. – 183 p.
486. Kelley H. H. The processes of causal attribution / Harold H. Kelley // American psychologist. – 1973. – Vol. 28 (2). – P. 107–128.
487. Kelly G. A brief introduction to personal construct theory / G. A. Kelly // Perspectives in personal construct theory / D. Bannister (Ed.). London, New York : Academic press, 1970. – P. 1–29.
488. Kirkpatrick D. L. Evaluating Training Programs : The Four Levels / Donald L. Kirkpatrick and James D. Kirkpatrick. – 3-rd edition, San Francisco, 2006. – 393 p.
489. Klein H. An integrated control theory model of work motivation / H. Klein // Academy of Management Review. – 1989. – № 14 (2). – P. 150–172.
490. Klein S. M. Pay factors as predictors to satisfaction : A comparison of reinforcement, equity, and expectancy / S. M. Klein // The Academy of Management Journal. – 1973. – № 16 (4). – P. 598–610.
491. Kominis G. The expectancy-valence theory revisited : Developing an extended model of managerial motivation / G. Kominis and

- C. R. Emmanuel // *Management Accounting Research* (March). – 2007. – P. 49–75.
492. Kopelman R. E. Across-individual, within-individual and return on effort versions of expectancy theory / R. E. Kopelman // *Decision Sciences*. – 1977. – № 8. – P. 651–662.
493. Kopelman R. E. Boundary conditions for expectancy theory predictions of work motivation and job performance / R. E. Kopelman and P. H. Thompson // *The Academy of Management Journal*. – 1976. – № 19 (2). – P. 237–258.
494. Latham G. P. *Work Motivation : History, Theory, Research, and Practice (Foundations for Organizational Science)* / Gary P. Latham. – Sage Publications. – 2006. – 456 p.
495. Lawler E. E. Antecedent attitudes of effective managerial performance/ E. E. Lawler, L. W. Porter // *Organisational Behaviour*. – 1967. – Vol. 2. – P. 122–142.
496. Lawler E. E. *Expectancy Theory and Job Behavior* / E. E. Lawler and J. L. Suttle // *Organisational Behaviour and Human Performance*. – 1973. – № 9. – P. 482–503.
497. Liddell W. W. A critical reanalysis of «A test of two postulates underlying expectancy theory» / W. W. Liddell and R. J. Solomon // *The Academy of Management Journal*. – 1977. – № 20 (3). – P. 460–464.
498. Liu S. Why people blog : an expectancy theory analysis / Su-Houn Liu, Hsiu-Li Liao, Yuan-Tai Zeng // *Issues in Information Systems*. – 2007. – Vol. 8. – № 2. – P. 232–237.
499. Lloyd S. Least square quantization in PCM's / S. Lloyd. – Bell Telephone Laboratories Paper, 1957. – P 211–227.
500. Lunenburg F. C. Expectancy theory of motivation : motivating by altering expectations / F. C. Lunenburg // *International Journal of Management, Business, and Administration*. – 2011. – № 1., Vol. 15. – P. 43–48.

501. Lunenburg F. C. Goal-Setting Theory of Motivation / F. C. Lunenburg // International Journal of Management, Business, and Administration. – 2011. – № 1. – Vol. 15. – P. 7–12.
502. MacQueen J. Some methods for classification and analysis of multivariate observations / J. MacQueen. – In Proc. 5th Berkeley Symp. on Math. Statistics and Probability, 1967. – P 281–297.
503. Mayo E. Human Problems of Industrial Civilization / E. Mayo // Managing and Organizations : An Introduction to Theory and Practice. – New York, 1946. – P. 457
504. McDavid J. W. Social Psychology / J. W. McDavid, H. Harari. – New York, 1938. – 284 p.
505. McGregor D. M. The human side of enterprise / D. M. McGregor // Management Review (November). Reprinted from the Proceedings of the Fifth Anniversary Convocation of the School of Industrial Management, MIT, April 9, 1957. – 1957. – P. 22–28.
506. McGregor D. M. The human side of psychology / Douglas M. McGregor. – New York : McGraw-Hill, 1960. – 123 p.
507. Mead G. H. Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist/ G. H. Mead. – Chic. : University Press, 1946. – 401 p.
508. Mead G. H. The Philosophy of the Present / G. H. Mead // Arthur E. Murphy [ed.]. – Chicago, 1932. – P. 176–195.
509. Merton R. K. The self-fulfilling prophecy / R. K. Merton // Antioch Review. – 1948. – № 8. – P. 193–210.
510. Miller F. P. Editors. 2009 / F. P. Miller, A. F. Vandome and J. McBrewster // Motivation : Motivation. Drive Theory, Cognitive Dissonance, Maslow's Hierarchy of Needs, Frederick Herzberg, Self-efficacy, Equity Theory, Expectancy Theory. – Alphascript Publishing. – 2009. – P. 103–117.
511. Miller L. E. Improving predictions in expectancy theory research : Effects of personality, expectancies, and norms / Miller L. E. and Grush J. E // The Academy of Management Journal. – 1988. – № 31 (1). – P. 107–122.

512. Mitchell T. Expectancy theory, decision theory, and occupational preference and choice / T. Mitchell and L. Beach // *Human Judgment and Decision Processes in Applied Settings*. – Academic Press. – 1977. – P. 203–226.
513. Moscovici S. On Social representations / S. Moscovici // *Social cognition : Perspectives on everyday understanding* / Ed. By P. J. Forgas. – London, 1981. – P. 181–209.
514. Muchinsky P. M. A comparison of within-and across-subjects analyses of the expectancy-valence model for predicting effort / P. M. Muchinsky // *The Academy of Management Journal*. – 1977. – № 20 (1). – P. 154–158.
515. Muchinsky P. M. The consistency of intrasubject valence and instrumentality measures: A methodological consideration / P. M. Muchinsky // *The Academy of Management Journal*. – 1977. – № 20 (2). – P. 321–327.
516. Murray D. A within-subjects test of expectancy theory in a public accounting environment / D. Murray and K. B. Frazier // *Journal of Accounting Research* (Autumn). – 1986. – P. 400–404.
517. Murray H. A. *Explorations in personality* / Harold A. Murray. – New-York, Oxford Press, 1938. – 254 p.
518. Oei T. P. S. Expectancy theory : a two-process model of alcohol use and abuse / Tian P. S. Oei and Andrian R. Baldwin // *Journal of studies on alcohol*. – 1994. – P. 525–534.
519. Oiler J. W. *Language Tests at School* / John W. Oiler. – Z., 1979. – P. 129.
520. Oldham G. R. Relationships between organizational structure and employee reactions : Comparing alternative frameworks / G. R. Oldham and J. R. Hackman // *Administrative Science Quarterly*. – 1981. – № 26 (1). – P. 66-83.
521. Ouchi W. G. A Conceptual Framework for the Design of Organizational Control Mechanisms / W. G. Ouchi // *Management Science* (September). – 1979. – P. 833–848.

522. Ouchi W. G. Type Z organization : Stability in the midst of mobility / W. G. Ouchi and A. M. Jaeger // *Academy of Management Review* (April). – 1978. – P. 305–314.
523. Parsons T. *The Structure of Social Action* / Talcott Parsons. – New York, 1937. – 384 p.
524. Peak H. Attitude and motivation / H. Peak // *Nebraska symposium on motivation*. – Lincoln, NE : «University of Nebraska Press», 1955. – P. 149–188.
525. Polak F. *The Image of the Future* / Fred Polak. –Amsterdam : Elsevier Scientific Publishing Company, 1973. – 320 p.
526. Popovych I. S. Applied research aspect of social expectations of personality in english scientific literature / I. S. Popovych // *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine* / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Kamianets-Podilskiyi : Aksioma, 2016. – Issue 31. – P. 355–366.
527. Popovych I. S. Psychological diagnosis of social expectations of the individual / I. S. Popovych // *Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ*. – 2015. – № 1 Book; URL: fund-issled-intern.esrae.ru/10-149. [In Ukrainian] (дата звернення: 21.10.2015).
528. Popovych I. S. Social expectations – a basic component of the system of adjusting of social conduct of a person / I. S. Popovych // *Australian Journal of Scientific Research*, «Adelaide University Press». – Adelaide, 2014. – No. 2. (6) (July – December). – Vol. III. – P. 393–398. [In Ukrainian].
529. Popovych I. S. Social expectations in primary school age / I. S. Popovych // *Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa»*, 27 Sept. 2014, USA, New-

- York, «Columbia Press». – New York, 2014. – Vol. II. – P. 176–180. [In Ukrainian].
530. Popovych I. S. Social expectations : types, functions and mechanisms / I. S. Popovych // Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies, «Harvard University Press», 2015. – № 1. (7) (January – June). – Vol. XIII – P. 152–159. [In Ukrainian].
531. Popovych I. S. Theoretical and methodological basis of optimizing program of development and social correction of expectations of personality [Попович І. С. Теоретико-методологічне обґрунтування програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості] / I. S. Popovych // Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools. – 2016. – № 5(17). – P. 158–163. [In Ukrainian].
532. Popovych I. S. Transformation function of social expectations of a person / I. S. Popovych // Proceedings of the 1st International Academic Congress «Fundamental and Applied Studies in the Pacific and Atlantic Oceans countries », 25 Oct. 2014, Japan, Tokyo, «Tokyo University Press». – Tokyo, 2014. – Vol. I. – P. 582–585. [In Ukrainian].
533. Popp D. Meta-expectations : A theory of expectancy effects in social interaction / D. Popp. – ProQuest / UMI. – 2006.
534. Reinharth L. Expectancy theory as a predictor of work motivation, effort expenditure, and job performance / L. Reinharth and M. A. Wahba // The Academy of Management Journal. – 1975. – № 18 (3). – P. 520–537.
535. Rockness H. O. Expectancy theory in a budgetary setting : An experimental examination / H. O. Rockness // The Accounting Review (October). – 1977. – P. 893–903.
536. Rockness H. Expectancy theory in a budgetary setting : A reply / H. Rockness // The Accounting Review (July). – 1979. – P. 635–636.
537. Rogers C. R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered Framework / C. R. Rogers

- // Psychology ; A study of a Science study. I. Conceptual and Systematic.–
New York, 1959.– Vol. 3.–P. 131–147.
538. Rogers C. R. Empatic : an unappreciated way of being / C. R. Rogers // The
Counseling Psychologist. – 1975. – Vol. 5, № 2. – P. 2–10.
539. Ronen J. An expectancy theory approach to the motivational impacts of
budgets / J. Ronen and J. L. Livingstone // The Accounting Review
(October). – 1975. – P. 671–685.
540. Rosenthal R. Pygmalion in the classroom : Teacher expectations and
pupils' intellectual development / Robert Rosenthal and Lenore Jakobson
// Psychological Reports. – New York, Holt, Rinehart and Winston, 1968. –
240 p.
541. Rosenthal R. Teachers' expectancies : Determinates of pupils' IQ gains / R.
Rosenthal and L. Jakobson // Psychological Reports. – 1966. – Vol. 19. –
P. 115–118.
542. Rotter J. B. Social leaning and clinical psychology / Juliann B. Rotter. –
Engl. C/. (NJ) : Prentice-Hall, 1954. – 242 p.
543. Rotter J. B. The development and applications of social leaning teory :
Selected papers / Juliann B. Rotter. – New York, Praeger, 1982. – 367 p.
544. Rynes S. A policy-capturing investigation of the role of expectancies in
decisions to pursue job alternatives / S. Rynes and J. Lawler // Journal of
Applied Psychology. – 1983. – № 68. – P. 620–631.
545. Sandler L. Self-Fulfilling Prophecy : Better Management by Magic
/ L. Sandler // Training Terms. – Minneapolis, 1990. – P. 364.
546. Schuler R. S. A role and expectancy perception model of participation in
decision makin / R. S. Schuler // The Academy of Management Journal. –
1980. – № 23 (2). – P. 331–340.
547. Schwab D. Between subjects expectancy theory research : A statistical
review of studies predicting effort and performance / D. Schwab, J. Olian-
Gottlieb and H. Heneman // Psychological Bulletin. – 1979. – № 86. –
P. 139–147.

548. Schwartz S. H. Normative explanations of helping behavior : A critique proposals and empirical test / S. H. Schwartz // *Journal of Experimental Social Psychology*. – 1973. – Vol. 9, № 4. – P. 348–364.
549. Schwartz S. H. Towards a psychological structure of human values / Shalom H. Schwartz, Wolfgang Bilsky // *Journal of Personality & Social Psychology*. – 1987. – Vol. 53. – P. 550–562.
550. Schwartz S. H. Universals in the structure and content of values : Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / Shalom H. Schwartz // *Advances in Experimental Social Psychology*. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.
551. Sheridan J. E. Expectancy theory as a lead indicator of job behavior / J. E. Sheridan, J. W. Slocum Jr. and M. D. Richards // *Decision Sciences* 1974. – № 5 (3). – P. 507–522.
552. Sims H. P. Jr. Antecedents of work related expectancies / H. P. Sims Jr., A. D. Szilagyi and D. R. McKemey // *The Academy of Management Journal*. – 1976. – № 19 (4). – P. 547–559.
553. Skinner B. F. About behaviorism / Burrhus Frederic Skinner. – New York : Vintage Books Edition, 1976. – 292 p.
554. Snead K. C. An application of expectancy theory to examine managers' motivation to utilize a decision support system. Abstract / K. C. Snead // *Journal of Management Accounting Research*. – 1991. – № 3. – P. 213–222.
555. Snead K. C. Expectancy theory as the basis for activity-based costing systems implementation by managers / Snead K. C., W. A. Johnson and A. A. Ndede-Amadi // *Advances in Management Accounting*. – 2005. – № 14. – P. 253–275.
556. Sorokin P. Integralism is my philosophy / P. Sorokin // *This is my philosophy*. – L., 1958. – P. 180–189.
557. Stahl M. J. Modeling effort decisions with behavioral decision theory : Toward an individual differences model of expectancy theory / M. J. Stahl

- and A. M. Harrell // *Organizational Behavior and Human Performance*. – 1981. – № 27. – P. 303–325.
558. Stahl M. J. Using decision modeling to measure second level valences in expectancy theory / M. J. Stahl and A. M. Harrell // *Organizational Behavior and Human Performance*. – 1983. – P. 23–34.
559. Starke F. A. A test of two postulates underlying expectancy theory / F. A. Starke and O. Behling // *The Academy of Management Journal*. – 1975. – № 18 (4). – P. 703–714.
560. Steinhaus H. Sur la division des corps materiels en parties / H. Steinhaus. – *Bull. Acad. Polon. Sci.* – 1956. – C1. III. Vol. IV. – P. 801–804.
561. Stewart-Williams S. The placebo effect : dissolving the expectancy versus conditioning debate / Steve Stewart-Williams and John Podd // *Psychological Bulletin*. – 2004. – Vol. 30. – № 2. – P. 324–340.
562. Stotland E. The psychology of hope / E. Stotland // *The psychological and social impact of disability*. – San Francisco : Josey-Bass, 1969. – P. 548–573.
563. Stuart T. E. Network positions and propensities to collaborate : An investigation of strategic alliance formation in a high-technology industry / T. E. Stuart // *Administrative Science Quarterly*, 1998. – № 43 (3). – P. 668–698.
564. Stubbs M. *Educational Linguistics* / M. Stubbs. – Cambridge, 1988. – 242 p.
565. Stubbs M. Texts, corpora, and problems of interpretation: A response to Widdowson / M. Stubbs // *Applied Linguistics*. – 2001. – № 22 (2). – P. 149–172.
566. Sunder S. Management control, expectations, common knowledge, and culture / S. Sunder // *Journal of Management Accounting Research*. – 2002. – № 14. – P. 173–187.

567. The Academy of Management Journal. Erratum : Boundary conditions for expectancy theory predictions of work motivation and job performance // The Academy of Management Journal. – 1976. – № 19 (4). – 685 p.
568. Tryon R. C. Cluster analysis / R. C. Tryon. – London: Ann Arbor Edwards Bros, 1939. – 139 p.
569. Vroom V. H. Work and Motivation / Victor V. Vroom.– New-York : Jossey Bass, 1994. – 324 p. – (Jossey Bass Management Series).
570. Vroom V. H. Work and Motivation / Victor V. Vroom.– New-York : Wiley and Sons, 1964. – 216 p.
571. Walker K. B. The effects of a budget-based incentive compensation scheme on the budgeting behavior of managers and subordinates / K. B. Walker and E. N. Johnson // J. of Management Accounting Research. – 1999. – № 11. – P. 1–28.
572. Waller N. O. Genetic and environmental influences on religious interests, attitudes, and values: A study of twins reared apart and together / N. O. Waller , B. A. Kojetin, T. J. Bouchard // Psychological Science. – 1990. – № 1. – P. 1–5.
573. Weiner B. An attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion / B. Weiner // Psychological Review. – 1985. – P. 548–573.
574. Wigfield A. Expectancy-value theory of achievement motivation : a developmental perspective / A. Wigfield // Educational Psychology Review. – 1994. – Vol. 6. – № 1. – P. 49–78.
575. Wolf G. Between-subject designs in testing expectancy models : A methodological note / G. Wolf and T. Connolly // Decision Sciences. – 1981. – № 12. – P. 39–45.
576. Zedeck S. An information processing model and approach to the study of motivation / S. Zedeck // Organizational Behavior and Human Performance. – 1977. – № 18. – P. 47–77.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник «Рівень соціальних очікувань» («PCO»)

(І. С. Попович, 2015)

Мета дослідження: визначити рівень соціальних очікувань, рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій, рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, рівень очікуваних результатів діяльності випробуваного.

Матеріали та обладнання: спеціальний бланк для опитування зі шкалою відповідей, ручка.

Процедура дослідження. Прочитайте кожне твердження і в бланку опитувальника зазначте міру погодження, обвівши відповідне значення шкали. Відповіді проставляйте по ходу читання. Намагайтеся уявити типову ситуацію, яка впливає зі змісту твердження, і дати першу відповідь без довгих та особливих роздумів. Немає ні «хороших», ні «поганих» тверджень. Всі твердження пов'язані з Вашими соціальними очікуваннями. Будь-ласка, дайте оцінку теперішній ситуації Вашого життя. Шкала відповідей показана в таблиці А.1.

Таблиця А.1

Значення шкали відповідей

№	Міра шкали	Значення міри шкали
1	2	3
1.	+3	«Абсолютно погоджуюся з твердженням»
2.	+2	«Погоджуюся з твердженням»
3.	+1	«Швидше погоджуюся з твердженням, ніж не погоджуюся»
4.	0	«Не погоджуюся з твердженням і не відхиляю його»
5.	-1	«Швидше не погоджуюся з твердженням, ніж погоджуюся»
6.	-2	«Не погоджуюся з твердженням»
7.	-3	«Абсолютно не погоджуюся з твердженням»

Опитувальник «Рівень соціальних очікувань»

Прізвище, ім'я, по-батькові _____
 Дата заповнення _____ Місце роботи (навчання) _____
 Посада (рід заняття) _____ Вік _____

№	Твердження	Шкала відповідей
1	2	3
1.	Мої очікування завжди спрямовані на досягнення успіху	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
2.	Вираховувати, чого чекають і на що сподіваються учасники взаємодії – безглузда трата часу	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
3.	Завжди прагну до максимального результату	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
4.	Доволі часто, плануючи виконання роботи, у моїй уяві спливають позитивні варіанти перебігу подій	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
5.	Виконуючи роботу, прагну показати все, на що я здатен	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
6.	Перед виконанням будь-якого завдання, завжди ретельно обмірковую його, вираховую всі «за» і «проти»	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
7.	Очікую досягнути високого результату в діяльності, якою займаюся	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
8.	Моє найближче оточення мене не розуміє	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
9.	Я здатен зробити все, що в моїх силах, щоб досягнути бажаного очікуваного результату	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
10.	Очікування людини проєктують ставлення як до себе самої, так і до учасників взаємодії	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
11.	Я схильний програмувати себе на максимальний результат	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
12.	Детально сплановане і продумане мною виконання завдання є запорукою досягнення очікуваного результату	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
13.	Максимальна активізація зусиль допомагає мені досягти будь-якого, бажаного результату	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
14.	Швидше за все, мої результати проходження опитувальника будуть низькими	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3

Обробка. Аналіз соціально-психологічного змісту проблемних ситуацій, що розглядаються під час проходження тверджень опитувальника, актуалізують процес психічної регуляції поведінки. Психічна регуляція поведінки реалізується через когнітивну, емоційну і поведінкову готовність особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна та поведінкова готовність пов'язані зі здатністю особистості до соціальних дій. Ця здатність є своєрідним психічним станом або станом очікуваної готовності діяти. Очікувана готовність діяти операціоналізується через такі структурні складові: складова соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, складова

соціально-психологічних особливостей ставлення особистості до учасників міжособистісної взаємодії та складова соціально-психологічних особливостей регуляції міжособистісної взаємодії.

Ці структурні складові є базовими у визначенні рівня соціальних очікувань особистості, визначенні очікуваної готовності діяти, прогнозуванні ймовірного перебігу подій. За результатами опитувальника визначається структура соціальних очікувань особистості випробуваного. Сума балів кожної шкали соціальних очікувань особистості підраховується за допомогою ключа (табл. А.2) і правил переводу відповідей досліджуваного в бали (табл. А.3).

Таблиця А.2

Ключі до шкал опитувальника «Рівень соціальних очікувань»

№	Шкала соціальних очікувань особистості	Номер твердження	Бали
1	2	3	4
1.	Шкала рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій (ОП ₀)	4, 6, 10, 12	4 – 28
2.	Шкала рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (ОС ₀)	2*, 8*, 14*	3 – 21
3.	Шкала рівня очікуваних результатів діяльності (ОР ₀)	1, 3, 5, 7, 9, 11, 13	7 – 49
4.	Зведена шкала рівня соціальних очікувань особистості (PCO ₀ = ОП ₀ + ОС ₀ + ОР ₀)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14	14 – 98

Примітка: бали з номерами висловлювань, позначених зірочками (*), підраховуються за правилами зворотного переводу (табл. А.3).

Таблиця А.3

Правила прямого і зворотного переводу відповідей в бали

Перевод	Шкала відповідей						
	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3
Прямий	7	6	5	4	3	2	1
Зворотний	1	2	3	4	5	6	7

Інтерпретація. Умовно шкали соціальних очікувань особистості можна розділити на дві частини. До *першої частини входить* три шкали, що

представляють собою відображення змістових складових структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості: соціально-психологічних особливостей обізнаності особистості про передбачуваний перебіг подій, соціально-психологічних особливостей ставлення до учасників міжособистісної взаємодії, соціально-психологічних особливостей регуляції особистістю міжособистісної взаємодії. Шкала рівня обізнаності про передбачуваний перебіг подій (ОП_о) відображає соціально-психологічні особливості обізнаності особистості про передбачуваний перебіг. Сумарна кількість балів, яку випробуваний може набрати за твердженнями цієї шкали, становить від 4 до 28. Для даної шкали пропонуємо застосовувати такі експериментально отримані й обґрунтовані показники: низький рівень: 4–16 балів; середній рівень: 17–24 бали; високий рівень: 25–28 балів.

Шкала рівня очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії (ОС_о) – відображає соціально-психологічні особливості ставлення до учасників міжособистісної взаємодії. Сумарна кількість балів, яку випробуваний може набрати за твердженнями цієї шкали, становить від 3 до 21. Для даної шкали пропонуємо застосовувати такі експериментально отримані й обґрунтовані показники: низький рівень: 3–9 балів; середній рівень: 10–17 балів; високий рівень: 18–21 бал.

Шкала рівня очікуваних результатів діяльності (ОР_о) відображає соціально-психологічні особливості регуляції особистістю міжособистісної взаємодії. Сумарна кількість балів, яку випробуваний може набрати за твердженнями цієї шкали, становить від 7 до 49. Для даної шкали пропонуємо застосовувати такі експериментально отримані й обґрунтовані показники: низький рівень: 7–31 бал; середній рівень: 32–44 бали; високий рівень: 45–49 балів.

Другу частину утворює зведена шкала рівня соціальних очікувань особистості (РСО_о), яка дозволяє визначити один з найважливіших параметрів соціальних очікувань особистості – його рівень за формулою:

$$PCO_o = OP_o + OC_o + OP_o, \quad (A.1)$$

де PCO_o – рівень соціальних очікувань особистості; OP_o – рівень обізнаності про передбачуваний перебіг подій; OC_o – рівень очікуваного ставлення до учасників міжособистісної взаємодії; OP_o – рівень очікуваних результатів діяльності. Рівень соціальних очікувань випробуваного має три параметри: низький знаходиться в межах від 14 до 62 балів, середній – від 63 до 82 балів і високий – 83–98 балів.

Нами здійснено декілька етапів апробації опитувальника. Всі межі параметрів досліджуваних рівнів відкоректовані та рекомендовані як експериментальні показники соціальних очікувань особистості. Значення рівня соціальних очікувань особистості, які знаходяться в межах: низький рівень – від 14–39 балів і високий рівень – від 97 до 98 балів, вважаємо екстремальними значеннями. Екстремальні значення зустрічаються вкрай рідко, не більше 1–2 % випадків, тому можуть бути визнані як недостовірні.

Характеристика рівнів соціальних очікувань особистості. Досліджувані з **високим рівнем** чітко орієнтуються у соціально-психологічній реальності, зважають на очікування інших стосовно себе, володіють високим рівнем розвитку соціальної рефлексії, об'єктивно сприймають і відображають плин подій повсякденного життя. Помірний та високий реалістичний рівень домагань поєднується з переконаністю в цінності своїх дій, в прагненні до самоствердження, у відповідальності, в корекції невдач за рахунок власних зусиль, у наявності стійких ціннісно-сміслових та життєвих орієнтацій, зважених планів на майбутнє. Здатні аргументовано висловлювати власну точку зору, вміють відстоювати її, навіть якщо вона не збігається з думкою інших авторитетних осіб. Налаштовані на успіх, розраховують свої сили і вміють зіставити свої зусилля з цінністю досягнутого. Вміють прогнозувати перебіг подій, розраховувати варіанти виходу зі скрутного становища.

Середній рівень досліджуваних сигналізує про вміння орієнтуватися у соціально-психологічній реальності, враховувати очікування інших стосовно

себе, володіння чітким уявленням про очікуваний перебіг подій. Іноді усвідомлення своїх сильних сторін, себе як цінності дещо превалює над здатністю критично оцінити ситуацію і прийняти єдине правильне рішення. У міжособистісній взаємодії і спілкуванні здатні йти на компроміс, вміють узгоджувати власні інтереси з інтересами інших.

Досліджувані з *низьким рівнем* недостатньо орієнтуються у соціально-психологічній реальності. Їх соціальні очікування здебільшого є нечіткими, розмитими і почасти набувають пасивного фонового змісту. Зазвичай володіють наближеними уявленнями про ймовірні варіанти сценаріїв розвитку подій. Іноді простежується надмірне ставлення до себе як до самоцінності. Поведінка таких осіб часто супроводжується конфліктністю, конвергентністю, надто високою вимогливістю до інших, і в той же час з заниженими вимогами до себе. Такі соціальні очікування призводять до неефективної спільної діяльності, до труднощів в міжособистісній взаємодії. Низький рівень домагань позначається на мотивації. Невпевненість, боязнь труднощів, іноді переоцінка себе, своїх можливостей – всі ці чинники формують низький рівень соціальних очікувань особистості.

Додаток Б

Факторний аналіз показників соціальних очікувань за авторським опитувальником

Таблиця Б. 1

Матриця компонентів факторного аналізу показників соціальних очікувань
(21 твердження опитувальника)

Параметри аналізу	F 1	F 2	F 3	F 4	F 5
9. Мої очікування завжди спрямовані на досягнення успіху	0,742	0,162			
4. Виконуючи роботу, прагну показати все, на що я здатен	0,711	0,121		0,146	
15. Я здатен зробити все, що в моїх силах, щоб досягнути бажаного очікуваного результату	0,698				
3. Завжди прагну до максимального результату	0,698			0,378	-0,148
16. Я схильний програмувати себе на максимальний результат	0,644	0,310			
10. Очікую досягнути високого результату в діяльності, якою займаюся	0,643	0,145	-0,173		0,127
21. Максимальна активізація зусиль допомагає мені досягти будь-якого бажаного результату	0,611	0,199			0,159
6. Доволі часто, плануючи виконання роботи, у моїй уяві спливають позитивні варіанти перебігу подій	0,207	0,667			0,204
7. Перед виконанням будь-якого завдання, завжди ретельно обмірковую його, вираховую всі «за» і «проти»	0,228	0,644			
18. Детально сплановане і продумане мною виконання завдання є запорукою досягнення очікуваного результату	0,352	0,532		0,176	0,152
12. Очікування людини проєктують ставлення як до себе самої, так і до учасників взаємодії	0,146	0,473	-0,126	0,423	0,229
14. Швидше за все, мої результати проходження опитувальника будуть низькими	0,132		0,707		
8. Моє найближче оточення мене не розуміє		0,316	0,675	-0,211	

Продовж. табл. Б. 1

2. Вираховувати, чого чекають і на що сподіваються учасники взаємодії – безглузда трата часу		-0,155	0,624		0,207
13. Очікування керівництва можуть реалізуватися тільки за умови повного контролю дій підлеглих, адже самостійність підлеглих приводить до краху очікувань керівництва		0,309	-0,470	0,155	
17. У процесі виконання завдання, я завжди змушений коректувати поставлену мету	0,390		-0,424	-0,314	0,227
20. Очікую отримати найвищі результати з опитування	0,247			0,751	
11. Мої очікування сприяють активізації діяльності	0,172	0,305	-0,122	0,630	
19. Будь-які конфлікти – є результатом нереалізованих очікувань сторін, що конфліктують	0,190				0,681
1. Очікування будь-якої людини є орієнтирами, що визначають її майбутнє		0,285	0,203		0,673
5. Люди розлучаються, тому що їх очікування не підтвердилися		0,124	-0,273	0,370	0,434
Частка розкритої дисперсії, %	23,300	10,596	6,655	5,858	5,144
Сумарна дисперсія, %	23,300	33,896	40,551	46,410	51,554
Власні значення	4,893	2,225	1,398	1,230	1,080

Метод виділення факторів: метод головних компонент.

Метод обертання: варімакс з нормалізацією Кайзера.

Обертання зійшлося за 6 ітерацій.

Таблиця Б. 2

**Матриця компонентів факторного аналізу показників соціальних очікувань
(16 тверджень опитувальника)**

Параметри аналізу	F 1	F 2	F 3
9. Мої очікування завжди спрямовані на досягнення успіху	0,753	0,173	
4. Виконуючи роботу, прагну показати все, на що я здатен	0,724	0,141	
3. Завжди прагну до максимального результату	0,720		
15. Я здатен зробити все, що в моїх силах, щоб досягнути бажаного очікуваного результату	0,692	0,152	
10. Очікую досягнути високого результату в діяльності, якою займаюся	0,639	0,197	0,161
21. Максимальна активізація зусиль допомагає мені досягти будь-якого бажаного результату	0,625	0,215	
16. Я схильний програмувати себе на максимальний результат	0,616	0,326	
6. Доволі часто, плануючи виконання роботи, у моїй уяві спливають позитивні варіанти перебігу подій	0,198	0,673	
12. Очікування людини проєктують ставлення як до себе самої, так і до учасників взаємодії	0,151	0,654	-0,122
18. Детально сплановане і продумане мною виконання завдання є запорукою досягнення очікуваного результату	0,321	0,630	
7. Перед виконанням будь-якого завдання, завжди ретельно обмірковую його, вираховую всі «за» і «проти»	0,178	0,613	
8. Моє найближче оточення мене не розуміє		0,159	0,745
14. Швидше за все, мої результати проходження опитувальника будуть низькими	0,132		0,690
2. Вираховувати, чого чекають і на що сподіваються учасники взаємодії – безглузда трата часу	0,122	-0,146	0,604
17. У процесі виконання завдання, я завжди змушений коректувати поставлену мету	0,366		-0,433
13. Очікування керівництва можуть реалізуватися тільки за умови повного контролю дій підлеглих, адже самостійність підлеглих приводить до краху очікувань керівництва		0,418	-0,432
Частка розкритої дисперсії, %	27,628	12,241	7,804
Сумарна дисперсія, %	27,628	39,869	47,672
Власні значення	4,420	1,959	1,249

Метод виділення факторів: метод головних компонент.

Метод обертання: варімакс з нормалізацією Кайзера.

Обертання зійшлося за 5 ітерацій.

Таблиця Б. 3

**Матриця компонентів факторного аналізу показників соціальних очікувань
(14 тверджень опитувальника)**

Параметри аналізу	F 1	F 2	F 3
3. Завжди прагну до максимального результату	0,764		
9. Мої очікування завжди спрямовані на досягнення успіху	0,761	0,186	0,133
4. Виконуючи роботу, прагну показати все, на що я здатен	0,713	0,169	
15. Я здатен зробити все, що в моїх силах, щоб досягнути бажаного очікуваного результату	0,698	0,146	0,108
21. Максимальна активізація зусиль допомагає мені досягти будь-якого бажаного результату	0,641	0,199	
10. Очікую досягнути високого результату в діяльності, якою займаюся	0,624	0,211	0,196
16. Я схильний програмувати себе на максимальний результат	0,617	0,334	
6. Доволі часто, плануючи виконання роботи, у моїй уяві спливають позитивні варіанти перебігу подій	0,156	0,726	
12. Очікування людини проектують ставлення як до себе самої, так і до учасників взаємодії	0,144	0,654	-0,111
18. Детально сплановане і продумане мною виконання завдання є запорукою досягнення очікуваного результату	0,321	0,644	
7. Перед виконанням будь-якого завдання, завжди ретельно обмірковую його, вираховую всі «за» і «проти»	0,146	0,642	0,104
14. Швидше за все, мої результати проходження опитувальника будуть низькими			0,761
8. Моє найближче оточення мене не розуміє		0,127	0,757
2. Вираховувати, чого чекають і на що сподіваються учасники взаємодії – безглузда трата часу		-0,108	0,645
Частка розкритої дисперсії, %	31,163	12,238	8,482
Сумарна дисперсія, %	31,163	43,401	51,883
Власні значення	4,363	1,713	1,187

Метод виділення факторів: метод головних компонент.

Метод обертання: варімакс з нормалізацією Кайзера.

Обертання зійшло за 5 ітерацій.

Додаток В

Додаток В. 1

Методика «Очікувана ситуація»

(І. С. Попович, 2015)

Мета дослідження: сконструювати соціально-психологічну ситуацію, яка уможливить контент-аналітичний аналіз соціально-психологічних очікувань досліджуваних.

Матеріали та обладнання: бланк для методики «Очікувана ситуація», ручка.

Процедура дослідження. Методика «Очікувана ситуація» максимально наближено окреслює соціально-психологічну ситуацію для кожної випробуваної групи. Покажемо типовий варіант змісту такої методики: «Шановний учаснику тренінга «Моделі і стратегії ефективної комунікації»! Будь-ласка, опиши свої очікування, сподівання, надії щодо тренінгового заняття. На що сподіваєшся, чого чекаєш, чого прагнеш досягти, що зміниться у твоїй поведінці після тренінгового навчання? Зміст своїх очікуваних висловлювань опиши у цьому аркуші. Не менше 8–10 речень». Рекомендовано таку методику застосовувати перед завчасно організованим заходом, зокрема каскадом тренінгів чи спецкурсом. Кожному досліджуваному завчасно видається бланк для методики «Очікувана ситуація», на якому він описує зміст своєї очікуваної соціальної дійсності.

Бланк для методики «Очікувана ситуація»

Прізвище, ім'я, по-батькові _____
 Дата заповнення _____ Посада _____ Організація _____
 Термін роботи (навчальний курс) _____ Вік _____

Шановний учаснику тренінга «Моделі і стратегії ефективної комунікації»! Будь-ласка, опиши свої очікування, сподівання, надії щодо тренінгового заняття. На що сподіваєшся, чого чекаєш, чого прагнеш досягти, що зміниться у твоїй поведінці після

здійснюємо пошук у тексті індикаторів обраних категорій дослідження. Після складання кодувальної інструкції необхідно здійснити пілотажне кодування тексту. На даному етапі здійснюємо кодування частини досліджуваного масиву текстів. На наступному етапі кодуємо весь масив досліджуваних текстів, тобто реалізуємо квантифікацію – переклад тексту у цифрове вираження. Реєстрація частоти, обсягу згадування категорій і підкатегорій контент-аналізу проводиться у заздалегідь підготовленій таблиці – кодувальній матриці, в якій відзначено перелік ознак кодування, що характеризують одиниці аналізу (див. табл. В.2.1).

Таблиця В.2.1

Кодувальна матриця

№	Ознака кодування	Методика «Очікувана ситуація» (текст 1)	Методика «Реалізація очікувань» (текст 2)	Сума за двома текстами, Σn
1	2	3	4	5
1.	Загальна кількість слів у тексті, N			
2.	Загальна кількість ознак у тексті, n			
3.	Ознаки, що характеризують наявність суб'єктивного контролю, n_c			
4.	Ознаки, що характеризують активну позицію, n_a			
5.	Ознаки, що характеризують теперішнє, n_m			
6.	Ознаки, що характеризують минуле, n_{mn}			
7.	Ознаки, що характеризують майбутнє, n_m			
8.	Кількість одиниць аналізу «очікування», «сподівання», «надії», n			
9.	Ознаки, що підтверджують реалізацію очікувань, n_p	-		-

Далі здійснюється статистична обробка отриманих кількісних даних. Опрацювання здійснюють вручну, використовуючи процентний і частотний

розподіли, запропоновані формули, коефіцієнти кореляції, тощо. Формули залежать від змістових особливостей досліджуваної ознаки.

На заключному етапі інтерпретують отримані дані на основі аналізу і теоретичного контексту дослідження, та верифікують їх. Інтерпретованими даними є дихотомічні пари властивостей соціальних очікувань особистості.

Додаток Г

Методика «Експектометрія»

(І. С. Попович, 2008)

Мета дослідження: визначення очікуваної структури міжособистісних взаємин.

Матеріали та обладнання: список досліджуваної групи, спеціальні бланки для експектоматриці та експектограми, ручка, лінійка.

Процедура дослідження. Експектометрія або експектометрична методика (від лат. *expecto* – чекаю і грец. *μέτροω* – вимірюю) – методика, яка створена на базі соціометрії [197] і належить до методик соціометричного типу. Експектометрія дозволяє визначити не тільки кількісні показники і побудувати графічну структуру міжособистісних взаємин в малій групі, виходячи з кількості та змісту взаємних виборів її членів за певним соціометричним критерієм, але й дає можливість відобразити очікувану структуру міжособистісних взаємин. Очікувана структура міжособистісних взаємин дозволяє глибше проаналізувати динаміку групового життя, порівняти реальний і прогнозований перебіг подій.

Інструкція досліджуваному. Експектометрію застосовують у поєднанні з соціометрією. Респондентам досліджуваному групи пропонується відповісти на заздалегідь підготовлене запитання. Це запитання може стосуватися ділової сфери, особистісних стосунків чи дружніх взаємин. Дослідження дає можливість простежити симпатії, антипатії, емоційно-ціннісне ставлення один до одного, до лідерів, «середняків», «ізольованих». Респондент, крім відповіді на запитання і здійснення заздалегідь визначеної кількості виборів, що особливо важливо, здійснює очікувані вибори. Кожному члену групи потрібно дати відповідь і здійснити вибір за всіх одногрупників по черзі. Респондент починає відповідь такою фразою: «Від А. я очікую таких виборів ...», і таким чином за всіх одногрупників. Це не відгадування виборів, а складний соціально-

психологічний аналіз, який передбачає поєднання самооцінок, взаємооцінок, оцінного ставлення, настановлень, домагань, сукупності знань і здійснюється в контексті міжособистісної взаємодії групи стосовно передбачуваних подій. Процедура нагадує своєрідне прогнозування міжособистісних взаємин. Якщо випробувана група складається з n членів, то кінцевим результатом буде n очікуваних варіантів міжособистісних взаємин і один реальний варіант, тобто соціометричний. Таким чином, ми отримуємо n -кількість прогнозованих індивідуальних експектоматриць і експектограм. Це ускладнює обробку результатів, але, на наш погляд, такий спосіб порівняння реального варіанту статусної ієрархії групи, динаміки її життя та очікуваного варіанту в поєднанні з іншими методами дослідження, дає можливість рельєфніше окреслити суттєві характеристики досліджуваного феномену.

Зіставлення очікуваного варіанту і соціометричного дає змогу визначити кількість очікуваних виборів, що збіглися з соціометричними (a), та кількість очікувань власного вибору (c). На підставі цих експериментальних даних мають місце наступні експектометричні характеристики: коефіцієнт очікувань (E); груповий коефіцієнт очікувань (E_{gp}); експектометричний статус (ES); рівень адекватності самоочікувань (A); коефіцієнт взаємоочікуваних виборів (E_{gp}); коефіцієнт групової згуртованості (B).

Обробка результатів. Коефіцієнт очікувань – це відношення очікуваних виборів респондента, які співпали з виборами групи, до загальної кількості виборів групи. Коефіцієнт очікувань визначається за формулою:

$$E = \frac{a}{e(n-1)}, \quad (\Gamma.1)$$

де E – коефіцієнт очікувань респондента; a – кількість очікуваних виборів респондента, які співпали з виборами групи; v – кількість соціометричних виборів респондента; n – кількість членів групи.

Одним з основних критеріїв у визначенні рівнів сформованості соціальних очікувань виступає коефіцієнт очікувань (E). Цей коефіцієнт дає можливість кількісно визначити прояви тих психологічних утворень, які, з одного боку, пов'язані з самосвідомістю особистості, а з іншого – її соціальним оточенням. На низькому рівні сформованості соціальних очікувань коефіцієнт очікувань знаходиться в межах від 0,0 до 0,25 і позначається (E_n); на середньому – 0,26 – 0,50 (E_c), і на високому рівні – 0,51 – 1,0 (E_g).

Груповий коефіцієнт очікувань – це середнє математичне значення коефіцієнтів очікувань всіх членів групи. Груповий коефіцієнт очікувань визначається за формулою:

$$E_{gp} = \frac{a_1 + a_2 + \dots + a_n}{v(n^2 - n)} = \frac{\sum a}{v(n^2 - n)} \text{ або } E_{gp} = \frac{\sum E}{n}, \quad (\Gamma.2; \Gamma.3)$$

де E_{gp} – груповий коефіцієнт очікувань; $\sum a$ – загальна сума кількості очікувань респондентів, що співпали з виборами групи; n – кількість членів групи; v – кількість соціометричних виборів респондента; $\sum E$ – загальна сума коефіцієнтів очікувань респондентів.

Показники групового коефіцієнта очікувань вказують на рівень розвитку групи, на соціально-психологічну компетентність її членів.

Експектометричний або очікуваний статус – це відношення кількості самоочікуваних виборів до можливої кількості очікувань власного вибору респондента. Експектометричний статус респондента визначається за формулою:

$$ES = \frac{c}{n-1}, \quad (\Gamma.4)$$

де ES – експектометричний статус респондента; c – кількість очікувань власного вибору; n – кількість членів групи.

Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів – це відношення взаємоочікуваних виборів респондента до можливої їх кількості. Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів визначається за формулою:

$$E_{ep} = \frac{d}{n-1}, \quad (\Gamma.5)$$

де E_{ep} – коефіцієнт взаємоочікуваних виборів респондента; d – кількість взаємоочікуваних виборів; n – кількість членів групи.

Приклад: у групі, яка складається з 25 осіб, респондент А очікує, що в контексті виконання певного завдання, його оберуть всі члени групи, тобто це очікування власного вибору – $c=24$. Респондента А обирає тільки 12 одногрупників, таким чином, кількість взаємоочікуваних виборів – $d=12$. Тоді за формулою:

$$E_{ep} = \frac{d}{n-1} = \frac{12}{25-1} = 0,5$$

Таким чином, коефіцієнт взаємоочікуваних виборів $E_{ep} = 0,5$.

Експектометричний статус, на відміну від соціометричного, це завжди прогноз, сподівання, чекання, і тому його можна назвати очікуваним чи прогнозованим статусом. Для регулювання міжособистісних взаємин і управління процесом навчально-виховної роботи, важливо знати соціальні очікування учасників взаємодії і вміти належним чином впливати на них.

Експектометричний статус має такі ж критерії, як соціометричний, тобто: низький (від 0,0 до 0,20), середній (від 0,21 до 0,40) та високий (від 0,41 до 1,0).

Рівень адекватності самоочікувань – це відношення різниці кількості самоочікуваних виборів і кількості соціометричних виборів до можливої кількості очікувань власного вибору респондента. Рівень адекватності самоочікувань визначається за формулою:

$$A = \frac{c - v}{n - 1}, \quad (\text{Г.6})$$

де A – рівень адекватності самоочікувань; c – кількість очікувань власного вибору; v – кількість соціометричних виборів респондента; n – кількість членів групи.

Для визначення рівня адекватності самоочікувань можна використовувати такі стандарти (табл. Г.1):

Таблиця Г.1

Шкала адекватності самоочікувань

№	A	Рівень адекватності самоочікувань	
1	2	3	
1.	від +0,59 до +1,0	завищений	надміру завищений
2.	від +0,16 до +0,58		тенденція до завищення
3.	від -0,15 до +0,15	адекватний	
4.	від -0,16 до -0,58	занижений	тенденція до заниження
5.	від -0,59 до -1,0		надміру занижений

Здійснюючи визначення рівня адекватності самоочікувань, потрібно зіставити очікувані вибори з соціометричними. Теоретично можна спрогнозувати таку ситуацію, коли респондент очікує вибори від №№ 1; 2; 3; 4; 5 респондента за списком, а його обирають №№ 6; 7; 8; 9; 10.

Таким чином, рівень самоочікувань респондента є неадекватним, а спрямованість і рівень (завищений, занижений) визначаються в поєднанні з іншими методами. При цьому обов'язково враховуються самооцінка та рівень домагань досліджуваних респондентів.

Коефіцієнт групової згуртованості – це відношення загальної кількості взаємоочікуваних виборів до можливої їх максимальної кількості. Коефіцієнт групової згуртованості, визначений через взаємні очікування, більш надійний, на відміну від цього ж коефіцієнта, отриманого через соціометричні взаємовибори. Запропонований нами коефіцієнт групової згуртованості поєднує не тільки вибори членів групи, але й їх прогнози, очікування та сподівання. Останні, в свою чергу, виступають своєрідними орієнтирами в міжособистісній взаємодії малої групи. Коефіцієнт групової згуртованості визначається за формулою:

$$B = \frac{\sum d}{n^2 - n} \quad \text{або} \quad B = \frac{\sum E_{ep}}{n}, \quad (\text{Г.7; Г.8})$$

де $\sum d$ – загальна сума взаємоочікуваних виборів; $\sum E_{ep}$ – загальна сума коефіцієнтів взаємоочікуваних виборів респондентів; B – коефіцієнт групової згуртованості; n – кількість членів групи.

Будуємо експектограму та експектоматрицю кожного учасника взаємодії. Методика побудови експектограми та експектоматриці аналогічна з соціограмою, і соціоматрицею.

Аналіз результатів. Аналізуємо результати дослідження. Порівнюємо експектограму та експектоматрицю кожного учасника взаємодії з соціограмою, і соціоматрицею взаємовідносин групи досліджуваних. Порівняння дозволяє детально проаналізувати реальний перебіг подій і прогнозований варіант будь-якого учасника взаємодії, глибше дослідити змістові параметри соціальних очікувань, природу очікуваного вибору.

Експектометрична методика застосовується в поєднанні з соціометричною, що дозволяє проаналізувати групову динаміку малої групи, визначити очікуваний і реальний зміст міжособистісної взаємодії, спрогнозувати поведінку учасників взаємодії, окреслити перспективні лінії розвитку досліджуваної групи.

Додаток Д

«Експертна оцінка результатів діяльності та особливостей соціальної взаємодії»

(І. С. Попович, 2013)

Мета дослідження: здійснити експертну оцінку навчально-професійної діяльності студентів вищого навчального закладу за 12-бальною шкалою, проаналізувати особливості їхньої соціальної взаємодії.

Матеріали та обладнання: бланк для експертних оцінок, текст зі змістом інтерпретації експертних оцінок, ручка.

Процедура дослідження. Оцініть кожного студента за 12-бальною шкалою. Результати оцінювання внесіть у бланк для експертних оцінок (табл. Д.1). За необхідності у примітці можна внести пояснення свого рішення. У довільній формі опишіть особливості соціальної взаємодії кожного випробуваного. Змістові значення оцінок подано нижче.

У групу експертів рекомендуємо запрошувати кураторів груп, представників професорсько-викладацького складу, організаторів навчально-виховного відділу, фахівців, які працюють з органами студентського самоврядування. Усі вони допоможуть у визначенні успішності діяльності досліджуваних за шкалою експертних оцінок. Опис особливостей соціальної взаємодії кожного досліджуваного допоможе розібратися з соціальним контекстом, оцінити соціальну ситуацію, проаналізувати соціальну дійсність.

Таблиця Д.1

Бланк для експертних оцінок

№	Член групи	Бал	Особливості соціальної взаємодії	Примітка
1	2	3	4	5
1.	Володимир А.			
2.	Олексій В.			
-	-			
24.	Тимур Ю.			

Експерт _____

Зміст інтерпретації експертних оцінок за кожним балом оцінювання показано у табл. Д.2.

Таблиця Д.2

Шкала експертних оцінок

Бал	Зміст інтерпретації експертних оцінок
1	2
12 балів	Беззаперечний лідер студентської групи чи студентського органу самоврядування. Має найкращі показники у навчально-професійній діяльності. Володіє високим рівнем розвитку здібностей і морально-вольових якостей.
11 балів	За своїми здібностями, успішністю навчання – найкращий з найкращих у студентській групі. Один з її лідерів, з високим розвитком морально-вольових якостей.
10 балів	Найкращий у групі, володіє високим розвитком здібностей і особистісних якостей, відмінно засвоює теоретичний матеріал і володіє практичними вміннями та навичками своєї спеціальності.
9 балів	За своїми здібностями і особистісними якостями, успішністю навчання і за легкістю засвоєння матеріалу, оволодінням практичних вмінь та навичок спеціальності суттєво відрізняється від середнього рівня студентів; один із найкращих у студентській групі.
8 балів	Володіє достатнім рівнем розвитку здібностей і особистісних якостей; краще, ніж більшість, засвоює матеріал і оволодіває практичними вміннями та навичками своєї спеціальності.
7 балів	Володіє достатнім рівнем здібностей і особистісних якостей. За деякими показниками навчально-професійної діяльності дещо краще, ніж більшість студентів, засвоює матеріал і оволодіває практичними вміннями та навичками.
6 балів	За своїми здібностями і особистісними якостями, засвоєнням матеріалу і рівнем набутих практичних вмінь та навичок нічим не відрізняється від більшості інших ні в кращу, ні в гіршу сторону.
5 балів	Володіє середнім рівнем здібностей і особистісних якостей. За засвоєнням матеріалу і володінням практичних вмінь та навичок значно відрізняється від більшості в гіршу сторону.
4 бали	Здібності і особистісні якості нижче середнього. Засвоєння матеріалу, набуття практичних вмінь та навичок спеціальності повільні, вимагають значно більше уваги, ніж у більшості.
3 бали	Здібності і особистісні якості на низькому рівні. Засвоєння матеріалу, оволодіння практичними вміннями та навичками надміру повільне, вимагають дуже багато уваги за низької ефективності та самовіддачі.
2 бали	Здібності і особистісні якості знаходяться на недостатньому рівні розвитку для засвоєння матеріалу, і оволодіння практичними вміннями та навичками спеціальності. Один із найслабших студентів у групі.
1 бал	Здібності і особистісні якості знаходяться на надміру низькому рівні. Цього рівня абсолютно недостатньо для засвоєння матеріалу і набуття практичних вмінь, та навичок спеціальності. Найслабший студент у групі, явний аутсайдер.

Обробка результатів. Інтегральна експертна оцінка визначається її середнім значенням для кожного оцінюваного результату навчально-

професійної діяльності. Експертну оцінку результатів успішності навчально-професійної діяльності за дванадцятибальною шкалою необхідно перевести у п'ятибальну шкалу у відповідності з такими критеріями:

V=5 (відмінно), якщо експертна, тобто інтегральна експертна оцінка, складає 10 і більше балів – адекватна першій групі професійної придатності;

V=4 (добре), якщо експертна, тобто інтегральна експертна оцінка, знаходиться в межах 7–9 балів – адекватна другій групі професійної придатності;

V=3 (задовільно), якщо експертна, тобто інтегральна експертна оцінка, складає 4–6 балів – адекватна третій групі професійної придатності;

V=2 (незадовільно), якщо експертна, тобто інтегральна експертна оцінка, складає 3 і менше балів – адекватна четвертій групі професійної придатності.

Аналіз результатів. На підставі отриманих оцінок здійснюємо рангування студентів досліджуваної групи. Довільна форма опису соціальної взаємодії кожного досліджуваного дозволяє порівняти експертний бал і соціальний контекст, скласти цілісну картину соціальної дійсності. За необхідності можна застосувати контент-аналіз особливостей соціальної взаємодії.

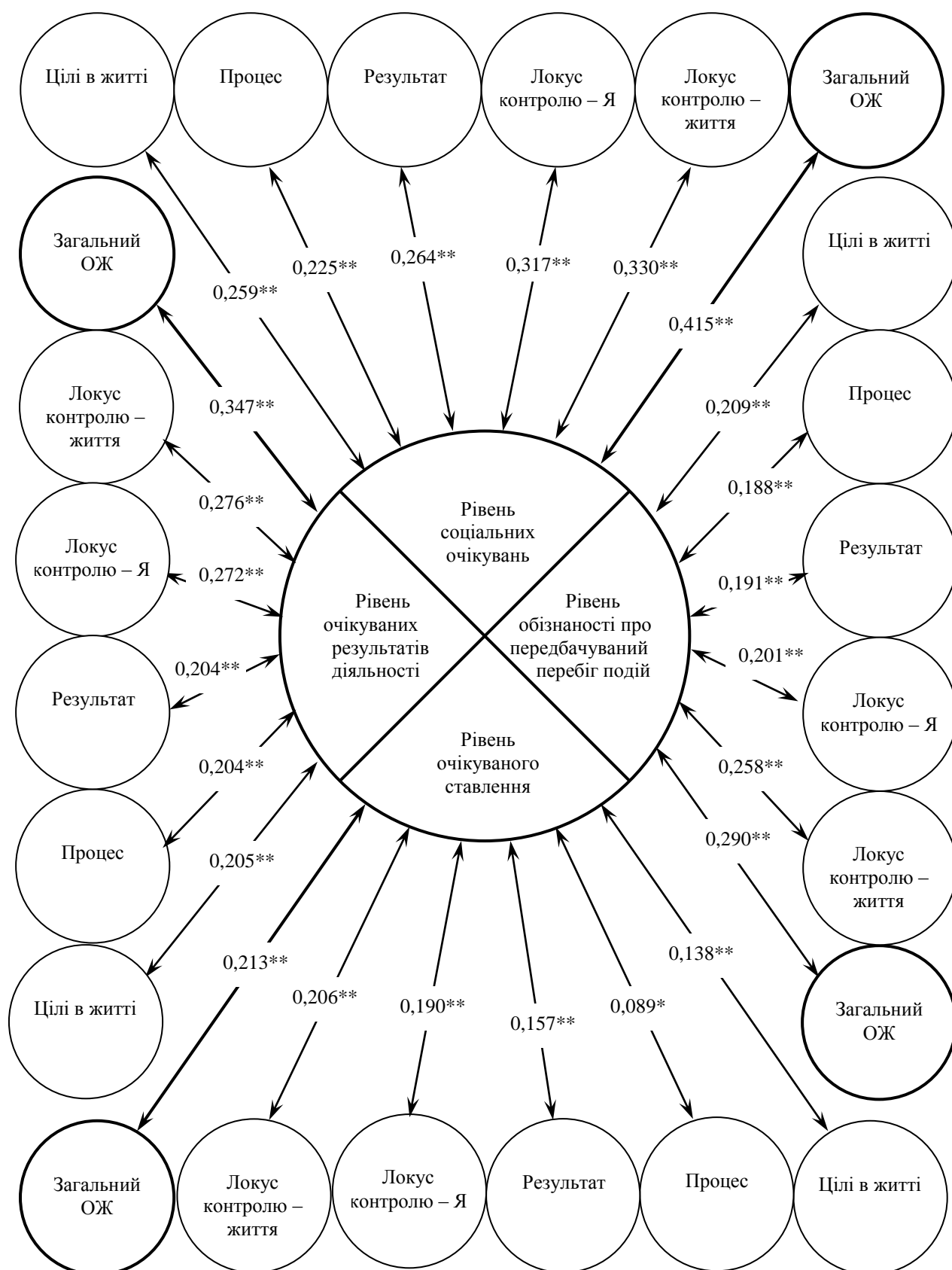

Рис. Е.2. Кореляції показників соціальних очікувань з показниками смисложиттєвих орієнтацій особистості

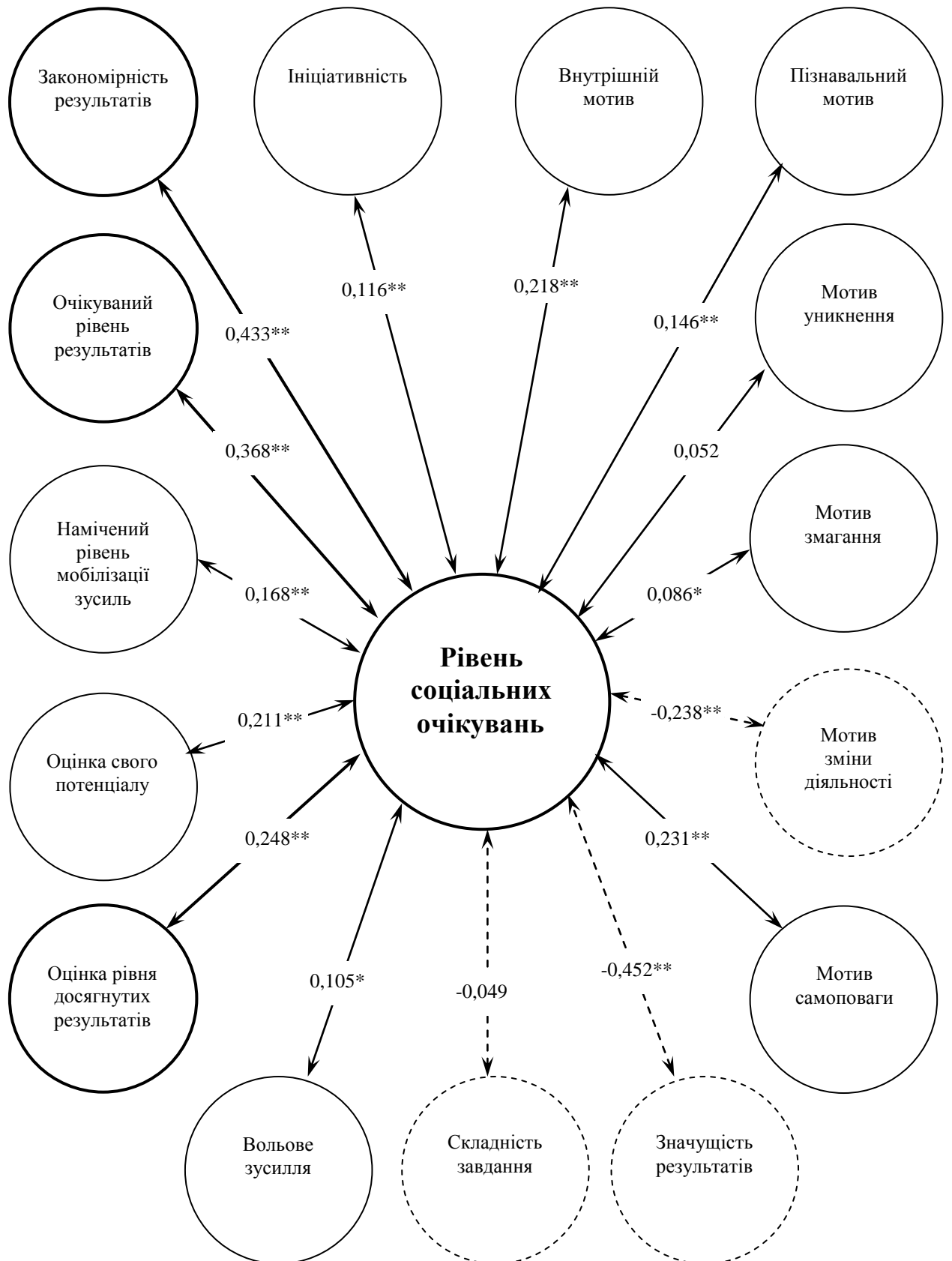

Рис. Е.3. Кореляції рівня соціальних очікувань з ознаками мотиваційної структури особистості

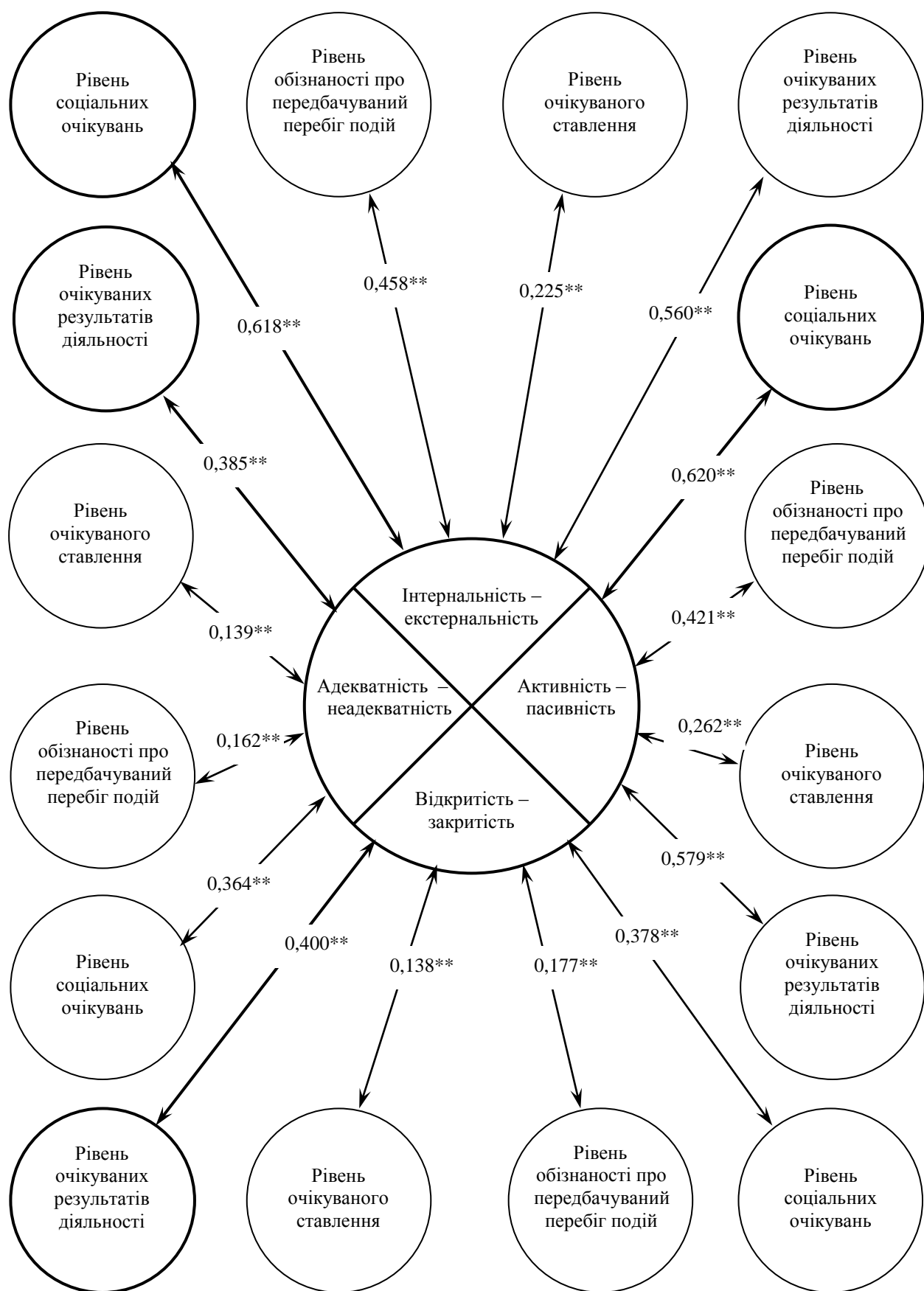

Рис. Е.4. Кореляції дихотомічних пар властивостей очікувань з показниками соціальних очікувань особистості

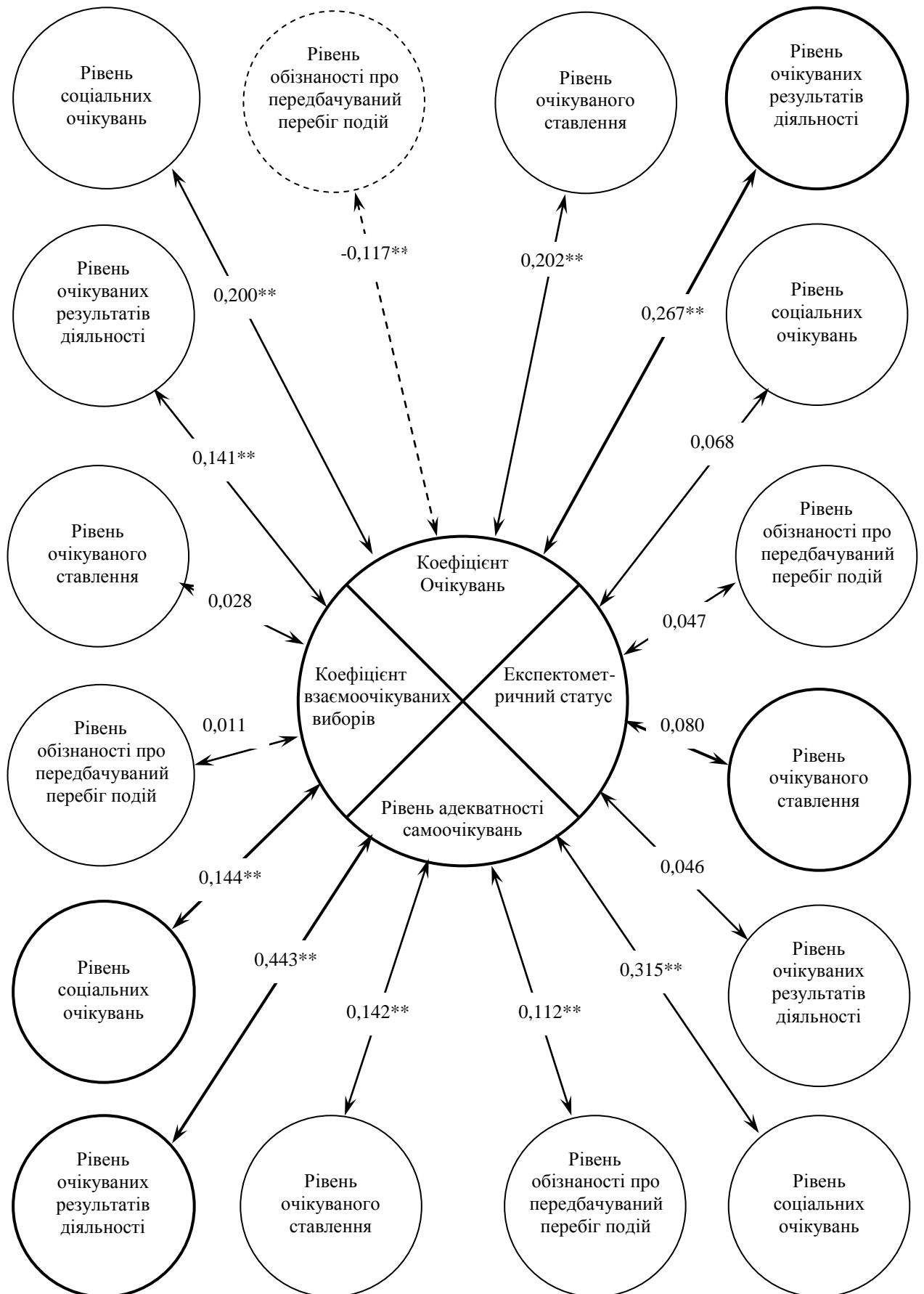

Рис. Е.5. Кореляції експектометричних ознак з показниками соціальних очікувань особистості

Додаток Ж

Додаток Ж.1

Програма та тематичний план спецкурсу

«Соціальні очікування особистості: теорія і практика»

Програма спецкурсу представляє цикл занять, що знаходяться в логічному взаємозв'язку і об'єднані в три блоки: теоретичний, практичний і підсумковий. Заняття рекомендовано проводити два рази в тиждень. Оскільки згідно з планами навчально-виховної роботи для студентів, відводиться час на самостійну і методичну роботу. Наша програма проходила апробацію саме в такий час. Спецкурс «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» рекомендовано проводити у всіх студентських групах з першого до п'ятого років навчання. Звісно, найдоцільніше її запроваджувати для студентів перших-других курсів.

Представимо програму спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика» у табл. Ж.1.1.

Таблиця Ж.1.1

Програма спецкурсу

«Соціальні очікування особистості: теорія і практика»

№	Тематика занять	Форми та методи	Кількість годин
1	2	3	4
ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК			
1.	Вступ до спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика»	міні-лекція, бесіда, групова дискусія	2
2.	Особистість. Свідомість та самосвідомість	лекція, фронтальна бесіда	2
3.	Взаємозв'язок соціальних очікувань і самосвідомості особистості	лекція, фронтальна бесіда	2
4.	Роль соціальних очікувань в міжособистісній взаємодії малої групи	лекція, фронтальна бесіда	2
5.	Мотиваційна складова соціальних очікувань	лекція, фронтальна бесіда	2
6.	Психологічні механізми і функції соціальних очікувань в людських взаєминах	лекція, фронтальна бесіда	2

Продовж. табл. Ж.1.1

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК			
1.	Взаємозв'язок самооцінки і соціальних очікувань	міні-лекція, тестова методика, психокорекційні вправи	2
2.	Рівень адекватності домагань особистості студента	міні-лекція, тестова методика, психокорекційні вправи	2
3.	Самооцінка та рівень домагань. Самоаналіз, саморозвиток, самовиховання та самореалізація особистості студента	міні-лекція, творча робота, психокорекційні вправи	2
4.	Я-концепція особистості студента	міні-лекція, тренувальні вправи, реферативні доповіді	2
5.	Унікальність «Я» особистості студента	міні-лекція, роз'яснення, тестова методика	2
6.	Образ «Я» особистості студента	міні-лекція, тести, психокорекційні вправи	4
7.	Групові динамічні процеси в студентській групі. Соціальний статус	міні-лекція, експектометрія, фронтальна бесіда	4
8.	Перспективні лінії розвитку особистості студента	міні-лекція, соціально-психологічний тренінг	2
9.	Очікуваний вибір. Приклади з навчально-професійної діяльності студентів	метод організації експериментальних ситуацій	4
10.	Очікуваний вибір. Приклади з культурно-дозвіллевої сфери студентів	метод організації експериментальних ситуацій	2
11.	Експертна оцінка успішності навчально-професійної діяльності студентів вищих навчальних закладів	експертна оцінка, дискусія, фронтальна бесіда	2
12.	Самостійна робота	самостійне вивчення матеріалів, підготовка коротких повідомлень, відпрацювання тренувальних вправ самостійно	18
ПІДСУМКОВИЙ БЛОК			
1.	Ретроспективний аналіз спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика»	ретроспективний аналіз, фронтальна бесіда, дискусія, заключне слово	2
Всього:			60 годин

Подамо тематичний план спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика».

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Вступ до спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Знайомство групи і керівника. Індивідуальна бесіда з студентами. Основні положення співпраці. Головні норми і принципи спілкування у тренінговій групі. Вимоги тренінгової роботи. Основні аспекти спецкурсу.

Особистість. Свідомість та самосвідомість. Поняття про особистість. Особистість як соціальна сутність людини, самовизначена цілісність, що поєднує ставлення до предметів довкілля, оточуючих і самої себе. Особистість як вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінкову активність. Особистість постійно планує і спрямовує власні процеси саморозвитку, самотворення, самореалізації, конструює своє майбутнє. Потребово-мотиваційна сфера особистості. Потреба. Мотив. Мотивація. Свідомість та самосвідомість. Психіка людини. Розвиток та формування особистості.

Взаємозв'язок соціальних очікувань і самосвідомості особистості. Сутність, зміст, природа соціальних очікувань. Взаємозв'язок з самосвідомістю особистості. Самооцінка як стрижнева складова самосвідомості особистості. Рівень домагань. Образ «Я». Я-концепція – джерело соціальних очікувань. Ціннісні орієнтації. Рефлексивність. Ідентифікація.

Роль соціальних очікувань в міжособистісній взаємодії малої групи. Соціально-психологічний зміст очікувань. Взаємозв'язок «Я» та «не-Я» особистості студента. Соціально-психологічні особливості малої групи. Нормотворчі процеси студентської групи. Групові норми. Експектації. Соціальні норми. Соціальні санкції. Ціннісно-орієнтаційна єдність студентської групи.

Мотиваційна складова соціальних очікувань. Мотиви та мотивація. Мотиваційні теорії особистості. Мотиваційні складові очікуваного

результату. Сутність, зміст, природа мотиваційної складової соціальних очікувань. Взаємозв'язок мотивації і соціальних очікувань людини.

Психологічні механізми і функції соціальних очікувань в людських взаєминах. Міжособистісні взаємини, людські взаємини. Сутність, зміст, природа функцій соціальних очікувань в міжособистісних взаєминах: регулятивної, посередницької, коригувальної, орієнтаційної, прогностичної, оцінювальної, стабілізаційної, трансформувальної та контрольної. Функціонування механізмів очікуваної і неочікуваної дії.

Взаємозв'язок самооцінки і соціальних очікувань. Самооцінка студента і його соціальні очікування. Взаємозалежність соціальних очікувань та самооцінки особистості. Рівень адекватності самооцінки студента. «Декларація власної самоцінності». Методика «Дослідження самооцінки особистості». Аналіз і самоаналіз отриманих результатів. Рефлексія попереднього заняття.

Рівень адекватності домагань особистості студента. Рівень домагань та цілепокладання як важливі динамічні складові самосвідомості особистості студента. Рівень адекватності домагань студента і його соціальні очікування. Визначення рівня домагань студента. Тестова методика «Який я в спілкуванні?». Методика «Дослідження рівня домагань». Психокорекція рівня домагань. Самоаналіз отриманих результатів. Рефлексія попереднього заняття.

Самооцінка та рівень домагань. Самоаналіз, саморозвиток, самовиховання та самореалізація особистості студента. Самооцінка та рівень домагань особистості студента. Самоаналіз. Саморозвиток. Самовиховання та самореалізація особистості студента. Самоаналіз позитивних і негативних якостей студента. Рефлексія попереднього заняття.

«Я-концепція» особистості студента. Сутність Я-концепції особистості студента. Внутрішній світ людини. Шість типів «Я». Методика «Пізнаючи себе». Тренінгова методика «Пізнай самого себе». Порівняння реального та очікуваного образу студента з образом, створеним

презентатором. Опитувальник «Чи маєте ви своє «Я»?». Рефлексія попереднього заняття.

Унікальність «Я» особистості студента. Особливості внутрішнього світу особистості студента. Сутність «Я» та «не-Я» особистості. Посередницька функція соціальних очікувань між «Я» та «не-Я». Методика «Самопрезентація, або Хто я?» Методика «Серед людей». Формування у студентів об'єктивного уявлення про свої сильні та слабкі сторони. Рефлексія попереднього заняття.

Образ «Я» особистості студента. Теоретичні положення образу «Я» особистості студента як інтегральної складової знань про своє «Я». Узагальнення знань про самого себе, свій внутрішній світ, образ «Я». Взаємозв'язок образу «Я» і соціальних очікувань, та самоочікувань особистості студента. Методика «Я очима групи». Методика «Який я насправді?». Методика «Чи знаєш ти себе?». Рефлексія попереднього заняття.

Групові динамічні процеси в студентській групі. Соціальний статус. Групові динамічні процеси в студентській групі. Очікуваний статус. Прогностичний статус. Гностичний статус. Методика дослідження «Експектометрія». Експектограма і експектоматриця. Коефіцієнт очікувань. Рівень адекватності самоочікувань. Взаємоочікувані вибори. Коефіцієнт взаємоочікуваних виборів. Коефіцієнт згуртованості групи. Рефлексія попереднього заняття.

Перспективні лінії розвитку особистості студента. Актуальні завдання, які стоять перед студентом. Побудова перспективних ліній саморозвитку особистості студента. Саморух особистості за Г. С. Костюком. Інтроекспериментальний аналіз. Самоаналіз. Рефлексія попереднього заняття.

Очікуваний вибір. Приклади з навчально-професійної діяльності студентів. Психологічні особливості очікуваного вибору. Створення та аналіз експериментальних ситуацій з вивчення очікуваної поведінки

студентів в контексті навчально-професійної діяльності. Рефлексія попереднього заняття.

Очікуваний вибір. Приклади з культурно-дозвілєвої сфери студентів. Сутність культурно-дозвілєвої сфери студентів. Створення та аналіз експериментальних ситуацій з вивчення очікуваної поведінки студентів в контексті культурно-дозвілєвої сфери. Рефлексія попереднього заняття.

Експертна оцінка успішності діяльності студентів вищих навчальних закладів. Сутність експертної оцінки успішності навчально-професійної діяльності студентів. Середній бал успішності студента і його визначення. Коефіцієнт якості знань студента та його визначення. Методика «Експертна оцінка навчально-професійної діяльності студентів вищих навчальних закладів». Група професійної придатності.

Самостійна робота. Очікуваний вибір. Організація експериментальних ситуацій. Підготовка коротких повідомлень про відпрацювання тренінгових вправ і застосування психотехнік у повсякденному житті.

Ретроспективний аналіз спецкурсу «Соціальні очікування особистості: теорія і практика». Ретроспективний аналіз спецкурсу занять. Підсумки впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань. Підготовка студентів до реалізації отриманого досвіду в повсякденному житті. Рефлексія попереднього заняття.

Додаток Ж. 2

Програма тренінгових занять та післятренінгового супроводу

«Очікуваний результат»

Програма представляє поєднання тренінгових занять і післятренінгового супроводу, загальним обсягом 40 годин, з частковим відривом від виробництва. Програму рекомендовано впроваджувати

безперервно, впродовж робочого тижня. Кожного тренінгового дня рекомендовано проводити 4 години класичного тренінгового заняття і 4 години післятренінгового супроводу, тобто закріплення засвоєного матеріалу на робочих місцях, де розв'язуються адміністративні та виробничі завдання. Заздалегідь готується графік реалізації програми з планом занять і об'єднанням персоналу у тренінгові групи. Програму тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» рекомендовано проводити в торгових центрах з широким асортиментом товару, класом non-food, системою самообслуговування DIY (do it yourself). Для впровадження у інших типах об'єктів торгівлі необхідно здійснити адаптацію програми до завдань навчально-професійної підготовки і особливостей соціокультурного простору. Найефективнішим є впровадження на етапі запуску чи ребрендингу торгового центру.

Представимо програму тренінгових занять та післятренінгового супроводу «Очікуваний результат» у табл. Ж.2.1.

Таблиця Ж.2.1

**Програма тренінгових занять та післятренінгового супроводу
«Очікуваний результат»**

№	Тематика занять	Учасники заходу (кількість штатних одиниць)	Обсяг у годинах
1	2	3	4
1.	«Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі управління» (для адміністративного персоналу)	Директор ТЦ (1), начальник охорони (1), менеджер по персоналу (1), категорійні менеджери (6), ст. бухгалтер (1), ст. касир (1). Всього 11 учасників.	4
2.	Післятренінговий супровід учасників заняття «Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі управління» (для адміністративного персоналу)	Директор ТЦ (1), начальник охорони (1), менеджер по персоналу (1), категорійні менеджери (6), ст. бухгалтер (1), ст. касир (1). Всього 11 учасників.	4
3.	«Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі обліку і продаж» (для продавців-консультантів і бухгалтерського персоналу)	Продавець-консультант (7), касир-оператор (2), бухгалтер внутрішнього обліку (1), бухгалтер-інвентаризатор (1). Всього 11 учасників.	4

Продовж. табл. Ж.2.1

№	Тематика занять	Учасники заходу (кількість штатних одиниць)	Обсяг у годинах
1	2	3	4
4.	Післятренінговий супровід учасників заняття «Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі обліку і продаж» (для продавців-консультантів і бухгалтерського персоналу)	Продавець-консультант (7), касир-оператор (2), бухгалтер внутрішнього обліку (1), бухгалтер-інвентаризатор (1). Всього 11 учасників.	4
5.	«Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі обліку і продаж» (для продавців-консультантів і бухгалтерського персоналу)	Продавець-консультант (7), касир-оператор (2), бухгалтер внутрішнього обліку (1), бухгалтер-інвентаризатор (1). Всього 11 учасників.	4
6.	Післятренінговий супровід учасників заняття «Моделі і стратегії ефективної комунікації в системі обліку і продаж» (для продавців-консультантів і бухгалтерського персоналу)	Продавець-консультант (7), касир-оператор (2), бухгалтер внутрішнього обліку (1), бухгалтер-інвентаризатор (1). Всього 11 учасників.	4
7.	«Введення на посаду продавця-консультанта» (для прийнятих продавців-консультантів)	Стажер продавець-консультант (8)	4
8.	Післятренінговий супровід учасників заняття «Введення на посаду продавця-консультанта» (для щойно прийнятих продавців-консультантів)	Стажер продавець-консультант (8)	4
9.	«Методи і прийоми ефективних продаж. Очікуваний результат. Виконання плану» (для торгового персоналу, що пройшов випробувальний термін)	Категорійний менеджер (3), продавець-консультант (7). Загальна кількість не перевищує 12 учасників.	4
10.	Післятренінговий супровід учасників заняття «Методи і прийоми ефективних продаж. Очікуваний результат. Виконання плану» (для торгового персоналу, що на випробувальному терміні)	Категорійний менеджер (6), продавець-консультант (28). Задіяний весь торговий персонал	4
Всього:			40 годин

Додаток Ж.3

Програма тренінгових занять «Школа лідера»

Програма представляє поєднання шести тренінгових занять, загальним обсягом 24 години. Мета реалізації програми полягала у залученні активної успішної молоді до професійної діяльності в організації. Тренінгові заняття

проводяться після традиційного навчання, два рази на тиждень.

Програму тренінгових занять рекомендовано проводити з активною молоддю навчальних закладів, яка прагне професійного зростання, саморозвитку і самовдосконалення, готова брати на себе відповідальність за своє майбутнє і майбутнє спільноти.

Програму доцільно застосовувати у приватних організаціях, яким бюджет і управлінський ресурс дозволяє виховувати і навчати талановиту молодь. Як правило, такі організації прагнуть займати чільні місця у економіці країни, розвивати її потенціал.

Представимо програму тренінгових занять «Школа лідера» у табл. Ж.3.1.

Таблиця Ж.3.1

**Програма тренінгових занять
«Школа лідера»**

№	Тематика тренінгових занять	Методи і форми роботи	Обсяг у годинах
1	2	3	4
1.	«Моделі і стратегії ефективної комунікації в міжособистісній взаємодії»	вступне слово, соціально-психологічний тренінг, тренувальні вправи, психокорекційні вправи	4
2.	«Тайм-менеджмент. Особистісна ефективність»	тренувальні вправи, аналіз результатів діяльності, інтроспекція	4
3.	«Публічний виступ»	ділова гра, тренувальні вправи, доповідь	4
4.	«Розв'язання конфліктів. Стресостійкість. Соціальні очікування особистості»	тренувальні вправи, психокорекційні вправи, опитувальник	4
5.	«Формування лідерських якостей»	мозковий штурм, презентація, ділова гра, тренувальні вправи	4
6.	«Ефективні стратегії в професійній діяльності. Очікуваний результат»	SWOT-аналіз, тренувальні вправи, заключне слово	4
Всього:			24 години

Додаток 3

Список опублікованих праць за темою дисертації

Поповича Ігоря Степановича

«Психологія соціальних очікувань особистості»

за спеціальністю

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Попович І. С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості : монографія / Ігор Степанович Попович. – Херсон: ПАТ «ХМД», 2017. – 504 с.
2. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах : монографія / Ігор Степанович Попович. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2009. – 240 с.
3. Попович І. С. Соціальні очікування як чинник професійної культури особистості / І. С. Попович // Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток : колективна монографія / кол. авт. ; відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 21–36.
4. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування як детермінанта психологічної культури особистості / І. С. Попович // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток : монографія / кол. авт., відп. ред. Г. Є. Улунова. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – С. 104–120.
5. Попович І. С. Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі : навч.-метод. посіб. / Ігор Степанович Попович. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2013. – 204 с.

Публікації в наукових фахових виданнях України

6. Попович І. С. Визначення типів соціальних очікувань методом кластерного аналізу / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського

- державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / за ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2017. – Вип. 1. – Т. II. – С. 160–166.
7. Попович І. С. Досвід створення й апробації методики «Рівень соціальних очікувань» («РСО») / І. С. Попович // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки, Ін-ту соціальної і політичної психології НАПН України / за наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. В. Засекіної. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2017. – Вип. 29. – С. 208–221.
 8. Попович І. С. Експектометрия – методика дослідження соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : ВД «ТРОЯ», 2008. – Вип. 36. – С. 275–284.
 9. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2015. – Вип. 6. – С. 145–154.
 10. Попович І. С. Концептуальні положення дослідження соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-т. психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія : Вип. 10. – К.: Фенікс, 2016. – С. 277–288.
 11. Попович І. С. Мотиваційний компонент соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2011, т. XIII, ч. 4. – С. 290–297.
 12. Попович І. С. Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості : теоретико-методологічний аналіз / І. С. Попович // Педагогіка та

психологія : науковий вісник Чернівецького національного університету.
– Чернівці, 2015. – Вип. 743. – С. 195–202.

13. Попович І. С. Науково-категорійний аналіз поняття «соціальні очікування» / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 11 : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : Вип. 12 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України – К. : Фенікс, 2015. – С. 398–408.
14. Попович І. С. Оцінка ефективності впровадження програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості [Електронний ресурс] / І. С. Попович // Психологічний часопис: зб. наук. праць / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Ін-т. психол. імені Г. С. Костюка НАПН України, 2017. – № 2(6). – Вип. 6. – С. 70–87.
15. Попович І. С. Психологічний аналіз структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 9: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія: Вип. 9 / Інститут психол. імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Талком, 2016. – С. 420–431.
16. Попович І. С. Регулятивна функція соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2014. – Т. XVI, ч. 1, 2. – С. 165–173.
17. Попович І. С. Роль соціальних очікувань в саморегуляції поведінки особистості / І. С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 481–490.

18. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20, ч. 2. – С. 213–220.
19. Попович І. С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань / І. С. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «ГНОЗІС», 2010. – Т. XII, ч. 3. – С. 326–333.
20. Попович І. С. Семантичний аналіз наукової категорії «соціальні очікування» / І. С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 29. – С. 528–538.
21. Попович І. С. Соціальні очікування в людських взаєминах / І. С. Попович // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія : психологія : наук. журнал. – Одеса : Астропринт, 2015. – Т. 20. – Вип. 2 (36), ч. 2 – С. 144–153.
22. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки / І. С. Попович // Психологічні перспективи : зб. наук. праць Східноєвропейського нац. університету імені Лесі Українки, Ін-ту соціальної і політичної психології НАПН України / за наук. ред. М. М. Слюсаревського, Л. В. Засекіної. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – Вип. 27. – С. 184–194.
23. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психол. імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. 1: Організаційна психологія.

- Економічна психологія. Соціальна психологія : Вип. 44 / Інститут психол. імені Г. С. Костюка НАПН України – К. : Фенікс, 2016. – С. 138–143.
24. Попович І. С. Типологічні особливості очікувань / І. С. Попович // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ / За ред. О. Є. Блинової. – Херсон : ВД «Гельветика», 2014. – Вип. 1. – Т. II. – С. 64–70.
25. Попович І. С. Феноменологія соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; редакційна колегія : Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко [та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 3–10.
26. Popovych I. S. Applied research aspect of social expectations of personality in english scientific literature / I. S. Popovych // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. – Issue 31. – P. 355–366.

Публікації в зарубіжних періодичних фахових виданнях

27. Popovych I. S. Social expectations – a basic component of the system of adjusting of social conduct of a person / I. S. Popovych // Australian Journal of Scientific Research, «Adelaide University Press». Adelaide, 2014. – No. 2. (6) (July – December). – Vol. III. – P. 393–398. [In Ukrainian].
28. Popovych I. S. Social expectations : types, functions and mechanisms / I. S. Popovych // Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies, «Harvard University Press», 2015. – № 1 (7) (January – June). – Vol. XIII. – P. 152–159. [In Ukrainian].

29. Popovych I. S. Theoretical and methodological basis of optimizing program of development and social correction of expectations of personality [Попович І. С. Теоретико-методологічне обґрунтування програми оптимізації розвитку та психокорекції соціальних очікувань особистості] / I. S. Popovych // *Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools.* – № 5(17), 2016. – P. 158–163. [In Ukrainian].

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Публікації апробаційного характеру в фахових виданнях України

30. Попович І. С. Експериментальні дослідження соціальних очікувань особистості в англomовній науковій літературі / І. С. Попович // *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2016 р., м. Кам'янець-Подільський / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2016. – С. 73–75.*
31. Попович І. С. Психологічний аспект соціальних очікувань / І. С. Попович // *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 верес. 2014 р., м. Одеса. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 17–20.*
32. Попович І. С. Психологічні особливості соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // *Особистість у сучасному світі : Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу за між нар. уч., 20–22 лист. 2014 р., м. Київ / За заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : ВД «ТРОЯ», 2014. – С. 198–201.*
33. Попович І. С. Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянської компетентності [Електронний ресурс] / І. С. Попович // *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. за між нар. уч., 17–18 берез. 2016 р., м. Київ, / За заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Н. Г. Протасової, Ю. О. Молчанової. – К. : «Основа»,*

- НАДУ при Президентіві України, 2016. – С. 206–210. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор. ; 12 см. – (Швейцарсько-український проект «Розвиток громадянських компетентностей в Україні – DOCCU»). – Систем. вимоги : Pentium–266; 32 Мб RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
34. Попович І. С. Роль соціальних очікувань у формуванні професійної культури особистості / І. С. Попович // Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 лист. 2016 р., м. Суми. – Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. – С. 34–37.
35. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Духовність у становленні та розвитку особистості: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 9–11 жовт. 2014 р., м. Івано-Франківськ. – К. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014. – С. 570–579.
36. Попович І. С. Самооцінка – стрижневий компонент соціальних очікувань особистості / І. С. Попович // Актуальні питання сучасної педагогіки та психології : наукові дискусії : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 верес. 2014 р., м. Львів. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 55–58.
37. Попович І. С. Соціальні очікування в кризових умовах та критичних ситуаціях життя / І. С. Попович // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 лют. 2015 р., м. Суми / За ред. : С. Б. Кузікової та ін. – Суми : Вид-во СДУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 76–79.
38. Попович І. С. Соціальні очікування в саморегуляції поведінки особистості / І. С. Попович // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квіт. 2015 р., м. Кам'янець-Подільський / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 114–116.

39. Попович І. С. Соціальні очікування учасника АТО / І. С. Попович // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 лют. 2016 р., м. Суми / За ред. : С. Б. Кузікової, І. М. Щербакової та ін. – Суми : Вид-во СДУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 76–79.
40. Попович І. С. Соціальні очікування як чинник професійного становлення менеджера освітньої галузі / І. С. Попович // Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід : Матеріали Всеукр. (за міжнар. уч.) наук.-практ. конф., 10–11 лист. 2016 р., м. Херсон. – Херсон : ВД «Гельветика», 2016. – С. 141–143.
41. Попович І. С. «HOMO SPERATOR» / І. С. Попович // Чинники розвитку психологічних та педагогічних наук у ХХІ столітті : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 лист. 2014 р., м. Одеса. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 20–22.
42. Popovych I. S. Psychological diagnosis of social expectations of the individual / I. S. Popovych // Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 24–26 груд. 2014 р., м. Київ. – 2015. – № 1 Book; URL: fund-issled-intern.esrae.ru/10-149 [In Ukrainian].

Публікації апробаційного характеру в зарубіжних фахових виданнях

43. Popovych I. S. Social expectations in primary school age / I. S. Popovych // Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa», 27 Sept. 2014, USA, New-York. – Vol. II, «Columbia Press». – New-York, 2014. – P. 176–180. [In Ukrainian].
44. Popovych I. S. Transformation function of social expectations of a person / I. S. Popovych // Proceedings of the 1st International Academic Congress «Fundamental and Applied Studies in the Pacific and Atlantic Oceans

countries», 25 Oct. 2014, Japan, Tokyo. – Vol. I, «Tokyo University Press». – Tokyo, 2014. – P. 582–585. [In Ukrainian].

Наукові праці, що додатково відображають результати дисертації

45. Попович І. С. Експектометрія як методика вивчення групових динамічних процесів малої групи / І. С. Попович // Педагогічні науки : зб. наук. праць / ред. кол. Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва [та ін.]. – Херсон : В-во ХДУ, 2012. – Вип. 62. – С. 385–390.
46. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування як складова самосвідомості особистості / І. С. Попович // Педагогічні науки : зб. наук. праць / ред. кол. Є. С. Барбіна, В.Л. Федяєва [та ін.]. – Херсон : В-во ХДУ, 2009. – Вип. 54. – С. 198–203.

Додаток И

Відомості про апробацію результатів дисертації

Поповича Ігоря Степановича

«Психологія соціальних очікувань особистості»

за спеціальністю

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Науково-практичні заходи міжнародного рівня

1. V Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 13–14 жовтня 2011 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Мотиваційний компонент соціально-психологічних очікувань»* у збірнику матеріалів конференції.
2. VII Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Кіровоград, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 3–4 жовтня 2013 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Регулятивна функція соціальних очікувань особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
3. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук» (м. Одеса, Південна фундація педагогіки, 19–20 вересня 2014 р.). Форма участі – публікація статті *«Психологічний аспект соціальних очікувань»* у збірнику матеріалів конференції.
4. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної педагогіки та психології: наукові дискусії» (м. Львів, Львівська педагогічна спільнота, 26–27 вересня 2014 р.). Форма участі – публікація статті *«Самооцінка – стрижневий компонент соціальних очікувань особистості»* у збірнику матеріалів конференції.

5. II Міжнародний науковий конгрес «Fundamental and Applied Studies in America, Europe, Asia and Africa» («Фундаментальні і прикладні дослідження в Америці, Європі і Азії») (США, м. Нью-Йорк, Колумбійський університет, 27 вересня, 2014 р.). Форма участі – публікація статті «*Social expectations in primary school age*» у збірнику матеріалів конференції.
6. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 9–11 жовтня 2014 р.). Форма участі – публікація статті «*Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості*» у збірнику матеріалів конференції.
7. I Міжнародний науковий конгрес «Fundamental and Applied Studies in the Pacific and Atlantic Oceans countries» («Фундаментальні і прикладні дослідження в країнах Тихоокеанського і Атлантичного басейнів») (Японія, м. Токіо, Токійський університет, 25 жовтня, 2014 р.). Форма участі – публікація статті «*Transformation function of social expectations of a person*» у збірнику матеріалів конференції.
8. Міжнародна науково-практична конференція «Чинники розвитку психологічних та педагогічних наук у XXI столітті» (м. Одеса, Південна фундація педагогіки, 21–22 листопада 2014 р.). Форма участі – публікація статті «*HOMO SPERATOR*» у збірнику матеріалів конференції.
9. Міжнародна науково-практична конференція «Новітні психологічні технології : досягнення, тенденції, перспективи» (м. Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 24–26 грудня 2014 р.). Форма участі – публікація статті «*Psychological diagnosis of social expectations of the individual*» у збірнику матеріалів конференції.
10. I Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (м. Суми, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 19–20 лютого 2015 р.).

Форма участі – публікація статті *«Соціальні очікування особистості в кризових умовах та критичних ситуаціях життя»* у збірнику матеріалів конференції.

11. X Міжнародна науково-практична конференція *«Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми»* (м. Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 20 березня 2015 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Науково-категорійний аналіз поняття «соціальні очікування»»* у збірнику матеріалів конференції.
12. VII Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин»* (Хмельницька обл., м. Камя'нець-Подільський, Камя'нець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 23 квітня 2015 р.). Форма участі – публікація статті *«Соціальні очікування в саморегуляції поведінки особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
13. III Міжнародна науково-практична конференція *«Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху»* присвячена 150-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 25 квітня 2015 р.). Форма участі – публікація статті *«Соціальні очікування в людських взаєминах»* у збірнику матеріалів конференції.
14. IX Міжнародна науково-практична конференція *«Духовність у становленні та розвитку особистості»* (м. Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 14–15 травня 2015 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Напрямки дослідження соціальних очікувань особистості: теоретико-методологічний аналіз»* у збірнику матеріалів конференції.
15. II Міжнародна науково-практична конференція *«Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя»* (м. Суми, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 18–19 лютого 2016 р.).

Форма участі – публікація статті *«Соціальні очікування учасника АТО»* у збірнику матеріалів конференції.

16. XI Міжнародна науково-практична конференція *«Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми»* (м. Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 18 березня 2016 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Соціальні очікування особистості як регулятор соціально-психологічної реальності»* у збірнику матеріалів конференції.
17. VI Міжнародна науково-практична конференція *«Психологічні проблеми майбутнього в контексті різних соціокультурних вимірів»* (Чернігівська обл., м. Ніжин, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 12–13 квітня 2016 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Концептуальні положення дослідження соціальних очікувань особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
18. VIII Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин»* (Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 23 квітня 2016 р.). Форма участі – публікація статті *«Експериментальні дослідження соціальних очікувань особистості в англomовній науковій літературі»* у збірнику матеріалів конференції.
19. X Міжнародна науково-практична конференція *«Духовність у становленні та розвитку особистості»* (Херсонська обл., м. Нова Каховка, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 12–13 травня 2016 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Психологічний аналіз структурно-функціональної моделі соціальних очікувань особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
20. II Міжнародна науково-практична конференція *«Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи»* (м. Суми, Сумський державний

педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 23–24 листопада 2016 р.). Форма участі – публікація статті *«Роль соціальних очікувань у формуванні професійної культури особистості»* у збірнику матеріалів конференції.

Науково-практичні заходи всеукраїнського рівня

21. XVI Всеукраїнські педагогічні читання «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: ціннісні виміри в освіті» (м. Херсон, Херсонський державний університет, 17–18 вересня 2009 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Соціально-психологічні очікування як складова самосвідомості особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
22. VII Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (м. Київ, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 5–6 листопада 2014 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Феноменологія соціальних очікувань особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
23. III Всеукраїнський психологічний конгрес за міжнародної участі «Особистість у сучасному світі» (м. Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 20–22 листопада 2014 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті *«Психологічні особливості соціальних очікувань особистості»* у збірнику матеріалів конференції.
24. Методологічний семінар «Цілісний розвиток особистості учня в інформаційному просторі сучасної школи» (м. Херсон, навчально-виховний комплекс Школа гуманітарної праці Херсонської обласної ради, 22 червня 2015 р.). Форма участі – виступ на методологічному семінарі *«Соціальні очікування в становленні та розвитку особистості учня»*.

25. Всеукраїнська науково-практична конференція за міжнародною участю «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (м. Київ, НАДУ при Президентові України, 17–18 березня 2016 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті «Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянської компетентності» у збірнику матеріалів конференції.
26. Всеукраїнська науково-практична конференція за міжнародної участі «Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід» (м. Херсон, Херсонський державний університет, 10–11 листопада 2016 р.). Форма участі – доповідь на секційному засіданні; публікація статті «*Соціальні очікування як чинник професійного становлення менеджера освітньої галузі*» у збірнику матеріалів конференції.